

67

સુખમ હસાકાનું સરકારી જમાવણી બાબતું.

ભરતરંડનો સરઘ્ન ઇતિહાસ.

II

16-6-1921

1921

અનાવનાર

વિહલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ—નડીઆદ.

સંપાદક એજન્સી

એસ. બી. શાહની કંપની—અમદાવાદ.

કોમન પ્રેસ પ્રા. સંસ્થા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૮૫ વર્ષિક

પુસ્તકનું નામ ભરતચંદ્રો. ૨૧૨૫
૮૧૧૨૫૫

વિષય મીઠા:૮૪૪: ૯૨:૪.૪

દુર્ગાવજી ખાના સાર સંગ્રહ મંજુર કરેલો

ભરતચંડનો સરઝ્ઢિતિહાસ.

રચનાર તથા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
વિદુષ્ઢદાસ ધનજીભાઈ પટેલ.

નડીઆદ.

આવૃત્તિ ૩૦ મી પ્રા. ૧૦૦૦૦

સંવત ૧૯૬૭. ઈ. સ. ૧૯૨૧

સર્વ હક્ક રવ ધિન.

શ્રી "સત્યનારાયણ પ્રિ. પ્રેસમાં પટેલ માતીલાલ
કળીદાસે છપ્પો ડે. સીરલ હોસ્પિટલ સામે
પાનાનાઈની વાડીમાં—અમદાવાદ.

દીપ્ત આર ખાના.

ગ્રંથાલય વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
 ગ્રંથાલય ગ્રંથાલય-સંગ્રહ
 ૬૨૮૫

ગ્રંથાલય વિધાપીઠ ગ્રંથાલય

સોલ એજન્ટ,

એસ. બી. શાહની કંપની.

બુકસેલર્સ, પબ્લીશર્સ, એન્ડ કમીશન એજન્ટ્સ.

હુ. નં. ૩૦૮૨, પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

નાના બાળકોને માફક આવે એવો સરળ ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કામ વડેદરા રાજ્યના દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી અને સુપરત થતાં મેં તેવો ઇતિહાસ તૈયાર કરી મોકલ્યો; તે ત્યાંની કમિટીને તપાસવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. કમિટીએ કરેલી સૂચનાઓ પ્રમુખે તેમાં સુધારો વધારો કરીને ફરીથી રજુ કર્યો, એ ખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબે તેને બીજા તપાસી કેટલીક સૂચનાઓ કરી, તથા તેમને યોગ્ય જાગ્યા તે ફેરફાર કરી આ પુસ્તક છપાવવામાં આવ્યું.

તે પછી સરકારી શાળામાં વ્યલાવવાની માગણી કરવા ઉપરથી મેં ડિરેક્ટર સાહેબે પણ એ પુસ્તક પસંદ કરી મંજુર કર્યું છે.

આ પુસ્તક લખવામાં એલ્ફીન્સ્ટન, મોરીસ, હંટર, મોરીસન, મરે, ટેલર, સિક્લેર, દત્ત વગેરે કૃત અંગ્રેજી ઇતિહાસો, મરેડી બ્રાન્ચર, ભરતખંડનો ઇતિહાસ વગેરે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે.

જ્ઞાતી.

ઇતિહાસ શીખવવાની સુચના.

વખત કમ પ્રમાણે અનેલા ખરા બનાવોનું વર્ણન કરવું. એજ કાંઈ ઇતિહાસ નથી. પરંતુ એ બનાવો શા સંબંધે કયા કારણથી બન્યા, ક્યાં ક્યાં સારા માડા કાર્યોના કળાપ એ બનાવોની પાસ્યા, એ શોધી કાઢવાનું જ્ઞાન આપનાર ઇતિહાસ છે ઇતિહાસમાં રાજકીય, ધર્મ, વેપાર-વેળગાર, રેશનિયિતિ વગેરે વિષયો સંબંધી બનેલા બનાવોનું ચિત્ર આપવામાં આવે છે. એ ઉપરથી સારા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીને દૃષ્ટાંતિ નીતિ ને સામાજિક જ્ઞાન અપી શકે છે.

કમવાર બનાવો ગોખાવવા અને વિદ્યાર્થીને જીવ જીવ પ્રકારની નોટો, તારણો, દૃષ્ટાંતો ને મુકાબલ વગેરે તૈયાર કરી આપી તેઓ પોપટીઆ જ્ઞાન મેળવી પરીક્ષામાં પસ થાય એવા કરવા, એ ઇતિહાસ શીખવવાની ખરી મતલબ નથી. એ પ્રમાણે કંવાથી તો નાનાં બાળકોને ચાલજગાડી આપી ચલાવવાને બદલ કમરે ખેસાડી લેઈ જવા જેવું થાય છે. અને પછામે ઐતિહાસિક શિક્ષણની મતલબ ઉધી વળી શિક્ષકની ને શીખનારની મદદન અદ્ધા જાય છે.

નાનાં બાળકોને વાતો સાંજીવાનું મન વધારે હોય છે. રસિક લાગે એવી વાતો તેઓ ધ્યાન દઇને તાંનજે છે, અને ધ્યાન આપી સાંજીજેલાની તેમના કોમળ અંતઃકરણ ઉપર મજબુત છાપ પાડે છે. તે છાપ મરણ પર્વત જતી નથી. ઇતિહાસ એ ખરી બનેલો વાર્તાનો બડા છે એ બહારનાથી શિક્ષકે નાના વિદ્યાર્થીને રસિક લાગે એવી રીતે એક એક વાત અનુક્રમે કહી જતી. આ પ્રાણે થવાથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ શીખનારના મન ઉપર બોળરૂપ થવાને બદલે તેના મન ઉપર ખાળ વિષયોના બોળથી થયેલા થાકને ખસેડી વિશ્રાંતિ આપે છે. ઇતિહાસનું પુસ્તક તો માત્ર મહંતાજીએ કહેલી વાર્તાની સાંજીની એકાદ કડા ગુંથવાઈ ગઈ હોય તે ગુંથને બરાબર ઉઠેલી ગોઠવાનું સાધન છે. બાળકોની રમર-જુલકિતને મહાયમૂત થનારું છે.

પરંતુ બાળકોનાં મન તાળ કરવાં, એજ ઇતિહાસ શીખવવાની

મતલબ છે, એમ નથી. ઇતિહાસના સત્ય બનાવો ઉપરથી દર્શાતિક નીતિ ને સાંસારિક જ્ઞાન પણ આપવાનું છે. આ કામ શીખવતા વખતે બાળકને સૂચક સલાહો પૂછવાથી પાર પડી શકાય છે.

ધણી અરસિક વાતો ને બનાવો તથા ધણાં કઠિણ નામો ને તારીખો એ ઇતિહાસને લૂખો બનાવી વિદ્યાર્થિને અરૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર બોળરૂપ થઇ પડે છે, માટે શિક્ષકે થોડું શીખવવું પણ તે સાંકળિક થાય એમ કરવું જોઈએ.

શીખવવામાં મહેતજીને સદાયજૂન થાય તથા દર્શાતરૂપ થઇ પડે, તેટલા માટે કેટલેક ઠેકાણે આ પુસ્તકમાં રાજગ્રંથની ચઢતી પડતીનાં કારણ, રાજાઓની રાજ્યરીતિની સ્તુતિ કે નિંદા કરેલી છે. કેટલેક ઠેકાણે બનેલા ઉપરથી નીતિ ને ઉપદેશ પણ કાઢી બતાવ્યા છે. એ બધું શીખવતી વખતે શિક્ષકે, દ્રષ્ટાંતરૂપ લખેને આ પુસ્તકમાં નહિ આપેલા સમયની, રાજા ને રાજ્યની, બ્યાપાર ને લોકોની, ચઢતી પડતી થવાનાં કારણ, રાજ્યનીતિ ને બનાવો ઉપરથી નીકળતાં નીતિ ને ઉપદેશ બાળકો પાસે કઢાવતાં. રાજાઓ, મહાપુરૂષો, ગર્વનરો, રાજ્યનિતિ, લોકરિતિ, વિદ્યાકળા વગેરેનો મુકાબલો કરાવે. બાળકો બરાબર સમજ્યાં છે કે નહિ તે જાણવા માટે આખા પ્રકરણનું કે સમયનું તેમના પાસે તારણ કઢાવવું. જન્મચરિત્ર લખાવવું; મતલબ કે બાળકને ઇતિહાસના સર્વ બનાવો માત્ર જોખીને યાદ રાખવાની જરૂર નથી. પરંતુ તે તેમને એવી રીતે શીખવવા કે શાળા છોડ્યા પછી પણ ઐતિહાસિક બનાવો વાંચવાનો ને તે ઉપરથી શિક્ષા લેવાનો તેમને શોખ થાય. અગત્યનો બનાવ વાંચ્યથી તેની તારીખ તો આપોઆપ યાદ રહેછેજ. ઇતિહાસ એ માટી સહિત સોનું છે, તેમાંની માટી ટાળી ચોખ્ખું સોનું જીવું પાડતાં બાળકને ને શીખવવું એ શિક્ષકનું કામ છે.

ઉપલા વર્ગના પુષ્પ વિદ્યાર્થિને અમુક બનાવ વિષે વિશેષ જ્ઞાન આપવાની શિક્ષકને જરૂર જણાય તો તેણે બીજાં પુસ્તકોમાંથી વાંચી લાવી વાર્તા રૂપે આપવું, અગર તે વાંચી જઇ વાર્તા રૂપ જાખી લાવવાને તેમને કહેવું. પણ એમ કરતાં શિક્ષકે યાદ રાખવું.

કે એ વાતો બાળકોએ કામ પુસ્તકની નકલ કરીને તો આણી નથી? વિદ્યાર્થીએ લખી આણેલી વાતો વંચાવી, તેમાંથી ખામીઓ સમારણ સમજાવી સુધારવી. વર્ગી કાર્ડ કામ વાર એ વાત બાળકોને એકઠા કરી શિક્ષકે વાંચી બતાવી શિક્ષકે પોતાના ખામી વાંચનમાંથી શિક્ષણ સંબંધી ઉપયોગી બાબે તેવી નોંધ કે ટીપ્પણ્ય કરી લેવું; એમ કરવાથી તેની પાસે જ્ઞાનનો મોટો ભંડોળ એકઠા થશે, ને તે પાઠ શીખાવામાં બહુ મદદગાર ને રસિક થઈ પડશે શિક્ષકે બાળકોના મન ઉપર ધણા લખા બતાવેલો બોલો નહિ ભરતાં રસિક ને ઉપયોગી થોડા બતાવે ઉપરથી શિખામણ આપી એવા બતાવે વાંચવાની હોંસ ઉત્પન્ન થાય, એવી રીતે તેમને તૈયાર કરવા જોઈએ.

આ પ્રમાણે કરવાથી વિદ્યાર્થીને ઇતિહાસ સંબંધી ઉંચી પ્રતિજ્ઞા જ્ઞાન મળે છે. તેમની તર્ક, કારણ, મુકાબલો ને અનુમાન કરવાની શક્તિ કસાય છે. નીતિ ને સંસારમાં ઉપયોગી જ્ઞાન મળે છે. સારાસાર સમજાઈ સંસ્કૃત્યનું સારું ને દુષ્કૃત્યનું ભુરૂં ફગ મળે છે, એવું સત્ય તેમના મન ઉપર ઠસવાની પરમકૃપણ પરમાત્મના ન્યાયીપણાની તેમને ખાતરી થાય છે. આ પ્રમાણે અને ત્યારેજ ઐતિહાસિક શિક્ષણ સર્જન થયું સમજવું.

નાનપણમાં બ્યાસ, પુરાણી વગેરે કથા કહેનાર પાસેથી સાંભળેલા રામાયણ, મહાભારત, આદિનાં નામ, કામ, બનાવ વગેરે યાદ રહે છે ને શાળામાં શિક્ષકે શિખવેલો ઇતિહાસ શાળામાંજ કે શાળા છોડ્યા પછી થોડી મુદતમાં ભૂલી જવાય છે, તેનું કારણ શું? અયોધ્યા, જનક, રામ, દશરથ, કૌશલ્યા, સીતા, વાણી, મંદોદરી, કુંભકર્ણ, હસ્તિનાપુર, ઇંદ્રપ્રસ્થ ભોળમ, કર્ણ, દ્રુપદ, દ્રૌપદી, વૈરાટ વગેરે નામો ને તેમનો ઇતિહાસ સાંથેના સંબંધ એક વાર સાંભળ્યા પછી મરણ પર્યંત ભૂવાતો નથી અને શાળામાં સેંકડોવાર બોલાવ્યા નામો ભૂલી કમ જવાય છે? મહાભારત ને રામાયણ વગેરે ગ્રંથો જેવા લખાયા છે, તેવા ઇતિહાસ લખાયા નથી, તેથી બ્યાસનાં કથન કરતાં શિક્ષકના શિક્ષણની અસર

ઝોડી થાયછે. હજારો વર્ષ ઉપર થઈ ગએલા નામે બ્રહ્માર્તા નથી ને થોડા સૈકાની અંદરનાં નામે મગજમ થાં કેમ બ્રુમાઈ જાય છે? મને તો એનું કારણ એટલું જ સમાજ્ય છે કે આળોકનાં પુષ્પ આગળ સાલવાર લૂખા ખનાવેનો ખાચડા ધરવા છતાં મદાત્મા-એના મહાન જરૂરી ને રસિક પનાવેનું પકવાન ધરવાથી તેમને તે રચિકર થાય છે, એટલે તે વિના પ્રયાસે યાદ રહી જાય છે.

ત્યારે મવાત્ર એ થાય છે કે વિદ્યાર્થીએને ઇતિહાસ કેમ શીખવવો? ઇતિહાસની શરૂઆતમાં કેમ સાચવવાની ખાસ જરૂર નથી તે જોત્રા ધોરણમાં શીખવે હોય તેટલા વખતના કેમ પ્રમાણે ભાગ પાડવા એ રોને બ-તખંડના ઇતિહાસ શીખવતાં જો તે ત્રણ ધોરણમાં શીખવતો હોય તે હિંદુ, મુસલમાન ને અંગ્રેજી રાજ્ય એવા તેના ત્રણ ભાગ પાડવા. કહી મે પાડવા હોય તો હિંદુ મુસલમાન યુગ, ને અંગ્રેજી યુગ, એવા મે ભાગ પાડવા. હિંદુ ભાગ શરૂ કરતાં હિંદુઓ આદેશમાં કયાથી આવ્યા ને આવીને તેઓ કયાં વસ્યા, તે વખતે આ દેશમાં કયા લોકો હતા? એ વાત શીખવવા કરતાં શરૂઆતમાં હનિશ્વર, સમ કૃષ્ણ, પાંડવ કૌરવ ઇત્યાદિની રસમય વાર્તાઓ કહવા જેવી ઇતિહાસનું પગ-રણુ રસભર્યું મંડાય એ વખતે વધારે હું પુષ્પ ને વિચાર કરવા યોગ્ય ગ્રંથ જ્ઞાન ન આપતાં માત્ર ઇતિહાસનું ખાખું નેમના નન-માં ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે શીખાવું. મોટા મોટા વાતો વિગત-વાર પ્રથમ શીખવવા ને થોડી જરૂરના મૂળ દેવી એ પ્રમાણે જે યુગ શીખવવાનો હોય તે યુગ પૂરા કર્યા પછી વચમાં ચડતા મૂકેલા જરૂરી પનાવેનો શીખવા ખનાવો સથેનો સૂચન જોડવો; તથા તે વખતના લોકોની સ્થિતિ, વેપાર, દુખર, નાજનીતિ રીતિ વગેરે શીખવવું. આપણા ઇતિહાસના પ્રથમ યુગની તારીખો થો-ડીજ જાણવામાં આવેલી છે; પરંતુ પાછલા યુગની તારીખોમાં પણ એવો નિયમ રાખવો ન જોઈએ કે સર્વ તારીખો જાણવી જોઈએ. મોટા ખનાવેની હકાકત જાણ. જિવાય તારીખો યાદ. શખરી એ બિનકુલ નકામું છે. આપણા ઐતિહાસિક જ્ઞાનને કમેવારે જો-

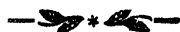
હવવામાં તારીખો માત્ર મદદગાર થાય છે. તારીખો પડે તે બનાવો જેટલી ઉપયોગી નથી. મદદમાગતનું પદ્ધતિ, બોદ્ધ મિલકતની સ્વારી, અજોડ વગેરેની તારીખો, બનાવના જ્ઞાનની માથે બાદ કરાવવા, પરંતુ સીકંદર દાવુ દનો. કર્યાની શા મટે ને શી રીતે આપ્યો, ને આપીને શું કર્યું. એ જાણ્યા સિવાય "મિલકતે મ મ. પૂ. ૨૨૭ માં દિલ્લિપર સ્વારી કરી" એટલુંજ માત્ર ગોખવવું. એ નિરૂપયોગી છે.

આ પ્રમાણે ઇતિહાસનો પ્રથમ યુગ એ કે ત્રણ વખત થયે પૂર્ણ કર્યો. પહેલી વખતે મુખ્ય પુરુષોનાં ચરિત્ર ને સાક્ષ, બીજી વખતે તેથી વધારે ફગાવતા, મોગ બનાવેનાં પ્રમંથ ને સાક્ષ, અને ત્રીજી વખતે ઇતિહાસમાં મળ્યા પ્રમાણે ને ઉપર કહેલી રીતિ-એ જેટલું જ્ઞાન આપવું જોઈએ તેટલું આપવું.

બીજા યુગમાં પણ પ્રથમ મુસ્લિમ શાસકોની બાબત, અકબર, ઓરંગઝેબ વગેરેની વાતો ને સાક્ષ કહેવી. અને પાછળથી ઇતિહાસની પૂરી મતલબ મટે એ રીતે જ્ઞાન આપવું. વળી ત્રીજી વખતે પાઠ આપતી વેળા શિક્ષકે એમના જન્મચરિત્ર નહિ. પણ રાજ્યપ્રમંથ રજા રાજ્યની નિર્મિતિ લોકશિલ્પિની વિદ્યા હુસર, વેપાર રાજ્યગાર. રાજ્યની ચાલી પાતીનાં કારણ વગેરે બાબતો ઉપર જુદા જુદા અંગે ઉપરથી જ્ઞાન મેળવી પાઠ આપવા. એટલે બૌદ્ધધર્મની ચડતી પડતી થવાનાં કારણ મુસલમાની ધર્મની ચડતી પડતીનાં કારણ. હિંદુ મુસલમાની રાજ્યની નિર્મિતિ મુકાબલો, અકબર ને ઓરંગઝેબ રાજ્યની નિર્મિતિ મુકાબલો. શિવાજીની ચઢતી ને મોકાની પડતીનાં કારણ. અંગ્રેજ રાજ્યે દેશ થવાનાં કારણ, અંગ્રેજ રાજ્યપદ્ધતિથી દેશને વાજાવાજ વગેરે વિષે મુખ્ય પાઠ આપી અદાવતારી પાઠ વડે ઇતિહાસને પુષ્ટિ આપવી. એ શીખવ્યા પછી તેનું તાજા કાદી લાવવાને જોઈએ કહેવું.

આ ઇતિહાસ શીખવતી વખતે શિક્ષકે દેશેનાં લાભપ્રત્યક્ષ નક્કી પામે ગમ્યો. અને તેમાં જે જે સ્થિતિ આવે તે વિદ્યાર્થીને બતાવવા તથા પૂછવા.

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

ઉપાદ્યાત.

ઇતિહાસનો પાયો ભૂગોળ છે. ભૂગોળના જ્ઞાન વગર ઇતિહાસ સમજાય નહિ. જે જગાનો ઇતિહાસ વાંચતા હોઇએ તે જગાનું ભૂગોળનું જ્ઞાન ન હોય તો તે સમજાશે નહિ. માટે ભરતખંડનો ઇતિહાસ શીખનાં પહેલાં ભરતખંડનું ભૂગોળજ્ઞાન આવશ્યક છે. ભરતખંડના દાલના નકશામાં બ્રહ્મદેશ, સીલોન (લંકા) ને અફઘાનસ્તાનને લગતો ક્ષેત્રનો ભાગ હોય છે પરંતુ એ ત્રણનો હિંદુસ્તાનમાં સમાવેશ નથી. લંકા તો ભરતખંડના વાયવ્યના તાપામાં પણ નથી. બાળના વાયવ્યના તાપામાં છે. પણ તે આ દેશના ભાગ ગણતા નથી. તેથી એ ત્રણે ભરતખંડમાં ગણવાનથી

હદ. ૧. ભરતખંડની ઉત્તરે હિમાલય ને કારાકોરમ પર્વતો. પશ્ચિમોત્તરે સિંધુની પશ્ચિમના કુંગરો, પૂર્વોત્તરે આસામ ને કાચારના કુંગરા અને બીજી બધી બાબુએ સમ્ર છે. એની ઉત્તર દક્ષિણે લંબાઈ સુમારે ૧૬૦૦ મૈલ ને પૂર્વે પશ્ચિમ પહોળાઈ પણ તેટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ સુમારે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલ ને વસ્તી ૩૧ કરોડ માણસની છે, એના દરીયાકાંઠાની લંબાઈ આશરે ૩૦૦૦ મૈલ છે.

આ દેશમાં આવવાના માર્ગ. ૨. ઉત્તરના હિમાલય ને કારાકોરમ તથા આસામના કુંગરામાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ બહુ વિકટ છે; પણ સિંધુની પશ્ચિમના કુંગરમાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ છે, એ માર્ગે હજારો વરસથી પંદેશી લોકો આ દેશમાં આવતા. કેમકે બીજી બધી તરફ દરીઓ આવેલો છે. પણ પાછલાં ચારસો વરસથી દરિયા ઉપરની સત્તા પ્રથમ પોર્ટુગીઝોના ને હેવટે અંગ્રેજોના હાથમાં આવી. ત્યારથી આ દેશમાં પેસવાનો દરિયા માર્ગ પણ ખુલ્લો થયો, એટલે. દરિયાકાંઠા પરના ખંડેરો એ

ભરતખંડમાં પેસવાના દરવાજા થયા. પ્રાચિન કાળમાં રાજધાનીનાં ને નદીઓનાં કાંઠાપાસનાં શહેરો વેપારનાં મોટાં સ્થળો હતાં. ને અર્વાચીનકાળનાં દરિયાકાંઠાના મોટાં બંદરો મોટા વેપારનાં મથકો થઈ પડ્યાં છે. પૂર્વ કાંઠા પર મોટાં બંદરો થઈ શકે એવી ખાડીઓ ન હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો નથી અને મોટી આગ-બોટો ને વહાણો રહી શકે એવી સારી ખાડીઓ પશ્ચિમકાંઠે હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો છે.

સ્વાભાવિક ભાગ. ૩. ખંભાતના અખાતથી તે મહા નદીના મુખ સુધી મોટા પહોળા વિશ્વયાત્ર પર્વતની દારો ને ધાડાં જંગલો આવ્યાયા હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ને દક્ષિણ એવા બે સ્વાભાવિક ભાગ પડે છે. ઉત્તર ભાગનાં સિંધુ ને ગંગા તથા તેમને મળનારી નદીઓ વહે છે. એ બે નદીઓનાં જળપ્રદેશની વચ્ચે અરવલ્લી પર્વત આવેલા છે. એ ઉત્તર ભાગ સમશીતોષ્ણ દટિખંધમાં છે ને દક્ષિણ ભાગ ઉષ્ણ કટિખંધમાં છે. એ બે ભાગોની વચ્ચે નર્મદા નદી આવેલી છે. ઉત્તર ભાગને આ દેશના લોકો આર્યાવર્ત અને દક્ષિણ ભાગને દક્ષિણ કહેતા. મુસલમાનો આર્યાવર્તને હિંદુસ્તાન કહેતા ને આજે આખા દેશને હિંદુસ્તાન કહે છે. સિંધુના જળપ્રદેશમાં પંજાબ, સિંધ, કચ્છ ને રજપૂતસ્થાન અને ગંગાના જળપ્રદેશમાં દિલ્હી, આગ્રા, અયોધ્યા, બંદાર ને બંગાળો છે. માળવા ને ગુજરાત પણ ઉત્તર ભાગમાંજ ગણાય છે. ઇતિહાસકારો દક્ષિણ ભાગના પણ બે ભાગ પાડે છે. ઉત્તરે તાપી ને દક્ષિણે કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રાની વચ્ચેનો ને બીજા કન્યાકુમારી સુધીનો તામીર ભાષા બોલનારો ભાગ. દક્ષિણ ભાગમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમ ઘાટ (સત્યાન્દ્ર) ના કુંગરા દક્ષિણોત્તર પડેલા છે. પશ્ચિમઘાટ ને દરીયાની વચ્ચેની પટ્ટીને કાકળ કહે છે. મરાઠી રાજ્યના વારામાં પશ્ચિમઘાટનાં સપાટ શિખરો ઉપર પહાડી દિલ્લા બાધેલા છે.

લોક. ૪. જુદે જુદે વખતે આ દેશમાં જુદી જુદી જાતના

• આ મત પાશ્ચાત્ય લોકોના મંથોને આધારે લખેલો છે.

લોક આવીને વરેલા છે. પ્રથમ આ દેશમાં અનાર્થ લોક રહેતા હતા. એ લોક છુટાલવાયા હુંગરના ગુનાઓમાં કે જંગલમાં રહેતા. તેઓ જંગલી, ટાળા ને દાંગલા હતા જંગલમાંથી ફળફળાદિ વાણી લાવી કે શિકાર કરીને ખાતા ને નાગા ફરતા આગળ જતા તેઓ છુટા છુટા છાપરા બાધી રહવા લાગ્યા, ને મટીના વાગણોમાં રાધીને ખાવા લાગ્યા. તંત્રકામઠી ન લાસા વાપવ. લાગ્યા તથા જાલ ને ચાન્ડા આદવા લાગ્યા. એ લોક પ્રથમ આ દેશના સપાટ મુલકમાં રહેતા, પણ પંદેશીઓએ આ દેશમાં આવી તેમને હુંગરમાં નસાડી મૂક્યા. બંગાળાના મતાલ, આરસાના કાલ ને કંધ, રજપૂતના ને પુર્વ ગુજરાતના બીલ ને નાયકડા, તથા દક્ષિણના તોટા એ અનાર્થ લોકના વંશજ છે. અનાર્થ લોક ઉપર પ્રથમ ભરતખંડના વાયવ્ય ખૂણાને માર્ગે મધ્ય એશિયામાંથી દ્રાવિડ લોક આવ્યા. તેમણે પ્રથમના જંગલી લોકોને નસાડી જંગલો કાપી વસાયને કરી. તેમની વત્તી જેન જેમ વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ વસાયત વધતા ગયા ને ફગદુપ મુલકના ધણી થઈ પડ્યા. તેમની પછી તુરાની લોક તાતારમાં આસામને માર્ગે હિમાલય આગળી આ દેશમાં આવ્યા. તુરાની લોક ઘોડા ઉપર બેસતા, બખર પહેરતા ને દ્રાવિડ લોક કરતા વધારે મજબૂત ને વિકાળ હતા. એમના બંધન હાલમાં બંગાળાના પ્રશાન ખૂણામાં જંવામાં આવે છે. તેમણે દ્રાવિડ લોકોને મારી નસાડી મૂક્યા ને તેમનો મુલક પોતે પચાવી પડ્યા. તેઓ કેટલાક આઠવાને માર્ગે દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા. એ લોક દોર પાળતા, જંગલો કાપી ખેતી કરતા કુટુંબના વડાની આજ્ઞા પાળતા, ગામ બાધ રહેતા ને તેઓ સપના ને વૃક્ષની શુભ કંતા. તેમના બંધન હાલ દક્ષિણમાં ને લંકામાં રહે છે, અને તેઓ તામિલ, તેલંગુ, મલયાલમને કાનડી બોલી બોલે છે. તુરાની લોક પછી આર્ય લોક ખિતરથટને માર્ગે આ દેશ ઉપર રહી આવ્યા. *નમનુ રહેડણ મધ્ય એશિયામાં

*આ દેશના આર્યલોકોનું કહેવું એવું છે કે અર્યલોક આ દેશના અસહ્યની જ વતની હતા, તેઓ પરદેશથી આ દેશમાં આવ્યા નથી.

ઓક્સસ નદીના કાંઠાના મુલકમાં હતું. એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ધારે છે. ત્યાં તેમની વસ્તી વધી ત્યારે તેઓ આસપાસના ક્ષેત્રોમાં જઈ વસવા લાગ્યા. તેમની એક ટોળી પશ્ચિમમાં જઈ યુરોપમાં વસી. તેમના વંશજો યુરોપની હાલની પ્રજાઓ છે. બીજી એક ધરાનમાં ગઈ. તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે. ત્રીજી ટોળી પ્રથમ સિંધુ નદી ઉપર આવી વસી. કેટલાક વિદ્વાનો એવું ધારે છે કે ધરાનમાં જે ટોળી ગઈ તે મધ્ય એશિયામાંથી બારોબાર નહિ, પણ સિંધુને કાંઠે આવ્યા પછી તેમને મહિમહિ અણુબનાવ થવાથી તેમાંના કેટલાક ધરાન તરફ ગયા ને કેટલાક આ દેશમાં રહ્યા. સિંધુ ઉપરથી આ દેશના આર્ય લોકોનું નામ હિંદુ પડ્યું, એવું કેટલાક અનુમાન કરે છે. કેમકે હિંદુ એ શબ્દનો ઉલ્લેખ સંસ્થાનમાં છેજ નહિ. સિંધુના આ પાર આવી એ લોકો આગળ વધ્યા. ને ધીમે ધીમે આખા દેશનાં પ્રસાર્યાં. આર્ય લોકો પ્રથમ હિમાલય ને વિષ્ણુચગતી વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને તે બાગનું નામ આર્યાવર્ત પાડ્યું તે લોક પછી ધરાની, ગ્રીક ને શક લોક આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા; પણ તેઓ દેશમાં સ્થાયી વસ્યા નહિ. તેમનામાંના જેઓ આ દેશમાં વસ્યા તેમણે આર્ય લોકનો ધર્મ ને આચારવિચાર સ્વીકાર્યાથી તેઓ આર્ય લોકો ભેગા બની ગયા. પાછળથી મુસલમાનોના ડરથી નાસીને ધરાનથી પારસી લોકો આ દેશને પશ્ચિમકાંઠે આવી વસ્યા. તેમના પછી કેટલેક વર્ષે મુસલમાનો આવ્યા. ને આ દેશમાં તેમનું રાજ્ય થયા પછી સ્થાયી વસ્યા. એ મુસલમાનો અર્ધસ્તાન, ધરાન, અફઘાનિસ્તાન ને તુર્કતાનમાંથી આવેલા છે. એ સિવાયના તેમણે આ દેશના વતનીઓને જૂલમથી વટાળેલા મોલેસલામ મુસલમાનો છે. છેલ્લે યુરોપી લોકોમાંના ફિરંગી (પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, વલંદા ડચ) ને અંગ્રેજ આ દેશમાં આવ્યા.

ધર્મ. ૫, પારસી લોક આવ્યા તે પહેલાં જે લોકો આ દેશમાં રહેતા હતા, તે સર્વનો અસ્તપરસ્ત. સંબંધ થવાથી તેમનો ધર્મ, રીતભાત ને વ્યહાર એક જાતનાં થઈ ગયાં, ને તે સર્વે હિંદુના

નામથી ઝોળખાવા લાગ્યા. પારસી પોતાનો અગ્નિ પૂજવાનો ધર્મ સાચવીને જીદ પકડ્યા. પારસી પછી મુસલમાનો આવ્યા. વહોરા, મેમણ વગેરે હિદમાયા થયેલા મુસલમાન છે તેમના પછી પાર્તુગીજ લોક આવ્યા. તેમણે ને તે પછી અંગ્રેજ વગેરે યુરોપી પ્રજાએ ધર્મ સંબંધી બળાત્કાર ન કરતાં પોતાના ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓ મારફત ઉપદેશ કરાવ્યા હિદમાં ખ્રિસ્તી ક્યાં તે વિશ્વાસી કહેવાય છે. એ પ્રમાણે આ દેશમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ને ખ્રિસ્તિ એ ચાર મુખ્ય ધર્મો છે.

ભાષા ૬. આ દેશના અસહી રહેવાસી અનાર્થ લોકની ભાષા આર્ય લોકની ભાષાથી જીદી છે, તે છતાં તેમની આર્ય સાથે બહુ વર્ષથી સંસર્ગ થવાથી તેમની ભાષામાં આર્ય ભાષાના શબ્દો મળેલા છે. પ્રથમ આવેલા દ્રાવિડ લોકમાં ચાર ભાષા બોલાય છે. તેનાં નામ ઉપર ચોથી કલમમાં આપેલાં છે. આર્ય લોક પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષા બોલતા પણ પાછળથી તેમાં વિકાર થતાં કાલમાં બોલાતી ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, હિંદી વગેરે પ્રાકૃત ભાષા થઈ. મુસલમાનો પાતપોતાના દેશમાં પસ્તુ, ફારસી ને અરબી ભાષા આ દેશમાં લાવ્યા. મુસલમાનો રાજ્યમાં રાજ્ય દરબારી ભાષા ફારસી હોવાથી આર્ય લોકની બોલામાં ફારસી શબ્દો બળ્યા. તે પછી યુરોપીઅન પ્રજાઓ આવી. તેમની પાર્તુગીજ, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ બોલી આ દેશમાં ચાલી. અંગ્રેજ રાજ્યને લીધે હાલમાં સર્વત્ર અંગ્રેજ ભાષા શંખવાય છે.

અનુક્રમશિકા.

વિષય.	ભાગ ૧ દે.૧ આર્ય-રાજ્ય.	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧ હું આર્યસાક પંજાય	૧	૧
" ૨ જી. આર્યોના ઉત્તર ભરતખંડમાં પ્રસાર ...	૪	૪
" ૩ જી. રામાયણ	૬	૬
" ૪ થું. મહાભારત	૧૫	૧૫
" ૫ મું. આર્ય રાજ્યનો ફેલાવો અને ગ્રંથો ...	૨૦	૨૦
" ૬ હું. પરદેશી લોકના સ્વારીઓ ...	૨૩	૨૩
" ૭ મું. મુગધનું મૌર્ય રાજ્ય	૨૬	૨૬
" ૮ મું. બૌદ્ધધર્મ	૨૮	૨૮
" ૯ મું. બ્રહ્મજીધર્મની પુનઃ સ્થાપના ...	૩૨	૩૨
" ૧૦ મું. માગવાનું પરમાર રાજ્ય ...	૩૫	૩૫
" ૧૧ મું. ભરખંડના બીજાં આર્ય રાજ્યો ...	૩૬	૩૬
" ૧૨ મું. દક્ષિણનાં આર્ય રાજ્યો ...	૩૮	૩૮
" ૧૩ મું. બ્રહ્મજીધર્મની પુનઃસ્થાપના થઇ તે વખતે ભરતખંડની સ્થિતિ ...	૪૧	૪૧

ભાગ ૨ જો. મુસલમાની પઠાણરાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ હું મુસલમાનોના ભરતખંડ ઉપર સ્વારી ...	૪૫	૪૫
" ૨ જી. હલતાન મહમદ	૫૦	૫૦
" ૩ જી. ઘોરી રાજ્ય	૫૩	૫૩
" ૪ થું. ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું તે સમયે આર્યોના સ્થિતિ	૫૮	૫૮
" ૫ મું. ગુલામવંશ	૬૨	૬૨
" ૬ હું. ખાલજવંશ	૬૬	૬૬
" ૭ મું. તખલખવંશ	૭૧	૭૧
" ૮ મું. તૈયબ તથા લોહીવંશ	૭૫	૭૫
" ૯ મું. મામલાઇ રાજ્ય થયું તે વખતનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યા.	૭૭	૭૭
" ૧૦ મું. મામલાઇ રાજ્ય થયું ત્યાર ભરતખંડની સ્થિતિ ...	૮૩	૮૩

ભાગ ૩ જો. મુગલ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧	હું. ખાખર	૮૭
” ૨	જું. હુમાયુ	૯૦
” ૩	જું. સુરકુળના પાદશાહ	૯૩
” ૪	યું. અકબર	૯૬
” ૫	મું. જહાંગીર	૧૧૨
” ૬	હું. શાહજહાં	૧૧૭
” ૭	મું. આરંગજેબ	૧૨૫
” ૮	મું. મોગલાઈ રાજ્યની પડતી	૧૩૫
” ૯	મું. મોગલાઈ રાજ્યનું પુનરાવલોકન	૧૪૩

ભાગ ૪ થો મરૈઠી રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧	હું. શિવાજી	૧૪૬
” ૨	જું. શિવાજી પછીના રાજાઓ	૧૫૩
” ૩	જું. પેશ્વાનું સ્વતંત્ર થવું	૧૫૭
” ૪	યું. પેશ્વાઈનો મધ્યાન્હ	૧૬૨
” ૫	મું. પેશ્વાઈની પડતી ને અંત	૧૬૮

ભાગ ૫ મો બ્રિટિશ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧	હું. યુરોપી પ્રજાનું વ્યાપારાર્થે હિંદમાં આગમન	૧૭૪
” ૨	જું. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ કંપની વચ્ચે યુદ્ધ ...	૧૮૨
” ૩	જું. બંગાળમાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના ...	૧૮૬
” ૪	યું. મહિસરનું મુસલમાની રાજ્ય ...	૧૯૬
” ૫	મું. અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો ને વ્યવસ્થા ...	૨૦૬
” ૬	હું. , ઇ. સ. ૧૭૬૮ થી ઇ. સ. ૧૮૧૩ સુધી	૨૧૪
” ૭	મું. , ઇ. સ. ૧૮૧૭ થી ઇ. સ. ૧૮૩૪ સુધી	૨૨૩
” ૮	મું. , ઇ. સ. ૧૮૩૫ થી ઇ. સ. ૧૮૪૪ સુધી	૨૩૪
” ૯	મું. , શીખરાજ્ય	૨૪૪
” ૧૦	મું. અંગ્રેજી રાજ્ય પૂર્ણકળા ને બળવો ...	૨૫૩
” ૧૧	મું. ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી ઇ. સ. ૧૯૧૭ સુધી ...	૨૬૪
” ૧૨	મું. ભરતખંડના અંગ્રેજી રાજ્યની હાલતી સ્થિતિ અને વ્યવસ્થા	૨૮૩

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

આર્ય રાજ્ય.

આર્ય લોક પંજાબમાં.

૧. આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન. ૨. આર્યલોક પંજાબમાં. ૩. તે વખતે આર્ય ધર્મ. ૪. આર્ય લોકની તે સમયની સ્થિતિ. ૫. આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ. ૬. અનાયો સાથે લડાઇઓ.

આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન ૧. ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન વેદ મંત્રો અને આર્ય ગ્રંથો છે. તેમાં આર્ય રાજ્યની હકાકત, લડાઇઓ વગેરે યથાસ્થિત નોંધેલાં નથી, પરંતુ એ વેદમંત્રો ને ગ્રંથો ઉપરથી પ્રાચીન આર્યો વિચાર અને ધર્મ જ્ઞાનમાં શી રીતે વધતા ગયા તથા તે સમય તેમની સ્થિતિ કેવી હતી, તેનો ઇતિહાસ બરાબર મળે છે. વળી આર્યોના સંબંધમાં આવેલા પરદેશીઓનાં લખાણ, તામ્રપટ, શિલાલેખ વગેરે ઉપરથી પણ આ દેશના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

આર્યલોક પંજાબમાં. ૨. હાલના યુરોપીય વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે આર્ય લોકોનું મૂળ રહેઠાણ મધ્ય એશિયામાં હતું. ત્યાંથી એક ટોળી પશ્ચિમ તરફ યુરોપમાં ગઈ અને બીજી દક્ષિણ તરફ કાશ્મીરને માર્ગે અબરહાટ ઓળંગી સિંધુ નદીને કાંઠે આવી વસી.

ત્યાં તેમને મહિમાદેહ કળ્યા. થવાથી તેમના કેટલાક પશ્ચિમ તરફ ઇરાનમાં ગયા તે કેટલાક ત્યાંજ રહ્યા. ઇરાનમાં ગયા તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે, અને સિંધુને કાંઠે રહ્યા તેમના વંશજો આ દેશના આર્ય લોકો છે.

તે વખતનો આર્યધર્મ ૩. પંજાબમાં રહીને તેમણે ઋગ્વેદના મંત્રો રચ્યા હોય એમ જણાય છે. એ મંત્રો ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં આર્યો કેવા સુધરેલા હતા અને તેમનો ધર્મ કેવો હતો તેનું અનુમાન થાય છે. શરૂઆતમાં માણસનું મન કુદરતમાં જે પ્રકાશિત, બળ્ય, ઉપયોગી, બળવાન અને આશ્ચર્યકારક હોય તે પૂજવાને પ્રેરાય છે. તે પ્રમાણે આર્ય લોકોએ સુંદર આકાશ, ખૂંશનુમાં પ્રભાત, ઉગતો સૂર્ય ને પ્રકાશિત અમિની સ્તુતિના ને પૂજના મંત્રો બનાવ્યા છે. આર્ય ગ્રંથોમાં ઋગ્વેદના મંત્રો જૂનામાં જૂના છે. એ લોકોનો આધાર ખેતી ઉપર હતો, ને ખેતીનો આધાર વરસાદ ઉપર હોવાથી વરસાદની સ્તુતિના ને વરસાદના દેવ ઇન્દ્રની સ્તુતિના પણ મંત્રો છે. તે વખતે મૂર્તિપૂજા નહોતી.

આર્ય લોકોની તે સમયની સ્થિતિ. ૪. ઋગ્વેદના મંત્રો ઉપરથી આર્ય લોકોની તે વખતે કેવી સ્થિતિ હતી તે પણ મહત્ત્વ પડે છે. તે વખતે તેઓ ખેતી કરતા ને દોર પાળતા. ખેતી કરવામાં ઘોડા વાપરતા. ગાય, બળદ, બેંસ, ઘોડા, ઘેટાં, બકરાં વગેરે જનાવરો પાળતા; કૂવા ખોદી રેંટ ફેરવીને ખેતીને પાણી પાતા, અને ઘઉં, જવ વગેરે ધાન્ય પકવતા. ઘર બાંધીને આમમાં રહેતા. રસ્તા બનાવતા ને વહાણ બાંધતાં તેમને વણવણું, કાંતવાળું, ચૂંથવાળું, રંગવાળું, ને સુતાર લુહારનું કામ આવડતું હતું તેઓ કે, આમમાં ને કિનનાં કપડાં બનાવતા ને અનાજ દળી, ખાંડી, રાંધીને ખાતા. સાનુ રૂપું, લોહું વગેરે ધાતુ તેમને સાધન હતી. તેઓ લઢાઈમાં તીરકામઠાં, તરવાર, કટાર, બાલા ને ફરસી વાપરતા ને કવચ પહેરતા. તે વખતે ચાર વર્ણ બંધાઈ નહોતી. ધરનો પદ્મ પુરુષ ધરનો વડીલ ગણાતો ને બધાં તેની આમન્યા પાળતા. એ વડીલજ પુરોહિત ગૌર કે શિક્ષાગ્રસ્તું કામ કરતો. ધર્મીકથા

શ્રદ્ધા પોતાની મેળે પોતાના ધર્મમાં કરતા. સવળા આર્યો સરખા હતા. તેઓ ધ્વજાણી, ક્ષત્રી ને વૈશ્યનું કામ કરતા. જે વેદમંત્રો બધી ધર્મક્રિયા કરતા ને કરાવતા તેજ જરૂર પડે યુદ્ધમાં જતા ને ખેતી કરતા ને લુગડાં વણતા. નાના બાળકો દોર ચારતાં. એ સમયે મડદાને દાટવાનો ને બાળવાનો ખંતે રિવાજ ચાલતા હતા. આપનો પુત્ર વારસ થતો એ સમયે દત્તક લેવાનો ચાલ હતો.

આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પ. બાજની પેઠે બાપ પોતાની દીકરીને પરણાવતો ને ઘરેણાંગાંઠાથી શણગારીને તથા તેને ઉત્તમ પ્રકારની શિખામણ આપીને સાસરે વળાવતો. પરણાવવાની ક્રિયા બાજના જેવીજ થતી, પણ ને સમયે છેક નાના બાળકને પરણાવતા નહિ. દીકરીની સ્ત્રીના ધર્મમાં આવવાની શરૂઆત થાય એટલી ઉંમરે તેને પરણાવતા એ વખતે દીકરીઓને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપવાનો ચાલ હતો. તેથી ધરનાં તેઓ સાસુ સસરાની આમન્યા પાળતી, ને નણુંદ, દેરાણી, જેઠાણી સાથે હળી-મળીને રહેતી તેઓ હમેશાં હસમુખી રહી તપી જતી નહિ, કે કાઢને કડવાં વેણુ કહેતી નહિ. પતિવ્રત ધર્મ પાળી, પતિની સેવા કરી તેને પ્રસન્ન રાખતી. પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ પણ દેવપૂજામાં સામેલ રહેતી. ધરનાં, ધરના સામાનની, નોકરચાકરની ને બાળકોની સંભાળ રાખતી, ને બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારે કેળવતી વળી તેઓ શાયે દોહવાનું ને રૂ કાંતવાનું કામ પણ કરતી એ રીતે આર્યોનો ધરસંસાર સુખી ને શાંત હતો.

અનાર્યો સાથે લઢાઈઓ. ૬. આર્યો પંજાબમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં કાળા રંગના ને બળવાન જંગલીઓ રહેતા હતા. આર્યો તેમને અસુર, રાક્ષસ, દરયુ ઇત્યાદિ નામથી બોલાવતા એ લોકોના સપાટ ફળદ્રુપ પ્રદેશ આર્ય લોકોએ જીતી લીધાથી તેઓ પાસેના કુંગરામાં ભરાયા. ત્યાં રહીને તેઓ આર્ય લોકોનો માર્ગ રોકતા, જનાવરો ચોરી જતા, આર્યોની ધર્મક્રિયાનો બગ કરતા, ને ઘણી.

વાર તેમનાં ગામે ઉપર હુમલા કરતા, ધાડ પાડતા ને તેમની દોલત હુટી જતા. એ પ્રમાણે આર્ય ને અનાર્યો વચ્ચે બણીવાર યુદ્ધ થયાં. પરંતુ છેવટે આર્યો વિજયી થયા, ને તેમના સંસ્થાનો વધતાં ગયાં. તેઓ જંગલો કાપીને તથા બાળીને અને અનાર્યોને હુંગરામાં નસાડીને સપાટ મૂલકમાં વસાયત કરવા લાગ્યા. એ રીતે પંજાબમાં આર્ય રાજ્ય થયું ને અનાર્યો હુંગરામાં ભરાયા. ત્યાં આજે પણ તેમના વંશજો છે. એ અનાર્યોમાંના કેટલાક આર્યોમાંના ગામમાં રહી તાબેદારીનાં કામ કરવા લાગ્યા, તે દાસ-શૂદ્ર થયા. એ શૂદ્રો આર્યોનો ધર્મ સ્વીકારી તેમની ખેતી કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી.

આર્યોનો ઉત્તર ભરતસ્વંદમાં પ્રસાર.

૧. યોના ચાર વેદ. ૨. બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ, ૩. આર્યોનો પ્રસાર અને રાજ્ય. ૪. આર્યોવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૫. એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૬. રાજ્યપદ્ધતિ.

આર્યોના ચાર વેદ. ૧. પંજાબમાંથી વધીને આર્ય લોક ગંગા ને જમનાના કાંઠા ઉપર ને ત્યાંથી પૂર્વ તરફ કાશી, અયોધ્યા ને બહાર તરફ આગળ વધ્યા. પંજાબમાં તેઓ સૂર્ય, આકાશ, વરુણ, વરસાદ, ઇંદ્ર, અગ્નિ, ઈત્યાદિ દેવોની મંત્રાવડે પ્રાર્થના કરતા. એ મંત્રોનો ગંગા, જમનાના કાંઠા ઉપર આવ્યા પછી સંગ્રહ કર્યો. તેમને ઋગ્વેદ સંહિતા કહે છે. એ વગર સામ, યજુર્ ને અથર્વ એ ત્રણ વેદ પણ આજ સમયે થયા. યજુર્ વેદના કૃષ્ણ ને શુક્લ એવા બે ભાગ છે. યજ્ઞ કરાવવામાં જમીન માપીને વેદી બનાવવી, વાસણ, પાણી ને લાકડાં તૈયાર કરવાં, અને યજ્ઞના પશુનો વધ કરવો, એ કામ કરનારને અધ્વર્યુ કહેતા.

નિયમ પ્રમાણે યજ્ઞ વખતે કેટલીક ક્રિયામાં ગાયન કરવાનું હોય છે. એ કામ કરનારને ઉદ્દગાતા કહેતા. એ બંને કામને લાયક બનાવવાને વાસ્તે ખાસ કેળવણી આપવી પડતી; તેથી ઋગ્વેદ-મંથી એ બંને કામને ઉપયોગી ભાગ ભુદા પાડી બે વેદ કર્યા અશ્વર્યના કામનો યજુર અને ઉદ્દગાતાના કામનો સામવેદ થયો. એ સમયે અથર્વ ચોથા વેદ તરીકે ગણાતો નહોતો. માત્ર ત્રણજ વેદ ગણાતા. છેક પાછલા વખતમાં અથર્વની વેદમાં ગણના થઇ. એમાં રાગથી, ધાતક પશુઓથી અને દુશ્મનના શાપથી બચવાના વિધિઓ આપેલા છે; તથા દેવને પ્રસન્ન કરવાના, આયુષ્ય વધારવાના, રોગ મટાડવાના ને ધન મેળવવાના મંત્રો છે.

આહ્વાણ આરણ્યક ને ઉપનિષદ. ૨. વેદના મંત્રોના સંગ્રહને સંહિતા કહે છે. અને એ સંહિતા ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરેલા ગ્રંથોને આહ્વાણ કહે છે. એ રીતે ઋગ્વેદ ઉપર બે, સામવેદ ઉપર ચાર, યજુર્વેદ ઉપર બે અને અથર્વ ઉપર એક, એટલા આહ્વાણ ગ્રંથો છે. ગામમાં રહી યજ્ઞ, હોમ વગેરે ક્રિયા કરવાનો વિધિ આહ્વાણ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો છે. એ સમયે કેટલાક ઋષિઓ જંગલમાં રહી શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતા ને શિષ્યોને કરાવતા. એ જંગલમાં હોમ કરવાનો વિધિ બતાવવાને આરણ્યક ગ્રંથો થયા. એ ગ્રંથો પણ આહ્વાણ ગ્રંથોમાં જ ગણાયા. ઋગ્વેદ ઉપર બે અને યજુર્વેદ ઉપર બે આરણ્યક ગ્રંથ થયા છે. બાકીના બે વેદ ઉપર આરણ્યક ગ્રંથ થયા નથી જંગલોમાં રહી ઋષિઓ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર વિચાર કરતા. જીવ અને ઇશ્વર શું છે, જીવનું કર્તવ્ય અને પ્રાપ્તવ્ય શું છે, જીવ શાથી થયો ને મુખ્યા પછી એનું શું થાય છે, મોક્ષ શાને કહેવો અને તે કેમ મેળવવો, વગેરે બાબતો ઉપર ચિંતન કરતા એ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોને ઉપનિષદ કહે છે. એ સમયે ઉપનિષદના દશ ગ્રંથો થયા હતા. ઉપર કહેલા વેદ, સંહિતા, આહ્વાણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદના ગ્રંથોને આર્યો ઇશ્વરદત્ત માને છે. અને તે પવિત્ર અને સર્વમાન્ય ગણાય છે. મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથો પણ એજ સમયે થયા હોય એમ જણાય છે.

આર્યોના પ્રસાર અને રાજ્ય. ૩. પંજબમાંથી આર્યો આગળ વધી ગંગા ને જમનાના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને ત્યાંથી દક્ષિણે વિષ્ણુ-અથ ને પૂર્વે બંગાળા સુધી વધ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપી અનાર્યોને કુગરમાંથી હાંકી કાઢ્યા. આર્યોને અનાર્યો સાથે વારંવાર લઢાઈમાં મોકાવું પડવાથી વેદાધ્યયન કરવાનું, ખેતી કરવાનું વગેરે કામ થતાં નહિ, તેથી તેમણે સૌથી વધારે બળવાન, મોભાદાર અને જથાવાળાને રાજા કુગરી તેની સરદારી નીચે ખીજા બળવાન ને ઉત્સાહી યોદ્ધાઓ સોંપી તેમનો વર્ગ જુદો કરાવ્યો તે લઢાઈઓ લઢી રાજ્ય મંભાળે એવું હતું. તે ક્ષત્રી કહેવાયા. તેજ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરે ને કરાવે તે બ્રાહ્મણ, અને ખેતી ને વેપાર કરે તે વૈશ્ય એ પ્રમાણે ત્રણ જાતિ થઈ અને જે અનાર્યો તામે રહી હલકાં કામ-ચાકરી કરવા લાગ્યા, તેમની ચોથી શ્રદ્ધ જાતિ થઈ. એ ચારે વર્ણ પાળવાના ધર્મોના કાયદા પણ તેજ સમયે થયેલા છે. ઉપર કહેલા અંથો ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયે આર્યોનાં જૂદાં જૂદાં ટોળાંનાં રાજાઓનાં નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. તેમાં દિલ્હીની આસપાસ હસ્તિનાપુરનું, કનોજની આસપાસ પંચાળનું, ઉત્તર બદારમાં વિદેહનું, અયોધ્યામાં કૌસલનું ને બનારસની આસપાસ કાશીનું રાજ્ય હતું. અયોધ્યાનું રાજ્ય સૂર્યવંશી ને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોને તામે હતું. ક્ષત્રિય રાજ્યનો વિસ્તાર પૂર્વમાં બંગાળા, ઉત્તરે હિમાલય, પશ્ચિમે સિંધુ નદી ને દક્ષિણે વિષ્ણુઅથ સુધી હતો. એ ભાગને આર્યાવર્ત કહેતા. એ રાજ્યોમાં જન્ય યજ્ઞક્રિયાઓ થવા લાગી. એ સમયમાં રાજાઓ વિદ્વાન હોઈને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારા હતા. તેમણે રાજ્યધાનીમાં ને ખીજાં મોટાં ગામોમાં પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી. એમ બ્રાહ્મણ અથો ઉપરથી જણાય છે.

આર્યાવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૪. રાજાઓ ગામને કિલ્લા બાંધતા, રસ્તા પહોળા ને સીધા રાખતા, મધ્યે રાજ્યમહેલ બનાવતા ને આસપાસ પ્રજાજનો જન્ય મકાનો બંધાવી ગામને શોભા-

વતા. પ્રજાજનોની દોષતમા સોનું, રૂપું, જવાહીર, ગાડી, રથ, ઘોડા, ગુલામો અને શહેરની આસપાસની જમીન હતી. દરેક ગૃહસ્થ ઘરમાં પવિત્ર અગ્નિ રાખતો, અતિથિનો સત્કાર કરતો ને દેશના કાયદા પ્રમાણે ચાલી રાખતો માન આપતો. બ્રાહ્મણ મારફત તે દોમ ને ધર્મક્રિયા કરાવતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી ને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણના બાળક નાનપણથી ગુરુ પાસે જઈ સાથે અભ્યાસ કરતા ને ધર્મજ્ઞાન મેળવતા. એ વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ હતી. શૂદ્ર શિવાયની ત્રણે વર્ણમાં કંઈક અપવાદ સાથે મહિમાદિ પરણતા, અને સાથે ખાવા પીવામાં બાધ મણુતા નહિ. બિન્ન બિન્ન પ્રકારના કારીગર લોકોની જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને વંશપરંપરાથી ઉતરતો આવેલો ધંધો કરતા ને ખેડુતો પોતાના ઠોર સાથે ગામની આસપાસ ઘર બાંધી રહેતા. કેટલાક ઋષિઓ જન્મભૂમિમાં રહી તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતન કરતા ને જે ડ્રિગ્યો આવે તેમને વેદમંત્રો પાઠિ કરાવતા. એ સમયે ઇન્સાફ આપવાના ને ગુન્હેગારને સજા કરવાના કાયદા થયા હતા. વળી રાજા પ્રજાને આલવાના ધારા ધડાયા હતા. લોકોને જ્યોતિષ ને ખગોળવિદ્યાનું પણ જ્ઞાન હતું. વળી બ્રાહ્મણમંથમાં વેદો બંધવવાના નિયમો આપ્યા છે, તે ઉપરથી એ સમયમાં જૂમિતિનાં જૂળતત્ત્વોની પણ શોધ કાઢી હતી એમ માલમ પડે છે. એ જૂળતત્ત્વો કલ્પસૂત્રમાં આપેલાં છે.

એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૫ એ સમયની સ્ત્રીઓ પ્રુદાનશીન નહોતી. તેમને માન આપવામાં આવતું ને તેઓ ધર્મક્રિયાઓમાં સાથે રહેતી. તેઓ ભણેલી હોઈને ઘણીવાર ધર્મશાસ્ત્રોનાં વાદવિવાદની સભાઓમાં ભાગ લેતી. તેઓ આજની યુરોપીય સ્ત્રીઓની માફક જનસમાજમાં છૂટથી ફરી શકતી નહોતી, તોપણ મુસલમાનો આવતાં સુધી જનાનાની રીત તો આર્ય લોકમાં બીલકુલ દાખલ થઈ નહોતી; અને મરેઠા વગેરે જાતિમાં જ્યાં મુસલમાની રાજ્ય થોડાજ વખત ટક્યું હતું. ત્યાં હજુ પણ નથી. આર્યીનકાળમાં આર્ય સ્ત્રીઓને જેટલું માન મળતું, તેટલું બીજી

કાષ્ઠપણ પ્રજામાં તે સમયે મળતું નહોતું. સીતા, તારા, દ્રૌપદી, મૈત્રેયી, ગાર્ગી, અનસૂયા, અર્જુનની પત્નિઓ સહીત ધણી વિદ્વષી હતી. તેઓ પતિવ્રતા ને સ્વધર્મ ચારીણી હોઇને પોતાના પતિને અને વડીલોને માન આપતી. તેઓ ધરતી ને પશુઓની સંભાળ રાખતી ને બાળકોને યોગ્ય જીવણી આપી ઉછેરતી.

રાજ્ય પદ્ધતિ. ૬. રાજા રાજ્યનું કામકાજ કરતા ને બાહ્યો મંત્રિનું કામ કરી તેમને રાજ્ય ચલાવવામાં ને ધનસાધ આપવામાં શક્તિ પ્રમાણે સલાહ આપતા. રાજ્યના મોટા મોટા ભાગ પાડી તે ઉપર સુબા નીમેલા હતા. તે દરેકના તાબામાં હજાર હજાર ગામ હતાં. સુબાના હાથ નીચે સો સો ગામના વહીવટદાર અને તેના હાથ નીચે દશ દશ ગામના કામદાર નીમેલા હતા. તેથી ઉતરતા એક એક ગામના ઉપરી હતા. તે સર્વે પોતાના કામકાજ સંબંધે રાજાના જવાબદાર હતા. જમીનનું મહેસુલ એ રાજ્યની ઉપજનું મુખ્ય સાધન હતું. તે વગર માલની આયાત નિકાસ ઉપર પણ દાણ લેવાતું હતું ગરીબ લોકો વેરે આપી શકતા નહિ. તેના બદલામાં મહીનામાં એક દિવસ રાજ્યવેઠ કરતા. ગામનો પટેલ ગામનો જમીનવેરો ફેટલો આપવો તે આકેડો રાજા સાથે નક્કી કરી તેનો જવાબદાર થતો. વેરો ગામના લોકોમાં ફાળવવામાં આવતો. ગામના લોકોની ચાલચલગતનો જવાબદાર પણ એ પટેલજી હતો. ગામલોકના મંદિરમંદિરના ટંટા તે પંચની મારફત ચુકવતો, તેના બદલામાં તેને રાજા તરફથી પસાયતી જમીન મળતી; તેમ તે વેઠવેરાથી મુક્ત હતો. પટેલના હાથ નીચે બીજા ગામડાના નોકરો હતા, તેમને પણ રાજ્ય તરફથી પસાયતા મળતાં, એ સમયે રાજ્યના સઘળા અમલદારોને પગારને બદલે પસાયતાની જમીન આપવાનો ધારો હતો.

પ્રકરણ ૩ જી.

સૂર્યવંશી રાજ્ય.

રામાયણ.*

૧. હરિશ્ચન્દ્ર રાજા ૨. રામચંદ્રનો જન્મ. ૩ રામ ચુદ્ધ-
કળા શીખે છે. ૪. સીતાસ્વયંવર, ૫. રામચંદ્રના રાજ્યા-
ભિષેકમાં ભાગ ૬. રામચંદ્રનો વનવાસ. ૭ સીતાનું હરણ.
૮. સીતાની શોધ. ૯. લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૧૦
સીતાનો પુત્ર વનવાસ. ૧૧ સીતાનો રામ સાથે મેળાપ.
૧૨. રામરાજ્ય.

હરિશ્ચન્દ્ર રાજા ૧. અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી રાજ્ય સ્થાપનાર
ધક્ષિવાકુ થયો. તેના વંશમાં ૧૦ મી પેઢીએ હરિશ્ચન્દ્ર નામે સત્યવાદી
રાજા થયો. એનું સત્યવ્રત તજવવાને વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિએ ધણો
યત્ન કર્યો, પણ તેણે પોતાનું સત્યવ્રત તજ્યું નહિ. તેણે પોતાનું
વ્રત પાળવાને રાજ્ય ખોડ્યું, અસહ્ય સંકટ વેઠ્યું, પોતાની સ્ત્રી અને
છોકરો વેચ્યા, તથા તેમને નીચ કામ કરતાં નજરે જોયા, પણ
પોતાના વ્રતથી ડગ્યો નહિ. તેની પત્નિ તારામતી પોતાના પતિનું
વ્રતપાળવાને રાજ્યસુખ તજીતેના દુઃખમાં ખુશીની સાથે ભાગીએણું
થઈ અને ગણિકાને ઘેર વેચાઈ, તેનો પુત્ર રાહિતાશ્વ પણ એજ
રીતે રાજ્ય છોડી પોતાના પિતાની સાથે કષ્ટ વેઠતાં ઉવટે વેચાયો
ને નહિ થાય એવું નીચ કામ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ત્રણે

* રામાયણ અને મહાભારતની ભાષા ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો મહા-
ભારત પ્રથમ ને રામાયણ પાછળથી થયેલું ધારે છે. વળી કેટલાક ધારે
છે કે એ બંને ગ્રંથના મુખ્ય પાત્ર પાંચ પાંડવ, દ્રૌપદી, રામ, સીતા
એ કાઠ થયાજ નથી એ માત્ર કાલ્પનિક નામો છે. પરંતુ આ દેશી
આર્ય મત માણે એ બંને ગ્રંથોની કથા ખરી બનેલી છે, ને રામાયણ
પ્રથમ ને મહાભારત પાછળથી થયું છે. એ ગમેતેમ હોય તોપણ આર્યો
એ નામો પૂજ્યભાવથી સંભારે છે. ને એમની કથા પ્રેમથી સાંભળે છે,
તેથી તથા એ બંને કથામાંથી વિદ્યાર્થીને થયું ઉપયોગી જ્ઞાન અને ઉપ-
દેશ મળે છે, તેથી એ બંને વાતોનો સાર અને આર્યો છે.

જાણીએ અસહ્ય કષ્ટ વેડયું, પણ સત્ય ન તળયું ત્યારે પરિણામે પરમેશ્વરે સહાય કરી, ને તેમને મૂળ રિચાતમાં આણી મૂક્યાં. એ હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદીને નામે, તેની સ્ત્રી તારામતી સતીને નામે ને તેના પુત્ર રાહિતાશ્વ સુપુત્રને નામે આજે પણ આર્યોમાં પુજાય છે. આ ઉપરથી આપણને શિખામણ મળે છે કે ગમે તેવાં કષ્ટ પડે તોપણ તે આપણી હંસાટીને મારે છે, એમ માની ધીરજ રાખી સહન કર્યાથી પરિણામે પરમેશ્વર આપણને સારું ફળ આપે છે.

રામચંદ્રનો જન્મ. ૨. હરિશ્ચંદ્ર પછી કુટલીક પેઢીએ દશરથ રાજા થયો, તેને ત્રણ રાણી હતી. તેમાંની પટરાણી કૌશલ્યાને પેટે રામાયણની કથાના નાયક રામચંદ્રનો જન્મ થયો. ખ્રીશ્ચ સુમિત્રાને પેટે લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્નના ને નાના કૈકયાને પેટે ભરતનો જન્મ થયો.

રામ લક્ષ્મણ યુદ્ધકળા શીખે છે. ૩. તે સમયે વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિ હતા આસપાસના રાક્ષસો આવી તેમના યજ્ઞનો ભંગ કરતા, એ રાક્ષસોથી યજ્ઞનું રક્ષણ થવા ઋષિએ દશરથ રાજા પાસે રામ લક્ષ્મણ માગ્યા. ઋષિને નારાજ કરવા ઠીક ન લાગ્યાથી તેણે રામ લક્ષ્મણને મોકલ્યા; વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમપર આવી રામ લક્ષ્મણને યુદ્ધકળા શીખવી અને રાક્ષસોથી પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરાવ્યું.

સીતાનો સ્વયંવર. ૪ એ સમયે અયોધ્યાની પુર્વે વિદ્રેહનું રાજ્ય હતું. ત્યાં જનક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને સીતા નામે ગુણવાન અને રૂપવાન પુત્રી હતી, એ સીતાને પરણાવવા માટે જનકે સ્વયંવર રચી દેશદેશના રાજાઓને નોતર્યા; જનકને મહાદેવે એક મોટું ધનુષ્ય આપેલું હતું, તે ધનુષ્ય જો તોડે તેને સીતા પરણાવવી એવી શરત હતી. સ્વયંવરમાં ધણા રાજા આવ્યા હતા. રામચંદ્ર પણ વિશ્વામિત્ર ઋષિની સાથે ત્યાં ગયા. શિવજીનું આપેલું ધનુષ્ય કોઈ રાજાથી કે કંઈકના રાક્ષસ રાજા રાવણથી પણ ન તૂટ્યું, ત્યારે ઋષિની આજ્ઞા મેઘ રામે તે તોડ્યું, તેથી જનકે સીતાને રામ વેરે પરણાવી.

રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેકમાં ભંગ, ૫. દશરથ રાજા ૨૬

થયો, ત્યારે તેણે પોતાના પાટવી પુત્ર રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો હરાવ કર્યો, એ વાત રામની સાવકી માતા કૈકેયીને રૂચી નહિ. એક સમયે દશરથે કૈકેયીને વચન આપ્યું હતું કે “તું માગીશ તે આપીશ. એ વચન પ્રમાણે કૈકેયીએ માગ્યું કે “ રામને ચૌદ વરસ વનવાસ મોકલો ને ભરતને રાજ્ય આપો.” આ સંભળી દશરથ ખિન્ન થયો, પણ પોતાનું વચન કેમ તોડાય ! તેમ પોતાના વહાલા પુત્ર રામને દેશવટો દેવો, એ પણ દશરથને કારી બા જોવું લાગ્યું. વચન ભંગ થવાય નહિ ને રામને દેશવટો દેવાય નહિ, તે સાર તેણે કૈકેયીને બહુ સમજાવી, પણ તે એકની બે થઈ નહિ. છેવટે એ વાત રામના જાણવામાં આવી, ત્યારે પોતાના પિતાનું વચન પાળવાની ખાતર પોતાને વનમાં જવાની રજા આપવા દશરથને વિનંતિ કરી, તથા રાજ્યાભિષેક કરવા ભરતને એના મોસાળથી બોલાવ્યો. ભરત ચોરમાયો પણ તે સદ્ગુણી રામનો બાઈ હતો. તેણે રાજ્ય લેવાની ના પાડી; અને પોતાના પિતાને તથા રામચંદ્રને એ પ્રમાણે દુઃખી કર્યા તે માટે પોતાની માતાને બહુ ઠપકો દીધો. તેણે રામને ગાદીપતિ થવાને ઠાણાવાણા કર્યા, પણ રામે કહ્યું કે આપણા પિતાનું વચન વ્યર્થ જવું ન જોઈએ, પુત્રનો ધર્મ છે કે પિતાનું વચન પાળવું. આપણે પિતાનું વચન લોપનાર પાપી પુત્ર થવું ન જોઈએ. એ પ્રમાણે બહો બોધ દીધો, ત્યારે રામ વનવાસથી પાછા આવે ત્યાંસુધી રામની વતી રાજ્ય ચલાવવાનું ભરતે માથે લીધું. આ ઉપરથી હાલના રાજાઓને અને રાજ્યખંધુઓને કટલી બધી શીખામણ લેવાની છે ! રાજ્યલોભથી પુત્રા પિતાને કદ કરે છે, ખંધુઓ દ્રેષણુદ્ધિથી માહોમાંહે લઢી મરે છે, તેમણે રામના અને ભરતના દાખલાથી અવશ્ય ઉપદેશ લેવો જોઈએ.

રામચંદ્રનો વનવાસ. ૬. રામ વનવાસ જવાને તૈયાર થયા ત્યારે તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી સીતા ને તેમનો ચોરમાન બાઈ લક્ષ્મણ તેમની સાથે જવાને તૈયાર થયા. રાજ્યસુખ તજી જંગલનાં અસહ્ય દુઃખ ખમવાને તત્પર થવાથી સીતાનું કેવું પતિવ્રત અને લક્ષ્મણનો ખંધુપ્રેમ જણાય છે ! દશરથની વૃદ્ધાવસ્થામાં ચોગ્ય રીતે

રાજ્ય ચલાવી રામે પ્રજાપ્યાર એટલો સંપાદન કર્યો હતો કે સમસ્ત પ્રજા રામની સાથે વનવાસ જવાને તૈયાર થઈ પ્રજાને પાછી વળવાને અને શોક નહિ કરવાને રામે ઉપદેશ કર્યો, તેમાં પુત્રધર્મ અને રાજપ્રજાના ધર્મ સારી રીતે બતાવ્યા છે. રામના ઉપદેશથી અને આગ્રહથી શોકમાં ડુબેલી પ્રજા પાછી ગઈ. રામ વનવાસ ગયાની ખબર સાંભળી દશરથે પણ પુત્રવિયોગના દુઃખમાં દેહ છોડ્યો.

સીતાનું હરણ. ૭. રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા વનમાં ભટકતાં ભટકતાં ગોદાવરીને તીરે હાલ જ્યાં નાસીક ગામ છે, ત્યાં એક મઢી બાંધીને રહ્યાં. તે વખતે આસપાસ સંઘળે જંગલ હતું. અયોધ્યાથી નાસીક આવતાં સુધી રસ્તામાં જંગલ, ડુંગરા ને નદી સિવાય કંઈ નહોતું. જંગલમાંથી ફળફળાદિ વીણી લાવી ત્રણે જણ ગુન્નરો ચલાવતાં હતાં. સીતાના સૌંદર્યથી મોહિત થએલો લંકાને રાજા રાવણ સ્વયંવરમાંથી નાઉમેદ થઈ પાછો ગયો હતો, તેણે લાગ સાધી સીતાને એકલી જઈ તેનું હરણ કર્યું.

સીતાની શોધ. ૮. સીતાનું હરણ થયું ત્યારે રામ ને લક્ષ્મણ શિકારે ગયા હતા, ત્યાંથી આવ્યા ત્યારે સીતાને દીડી નહિ. તેથી બંને ભાઈ સીતાની શોધ કરવાને દક્ષિણમાં ચાલ્યા. ત્યાં પુષ્કળ જંગલો હતાં. ને તેમાં છુટાછવાયા જંગલી અનાય લોક રહેતા હતા. આગળ ચાલતાં જંગલી લોકોનું કિર્ણિકા નામે ગામ આવ્યું. ત્યાં વાલી નામે રાજા હતો. એ વાલીને તેના ભાઈ સુગ્રીવ સાથે અણખનાવ હતો. સુગ્રીવે રાજ્ય મળવાની શરતે રામને મદદ કરવાનું કબજા કર્યું. તેથી રામે વાલાને માર્યો ને સુગ્રીવને ગાદી આપી. સુગ્રીવના પ્રધાન હનુમાનને રામે નિશાની આપી સીતાની શોધ માટે મોકલ્યો. તેણે લંકામાં જઈ સીતાની ભાળ કહાડીને તે સંદેશો લઈ પાછો આવ્યો.

લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૯. સીતાની ભાળ મળ્યા પછી રામે સુગ્રીવ અને તેના સહાયકારીઓનું સૈન્ય જમાવ્યું ને સંતુલ્ય યુદ્ધમાં રામેશ્વર આવી ત્યાં રામેશ્વરની સ્થાપના કરી તથા લંકામાં જવાને

+ જ્યાં આગળ રામે સેતુ (પુલ) બાંધ્યો તે જગા.

વચ્ચમાં ફરિયો છે તેના ઉપર પૂલ ખંધાવ્યો; એ ઉપર થઈ સધળા લંકામાં આવ્યા. ત્યાંથી વાલીના પુત્ર અંગદને વિદિ કરવાને મોકલ્યો તેણે રાવણના સ્ત્રી મંદોદરીએ ને રાવણના ભાઈ વિભીષણે સીતાને પાછી આપવાને રાવણને બહુ સમજાવ્યો, પણ તેણે કોઈનું માન્યું નહિ. વિભીષણ તો પોતાના ભાઈનો દુરાગ્રહ જોઈ રામને જઈ મળ્યો, તોપણ રાવણ ડગ્યો નહિ, સારે લઢાઈ કરી. એ યુદ્ધમાં ગવણ, તેનો પુત્ર દંદ્રજીત ને ભાઈ કુંભકર્ણ વગેરે સર્વે મરાયા. રામે લંકાની ગાદી વિભીષણને આપીને વનવાસની મુદત પૂરી થવાથી પોતે સીતાને લઈ લક્ષ્મણ સાથે અયોધ્યે પાછા આવ્યા.

સીતાનો પુનઃ વનવાસ. ૧૦. રામના આવ્યાથી ભરત ને પ્રજાજન આદિ પ્રસન્ન થયા. રામને રાજ્યાભિષેક થયા પછી તે નગરચર્યા જાવાને નીકળતા તે લોકવાયકા સાંભળતા. એક સમયે સીતાના પાંતગત ઉપર શક પડતી લોકવાયકા તેમણે સાંભળી. સીતાના સત ઉપર રામને પૂર્ણ વિશ્વાસ છતાં લોકાનંદા થતી અટકાવવા સારૂ સીતાને ખબર આપ્યા વગર લક્ષ્મણ સાથે વનમાં મોકલી દીધા. તે વખતે સીતા રુગર્ભા હતી. તે લક્ષ્મણના પાછા ગયા પછી હૈયાફાટ શોક કરતી ને વનમાં એકલી બટકતી કેટલેક દિવસે ઋવાક્ષમકમુનને આશ્રમે આવી. તેમણે સીતાને આળખી, પોતાની સંભાળ નાચે આશ્રમમાં રાખી. લાં સીતાને બે પુત્ર અવતર્યા. મુનિએ તેમની બરદાસ કરીને ઉછેર્યા ને તેમને શસ્ત્રાવધા શીખવી.

સીતાનો રામ સાથે મળાપ. ૧૧. આગળ જતાં રામે અશ્વમેધ કર્યા. અશ્વમેધ કરનાર ઘોડાને છુટો મૂકે છે. ને તેનું રક્ષણ કરવાને સૈન્ય જાય છે, જો કોઈ એ ઘોડો બાધ તો તેનું રક્ષક સૈન્ય, અશ્વ બાધનારને હરાવી તાબે કરે છે, ને ઘોડાને છોડાવે છે. તે પ્રમાણે સર્વત્ર વિજય કરી ઘોડો પાછો લાવે છે. એ અશ્વમેધ કરનાર ચક્રવર્તિ રાજા કહેવાય છે. રામનો અશ્વ ફરતો ફરતો વાક્ષમકમુનને આશ્રમે આવ્યો; લાં સીતાના બંને પુત્ર લવ ને કુશ હતા, તેમણે તે બાંધ્યો. રામ આ પુત્રોને, કે પુત્રો

+ આ વાક્ષમક ઋષિએ રામાયણનો ગ્રંથ લખ્યો છે.

રામને ઝોળખતા નહોતા, તેથી યુદ્ધ થયું. આ નાના બાળકોએ બતાવેલા પરાક્રમથી રામ બહુ ખુશ થયા. એવામાં યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી વાલ્મિકી ઋષિ ત્યાં આવ્યા, તેમણે આ પુત્રો તમારાજ છે એવું રામને ઝોળખાણ કરાવ્યું. ઋષિના ઉપદેશથી રામ સીતાને તથા બન્ને છોકરાને લેઈ અયોધ્યે ગયા.

રામરાજ્ય. ૧૨ સીતાને લાવ્યા પછી રામે સુખશાંતિમાં રાજ્ય ચલાવ્યું, તે દરરોજ રાત્રે વેશ પાલટી નગરચર્યા જોતા, લોકવાચકા સાંભળતા ને રૈયતનું દુઃખ ટાળતા, તથા રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખતા. તેમણે રાજ્યનીંતિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવીને અને ન્યાય-શાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાય કરીને રૈયતને આબાદ ને સુખી કરી; તથા પોતાના સંતાનની પેઠે પાળીપોષી તેનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેથીજ રાજાહ શાંતિવાળા સુખી ને આબાદ રાજ્યને “ રામરાજ્ય ” ની ઉપમા આજે પણ આપવામાં આવે છે. એવા રાજા ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? રામે રાજા છતાં તથા લાંબી મુદત સુધી સીતાનો વિયોગ પડ્યા છતાં છેવટ સુધી પોતાનું એકપત્નીવ્રત પાળ્યું, તેમજ સીતાએ પણ પોતાનું પતિ-વ્રત સાચવ્યું, રામચંદ્ર પછી એના પુત્રો ગાદીએ બેઠા ને લાંબી મુદત સુધી એમના વંશમાં અયોધ્યાનું રાજ્ય ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહામારત.

૧. ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૨. હરિતનાપુરનું રાજ્ય ૩. રાજ્યના ભાગ. ૪. દ્વાપદી સ્વયંવર ૫. પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૬. મહાભારતનું યુદ્ધ. ૭. યુદ્ધના રાજ્ય. ૮. પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૯. મહાભારત. ભગવદ્ગીતા ને વિદુરનીંતિ. ૧૦ હરિતનાપુરના રાજ્યની આખર. ૧૧. મગધનું રાજ્ય.

ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૧ રામાયણના સમયે સૂર્યવંશી આર્યોના

રાજ્ય બળવાન હતા, અને મહાભારતના સમયે આર્યાવર્તમાં ચંદ્ર વંશી આર્યોનાં રાજ્ય બળવાન હતાં. તેમાં દિલ્હીની પૂર્વ ગંગાને કાંઠે હસ્તિનાપુરમાં પાંડવ કૌરવોનું, મથુરામાં કંસનું મગધમાં જરાસંધનું, પંચાળમાં દ્રુપદનું દ્રાવિડમાં શિશુપાળનું^૧, વૈરાટ (ધોળકા)માં^૨ વૈરાટ રાજનું અને કુંતલપુરમાં (કુતીઆણા)માં^૩ ભીમકનું રાજ્ય એ મુખ્ય હતાં. વળી પોતાના મામા કંસને મારીને કૃષ્ણે દ્વારિકામાં યાદવોનું રાજ્ય એ સમયે સ્થાપ્યું.

હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૨ કાલિદાસના કરેલાં શાકુંતલ નાટકમાં આવેલા દુષ્યંત રાજાનો કુંવર ભરત મહા પરાક્રમી રાજા થયો, તેના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડ્યું.^૨ તેના વંશમાં ધૃતરાષ્ટ્ર કરીને એક આંધળો રાજા હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને સો દીકરા હતા ધૃતરાષ્ટ્રની પૂર્વે કેટલીએક પેઢી ઉપર કુરુ કરીને રાજા થઈ ગયો હતો; તેના નામ ઉપરથી એ સો ભાઈ કૌરવ કહેવાતા. તેમાં સાથી મોટો દુર્યોધન હતો. એની મા ગાંધારી (કંદહારી) કંદહારની રાજ્યપુત્રી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રનો ભાઈ પાંડુ મરી ગયો હતો, તેને બે સ્ત્રી હતી. કુંતા અને માદ્રી. કુંતા એ કૃષ્ણના બાપ વસુદેવની બેન હતી, તેને યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન એ ત્રણ દીકરા હતા; અને માદ્રીને નકુલ ને સહદેવ એ બે હતા. એ પાંચે પાંડુના નામ ઉપરથી પાંડવ કહેવાતા. પાંડુ મરણ પામ્યાથી એ પાંચે કાકાના દરબારમાં ઉછરી મોટા થયા. એ કૌરવો તથા પાંડવોને દ્રોણ નામે ગુરુએ રાજ્યનીતિ ને શસ્ત્રવિદ્યા સારી રીતે શીખવીને હાંશીઆર બનાવ્યા.

રાજ્યના ભાગ. ૩. પાંડવો રાજ્યના ભાગીઆ હોવાથી દુર્યોધન તેમના ઉપર દ્રેષ કરતો હતો. બન્ને પક્ષને સમજાવ્યાથી અંતે રાજ્યના બે ભાગ પાડી હસ્તિનાપુર દુર્યોધનને અને વારણાવતી (અલાહાબાદ) પાંડવોને આપ્યાં. પરંતુ દુર્યોધને દ્રેષભુલિથી પાંડવોનો

૧. શિશુપાળ એ ખરેખર ક્યાનો રાજા અને વૈરાટને કુંતલપુર ક્યાં છે તે વિષે મતભેદ છે.

૨. કેટલાક ઋષભદેવના દીકરા ભરતના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડ્યું કહે છે.

રાજ્યમહેલ સળગાવી મૂકાવ્યો. તેમાંથી પાંડવો મુશ્કેલીથી જીવતા રહ્યા ને વનમાં ભટકવા લાગ્યા.

દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૪. એવામાં પંચાળદેશના રાજા દ્રુપદે પોતાની પુત્રીને પરણાવવા સ્વયંવર રચ્યો. ત્યાં ઝઘળા રાજા રાણા એકઠા થયા. પાણીના કુંડમાં થાંભલા ઉપર ઉચે ગોળ ફરતું એક મચ્છ ભટકાવેલું હતું, તે મચ્છનું કુંડના પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું. તે પ્રતિબિંબ જોઈને થાંભલે બાંધેલા એ શોકાંમાં પગ રાખી જે પુરુષ મચ્છને વિધે તેને દ્રૌપદી પરણે એવી શરત હતી. પાંડવો વનમાં બાહ્યજને વેષે રહેતા હતા. તે સ્વયંવરની વાત સાંભળી ત્યાં આવ્યા. ક્રોધ રાજથી મચ્છવેષ ન થયો, ત્યારે અર્જુને હાંસીને મચ્છવેષ કર્યો તેથી દ્રુપદે પોતાની કુંવરી તેને પરણાવી. ચૂકથી માતાએ આપેલી આશિષને તાબે થઈ પાંચે પાંડવોએ તેને સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારી.

પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૫ કૌરવોને પાંડવપક્ષવાળાએ સમજાવ્યાથી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને હસ્તિનાપુર બોલાવી અર્જુ રાજ્ય આપ્યું, તેથી પાંડવો જમનાને કાઢી ઇંદ્રપ્રસ્થ (દિલ્હી) વસાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને જૂગડું રમવાને બોલાવ્યા. તેમાં યુધિષ્ઠિર રાજ્યપાટ, પત્ની ને ભાઈઓ સવસ્વ હાર્યા. પણ ધૃતરાષ્ટ્રે ફરીને તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું સોંપ્યું. પરંતુ દુર્યોધને તેમને બીજીવાર જૂગડામાં હરાવ્યા. આ વખતે જે હારે તે બાર વરસ વનમાં રહી તેરમે વરસ છૂપા રહે એવી શરત હતી. તેથી જૂગડાનાં માઠાં ફળ ભોગવવાને સત્યવાદી પાંડવો વનમાં ગયા. દ્રૌપદી સાથે તેઓ બાર વરસ વનમાં રખાયા. એ સમયનો ધણો ભાગ તેમણે બાગલાણનાં જંગલોમાં કટાડ્યો. ખાનદેશ ને નાસીકમાં તે વખતે વરતી નહોતી. માત્ર જંગલો હતાં. બાર વરસ પૂરાં થયાં ત્યારે પાંડવો તેરમે વરસે વેશ પાલટી વૈરાટનગરના રાજાને ત્યાં છૂપા રહ્યા. એ પૂર્વે અર્જુને કૃષ્ણની બેન સુભદ્રાનું હરણ કરી લાભ કર્યું હતું. એ સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને વૈરાટ રાજાની કુંવરી ઉત્તરા વેરે પરણાવ્યો. રનેહ અને સગપણને લીધે હારકાના યાદવરાજા કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા. તેથી કૃષ્ણ

વૈરાટ ને પદ એઓ પાંડવોની પક્ષે થયાથી તેઓ બળવાન થયા.

મહાભારતનું યુદ્ધ ૬. વનમાં રહેવાનાં તેર વરસ પૂરા થતાંજ કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે પાંડવોની વતી વિષ્ટિ કરવા ગયા. તેમણે પાંડવોને અર્ધુ રાજ્ય આપવા માટે તેને સમજાવ્યો, પણ તેણે કાંઈ માન્યું નહિ. તેથી કૃષ્ણ, વૈરાટરાજ, દ્રુપદરાજ ને બીજા સૌ રાજાની મદદ લેઈ પાંડવો યુદ્ધ ચડ્યા કૌરવોએ પણ પોતાનાં સૈન્ય વહાલાને મદદે બોલાવ્યા અને દ્રુપદે (પાણીપતના) ના રણમાં રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઈનાં ગળાં દાખવાને તેઓ સામે થયા. ભરતખંડમાં રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઈને મારવાને રણમાં ચઢેલાનો આ પહેલો વહેલોજ દાખલો હતો; અને તેથી એજ વખતથી ભરતખંડમાં કળિયુગ બેઠો એમ કહેવાય છે.

અઢાર અક્ષોહિણી સૈન્ય કુરુક્ષેત્રમાં એકઠું થયું ને અઢાર દિવસ સુધી આ નાશકારક યુદ્ધ ચાલ્યું. પાંડવ કૌરવોને ગુરુ દ્રોણ, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, ગુરુ કૃપાચાર્ય, ગાંધારીનો ભાઈ શકુનિ, પિતામહ બીષ્મ, પાંડવોનો દુષ્ભાઈ કર્ણ અને ધણા રાજા કૌરવોને પક્ષે આવ્યા હતા. એ યુદ્ધમાં સૌ કૌરવ, દ્રોણ, કર્ણ બીષ્મ ઇત્યાદિ સવ મરાયા. માત્ર અશ્વત્થામા ને કૃપાચાર્ય જીવતા રહ્યા. અને પાંડવોમાં પાંચ ભાઈ ને કૃષ્ણ જીવતા રહ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના ભત્રિજાઓને રાજ્ય સોંપ્યું. જ્યેષ્ઠ પાંડવ યુધિષ્ઠિર ગાંધીએ બેઠો ને અશ્વમેધ કરી ભરતખંડના ચક્રવર્તિ રાજા થયા.

૧, એક અક્ષોહિણીનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે

૨૧૮૭૦ રથમાં બેસી લઢનાર.

૨૧૮૭૦ હાથી ઉપર બેસી લઢનાર.

૬૫૬૧૦ ધોડેરવાર.

૧૦૦૩૫૦ પાયદળ.

૨૧૮૭૦૦

૧૮

૩૬૩૬૬૦૦ મહા ભારતના યુદ્ધમાં બંને પક્ષનું સૈન્ય તેમજી આત અક્ષોહિણી પાંડવોનું અને અર્જુનના અક્ષોહિણી કૌરવોનું સૈન્ય હતું.

યાદવ રાજ્ય. ૭. મહાભારતનું યુદ્ધ પત્યા પછી કૃષ્ણ દ્વારિકામાં ગયા. ત્યાંથી સર્વે યાદવો પ્રભાસપાટણની જગ્યા કરવા ગયા, ને દારૂ પી મહિમાહિ લઢાઈને કપાઈ મુગ્ધા. દારૂ પીવાના આ બૂરા પરિણામથી થએલા શોકમાં કૃષ્ણે પણ દેહ મુકી. તે પછી કેટલીક મુદતે યાદવો દ્વારિકા છોડી સિંધ તરફ ગયા ને ત્યાંથી આગળ વધી અફઘાનિસ્તાનમાં વસ્યા. એ દેશમાં જ્યારે મુસલમાનોનું પ્રબળ થયું ત્યારે તેમના વંશજો પંજાબમાં આવ્યા. ત્યાંથી કેટલેક વરસે જોસલમેર વસાવી ત્યાં ગાદી કરી ગુજરાતને કબ્જાના જાડેજા સિંધમાંથી આવેલા યાદવ જાતના રજપૂતો છે.

પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૮. પોતાના ભાઈ ભત્રીજાના મોતથી પાંડવો શોકાતુર હતા. તેમાં કૃષ્ણના સ્વર્ગવાસથી ઉમેરો થયો. તેથી અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુના કુંવર પરિક્ષિતને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય સોંપી પાંચે પાંડવ ને દ્રોપદી હિમાલય પર્વત ઉપર ચઢ્યા ને ત્યાંથી દેવલોક પામ્યા. એ રીતે મહાભારતના મુખ્ય યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ. યુધિષ્ઠિર મહા ધર્મનિષ્ઠ ને સત્યવાદી રાજા હતા. તેથી લોકો આજે પણ એને ધર્મરાજાને નામે ઓળખે છે. ને એજ કારણથી એમનો સંવત્સર યાદ્યો. માળવામાં વિક્રમાદિત્ય રાજા થયો ત્યાં સુધી એ સંવત્સર ચાલુ રહ્યો. આ દેશના આર્યલોકના કહેવા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરના સંવત્સરે આજે ૫૦૧૯ વરસ થયા એટલે રાજા ૪. સ. પૂ. ૩૧૦૦ ઉપર થયો.

૯. મહાભારતમાં પાંડવ કૌરવોના યુદ્ધના વર્ણન સિવાય બીજી રસિક અને સંબોધકારક આડકથાઓનો ખજાનો છે. તેમાં રાજા પ્રજાના ધર્મ તથા જ્ઞાનોપદેશ આપ્યા છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે અર્જુનને પોતાના ભાઈઓને, ગરુડે તથા સગામનેહીઓને મારવાની ના કહી. ત્યારે કૃષ્ણે અર્જુનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેથી તો હૃદયવળી છે. એ ઉપદેશના અંતે ભગવદગીતા કરે છે. આ વિદ્યુરે પાંડવોને રાજ્યભાગ આપવા માટે દુર્યોધનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેમાં રાજ્યનીતિ જતાવી છે. એને વિદ્યુરનીતિ કહે છે. મહાભારત ઉપરથી તે સમયના લોકની રિચતિ, રીતિ, જ્ઞાન, સ્વભાવ વગેરે માલમ પડે છે.

હસ્તિનાપુરના રાજ્યની આખર. ૧૦. યુધિષ્ઠિરના વંશમાં આઠમી પેઢીએ નીમી નામે રાજના વખતમાં હસ્તિનાપુર ગંગામાં તણાઈ ગયું, તેથી એ રાજ્યોએ બીજી રાજધાની કરી ત્યાં રાજ્ય કર્યું એ રાજ્ય મગધના રાજ જરાસંધના વંશજ સહદેવે જીતી લીધું.

મગધનું રાજ્ય. ૧૧. સહદેવના વંશમાં કેટલીક પેઢી સુધી રાજ્ય ચાલ્યા પછી, તક્ષક વંશ થયો. એ લોક સિથિયન જાતના હશે એમ અનુમાન થાય છે. તેમની ખ્વજ ઉપર સર્પચિહ્ન હોવાથી આર્યો તેમને તક્ષક કહેતા. તક્ષકરાજ્ય દશ પેઢી સુધી ચાલ્યા પછી નંદ વંશના રાજ થયા. છેલ્લા નંદરાજ પાસેથી તે રાજ્ય તેના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે જીતી લીધું. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યની હકીકત આગલ આવશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

આર્ય રાજ્યનો ફેલાવો ને ગ્રંથો.

૧. આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૨. સુત્રગ્રંથો. ૩. વેદાંગ. ૪. શાસ્ત્રગ્રંથો. ૫. જાતિ. ૬. આશ્રમ.

આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૧. આર્યાવર્તમાં વસ્તીનો વધારો થવાથી આર્ય લોકો પૂર્વમાં બંગાળા ને ઓઢીઆમાં પેઠા, ને ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. દક્ષિણ તરફ વખ્યાયજ ઓળંગી ગોદાવરી, કૃષ્ણા ને કાવેરી નદી ઉપર તેમણે મોટાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં એ રાજ્યોની હદ હિંદી મહાસાગર સુધી પહોંચી. પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતનું રાજ્ય બળવાન થયું. એ રાજ્યે અરબી સમુદ્ર તરફ પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. એ પ્રમાણે આર્યલોકે હાલના આખા ભરતખંડમાં વસાયત કરી રાજ્ય સ્થાપ્યાં. ને ત્યાં પોતાના વિદ્યા હુન્નર ને સ્પધારા દાખલ કર્યાં.

સુત્રગ્રંથો. ૨. આ પ્રમાણે રાજ્યનો વધારો થયો તે સાથે આર્ય લોકના મન ઉપર પણ કાંઈકે વિલક્ષણ અસર થઈ. તેઓ વધારે બ્યવહારિક અને સાહસિક થયા. ને તેમના વિચારો વધારે વસ્તુથી, તેમણે દરેક વિદ્યામાં દહતાથી નવીન શોધ કરવા માંડી,

અને સમગ્રી વિદ્યાના તથા ધર્મના અંથો સંક્ષિપ્ત પણ ઉપયોગી બનાવ્યા. એ અંથોને સૂત્રઅંથો કહે છે. બ્રાહ્મણ અંથોમાં વિસ્તારથી સમગ્રવેદનું હતું. ત્યારે સૂત્રોમાં ટૂંકામાં સમગ્રવેદનું. તેમણે વિસ્તીર્ણ લખાણને બદલે ટૂંકાં કહેવત જેવાં વાક્યોનાં સૂત્ર રચ્યાં. એ સમયે નાના બાળકો ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરવાને જતા, ને બાર વરસ કે તેથી વધારે મુદત ગુરુને ઘેર રહી અભ્યાસ કરતા. તેઓ ગુરુના ધરતું કામ કરતા, ભિક્ષા માગીને ખાતા ને ધર્મશાસ્ત્રો પાઠ કરતા. કેમકે તે વખતે લખવાની વિદ્યા નીકળી નહોતી. બ્રાહ્મણ અંથોનું વિસ્તારવાળું લખાણ સંક્ષિપ્ત હોય તો સહેલાઈથી શીખવાય અને પાઠે થાય, માટે સૂત્રો રચાયાં. દરેક શાખા માટે તે શાખાના ગુરુએ સૂત્રો રચ્યાં હતાં. એ સૂત્રો રચનારના નામ માલમ પડે છે, તેથી તે ઇશ્વરદત્ત માનતાં નથી. ઋગ્વેદની પાંચ, કૃષ્ણ યજુરની સત્તાવીસ, શુક્લયજુરની પંદર, સામવેદની બાર અને અથર્વની નવ શાખા હતી.

વેદાંગ. ૩. વૈદિક યજ્ઞક્રિયા કરવાની વિસ્તીર્ણ રીતને સંક્ષિપ્ત સૂત્રોમાં કરી તેને શ્રૌતસૂત્ર કહે છે. એવાં ઋગ્વેદનાં બે, સામવેદનાં ત્રણ, કૃષ્ણયજુરનાં ચાર, ને શુક્લયજુરનું એક, એમ દશ સૂત્ર થયાં છે. એ સિવાય ધર્મસૂત્ર થયાં. એ ઉપરથી તે વખતના લોકની રીતજ્ઞાન, રિવાજ ને કાયદા કેવા હતા તે જણાય છે. ધર્મસૂત્રો પણ વિદ્યાર્થીઓને પાઠશાળામાં શીખવતા હતા, કે જેથી ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી તેમણે કેમ ચાલવું તે જાણવામાં આવે વળી પુત્ર તરીકે, બાતા તરીકે, પિતા તરીકે ને પતિ તરીકે મનુષ્યના શા શા ધર્મ છે, તે શીખવવાને ગૃહસૂત્ર થયાં. આ શ્રૌતસૂત્ર, ગૃહસૂત્રનું એકઠું નામ કદપસૂત્ર છે. એ કદપસૂત્ર ઉપરાંત સ્વરશાસ્ત્ર અથવા શિક્ષા, છંદ, બ્યાકરણ, નિરુક્ત ને ન્યાયાતપ વિષે પણ સૂત્રો થયાં એ છને વેદાંગ કહે છે.

૭ શાસ્ત્રઅંથ. ૪. પાછળ કહેલા ઉપનિષદમાં બતાવેલા વિચારો ઉપર આ સમયમાં સૂક્ષ્મ વિચારો ચાલ્યા, ને તે ઉપર અંથો રચાયા. કપિલ મુનિએ સાંખ્ય શાસ્ત્ર રચ્યું, તેમાં જીવને જીવત્વથી છૂટી

શાશ્વત સુખ પામવાને જ્ઞાનમાર્ગ ખતાવ્યો છે. પતંજલીએ યોગશાસ્ત્ર રચ્યું તેમાં યોગની ક્રિયાથી ઇન્દ્રિયો ને મન વશ કરી શાશ્વત સુખ પામવાને ક્રિયામાર્ગ ખતાવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર ને કણ્વાદે વૈશેષિક શાસ્ત્ર રચ્યું છે એ મંથમાં પણ વિશેષ કરીને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ટીકા કરેલાં છે. એ સિવાય પણ જુના વિચારોને વળગી રહેનારી પાઠશાળાઓ હતી, તેમણે પૂર્વ તે ઉત્તરમીમાંસા કહે છે. પૂર્વમીમાંસા જૂની વૈદિક ક્રિયાને અનુસરનારી અને ઉત્તરમીમાંસા ઉપનિષદને અનુસરનારી હતી. ઉત્તરમીમાંસાને વેદાંત પણ કહે છે.

જ્ઞાતિ. ૫. આર્યો આર્યાવર્તમાં હતા ત્યાંસુધી તેમનામાં જાતિ-બંધન નહોતું. જે ધર્મજ્ઞાન મેળવે તે બ્રાહ્મણ થતો. ક્ષત્રિકર્મ કરે તે ક્ષત્રી, ને ખેતી કરે તે વૈશ્ય થતો. પરંતુ હવે તો બ્રાહ્મણનો વંશજ હોય તે બ્રાહ્મણ એવું બંધન થયું. વેદ બણવા હોમ કરવા ને દાન આપવું એ ત્રણે વર્ણના સાધારણ ધર્મ હતાં. પરંતુ વેદ બણાવવા ને હોમ કરવાનું કામ બ્રાહ્મણનું થયું; રાજ્યનો ખેદ-ખસ્ત રાખવો, યુદ્ધ કરી રાજ્યનું રક્ષણ કરવું ને મૂલકો જીતવા એ ક્ષત્રીનું કામ થયું; અને વેપાર, ખેતી, પશુપાલન ધીરધાર ઇત્યાદિ કામ વૈશ્યનું થયું. તે છતાં સુતાર, લુહાર, સોનાર, વણકર વગેરે કારીગરો પણ હજી જુદા પડ્યા નહોતા. તેઓ વૈશ્યમાંજ ગણાતા. શૂદ્રને ધર્મજ્ઞાન આપવાની મના હતી. તેઓ માત્ર ત્રૈવર્ણિક મુજબની ચાકરી કરતા.

ચાર આશ્રમ. ૬. દ્વિજ (ત્રણે વર્ણો) ની જીંદગીના ચાર આશ્રમ ઠરાવેલા હતા. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ. જનોઈ દીધા પછી ગુરુને ત્યાં ખારક વધારે વરસ રહી અભ્યાસ કરવો તે બ્રહ્મચર્ય બીજા આશ્રમમાં સાણસ બણી રહ્યા પછી પરણીને ઘરસસાર માંડતો ને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળતો. ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પછી વૃદ્ધ વયે સંસારનો ત્યાગ કરી સ્ત્રી હયાત હોય, ને તેની ખુશી હોય તો સ્ત્રી સહ, નહિ તો એકલો વનમાં જઈ એકાંતમાં તપચિતન અને તત્ત્વાભ્યાસ કરતો એ રીતે ચાર વરસ વાનપ્રસ્થ ભોગવ્યા પછી હેલો સન્યાસાશ્રમ ધારણ કરવો.

એ આશ્રમમાં વેદાભ્યાસ કરવો, બિલા માગી અન્ન ખાવું, ગામમાં રહેવું નહિ, કાપિન, કમંડલું, દંડ (લાકડી) ને કામળો સિવાય બીજાં કંઈ રાખવું નહિ, એવા નિયમ છે.

પ્રકરણ ૬ .

પરદેશી લોકની સ્વારી.

૧. સેમિરામિસ. ૨. સેસોઅિસ. ૩. દરવેશ ગુસ્તાસ્પ ૪. સિકંદર. ૫. સેલ્યુકસ, ૬. મેધાસ્થિનિસ. ૭. બાક્ટ્રિયાના ઝીક. ૮. શક, કે સીથિયન લોક.

સેમિરામિસ. ૧. યુધિષ્ઠિરના વંશજોના સમયમાં આસિરિયા દેશની સેમિરામિસ નામે રાણીએ આ દેશ ઉપર સ્વારી કરી હોય એમ જણાય છે. પંગળનો રાજા યુદ્ધમાં હાથી લાવી તેની સામે થયો તથા સેમિરામિસનું સૈન્ય બચબીત થઈ નાસી ગયું ને રાણી પણ નિરાશ થઈ પાછી ગઈ. એ સ્વારી ઇ. સ. પૂ. ૧૮૦૦ વરસ ઉપર થઈ હતી.

સેસોઅિસ. ૨. મિસર દેશનો સેસોઅિસ રાજા પણ આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો તે વખતે બરતખંડમાં મગધમાં સહદેવના વંશજ રાજા બળવાન હતા. સેસોઅિસની સ્વારીની કંઈ પણ નિશાની આ દેશમાં રહી નથી.

દરવેશ ગુસ્તાસ્પ. ૩. મગધના તક્ષક રાજાઓના સમયમાં દરવેશ ગુસ્તાસ્પ નામે ધરાનના પારસી રાજાએ પંગળ ઉપર સ્વારી કરીને કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. ઇ. સ. ૫૧૮. તે આ દેશમાંથી પુષ્કળ સોનું લેઈ પાછો ગયો. એ દરવેશે ઝીસ દેશ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે એની સાથે બરતખંડી સિપાઈઓ હતા, તે ઉપરથી આ દેશ ઉપરની સ્વારીની વાતને ટેકા મળે છે.

સિકંદર. ૪. ઉપર કહેલા રાજાની સ્વારીઓ કરતાં વધારે ખાત્રી લાયક સ્વારી સિકંદરની હતી. એ રાજા ઝીસ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ધરાનનું પારસી રાજ્ય જીતીને પંગળ ઉપર ઇ. સ.

પૂ. ૩૨૭ માં સ્વારી કરી. એલમ નદી સુધી સિકંદર સામે ઢાઇ થયું નહિ. એલમની પૂર્વમાં દિલ્હી સુધી પૌરસ નામે ક્ષત્રી રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો; તે પોતાની સેના લઇ સ્વદેશરક્ષણાર્થે સિકંદર સામે યુદ્ધ કરવાનું ઉભો. પૌરસ ને તેની સેના બહુ બહાદુર થી લાઠી; પણ તેના બે પુત્રો લઢાઇમાં પડ્યા ને પોતે કેદ પકડાયો, તેથી સિકંદર જ્ય પામ્યો. પૌરસ બતાવેલા પરાક્રમથી સિકંદર મોહિત થયો ને મોટા દિલથી તેને માન આપી તનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭. આ વખતે મગધમાં નંદ વંશનો છેલ્લો રાજા નવમો નંદ રાજ્ય કરતો હતો. તેનો બનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યખટપટથી નાસીને પૌરસને આશ્રયે આવ્યો હતો; તેણે મગધ સુધીનો મુલક જીતી લેવાની સિકંદરને સલાહ આપી. સિકંદરને પણ એવી ઇચ્છા થઇ, પરંતુ તેનું સૈન્ય પોતાના મુલકથી દૂર આવ્યું હતું, તેથી તથા પૌરસના સૈન્યના પરાક્રમથી ડરી ગયું હતું. તેથી તેમણે આગળ જવાની ના પાડી, તેમજ ભરતખંડની બીતર-માં એકજ હાર થાય તો આખું ત્રાક સૈન્ય નાશ પામે એવું હોવાથી ચતુર સિકંદર પાછો ફર્યો. પૌરસ હાર્યો તોપણ એના પરાક્રમથી ભરતખંડ સિકંદરનો ભોગ થતો બચ્યો. બાઆસ નદી આગળથી સિકંદર પાછો ફર્યો. તે સતલજ નદી આળંગી વહાણો બંધાવી તેમાં બેસી મુલતાન ગયો. ત્યાં પણ ભરતખંડના આર્યો સાથે તેને લઢવું પડ્યું. સિકંદર જ્ય પામ્યો, પણ તે જખમી થયો. આગળ ચાલતાં તે પાતાળનગર (હૈદરાબાદ) આવ્યો ને તે જીત્યું. ત્યાંથી પોતે બલુચિસ્તાન ને ઇરાનને માર્ગે બાબાલાન (એશિયાઇ તુર્કસ્તાનમાં દિલ્હાની પાસે હતું ત્યાં) ગયો એ મહાન પાદશાહ ઇ. સ. પૂ. ૩૨૩ માં મરણ પામ્યો. તેન પુત્ર ન હોવાથી તેનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના સરદારોએ વહેંચી લીધું. તેમાં ભરતખંડનો જે ભાગ સિકંદરે જીત્યો હતો, તે ભાગ તેના સરદાર સેલ્યુકસ નિકેટરના તાબામાં હતો.

સેલ્યુકસ. ૫. સેલ્યુકસ નિકેટરના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષ પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવામાં ગયા ત્યાં સુધીમાં સિકંદરને

ઉચ્છરનાર ચંદ્રગુપ્ત મગધમાં રાજ્ય થયો હતો. તેણે આસપાસનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને પોતાના રાજ્યની મજબુતી કરી. એટલામાં સેલ્યુકસ પોતાના રાજ્યનો ખંદોબસ્ત કરી આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ ચંદ્રગુપ્ત આગળ તેનું કાંઈ ન ચાલ્યાથી ખંને વચ્ચે સલાહ થઈ, તેથી સેલ્યુકસે પોતાની કુંવરી ચંદ્રગુપ્તને દાંધી, તથા સિંધની પૂર્વનો સિકંદરે જીતેલો સર્વો મુલક આપી સિંધુ નદી ખંનેના રાજ્યની હદ નક્કી કરી.

મેઘાસ્થિનિસ. ૬. સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મેઘાસ્થિનિસ નામે એક એલચી રાખ્યા હતા. તે. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૬ થી ઇ. સ. પૂ. ૨૯૮ સુધી મગધની રાજ્યધાની પાટલીપુત્ર (પાટણમાં) રહેતો હતો. એ ગ્રીક એલચીએ તે વખતના આ દેશના આર્યોની રીતભાત, સંસારસ્થિતી, વિષાકળા, ગ્રંથ ને સદ્ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં એણે આ દેશના આર્ય લોકોનાં બહુ વખાણ કર્યો છે.

પાત્રિયાના ગ્રીક. ૭. પાત્રિયા (બદખ) સિકંદરે જીતી લીધું હતું. ત્યાં સેલ્યુકસના રાજ્યની પડતીમાં એક સ્વતંત્ર ગ્રીક રાજ્ય થયું હતું. ત્યાંના રાજાઓએ ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરી પંજાબનો કેટલોક ભાગ જીત્યો હતો. પણ બસે વરસમાં એ રાજ્ય નબળું થઈ પડી ભાગ્યું.

શક કે સિથિયન લોક. ૮. બદખનું ગ્રીક રાજ્ય તાતર જાતના શક લોકે કુખાબ્યું. એ શક લોક પ્રથમ મધ્ય એશિયામાં રહેતા હતા. તેમણે ભરતખંડની વાયવ્ય કોણમાં એક જગડું રાજ્ય સ્થાપ્યું, ને સિંધ ને ગુજરાત સુધીનો મુલક જીતી લીધો. કાઠી-આવાડની લઢાયક કાઠીમળ એ શક જાતનો અવશેષ હોય એવું અનુમાન થાયછે. શક લોકોનો બળવાન રાજા કનિષ્ક નામે થયો. તેણે બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપ્યો, એ વાત આગળ આવશે. કનિષ્કના તાબામાં કાશ્મિર, પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, કાશુલ, કંદહાર ને ખોકાન સુધીનો મુલક હતો.

પ્રકરણ ૭મું. મગધનું મૌર્ય રાજ્ય.

૧. ચંદ્રગુપ્ત. ૨. ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. બિંદુસાર
૪. અશોક. ૫. અશોકના ગુણ. ૬. મગધના રાજ્યનો અંત.

ચંદ્રગુપ્ત. ૧. મગધના નવમા નંદ રાજાના અનોરસ પુત્ર ચંદ્ર-
ગુપ્તે પંજાબમાં બળવો કરી ગ્રીક થાણાં ઉઠાડી મૂક્યાં, ને પૌરસને
રાજ્યભ્રષ્ટ કરી પોતે રાજા થયો. તે પછી મગધમાં બળવો થયો,
તેમાં રાજ્યકુટુંબની કતલ થઈ. એ લાગ સાધી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના
પ્રધાન ચાણક્યની સહાયથી રાજ્યનો કબજો લીધો ને પોતે ગાદીએ
બેઠો. ઇ. સ. પૂ. ૩૧૫. ચંદ્રગુપ્તે તેના પ્રધાન ચાણક્યે રાજ્યનીતિ
ને રાજ્યકૌશલ્ય શીખવી પ્રવીણ બનાવ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તના વંશજો
એની મા મુરારાના નામ પરથી મૌર્યવંશી કહેવાય છે. એ સમયે
નર્મદાની ઉત્તરે નાનાં નાનાં ધણાં રાજ્યો સ્વતંત્ર હતા. તે સર્વ
એ પ્રતાપી રાજાએ જીતી તાબે કર્યા. એ મહારાજા ૨૪ વરસ
રાજ્ય કરી ઇ. સ. પૂ. ૨૯૧ માં મરણ પામ્યો.

ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨. ચંદ્રગુપ્તે મુસાફરોની સુગ-
મતા સારૂ રસ્તા અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી તથા લોકોના જન-
માલની સલામતી માટે ઠામ ઠામ થાણાં બેસાડ્યાં. એ સમયે સં-
સ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ થયેલી પાલી ભાષા બોલાતી હતી. તેમાં ચંદ્ર-
ગુપ્તે સંસ્કૃત પુસ્તકના તરજુમા કરાવી સંસ્કૃત જ્ઞાનભંડાર પોતાની
બ્રજની આગળ ખુલ્લો મૂક્યો. વળી એના સમયમાં પશ્ચિમની બ્રજ
સાથે હિંદનો વ્યાપાર વધ્યો તથા પૂર્વના મુલકમાં જવા, શિ-
ખામ વગેરે ઠેકાણે આર્યો વ્યાપારાર્થે જઈ વસ્યા ને ત્યાં પોતાનો
ધર્મ બેતા ગયા.

બિંદુસાર. ૩. ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર ગાદીએ બેઠો.
એ રાજા પણ એના બાપ જેવોજ પ્રતાપી હતો. ઉત્તર ભરતખંડનાં
જે રાજ્યો ચંદ્રગુપ્તે જીતવાં આડી મૂક્યાં હતાં તે એણે જીત્યાં. ૨૮
વરસ રાજ્ય કરી બિંદુસાર ઇ. સ. પૂ. ૨૬૩ માં મરણ પામ્યો;

તેથી તેના કુવર અશોક મગધની ગાદીએ બેઠો.

અશોક. ૪. અશોકનું બીજું નામ પ્રિયદર્શી હતું. એણે ૪૦ વરસ રાજ્ય કર્યું. એ સુદતમાં એણે બાકીનો ભરતખંડ અને અફઘાનીસ્તાનનો મુલક જીતી લીધો. એ બહુ પરાક્રમી અને ધર્મિષ્ઠ મહારાજાધિરાજ હતો. અત્યાર સુધી બ્રાહ્મણધર્મ એ રાજ્યધર્મ હતો. અશોકે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો. એણે ખુશી રીતે બૌદ્ધધર્મ પાળ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ એ ધર્મને રાજ્યધનથી ઉત્તેજન આપ્યું એણે બૌદ્ધધર્મનો નિર્ણય કરવાને સલા બોલાવી. એ સલાએ પ્રમાણ ક્યાં પછી એ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોનાં જાહેરનામાં પ્રસિદ્ધ કરી જુદે જુદે સ્થળે સ્થંભો ઉપર ને શિક્ષા ઉપર કાતરાવ્યાં; અને એ ધર્મ પવિત્ર રહે તે સારૂ તેની દેખરેખ રાખનારા ઠરાવ્યા. એણે ધર્મોપદેશ કરવાને દેશ પરદેશ યતિઓ મોકલ્યા. બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોનો માગધી ભાષામાં સંગ્રહ કરાવ્યો. આવા આવા ઉપાયોથી એ ધર્મ અશોકના આખા રાજ્યમાં પ્રસરી; એટલુંજ નહિ, પણ યતિઓએ તિબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, જાવા, જાપાન, કેન્દ્રોડિયા, લંકા વગેરે દૂર દેશોમાં પણ એ ધર્મ ફેલાવ્યો. ગુજરાતમાં પણ અશોકનું રાજ્ય હતું. તેની કાતરાવેલી બૌદ્ધધર્મની આજ્ઞાઓ જુનાગઢ પાસેના ગીરનાર ઉપર હજુ પણ છે.

અશોકના ગુણ, ૫. અશોક શાણો ને પરાપકારી રાજા હતો. એણે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો, તથા ઉપદેશકો મોકલી ઉપદેશ કરાવી, એ ધર્મ પોતાની ને બહારની પ્રજામાં ફેલાવ્યો, એ વાત ખરી. પરંતુ ધર્મને બહાને કાઢી ઉપર જૂલમ કે પક્ષપાત કર્યો નહિ. લંકામાં એણે બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ કરવાને પોતાના કુવરને મોકલ્યો. તેણે ઉપદેશ કરી ત્યાંના રાજાને તથા લોકોને બૌદ્ધધર્મમાં આપ્યા. મગધના રાજ્યનો સર્વથી વધારે વિસ્તાર અશોકના વખતમાં હતો. એ રાજા પ્રજાનો સુધારો કરવાને આતુર ને તેનું પાલન કરવામાં ઉત્સુક હતો. એણે રાજ્યમાં પ્રજાને ઉપયોગી ન્યાયકોર્ટો સ્થાપી. તથા દેહાંતકાંડની શિક્ષા બંધ પાડી. વળી રસ્તા વધાર્યા અને વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું; તથા ધર્મનાં મોઢાં મોઢાં મંદિરો બંધાવ્યા,

એ રાજ ઇ. સ. પૂ. ૨૨૩ માં મરણ પામ્યો.

મગધના રાજ્યનો અંત. ૭. અશોકના મુઆ પછી મગધનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના ત્રણ દીકરાઓએ વહેંચી લીધું. ૨૮ વરસમાં એના વંશમાં સાત રાજા થયા એ રાજાઓના વખતમાં અશોકના બળવાન રાજ્યની પડતી થઈ. મૌર્ય વંશના છેલ્લા રાજા પછી ઇ. સ. પૂ. ૧૯૫ માં સંગાકુળના રાજા થયા. આશરે સો વરસ એ રાજ્ય ચાલ્યા પછી ઇ. સ. પૂ. ૮૬ માં કન્વાકુળનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય ઇ. સ. ૩૧ વર્ષ સુધી ચાલ્યું અંતે માળવાના પરમાર રાજાઓએ એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

પ્રકરણ ૮ મું

બૌદ્ધધર્મ.

૧. ગૌતમ બુદ્ધ. ૨ બૌદ્ધમત. ૩. બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૪. બૌદ્ધશિષ્યો. ૫ મહારાજાકાનિષ્ક. ૬. મહારાજાસિલાદિત્ય. ૭ બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૮. બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૯. જૈનધર્મ

ગૌતમ બુદ્ધ ૧. બૌદ્ધધર્મનો સ્થાપનાર ગૌતમ ઇ. સ. પૂ. ૬૨૩ માં શુદ્ધોદન નામે રાજાને ત્યાં જન્મ્યો* હતો. એ રાજાનું રાજ્ય કાશીની ઉત્તરે સો મૈલ ઉપર હતું. અને તેની રાજ્યધાની કપિલવસ્તુ હતી. નાનપણમાંથી બુદ્ધની ધર્મ ઉપર આસ્થા વધારે હતી. ત્રીસ વરસનો થતાં સુધી તે પોતાના પિતાને ત્યાં રહ્યો, એટલામાં એને એક કુંવર થયો. તેથી બુદ્ધે વિચાર કર્યો કે હવે વધારે વખત સંસારમાં રહ્યાથી માયાની જાળમાં વધારે સપ-ગર્થિયું, ને તેથી ધર્મસાધના થશે નહિ. એવા વિચારથી તે એક રાત્રે જાનોમાનો પોતાનો બાળક પુત્ર, જીવાન સ્ત્રી અને વૃદ્ધ મા-બાપને તજીને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. એ ઉપરથી બુદ્ધની જન્મરી આસ્થા, દહતા ને તેનો આત્મસંયમ માલમ પડેછે. વનમાં જઈ એણે પોતાનાં રાજ્યવસ્ત્ર ફેંકી દઈ સાધુનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં. ૭ વરસ સુધી

* કેટલાક બુદ્ધનો જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૫૫૭ માં અને મરણ ઇ. સ. પૂ. ૪૭૭ માં થવાનું કહે છે.

બહાર રખડીને એણે ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું, ઈ. સ. પૂ. ૫૮૭ થી પોતાની છત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તે જાહેર ઉપદેશ કરવા લાગ્યો.

બૌદ્ધમત. ૨. બૌદ્ધમતમાં મુખ્ય વાત સંસાર સુધારણા ને નીતિનો ઉપદેશ હતો. તે કહેતો હતો કે સર્વ મનુષ્ય સરખા છે, તેમાં ઉચો નીચો કાંઈ નથી. સર્વે પોતાનાં સુકૃત્યોથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકે છે, માટે દરેક જણે સદ્ગુણી થઈ પાપ તજવું. ને અંતઃકરણ નિર્મળ રાખવું. માણસ મન, વાણી ને કર્મથી શુદ્ધ હોય તો ઉત્તમ ગતિ પામે. જેવાં કર્મ કરે તેવી ગતિ થાય. જો મનુષ્ય દરેક જાતની તૃષ્ણા તજીને માયાથી છુટે, ને દેહદમન કરી આત્મમંચમ મેળવે, તો તે પુનર્જન્મથી છુટી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામે. એ સદ્ગતિ થવાના સાધન તરીકે એના ઉપદેશમાં મુખ્ય ત્રણ વાત હતી. દેહદમન, મનુષ્યપર હેત ને સર્વ જીવ સરખા ગણી દલકા જીવનું પાલન કરવું. ત્રીજા ઉપદેશનો અમલ કરવાને એણે આત્મશુધ્ધિ પ્રમાણે થતા અજમેષ, અશ્વમેષ વગેરે હોમ અટકાવ્યા તથા લોકોને માંસાહાર તજવી વનસ્પતિના આહારી કર્યા એ ચાલ આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાણુદ થયો તોપણ હજુ આલે છે.

બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૩. એણે પ્રથમ કાશીમાં જઈ દિગ્મતથી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો, ને ત્યાંથી તે મગધ ગયો, ત્યાં તે સમયે બિન્દિસાર નામે તક્ષક રાજા હતો, તેને ઉપદેશ કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. આગળ થોડે વર્ષે તે કપિલવસ્તુ ગયો ને પોતાનાં માતપિતા ને સ્ત્રી પુત્રને ઉપદેશ કરી પોતાના ધર્મમાં આજ્ઞા. તેની સ્ત્રી તો તેજ વખતે સાધવી થઈ. એના જાતિસ્વભાવ ધણો દમાળુ હોવાથી એના દરેક ઉપદેશમાં દયાનું તત્ત્વ વિશેષ હતું. ધીરે ધીરે એના ઉપદેશથી એના ધણા શિષ્યો થયા ને ધર્મનો પ્રસાર થતો ગયો. વરસના આઠ કારા માસમાં તે ગામ ખરગામ રખડીને ઉપદેશ કરતો, ને ચોમાસાના ચાર માસ એક જગાએ રહેતો. એજ પ્રમાણે એના શિષ્યોને પણ તે દેશપરદેશ ઉપદેશ કરવાને મોકલતો. એણે ૪૪ વરસ સુધી દેશમાં રખડીને ઉપદેશ કર્યાંથી ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં એના મરણ સમયે ધણા

જળ પૌદ્ધ સંપ્રદાયી થયા હતા.

બૌદ્ધ શિષ્યો. ૪, ક્રુદ્ધે ચલાવેલો ધર્મ એના મરણ પછી પણ પ્રસરતો ગયો. એણે પોતાના ધર્મનો પાયો એવો મજબુત રચ્યો હતો કે એના મુખ્યા પછી પણ તે દૃઢ થતો ગયો. ધર્મ ફેલાવવાની જે પદ્ધતિ એણે રચી હતી, તેજ એના શિષ્યોએ પણ ચાલુ રાખી. એના ઉપદેશનાં સૂત્રો માણસના મનને રચતા હોવાથી ધીમે ધીમે એ ધર્મમાં ધણા રાજરાણા બળ્યા. મહારાજ અશોકે બ્રાહ્મણધર્મને બદલે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવી તેને આશ્રય આપ્યો. તે વાત પાછળ આવી ગઇ છે. અશોક પછીના માગધી રાજાએ એજ ધર્મના ને તેને આશ્રય આપનારા હતા.

મહારાજ કનિષ્ક. ૫. અશોક જેવો એ ધર્મને આશ્રય આપનારો મહારાજ કનિષ્ક હતો. એ રાજા સિથિઅન જાતનો હતો. એનું રાજ્ય હરતખંડના વાયવ્ય ને પશ્ચિમ ભાગમાં તથા તિબેટ, કાશ્મીર ને ખોકાન સુધી હતું. એ રાજા ઇ. સ. ૪૦ માં થઇ ગયો. એણે બૌદ્ધધર્મનાં પુરતકાનું સંશોધન કરાવ્યું. અશોક પછીના નબળા રાજાના સમયમાં એ ધર્મ ઉપર દેખરેખ રાખનારી સભા નિર્માલ્ય થઈ હતી; તેથી એણે બીજી સભા ઠરાવી તથા રાજ્ય-ધનથી આશ્રય આપી દેશપરદેશ ઉપદેશકો મોકલ્યા. કનિષ્કના સંશોધન પ્રમાણે તિબેટ, ચીન, તાર્તરી ને જાપાનમાં ને અશોકના સંશોધન પ્રમાણે લંકા, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ ને જાવા વગેરે ઠેકાણે આજે એ ધર્મ ચાલે છે, તેથી કનિષ્કનો ઉત્તર ને અશોકનો દક્ષિણ સંપ્રદાય કહેવાય છે.

મહારાજ શિલાદિત્ય. ૬. બૌદ્ધમતને આશ્રય આપનારામાં કનોજનો મહારાજ શિલાદિત્ય છેલ્લો હતો. એ રાકોડ રાજા ઇ. સ. ૬૩૪ માં થઇ ગયો. એણે અશોકની પેઠે રાજ્યધન વડે એ ધર્મને બહુ આશ્રય આપ્યો. એ રાજા પાંચ પાંચ વર્ષે એકઠું થએલું સર્વ રાજ્યધન ધર્મદાનમાં ખર્ચતો. એણે ધનવડે યતિઓને આશ્રય આપી બૌદ્ધધર્મ ઉત્તેજ્યો. એમ છતાં બ્રાહ્મણધર્મને અવરોધ કર્યો નહોતો.

બૌદ્ધ ધર્મની પડતી. ૭. બૌદ્ધધર્મની પૂર ચઢતીના વખતમાં થયેલા બ્રાહ્મણધર્મ નાબુદ થયો નહોતો, રાખ વળેલા અંગારામાં રહેલા અગ્નિની માફક તે ઢંકાઈ રહ્યો હતો. એ અંગારાને પવન ઢૂંકનારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મળવાથી તેને જાગૃત થતાં વાર લાગી નહિ. અશોક પછીના માગધી રાજાઓ નબળા થયા તે બૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય મળતો હતો, એટલે બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મ માટે મથન કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ વખતને અનુસરી પોતાના મૂળના વેદધર્મમાં ફેરફાર ને સુધારો કરી ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. એ ઉપદેશથી ફેરફાર વર્ષે ફેરફાર રાજરાણા એ ધર્મમાં આવ્યા. એ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મીઓની પડતી ને બ્રાહ્મણધર્મની ચઢતી થતી જોઈ મહારાજા કનિષ્ઠે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પરંતુ તેના મુખ્યા પછી ફરી બ્રાહ્મણોએ પોતાનો ઉદ્ધોગ જારી રાખ્યો; તેથી તેમના નવા સુધારેલા ધર્મમાં રાજરાણા દાખલ થવા લાગ્યા. એ રાજાઓમાં અમિકુળના રજપૂતો મુખ્ય છે. તેમાં મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર રાજ્યો હતાં. બ્રાહ્મણોના સતત ઉદ્ધોગથી ને રાજાઓના આશ્રયથી એ રાજ્યોમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાબુદ થયો. ચીના જાત્રાળુઓએ જુદે જુદે વખતે આવીને એ સમયની બૌદ્ધ ધર્મની સ્થિતિનું જો વર્ણન કર્યું છે તે પરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના ૭ઠ્ઠા ને સાતમા સૈકામાં બૌદ્ધ ને બ્રાહ્મણધર્મો મંદિરો દરેક મોટા સ્થળમાં સરખાં હતાં પરંતુ આઠમા ને નવમા સૈકામાં તો બૌદ્ધમંડલ ઊજળડ પડી ગયા ને બ્રાહ્મણોનાં દેવમંદિરો સર્વને દીસવા લાગ્યાં. દશમા સૈકા સુધીમાં તો આ દેશમાં બૌદ્ધધર્મનું વૃક્ષ કેવળ સંક્રાંત ગયું.

બૌદ્ધ ધર્મનો અવશેષ. ૮. બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉદયથી બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી નાબુદ થયો. હાલમાં એ ધર્મ તિબેટ, ચીન, તાર્તરી જાપાન, બ્રહ્મદેશ, શિયામ, જાવા, લંકા વગેરે ઢેકાણે ચાલે છે. એ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા દુનીયાના ખીજા ઢેકાણાણુ ધર્મ કરતાં વધારે છે. પરંતુ આ દેશમાં તો એ ધર્મના લેખો, ગુફાઓ, ને મંદિરો સિવાય ખીજું કંઈ નથી.

જૈનધર્મ. ૯. જૈનધર્મને ફેરફાર બૌદ્ધધર્મનો એકપંથ કિંવા

શાખા માને છે. ને કેટલાક એને જુદોજ ધર્મ ગણે છે. જૈનધર્મ માનનારાને શ્રાવક કહે છે. એ પંથમાં જાતિભેદ નથી, તથા નિર્વાણ પામેલા તીર્થંકરો, વેદ ને પુરાણના દેવોથી ઈષ્ટ મનાય છે. અહિંસા એ એમના ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તેઓ જગતને અનાદિ માને છે, ને જગતકર્તાનો ઇનકાર કરે છે. બૌદ્ધધર્મીની પેઠે જૈનધર્મી પણ આત્મા નિર્વાણ પામે એવું માને છે. તેઓ ઉપવાસ કરે છે ને ધર્મનિયમો પાળે છે. એ લોક નિર્વાણ પામેલા ૨૪ તીર્થંકરોને એટલે જીનોને પુજે છે. તે ઉપરથી એ ધર્મનું નામ જૈન (જીન) પડ્યું છે. ગુજરાતના સોત્રંકી રાજાઓના વખતનાં, તેમાં વિશેષે કુમાર-પાળના વખતમાં એ ધર્મનું જોર વધારે હતું. એ ધર્મમાં સારા સારા વિદ્વાનો ધણા થઇ ગયા છે. તેમાં હેમાચાર્ય ને મેરુતુંગ મુખ્ય છે. જૈનધર્મનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ પાટણ, ખંભાત ને જેમલમેરમાં ધણો છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના.

૧. બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૨. નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ.
૩. નવા ધર્મના ગ્રંથો. ૪. વિદ્યાના ગ્રંથો. ૫. વાર્તિક ગ્રંથો.
૬. વર્ણવ્યવસ્થા. ૭. કુમારિલભટ્ટ. ૮. શંકરાચાર્ય.

બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૧. આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મનું મૂળ કાઢી બ્રાહ્મણધર્મ પુનઃ સ્થાપવા માટે બ્રાહ્મણોએ વિક્રમ સંવત્તી ૩૩૨ આતથી એક હજાર વરસ સુધી મહા મહેનત કરી. તેમણે આ ગ્રંથથી નિરંતર પોતાનો ઉદ્ધાર ચાલુ રાખ્યો. મૂળમાંથી ખવાઈ ગયેલું જાડ બીજના આશ્રય વગર પવનના ઝપાટાથી જેમ જમીન ઉપર પડી જાય છે, તેમ બૌદ્ધધર્મથી વૃક્ષ મૂળમાંથી ખવાવા માંડ્યું ને રાજ્યાશ્રય મળતો બંધ પડ્યો, ત્યારે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના સપાટાને લીધે એ વૃક્ષ આ દેશમાંથી જડમૂળથી ઉખડી ગયું.

નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ. ૨. એક હજાર વરસમાં ધણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો થયા. તેમણે પ્રાચીન વેદધર્મમાં વખતને અનુકૂળ ફેરફાર કરીને નવા ધર્મનું બંધારણ રચ્યું એ નવો ધર્મ લોકોની આંખોને અનુસરતો થયો. વેદધર્મમાં બતાવેલાં અહિંસા પરમધર્મને

બૌદ્ધધર્મવાળાએ પોતાના ધર્મનું એક મૂળતત્ત્વ માન્યું હતું. તેના આદર્શોએ સ્વીકાર કરી પશ્ચાદ્દિ દોમ-યજ્ઞની બંધી કરી બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે નિર્વાણ મેળવવા માટે ઉપવાસ, દેહદમન અને આત્મસંયમ કરવાં. એ ધાતું વિકટ હતું; તેથી આદર્શોએ આ નવા ધર્મમાં મોક્ષનો માર્ગ સહેલો બતાવ્યો. સત્કર્મ, સદાચાર, ઈશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ ને ઈશ્વરભક્તિ, એ મોક્ષના સાધન બતાવ્યાં. વળી તેમણે અજ્ઞાની લોકોને ઈશ્વર ઉપર આસ્થા બેસવાને પરમેશ્વરની મૂર્તિઓ દાખલ કરી. બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરનાર, વિષ્ણુ પાલન કરી મોક્ષ આપનાર ને શિવ મદાર કરનાર, એ ત્રણ દેવ સિવાય પણ ધણા દેવ દેવીઓ ને મૂર્તિઓ ને વા ઉપવાસ દાખલ કર્યાં. દેવની મૂર્તિને પૂજવાથી દેવ રાજ થઈ મોક્ષસુખ આપે છે. એવું, શીખવ્યાથી મૂર્તિપૂજા ચાલુ થઈ; ને મોટાં મોટાં દેવાલયો બંધાવી તેમાં તેમણે દેવોની સ્થાપના કરી.

નવા ધર્મના અંથો. ૩. આ સમયે નવા દેવોનું પૂજન શરૂ થવાથી તે દેવો ઉપર આસ્થા બેસવાને તેમનાં મહાત્મ્ય બતાવનારા ધણા અંથો થયા. તેમાં અઢાર પુરાણ ને અઢાર ઉપપુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રના સ્મૃતિના અંથો મુખ્ય છે. પુરાણમાં દેવોનું મહાત્મ્ય બતાવનાર કથાઓ ને રાજ્યવંશાવળી વગેરે છે, ને ધર્મશાસ્ત્રોમાં લોકોને ચાલવા પાળવાના નિયમો બતાવ્યા છે.

વિદ્યાના અંથો. ૪. વૈદિક કાળથી આર્ય લોકોને ખગોળ ને ગણિતનું જ્ઞાન હતું. તેમાં આ સમયે વધારો થયો. બીજગણિત ને ખગોળ સંબંધી પ્રથમ લખનાર આર્યભટ્ટ આ સમયે થયો. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તેનાં તથા સૂર્ય ને ચંદ્રનાં ગ્રહણ થવાના ખરાં કારણ એણે લખ્યાં છે. તે પછી વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે વિદ્વાનો થયા; તેમણે પણ ખગોળ ને ગણિતનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. વળી રોગ, રોગનાં કારણ, ઇચિકિત્સા, ઉપચાર, શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે ઉપર ચરક, સુશ્રુત વગેરેએ વૈદકના અંથો લખ્યા છે. તેમજ શિલ્પશાસ્ત્ર ને ગાયનના પણ ધણા અંથો થયા છે.

વાર્તિક અંથો. ૫. આ સમયમાં કાલિદાસ, બલભુતિ, ભારવી, જાતકરિ, બાલુભટ્ટ, સોમદેવ વગેરે ધણા કવિઓ ને વાર્તિકકાર

થયા. તેમણે નાટક, કાવ્ય ને વાર્તાના ધણા ગ્રંથો લખ્યા. તેમાં શાં-
કુન્તલ, વિક્રમોર્વશી, કાદંબરી, કથાસરિતસાગર, મેઘદૂત, પંચતંત્ર વગેરે
મુખ્ય છે. એમાંના ધણાંખરાં પુસ્તકો એટલાં રસિક ને સુખોદકારક
છે કે તેમના તરજુમા આજે દુનીયાની ધણીખરી ભાષામાં થયા છે.

વર્ણુ વ્યવસ્થા. ૧. પાછલા સમયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને
શુદ્ર એ ચાર જ્ઞાત હતી. પરંતુ બૌદ્ધ સમયમાં એ વર્ણુવ્યવસ્થા
અવ્યવસ્થિત થઇ, તેથી આ સમયે બ્રાહ્મણોએ વર્ણુવ્યવસ્થા ફરીને
બાંધી. પ્રથમ જુદા જુદા કારીગરોની ગણના વૈશ્યમાં હતી. હવે
કારીગરી પ્રમાણે જુદી જુદી વર્ણુ થઇ. વળી દેશ ને સ્થળ પરત્વે
એક જાતિમાંથી બીજી પેટા જાતિ થઇ. એ વર્ણોનું દૈન્ય બંધન
એવું થયું કે તેમાં બહારથી અન્ય જાતિનો કોઇ દાખલ થવા પામ
નાહ. એ વર્ણોને પાળવાના આચાર અને એ આચાર તોડનારને
કરાવવાના પ્રાયશ્ચિત બતાવનારા ગ્રંથો સમયને અનુસરીને બ્રાહ્મ-
ણોએ બનાવ્યા, એ વ્યવસ્થા પ્રમાણે આજ સુધી વાહવટ ચાલે છે.

કુમારિલ ભટ્ટ. ૭. બૌદ્ધધર્મનું જ કાઠનારામાં અને બ્રાહ્મણ-
ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરનારાઓમાં અગ્રેસર બંગાળાની અંબર
કુમારિલભટ્ટ નામે બ્રાહ્મણ થયો. તેમણે ત્યાંના રાજાને બ્રાહ્મણ-
ધર્મમાં લાવી તેની મારફત બૌદ્ધધર્મનું બળ તોડ્યું. એ રાજાએ
ફરમાવ્યું કે જે શખ્સ બ્રાહ્મણધર્મમાં ન આવે તેને મારી ફટીને
લાવવો. આવા સખત ઉપાયથી ક્ષય પામેલા બૌદ્ધધર્મનો એના
રાજ્યમાંથી જલદી નાશ થયો.

શંકરાચાર્ય. ૮. કુમારિલ સ્વામીનું બાકીનું કામ શંકરાચાર્યે પૂરું
કર્યું. એમનો જન્મ મલબારમાં થયો હતો. એમણે સેતમંધુ રામે-
શ્વરથી હિમાલય સુધી આખા દેશમાં ફરી ફરીને બ્રાહ્મણધર્મનો
ઉપદેશ કર્યો, તથા મોટા મોટા રાજાશાહાને એ ધર્મમાં આમ્રમ.
અં મહા પુરુષે પાતાની કર વરસની કાચી વયે પોતે ઉઠાવલા
અથાક શ્રમને લીધે કદારનાથમાં દેહ છોડી. પરંતુ એટલી કુંઠી
મુદતમાં પણ એમનું બારેલું કામ પૂરું થયું. એ મહાત્મ્ય કાર્યને લીધે
જે વંશધર્મો આજે આજે પણ એમને પૂજ્યભાવથી સંભારે છે,

પ્રકરણ ૧૦ મું.

માલવાનું પરમાર રાજ્ય.

૧. વિક્રમાદિત્ય. ૨. વિક્રમ સંવત. ૩. વિક્રમના ગુણ.
૪. ભોજ રાજ. ૫. માળવી રાજ્યની આખર.

વિક્રમાદિત્ય. ૧. અશોકના વંશજોનું રાજ્ય નખળું પડ્યા પછી અમ્બિકુળની આંધ્ર નામે શાખાનું રાજ્ય બળવાન થયું. એ જાતનાં રાજ્ય મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર હતાં. માળવામાં આંધ્ર જાતની પરમાર શાખાનું રાજ્ય હતું. આપણા દેશમાં ભરથરી રાજાની જે વાત ચાલે છે, તે માળવાનો પરમાર રાજા હતો. એની રાજ્યધાની ઉજ્જનમાં હતી. ભરથરી રાજાએ રાજપાટ તણ વૈરાગ્ય લીધો, એ વાત તેના બાઈ વિક્રમાદિત્યને માલમ પડતાંજ તેણે ઉજ્જનમાં આવીને રાજ્યનો કબજો લીધો ઇ. સ. પૂ ૫૭

વિક્રમ સંવત. ૨. વિક્રમ ગાદીએ બેઠો તેવામાં ભરતખંડની વાયવ્યકાણમાં શક લોકોનું રાજ્ય હતું. તે શક લોકોનાં ધાડાં ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવી લુટફાટ કરી મુઝક જીતી લેવા લાગ્યાં. તેમને અટકાવવાને ભરતખંડના રાજાઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એમાં સૌથી વધારે યત્ન કરનાર માળવાનો રાજા વિક્રમાદિત્ય હતો. એણે એ લોકોને હરાવીને ઘણીવાર મારી કાઢ્યા. એ કિપ્પથી એ મહારાજા શકારિ (શક લોકોનો શત્રુ) એવું ઉપનામ પામ્યો. તેથી એનું નામ રાખવાને એ ગાદીએ બેઠો ત્યારથી (ઇ. સ. પૂ. ૫૭ થી) લોકો એનો શક ગણવા લાગ્યા તેથી તે વખતે મુધિષિરનો શક ચાલતો હતો તે બંધ પડ્યો.

વિક્રમના ગુણ. ૩. એ મહારાજા તે સમયમાં ભરતખંડનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને ચક્રવર્તી થયો. એ રાજા દયાળુ ને પરોપકારી હતો કોઇનું પણ દુઃખ મહાડવાને તે પોતાનું તન, મન ને ધન ખર્ચતો, તેથી આપણા લોકો એને પરદુઃખજનને નામે આજે પણ ઓળખે છે. વળી તે રાયતનું સુખ દુઃખ જાણવાને મહારાજા શમશ્વરની પેઠે વેષ બદલીને શત્રે નગરચર્ચા જોતો. વળી તે રાજ્ય

શ્રેષ્ઠાવધામાં નિપુણ ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો. એ રાજા બ્રાહ્મણધર્મી હતો. એના દરબારમાં ૯ પંડિતરત્નો હતાં. તેમાં શાકુંતલ નાટકનો કર્તા કાલિદાસ એ મુખ્ય હતો. એ પંડિતોનાં કરેલાં ઘણાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ને નાટકો છે. વિક્રમના વખતમાં પ્રજા વિદ્વાન, આત્માદ ને સુખી હતી.

ભોજ રાજ. ૪. વિક્રમ પછી ઘણા કાળ સુધી ઉજ્જનની ગાદીએ કોઈ પરાક્રમી રાજા થયો નથી. ગુજરાતમાં જે વખતે ભીમબાણાવળી રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે માળવામાં ભોજરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એની રાજ્યગાદી ધારાનગરીમાં હતી. એ ભોજરાજ પણ પરાક્રમી ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો. ભોજના વખતમાં કેળવણી આપવા માટે કન્યાશાળાઓ સ્થાપેલી હતી. એવું કહેવાય છે કે એના વખતમાં ખેડુતો પણ સંસ્કૃત ભાષા બોલી જાણતા.

માગવી રાજ્યની આખર. ૫. ભોજના પૌત્ર યશોવરમા નામે રાજાને ગુજરાતના મહારાજા સિદ્ધરાજે જીતીને માગવાનું પરમાર રાજ્ય ખેંડીઈ બનાવ્યું. એ સમયે યશોવરમાનો કુંવર જગદેવ ને તેની સ્ત્રી વીરમતી સિદ્ધરાજાને આશ્રયે આવ્યા હતાં. એ જગદેવ બહાદુર, પરાક્રમી ને રાજ્યલક્ષ્મી હતો. સિદ્ધરાજ પછી માળવા ફરીને સ્વતંત્ર થયું. તે દિલીના ગુલામવંશના પાદશાહ અલતમશે ઇ. સ. ૧૨૩૧ માં જીત્યું ત્યાં સુધી ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

૧. કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૨. પંજાબનું રાજ્ય. ૩. ગુજરાતનું રાજ્ય. ૪. કનોજનું રાજ્ય. ૫. બંગાળનું રાજ્ય. ૬. બીજાં રાજ્યો.

કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૧. કાશ્મિરના રાજ્યનો ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ રાજ્યતરંગિણિ નામે ગ્રંથમાં આપેલો છે. એ રાજ્ય ભરતખંડના બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં કોઈક વાર આવતું. ત્યાં ધણી કુળના રાજા થયા. તેમાં મોનમ્મદ

કુળનો મેધવાહન નામે રાજ ચક્રવર્તિ થયો. તેણે દક્ષિણ ભરત ખંડ પર સ્વારી કરી આખો દેશ તાબે કર્યો હતો.

પંજાબનું રાજ્ય. ૨. સિકંદરે પૌરસને પંજાબનો રાજ કરાવ્યો ત્યારથી તે મુસલમાનોએ ઇ. સ. ૧૨૦૫ માં પંજાબ જીત્યું ત્યાં સુધી એ રાજ્ય અશ્વનંદી રાજ્યોને તાબે હતું. એ રાજ્યનાં સિક્કા ઉપર એક તરફ અશ્વ ને બીજી તરફ નંદી હોવાથી એ રાજ્યને અશ્વનંદી કહે છે.

ગુજરાતનું રાજ્ય. ૩. યાદવો ગયા પછી ઘણા વખત સુધી એ રાજ્યનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે તે પછી ગુજરાત અશોકના લોકના સિક્કા ઉપર સૂર્ય હોવાથી તેઓ સૂર્યપૂજક હશે ને સિંધ તરફથી કે સમુદ્રમાર્ગે કાઠીઆવાડ જીતીને ત્યાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું હશે એમ ધરાય છે. કાઠીઆવાડમાં તેઓ બૌદ્ધધર્મી થયા. તેમની રાજ્યધાની સિહોરમાં હતી. તેમના તાબામાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો કાશ્મીર ને સતારા સુધીનો મૂલક હતો. એ રાજ્યને શાહકુળનું રાજ્ય કહે છે. કાઠી લોક એ શક જાતનો અવશેષ હોય એમ ધરાય છે. શક રાજ્ય પછી ઇ. સ. ૧૪૪ થી તે ઇ. સ. ૩૪૪ સુધીમાં સેન કે ગુપ્ત કુળનું રાજ્ય થયું. તેમની રાજ્યધાની વલ્લભીપુરમાં હતી. તેમના વખતમાં જ ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મ નું પ્રચલન હતું એ શક ને ગુપ્ત રાજ્યોના વખતમાં વેપારનો ફેલાવો થયો, ને ઇજ્જત સાથે વેપાર ચાલ્યો. ગુપ્ત પછી ચૌરા કે ચાવડા રજપૂતો જોરાવર થયા. તેમની રાજ્યધાની પંચાસરમાં હતી. ઇ. સ. ૬૯ માં ચાલુક્ય રાજા જુવડે જ્યેષ્ઠિખરિનું રાજ્ય જીત્યું, પછી તેના કુંવર વનરાજે ઇ. સ. ૭૪૬ માં અણહિલવાડ બાંધી ત્યાં ગાદી કરી. ચાવડા પછી ઇ. સ. ૯૪૨ માં ચાલુક્ય કે સોલંકી કુળનું રાજ્ય થયું. મહાશય સિદ્ધરાજ ને જૈનધર્મી કુમારપાળ એ સોલંકી રાજા હતા. તેમના પછીના વાઘેલા રાજાના સમયમાં દિલ્હીના પાદશાહ અલ્લાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૨૦ માં ગુજરાત જીત્યું ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં રજપૂત રાજ્ય હતું.

કનોજનું રાઠોડ રાજ્ય. ૪. કનોજમાં રાઠોડનું રાજ્ય હતું. એ રાજમાં મહારાજ શિક્ષાદિત્ય ઔદ્ધર્મને આશ્રય આપનાર થયો, એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. એ રાજ્ય જ્યયંદ્ર પાસેથી મુસલમાનોએ શી રીતે જીત્યું, એ વાત આગળ આવશે.

બંગાળનું રાજ્ય. ૫. મહારાજરાજના યુદ્ધ પછી તે બંગાળા ઇ. સ. ૧૨૦૩ માં મુસલમાનોએ જીત્યું ત્યાં સુધીમાં ત્યાં ચાર કુળના રાજ થયા. તેમાંના ત્રીજા પાળકુળનો ઔદ્ધર્મી રાજ દેવપાળ ચક્રવર્તિ રાજ થયો, તેણે લંકા સુધીનો ભરતખંડ જીતી લીધો હતો.

બીજા રાજ્યો. ૬. એ સિવાય દિલ્હી, કલિંજર, અજમેર ને જાલિયરનાં રજપૂત રાજ્યો પણ હયાતીમાં હતાં. એ રાજ્યો મુસલમાનોએ ક્યારે ને શી રીતે જીત્યાં, એ વાત આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દક્ષિણનાં આર્ય રાજ્યો.

૧. દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૨. કલ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૩. શાલિવાહન. ૪. વરંગુળનું રાજ્ય ૫. ઓડીયા પ્રાંતનું રાજ્ય. ૬. ચેરા રાજ્ય. ૭. બહ્મણ રાજ્ય. ૮. ચોલ રાજ્ય. ૯. પાંડ્ય રાજ્ય.

દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૧. આર્ય લોક ઉત્તરમાં હિમાચ પછી તેઓ ધીરે ધીરે નર્મદાની દક્ષિણનાં દેશમાં પણ વસવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાં અનાર્ય કે અસુર લોકો રહેતા હતા. દક્ષિણ ભરતખંડનાં દક્ષિણ ભાગને દ્રાવિડ દેશ કહે છે. તે ભાગમાં વિદ્યા, હુમરાહિ આર્ય સુધારા અગરત્ય ઋષિએ દાખલ કર્યા એમ કહેવાય છે. જ્યારે રામચંદ્રજી સીતાની શોધ માટે દક્ષિણમાં ગયા, ત્યારે ત્યાં ખણી જંગલો હતાં ને તેમાં જંગલી લોક રહેતા હતા, તેમને આર્ય લોકોએ ત્યાં જરૂર પછી બ્રાહ્મણધર્મમાં લીધા. પાછળથી અરોહના વખતમાં તેઓ ઔદ્ધર્મી થયા, પણ ફરી શંકરાચાર્યે તેમને પાછા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં આવડ્યા. દક્ષિણ દેશ જીતવાને પણ ભરતખંડના ચક્રવર્તિ,

રાજ્યો આવ્યા હતા. રામચંદ્ર ને યુધિષ્ઠિર પછી ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, મેઘવાહન ને દેવપાળદેવે સ્વારીઓ કરી એ દેશ જીત્યો હતો.

કલ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૨. ચાલુક્ય કે સોલંકી રજપૂતો સૂર્યવંશી છે. તેઓએ અગ્રેધ્યાતી દક્ષિણમાં આવી ઇ. સ. ૨૫૦ ને સુમારે કલ્યાણીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય આગળ જતાં બહુ બળવાન થયું. ત્યાંના રાજ્યોએ દક્ષિણનાં ધણાં રાજ્યો ઉપર ઉપરીપણું મેળવ્યું. જયશિખર પાસેથી ગુજરાત જીતનારો ભુવડ પણ એજ ચાલુક્યોનો રાજા હતો. ખારમા સૈકાની આખરે એ રાજ્ય દેવગઢના જદવ રાજ્યોએ જીતી લીધું. ચાલુક્ય રાજ્યો પ્રથમ શિવમાર્ગી હતા, પણ પાછળથી તેઓ જૈનધર્મી થયા હતા. ખારમા સૈકાની આખરે એટલે એ રાજ્યની પડતીના વખતમાં એક બપાસા નામે બ્રાહ્મણે નવા શિવમાર્ગ કાઢ્યો, તેમાં વચલા વર્ગના ધણા લોક મળ્યા. એ પંથને લિંગાયત કહે છે, ને તે હજુ પણ દક્ષિણમાં ધણો ચાલે છે.

શાલિવાહન. ૩. ગોદાવરીને તીરે પૈઠણ નગરીમાં શાલિવાહન નામે એક જોરાવર રાજા થયો. ઇ. સ. ૭૮. એ રાજા કુંભારનો છોકરો હતો એમ કહેવાય છે. તેણે શકલોકના લૂટારૂ ટોળાને હરાવીને કાઠી મૂક્યાં, તથા માળવાના વિક્રમાદિત્યના વંશજ પાસેથી નર્મદા સુધીનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી લોકો એનો પણ શક ગણવા લાગ્યા એ શક નર્મદાની દક્ષિણમાં આજે પણ ચાલેછે; ને વિક્રમનો શક સંવતના નામથી નર્મદાની ઉત્તરમાં ચાલેછે. શાલિવાહન પછી એના રાજ્યનું શું થયું તેનો ખાતરી લાયક હેવાલ કાંઈ મળતો નથી.

વરગુણનું રાજ્ય. ૪. વરગુણમાં આંધ્ર જાતના રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. તેમનું રાજ્ય હાલના નિજમના રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં હતું. ત્યાં ગણપતિ વંશના રાજા બહુ જોરાવર થઈ ગયા, ને તેમણે ગોદાવરીની દક્ષિણનો ધણો ભાગ તાબે કર્યો. પણ અજ રાજ્યકુળ પાસેથી ઇ. સ. ૧૩૨૨માં વરગુણ જીતીને મુસલમાનોએ એ રાજ્ય નબળું કર્યું. તે આગળ જતાં ગોવળકોંઠાના પાદશાહોએ મુસલમાની રાજ્યમાં જોડી લીધું.

ઝોઢીઆ પ્રાંતનું રાજ્ય. ૫. ઝોઢીઆ પ્રાંતમાં ઈસરી કુળના રાજ્યોનાં રાજ્ય ઇ. સ. ૧૧૩૪ સુધી હતું. પછી ત્યાં ગંગાવંશના ને તેની પછી સૂર્યવંશના ગજપતિ રાજ થયા. એમનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૫૭૮ માં અકબરે જીતી લીધું.

ચેરા રાજ્ય. ૬. ઉપર કહેલા સર્વ રાજ્યો કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરમાં હતાં. એ નદીની દક્ષિણમાં મલખારકાંઠા ઉપર ચેરા કુળનું રજપૂત રાજ્ય હતું. એને તામે ત્રાવણકોરથી કાનરા સુધીનો સઘળો મલખાર કાંઠો હતો. એ રાજ્ય ઇ. સ. ના દશમાં સેંકડામાં આસપાસનાં રાજ્યોએ લીધું.

બક્ષાળ રાજ્ય. ૭. ચેરા રાજ્યના નાશ પછી તરત બક્ષાળ રજપૂતોનું રાજ્ય ગયું. તેમની રાજ્યધાની મહીસૂરની ઉત્તરમાં દ્વાર સમુદ્રમાં હતી. ત્યાંના રાજ્યો જ્ઞેનધર્મી હતા. પણ ઇ. સ. ૧૧૩૩ માં ત્યાંના વિષ્ણુવર્ધમાન નામે રાજાને રામાનુજસ્વામીએ જીત્યું. ધર્મમાં આણ્યો. એ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૩૧૦માં મુસલમાનોએ જીત્યું.

ચૌલ રાજ્ય. ૮. કાંજેવરમમાં ચૌલ જાતનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો મૂળ પુરુષ ઉત્તર ભરતખંડમાંથી આવ્યો હતો. એ રાજ્ય ઇ. સ. પૂ. સુમારે ૩૫૦ વરસ ઉપર લગ્ન સંબંધથી પાંચ રાજ્ય સાથે જોડાઈ ગયું. ફરીને ઇ. સ. ૨૧૪ માં એ રાજ્ય છુંડું પડ્યું, ને તેમણે પોતાના રાજ્યધાની તંજાવરમાં કરી. ઇ. સ. ના ચૌદમાં સેંકડાથી એ રાજ્ય પડતીમાં આવ્યું. ને છેવટે શિવાજીના ભાઈ વ્યંકાજીએ તંજાવરમાં મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પાંડ્ય રાજ્ય. ૯. છેક દક્ષિણમાં મદુરામાં પાંડ્ય વંશના રાજ્યોનાં રાજ્ય હતું, એ રાજ્યનો સ્થાપનાર પાંડ્ય નામે વૈશ્ય જાતનો પુરુષ હતો. તેણે અયોધ્યાથી આવી ઇ. સ. પૂ. નવમાં સેંકડામાં એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ના આરંભમાં પાંડ્ય રાજ્યએ રોમના આગરટસ પાદશાહ પાસે વજાલ મોકલ્યો હતો. અજાણ જતાં એ રાજ્ય નાશ પડ્યું ને ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં આર્કાટના નવાબે જીતી લીધું, એકજ વંશમાં છવીસે વરસ સુધી ચાલેલું રાજ્ય ફાનિયામાં એ એકજ છે. પાંડ્ય ને ચૌલ રાજ્ય પ્રથમ શિવમાંથી

હતા, તે આગળ જતાં જૈનમાર્ગો થયા, પરંતુ ફરીને પાછા તેઓ શિવમાર્ગમાં આવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના થઈ તે વચ્ચે
ભરતચંદની સ્થિતિ.

૧. જાતિબંધન. ૨. બ્રાહ્મણો. ૩. ક્ષત્રી. ૪. યુદ્ધસાધન.
૫. ક્ષત્રીકર્મ. ૬. વૈશ્ય. ૭. હુન્નર ને દારીગરી. ૮. વેપાર
રોજગાર. ૯. તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૧૦. દક્ષિણના આર્ય
રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૧. રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨. ધર્મ.

જાતિબંધન. ૧. શક લોકની સ્વારીઓને લીધે તથા આ
દેશમાં તેમનાં રાજ્યો થયાથી તે લોકો ભરતબંડમાં પ્રવૃત્તિ આવી
વશ્યા હતા, તેથી આ દેશમાં અનાર્ય, આર્ય અને શક એ ત્રણ
પ્રકારના લોક થયા. શક અને અનાર્ય લોકોને બૌદ્ધધર્મીઓએ
પોતાના ધર્મમાં લઈ આર્યોના સંસર્ગમાં આણ્યા; તેથી બીજા સંકર-
જાતિ પણ ધણી થઈ. એ કારણથી બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધધર્મીને તોડના
સાર મથન કર્યું ત્યારે તેમણે બધી વર્ણોની ફરીને વ્યવસ્થા કરી,
પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શુદ્ર એ ચાર જાતી હતી. પણ આ
વખતે તેમાંથી ધંધા ને ગામ પરત્વે સેંકડો જાતિ થઈ. એટલુંજ
નહિ પણ આગળ જતાં એ જાતિનું દૃઢ બંધન થયું. તોપણ
એ બંધનથી આર્ય ધર્મનું ઐક્ય મુસલમાનોના અસલ 'જુલમ
છતાં પણ તુટ્યું નહિ.

બ્રાહ્મણો, ૨. અસલના બ્રાહ્મણોની પેઠે એ વખતના બ્રાહ્મણો
પણ શાસ્ત્ર ભણતા, જપ તપ કરતા, તત્ત્વજ્ઞાન શોધતા, ન્યાય
શીખવતા ને ધર્મોપદેશ કરતા. તેઓ સંસાર વ્યવહારની ખટપટમાં
ઝાઝા પડતા નહિ; તોપણ રાજ્યદરબારમાં ને અન્ય વર્ણ ઉપર
એ લોકની સત્તા ધણી હતી, તેમણે જ્યોતિષમાં ને ગણિતમાં
સર્વથી વધારે કુશળતા મેળવી હતી.

ક્ષત્રી. ૩. જેમ પાહણીએ આર્ય ધર્મનું મહાત્મ્ય સાચવ્યું, તેમ ક્ષત્રીઓએ પણ પોતાની મોટાઈ ખોઈ નહોતી, ભરતખંડમાં નાના નાના રાજ્યો ધણી હતાં, તેમનો ઉપરી ચક્રવર્તિ રાજા તો કાઈ કળવાર થતો, તે છતાં તેઓ પરદેશીઓના હુમલાથી બચવાને સંપ કરી સામા થતા ને તેમને ચક્રવીને પાછા કાઢતા. આર્યોના આબ્યા પછી ગ્રીક ને શક લોકે ધણું મથન કર્યું, તોપણ તેઓ આ દેશમાં રાજ્યકર્તા તરીકે સ્થાયી રહી શક્યા નહિ; એવું તે વખતમાં આર્ય રાજ્યોનું ઐક્ય હતું.

યુદ્ધસાધન. ૪. એ સમયે યુદ્ધમાં રથ, હાથી, ઘોડા ને ખાદ્ય હતાં; તથા તરવાર, હાલ, તીરકામઠાં, બાલા, ખરછી, કટાર વગેરે હથિયારો વપરાતા હતાં, બંદૂકો વાપરવાને તે વખતે દારૂની શોધ લાગી નહોતી, એમ ધરાય છે.

ક્ષત્રીકર્મ. ૫. રાજાઓ રૈયતને પોતાનાં છોકરાં પ્રમાણે ગણીને પાળતા, રક્ષણ કરતા, ને બ્યાજખી ઈનસાફ આપતા. મુસાફરો માટે રસ્તા, ફૂવા, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવતા; ગરીબો માટે અન્નક્ષેત્ર માંડતા, હુન્નર, કળા વેપાર રાજગાર તથા વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતા. તેઓ શૂરા, પરાક્રમી, સ્વદેશાભિમાની ને સ્વધર્માભિમાની હતા. તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા પાછળ કહેલી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રમાણેજ હતી.

વૈશ્ય. ૬. વૈશ્ય લોકો પણ ખેતી, વેપાર ને કારીગરીનાં કામ કરવા કરાવવામાં તથા સંધારો વધારો કરવામાં ખંતીલા હતા. તેઓ નમ્ર સ્વભાવના, વિવેકી, શુદ્ધિશાળી, કાયદા પાળનારા, સાદા, પ્રમાણિક, સાચા, શાંત, ઉત્સાહી, ને ઉદ્યોગી હતા. વળી તેઓ ધંધારાજગારમાં દગો ફટકો નહિ કરનારા ને વ્યસન વગરના હતા. બાપનું દેવું આપવાની દીકરો પોતાની ફરજ અને ધર્મ સમજતો, તેથી લેણા દેણાની ફર્યાદ સરકારમાં થતી નહિ. લોક ઉદ્યોગી હોવાથી તે સમયે આજના જેટલા બીખારીઓ પણ નહોતા.

હુન્નર અને કારીગરી. ૭. એ સમયે વિદ્યા હુન્નર સારા ખીલ્યાં હતાં. જુદી જુદી જાતનો રેશમી ને કસખી વણાટ તથા હિન ને સુતરાઉ વણાટ સુંદર થતો હતો. સારા સારા સોના

રૂપાના તથા હીરા ને રત્નજકિત દાગીના ને ન ના થતા હતા. હાથીદાંત, સુખડ, સાગ, સીસમ ઉપર નક્કીદાર કામ ધણું થતું, તાંબાપીતળનાં વાસણુ સુંદર થતાં હતાં. શિલ્પવિદ્યામાં પણ તેઓ ખૂબ આગળ વધ્યા હતા; એ તેમનાં તે વખતનાં કરેલાં કામો, શુદ્ધા, દેવાલયો ને મકાનો ઉપરથી સાબિત થાય છે.

વેપાર રોજગાર. ૮. સિકંદરની સ્વારીથી અને તે પછી ગ્રીક લોકોને આ દેશ સાથે સંબંધ થવાથી આપણી વિદ્યા ને માલ તે દેશમાં જવા લાગ્યો. સિકંદરની સ્વારીની મતલબ પણ આ દેશ સાથે મુરોપનો વેપાર માર્ગ ખુલ્લો કરવાની હતી. તે મતલબ એ રીતે સરી. પરદેશમાંના હજારો વેપારીઓ હજારો મૈલથી આ દેશમાં આવી વહાણોમાં માલ ભરીને લેઈ જવા લાગ્યા, તથા વસવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ, પણ આ દેશના બ્રાહ્મણધર્મ માનનારા ને બૌદ્ધધર્મીઓ ચીન, જાવા, જંગબાર, મોખા ને બસરા સુધી જઈ વેપારઅર્થે વસ્યા હતા. પગ રસ્તે પણ આ દેશનો માલ ધણા દૂરના પરદેશમાં જતો હતો. આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે તે વખતનો ભરતખંડ વિદ્યા, હુન્નર, વેપાર રોજગાર ને દોલતમાં ધણો ચઢીઆતો હતો.

તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૯. તે વખતની સ્ત્રીઓ ભણેલી ગણેલી ને જ્ઞાનજ્ઞાન ધરાવનારી હતી. સ્ત્રીઓમાં ઓઝવડપડદાનો ધારો નહોતો. ને સતી થવાનો ચાલ નવો દાખલ થયો હતો. તે વખત બાળલગ્ન કરવાનો રિવાજ નહિ હતો. સ્ત્રી પુરુષ સદ્ગુણી ને સદાચારી હોઈ એકબીજા સાથે હળીમળીને ચાલી સુખી રહેતાં. જો કે સ્ત્રીઓ ધણીની કે ધણીની ગેરહાજરીમાં બીજા વડીલની આજ્ઞામાં રહેતી, તોપણ તેમને યોગ્ય છૂટ ને માન મળતાં સાસુ વડુ એકબીજા સાથે યોગ્ય મર્યાદામાં રહી સંપીસંપીને ચાલતાં, તેથી તે વખતમાં આર્યોનો ધરસંસાર સલાહ શતિવાળો ને સુખદાયક હતો.

દક્ષિણના આર્ય રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૦. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ આર્ય લોકો ઈ. સ. પૂર્વના કેટલાક સૈકડાથી સુધારા દાખલ કર્યા હતા. દક્ષિણના રાજ્યોએ ને તેમાં મુખ્યત્વે ચૌલ રાજાઓએ ધણું મકાનો, મંદિરો ને શુદ્ધાઓ કરાવ્યાં હતાં, તે

મુંદર કારીગરીનાં, બવ્ય ને શાભાયમાન હતાં. દક્ષિણના રાજ્ય-
ઓએ પોતાની રૈયતનું કલ્યાણ કરવા તરફ થોડી કાળજી બતાવી
નથી. તેમણે નાની મોટી નદીઓમાં બંધ બાંધી નહેરો કરી તેનું
પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવી યોજનાઓ કરી હતી.
વળી નાની નદીઓ સુકાઈ જતાં ખેતીમાં કામ લાગે નહિ, માટે
તેવી નદીઓનું પાણી મોટાં મોટાં તળાવો ખોદાવી તેમાં વાળી
લીધું હતું, ને તે તળાવનું પાણી ખેતીમાં કામ લાગે એવી યુક્તિ-
ઓ કરી હતી. એ રાજ્યઓએ એવાં ખેતીને ઉપયોગી જે કામ
કર્યાં હતાં, તેમાંના પચાસ હજાર તો મદ્રાસ ઇલાકામાં હજુ પણ
કામ આવે એવી સ્થિતિમાં છે. વળી એ રાજ્યઓએ રૈયતને કેળ-
વવાને પાઠશાળાઓ પણ સ્થાપી હતી. દક્ષિણ દેશને દરિયા સાથે
ધણે સંબંધ હોવાથી એ દેશ સાથે ઈજિપ્ત, અરબસ્તાન વગેરે પર-
દેશના લોક વેપાર કરવાને આવતા, તેમનું રક્ષણ કરીને તથા તેમ-
ને સહાય આપીને વેપારને પણ એ રાજ્યઓએ ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

રાજ્યવ્યવસ્થા ૧૧. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ ગામનો
પટેલ મુખ્ય હતો. તે ગામની પોલીસનું કામ કરતો ને બંદોબસ્ત
રાખતો, તેને પગારના બદલામાં જમીન આપેલી હતી. તે ગામની
ઉપજ ઉધરાવી સરકારમાં ભરતો, ગામમાં ગુન્હાનો બંદોબસ્ત
રાખતો. ને તેમનો ઈન્સાફ પંચની મારફતે કરતો. એવા સો સો
ગામના તાલુકા કરેલા હતા. તે તાલુકાનું મહેસુલ ઉધરાવવાને તથા
ઈન્સાફ કરવાને અમલદારો નીમેલા હતા. એ અમલદારો વંશપ-
રંપરાના હતા. એ રીતે ખેતીના પાકનું ને જાનમાલનું રક્ષણ થ-
વાથી દક્ષિણના લોકો પણ આગ્રાદ ને સુખી હતા.

ધર્મ. ૧૨. બ્રાહ્મણધર્મ દક્ષિણમાં પ્રથમ દાખલ થયો હતો. તે
બદલાઈને અશોકના સમયમાં બૌદ્ધધર્મ ચાલ્યો. પણ બૌદ્ધધર્મની
પડતીના વખતમાં ફરીને બ્રાહ્મણધર્મ પ્રસર્યો. ગુજરાતમાંથી જૈન-
ધર્મ દક્ષિણમાં જતાં કેટલાક રાજ્ય જૈનધર્મી થયા. સાતમા સૈકડા
સુધી જૈનધર્મનું ત્યાં પ્રબળ હતું. આગળ શંકરાચાર્ય ને રામાનુજ
સ્વામીએ કેટલાક રાજ્યને ફરીને શિવમાર્ગી ને વિષ્ણુમાર્ગી કરી

આજીવનધર્મમાં આપ્યા. જસાપ્પાના લિંગાયત નામે શિવમાર્ગની વાત પાછળ આવી ગઈ છે.

માગ ૨ જો. મુસલમાની પદાણુ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ હું.

મુસલમાનોની મરતખંડ ઉપર સ્વારી.

૧. હજરત મહમદ. ૨. મુસલમાની ધર્મનો ઉદય. ૩. મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૪. મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારીઓ. ૫. સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૬. સિંધમાં પુનઃ રજપુત રાજ્ય. ૭. ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય ૮. સખક્તગીન.

હજરત મહમદ. ૧. મુસલમાની ધર્મના સ્થાપનાર હજરત મહમદ પેગંબરનો જન્મ મક્કામાં થયો. ઇ. સ. ૫૬૯. તેમણે પોતાની ૪૦ વરસની ઉંમરે ઇ. સ. ૬૦૯ માં નવો ધર્મ સ્થાપીને લોકોને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તે સમયમાં આરબ લોક ધણા દેવને માનનારા ને મૂર્તિપૂજકો હતા. હજરત મહમદે ઉપદેશ કર્યો કે પરમેશ્વર એક છે, ધણા નથી. પરમેશ્વરનો પેગંબર એટલે સંદેશો લાવનાર મહમદ છે, એણે મૂર્તિ પૂજવાની મના કરી; તથા અધા મુસલમાનો બાધ છે, ધર્મને માટે લઢી મરનાર સર્વે જાય છે, મૂર્તિ પૂજકોને મુસલમાની ધર્મમાં લાવવાથી પુણ્ય થાય છે, એમ શીખાવ્યું.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદય. ૨. મહમદનો ઉપદેશ આરબ ધર્મની વિરુદ્ધ હોવાથી તેઓ તેની સામા ઉઠ્યા. ને તેમને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો. તેથી હજરત મહમદ નાસીને મદીને ગયા. ઇ. સ. ૬૨૨. નાસવાને અરબી બાપામાં હીજરી. કહેછે, તેથી મુસલમાનો એ વર્ષથી સન ગણવા લાગ્યા, તેનું નામ હીજરી મહમદ. મદીને નાસીને મયા પછી હજરત પેગંબરે પોતાની હિમત

છોડી નહિ. આગ્રહથી ને હિત્સાહથી પોતાના નવા ધર્મનો ઉપદેશ જારી રાખ્યો, તેથી તેમના સામાવળીઆ લઢવાને ઉઠ્યા; પણ મહમદે પોતાના શિષ્યોમાં ધર્મનો જુસ્સો ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેથી તેમણે દુશ્મનોને મારી હઠાવ્યા. એ રીતે થોડી મુદતમાં આખા અરબસ્તાનમાં મુસલમાની ધર્મ ફેલાયો. પેગંબર જેવો જ જુસ્સો ને આગ્રહ તેમના શિષ્યોમાં આવ્યો હતો તેથી તેઓ સત્રળા એક સરખા ઝનુનથી પરધર્મીઓના સામા થયા અને તેમને વશ કર્યાં. મહમદ પેગંબરનો કાળ ૬. સ. ૬૩૨ માં થયો.

મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર ૩. પેગંબરનો કાળ થયા પછી પણ તેમના શિષ્યોનો જુસ્સો નરમ પડ્યો નહિ. તેમણે આસપાસના દેશોમાં પણ એ ધર્મ જોરાવરીથી મનાવી મુસલમાન કરવાનો ઉદ્દેશ જારી રાખ્યો. મહમદ પછી તેમની ગાદીએ તેમના શિષ્યો બેઠા, તે ખલીફા કહેવાતા. મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાને પરદેશોમાં તેમણે સૈન્ય મોકલ્યાં. અરબસ્તાનની પાસેના ઇરાન દેશ ઉપર પહેલી ધાડ આવી. તે વખતે ઇરાનમાં પારસી લોકોનું રાજ્ય હતું, પણ તે પહેલાંના જેવું જળવાન નહોતું. પોતાનો ધર્મ અને રાજ્ય સાચવવાને પારસીઓ ધણું લઢયા, પણ મુસલમાની જુસ્સાના પૂરને તેઓ રોડી શક્યા નહિ. મુસલમાનોએ પારસી રાજ્ય જીતી લીધું. અને અગ્નિપૂજક પારસીઓને જુલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યાં. કેટલાક ખરા ધર્મચુસ્ત પારસીઓ નાસીને કુંગરામાં સંતાઇ બેઠા, કેટલાક આતસપહેરામને લેઈ વહાણમાં બેસી ભરતખંડમાં નાસી આવ્યા. તે વખતે મુંબાઈની ઉત્તરમાં સંગળમાં એક રજપૂત રાજ્ય હતું, તેની સાથે કેટલીક શરતો કરીને તથા ભરતખંડના આર્ય રાજાને દગો નહિ દેવાનું કબજા કરીને તેની રૈયત અને તેઓ ત્યાં વસ્યા. ત્યાંથી થોડી મુદતમાં ગુજરાતની હક્કિયમાં આણી પાસે ઉદવાડામાં આવી તેમના આતસપહેરામની સ્થાપના કરી, ને ખેતીનો શાંત ધર્મ કરવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે તેઓ બે-પાર રાજગારમાં આજે સુખી થયા છે.

ઈરાન જીત્યું તેવામાં અરબસ્તાનની ઉત્તરનો મુલક તુર્કસ્તાન જ-

તાને ખલીફાએ ખસરામાં ગાદી કરી ત્યાંથી તેમણે ઉત્તરમાં એશિયામૈનર જીતી યૂરોપી તુર્કસ્તાન જીત્યું. પશ્ચિમમાં તેમણે મિસરથી મોરોક્કો સુધીનો આખો ઉત્તર આફ્રિકા જીતીને મુસલમાની ધર્મમાં આણ્યો. મોરોક્કોથી જીબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઓળંગીને તેઓ સ્પેનમાં પેઠા ગ્રાનેડામાં રાજ્યધાની કરી ત્યાં આરબ રાજ્ય સ્થાપ્યું,

ઈરાનની પૂર્વમાં પણ મુસલમાનો આગળ વધ્યા ને તાર્તરી, અફઘાનિસ્તાન ને બલુચિસ્તાનના લોકો ખસરાના ખલીફાને તાબે થયા, તથા મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો. ભરતખંડના વેપાર રાજગાર ને વૈભવથી લોભાઈને આરબોએ ભરતખંડમાં પણ મુસલમાની ધર્મ સ્થાપન કરવાનું તકાવ્યું, પરંતુ હિંદુકુશ આગળ તમને અટકવું પડ્યું. ખીબ્ન દેશો મુસલમાની ઝુલુનને જેવી સહેલાઈથી તાબે થયા હતા, તેવી સહેલાઈથી આર્યો તાબે પાડવા તેવું ન હોવાથી ત્રણસે વરસ સુધી તેઓ હિંદુકુશની આ પાર આવી શક્યા નહિ. પણ ખીજી તરફ તાર્તરીના મોટા ગોખીના રણ સુધી ધુસ્યા. ત્યાં બૌદ્ધધર્મી ચીનાઓએ તેમને ચીનની ઉત્તરમાં મોટો ક્રાંટ કરી ચીનમાં આવતા અટકાવ્યા. એ ક્રાંટ દુનિયાની હસ્તકૃત કારીગરીના ચમત્કારનો એક મોટો નમુનો છે.

મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારીએ. ૪. મુસલમાનો સ્થળમાર્ગે ભરતખંડમાં આવી ન શક્યા, ત્યારે તેમણે દરીઆમાર્ગે ભરતખંડ ઉપર આવવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે પ્રથમ ઇ. સ. ૬૩૬ માં મુઝાઈની પાસના બંદરો ઉપર, ને ભરત ઉપર નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું, પણ તેમાં તેમનું કાંઈ ન વળવાથી તેઓ પાછા ગયા. થોડા વરસ પછી ઇ. સ. ૬૬૪ માં સિંધ ઉપર નૌકાસૈન્ય આવ્યું. પરંતુ તેમાં ન ફાળ્યાથી તેઓ પાછા વળ્યા.

સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. ઇ. સ. ૭૧૨ માં ભરતખંડના બંદરમાં એક અરબી વહાણ પકડાયું હશે, તેની નુકશાની ભરી લેવા વાલીદ નામે ખલીફાની કારકાદિમાં મહમદ કાસમ નામે એક સરદારને સિંધ ઉપર મોકલ્યો. તે વખતે કરાચીની પાસે દેવળગામ કરીને એક મોટું નગર હતું, ત્યાં દાહીર નામે રજપૂત રાજા

રાજ્ય કરતો હતો. આખો સિંધ પ્રાંત ને ઉત્તરમાં મુલતાન સુધીને મુલક એના તાખામાં હતો. દાહીર રાજ્યએ પરધર્મિઓને અટકાવવા માટે જગરૂં યુદ્ધ કર્યું. પણ તેમાં તે મરાયો ને તેનું સઘળું રજપૂત સૈન્ય કેસરીયાં કરીને મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડ્યું. એકે એક રજપૂત મરાયો, પણ દુશ્મનને તાબે થયો નહિ. રજપૂત સ્ત્રીઓ પણ ચિતા ખડકા પોતાની મેળે બળીને મરણ પામી. એ વખતની સ્ત્રીઓને પોતાની આગરૂં એટલી વહાલી હતી કે દુશ્મનને હાથ નહિ જવા માટે તેઓ જીવતી બળી મરતી. જીત મેળવ્યા પછી કાસમે દેવળગામને લૂટી લીધું, તથા ત્યાંના વતનીઓની કતલ કરી. તાબે થયેલી નિર્દોષ પ્રજાને હણવા જેવી નીચ ને નિર્દય વૃત્તિનો એ કાસમ હતો. એણે દાહીરના તાખાનાં બીજાં મોટાં મેટાં નગરો પણ જીતીને લૂટી લીધાં ને આખા રાજ્યની પાયમાલી કરી. કાસમે ૪૦ વરસ સુધી સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય ટકાવ્યું, પણ ત્યાંના લોકોની લઢાઈમાં દઢતા ને બહાદુરી તથા સ્વધર્મ ઉપર આરથા જોઈને તેનાથી આગળ વધાયું નહિ. સિંધ દેશ પણ માત્ર તેના પરાક્રમથીજ ટકી રહ્યો હતો.

સિંધમાં પુનઃ રજપૂત રાજ્ય. ૬. કાસમને મોકલનાર હાકિમ મરી ગયાથી તેની જગાએ બીજો ખલીફ થયો, તેની કાસમ ઉપર અપ્રીતિ થઈ. તેણે કાસમને ખરતરફ કરીને તેની જગાએ બીજા હાકિમને મોકલ્યો. મુસલમાનોમાં આ પ્રમાણે કુસંપ પેઠેલો જોઈ રજપૂતો તેનો લાલ લેવા ચૂક્યા નહિ. તેમણે એકઠા થઈ સંપ કરી કાસમ ઉપર હુમલો કરીને તેને પકડીને મારી નાંખ્યો. તથા તેનું માથું ગંધાતા ચામડામાં સીવી બસરાના સુખાને મોકલી દીધું એ રીતે કુસંપથી સિંધમાં મુસલમાની રાજ્યની આખર આવી ને સિંધ ઉપર ફરીને રજપૂત રાજ્યનો વાવટો ઉડવા લાગ્યો.

ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૭. ખલીફાનું રાજ્ય બહુ વિસ્તીર્ણ થયાથી તથા તેઓ નબળા થવાથી તેમના દુસ્ત્ર મુલકોના સુખા સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે જુખારામાં એક સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયું હતું, ત્યાંના કોઈ મુલતાનનો અલમગીન

નામે ગુલામ હતો. તેણે ઇ. સ. ૯૬૨ માં ગીઝાનીમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું પંદર વરસ રાજ્ય કરીને તે મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો જમાઇ સમ્મતગીન સુલતાન થયો.

સુલતાન સમ્મતગીન. ૮. એ સુલતાન બહુ બહાદુર ને ચતુર લડવૈયો હતો. એણે અફઘાનીસ્તાનની ઉત્તરનો મુલક તથા બલુચિસ્તાન જીતીને રાજ્યનો વધારો કર્યો. એ સુલતાનના માણસો ભરતખંડમાં આવી વારંવાર લૂટફાટ કરતા હતા. તેમને અટકાવી સજા કરવા સાફ લાહોરનો રાજા જયપાળ લશ્કર લેઇ અફઘાનીસ્તાન ઉપર ચઢ્યો. સમ્મતગીન પણ તેની સામે લઢવા આવ્યો. બંને જણા વચ્ચે રણસંગ્રામ ચાલતો હતો તેમાં બારે વાવાઝોડું ને વરસાદ થયો. આ તકનો લાભ લઇ સમ્મતગીને લાહોરના રાજાનો પાછા જવાનો માર્ગ રોક્યો. રજપૂત સેના આ રીતે અંતરાયાથી જયપાળે સુલતાનને પગ ફાટી આપ્યા, તથા અઢી લાખ રૂપિયા દંડના પાછળથી મોકલવા કબુલ્યા. જયપાળે લાહોર આવ્યા પછી દરબાર ભરી દંડ આપવો કે નહિ તે આગત સલાહ પૂછી. રજપૂતોએ કહ્યું કે એક વાર વચન આપ્યું તે પાળ્યા વગર ચાલે નહિ, માટે દંડ આપવો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે ક્ષત્રી રાજાએ મ્લેચ્છોને દંડ આપવો ઉચિત નથી. જયપાળે બ્રાહ્મણોની સલાહ માનીને દંડ ન આપ્યો, તેથી એ દંડ વસુલ કરવાને સમ્મતગીને ચઢાઈ કરી. લાહોરના રાજાએ પણ અજમેર દિલ્હી, કલિંજર ને કનોજના રાજાને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. એ રાજાઓ પોતાના દેશનું ને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને પોતપોતાનાં સૈન્ય લેઇ આવ્યા. પેશાવર આગળ રજપૂત ને મુસલમાનો વચ્ચે જળગે જંગ મચ્યો. પણ તેમાં જયપાળ હાર્યો, તેથી સુલતાન એ મુલક લૂટીને પાછો મોઢો ને પેશાવરમાં દશ હજાર પદાણોનું તેણે થાણું બેસાડ્યું એ સમયે સમ્મતગીનને મધ્ય એશીયામાં રોકાવું પડયુંથી તેણે ભરત-

સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યા. તેની પછી બેઠો.

પ્રકરણ ૨ જી.

સુલતાન મહમદ.

૧. મહમદની પહેલી સ્વારી. ૨. બીજી ને ત્રીજી સ્વારી.
૩. ચોથી સ્વારી. ૪. નગરદોર ઉપર સ્વારી. ૫. મહમદની
બીજી સ્વારી. ૬. સામનાથ ઉપર સ્વારી ૭. મહમદ
સ્વારીઆ કરી તેની મતલબ.

મહમદની ૧ લી સ્વારી. ૧ સુલતાન મહમદ બહાદુર ને
ચતુર પણ ધર્મી ને નિદ્ય હતો. એણે પરાક્રમ વડે પોતાના
આપના રાજ્યમાં ઉમેરો કર્યો. ચાર વરસ પોતાના રાજ્યનો અંદા-
બસ્ત કરવામાં ગાળ્યા. પછી ઇ. સ. ૧૦૦૧ માં એણે પંજાબના
રાજા જયપાળ ઉપર સ્વારી કરીને તેને હરાવ્યો. એ રીતે
જયપાળ એ વાર હાર્યાથી શમીન્દો થઈ પોતાના પુત્ર અનંગ-
પાળને રાજ્ય સોંપી ચિતા ખડકાવી બળી મુક્યો. એવી એ વખતના
રજપૂત રાજાઓની લાગણી હતી.

બીજી અને ત્રીજી સ્વારી. ૨. પંજાબની દક્ષિણે તે વખતે
ભારી રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. એ રજપૂતો મદવાના વંશના છે. ને
તેમનું રાજ્ય હાલ જોસતમેરમાં છે. એ લોકોનો તે સમયે વિજ-
યરાય કરીને રાજા હોવા, તેણે ખડખી ન આપ્યાથી મહમદે ઇ. સ.
૧૦૦૪ માં તેના ઉપર સ્વારી કરી વિજયના અહુ પનાદરીથી
લડ્યો ને મુસલમાનોના ધર્મને જીતવામાં વાજા વાળ્ય; પણ છેવટે
તે હાર્યો. રજપૂતોના મુસતમાન સુખાચ અંડ કર્યા મહમદે ત્રીજી
સ્વારી કરી તેને વશ કર્યો.

ચોથી સ્વારી. ૩. આ પ્રમાણે મુસલમાનોની જીત થયાથી
તથા તેમનું રાજ્ય પડોશમાં આબ્યાથી હિંદુધર્મને બચાવેલા. ભા-
હોરનું રાજ્ય નજીકમાં હોવાથી અનંગપાળને વધારે દહેશત થઈ
તેથી તેણે નર્મદાની ઉત્તરના સધળા રાજાઓને
અળ તોડવાને પોતાની સલાહ
લિખર, અજમેર, દિલ્લી ને

લઈ હિંદુધર્મની વારે ધાયા. એ સમયે ભરતખંડના લોકોમાં ધર્મ રક્ષણનો જુરસો એટલો પ્રસર્યો હતો કે કુંગરોમાંથી જંગલી લોકો પણ પોતાનાં તીરદામઠાં લઈ અનંગપાળની મદદે આવ્યા હતા. એ ધર્મયુદ્ધમાં મદદ કરવાને સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ધરણાંગાં વેચીને ધન મોકલ્યું હતું. મુસલમાનો પણ નેટનાજ જુરસાથી ઉશ્કેરાઈ લડવા આવ્યા હતા. અટક પાસે પૌદેદગઢ આગળ રણસપ્તામ થયો. ઇ. સ. ૧૦૦૮. રજપૂતોએ જુરસાનું હસ્તો કરી, ધણા મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા, ને ભંતખંડવાસીઓની ચઢતી કરી; પણ એટલામાં અનંગપાળના હાથીને તીર વાગ્યાથી તે હાથી ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઉપર બેઠો. રજપૂત સૈન્યે પોતાના રાજાને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી નિરાશ થઈ નાસવા માંડ્યું. આર્યસૈન્યમાં ભં-માણ પડ્યું. એ ગરબડનો લાભ મળ્યા છતાં પણ મહમદે મહા-મુશ્કેલીથી જય મેળવ્યો.

નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૪. આ મોટી જીત મેળવ્યાથી મુસલમાનો વધારે જોરપર આવ્યા ને રજપૂતો નિરાશ થયા. હવે મહમદે આર્યોના દેવળો લૂટવાને તથા તોડવાને સ્વારીઓ કરવા માંડી. અનંગપાળને હરાવી તે નગરકોટ (ખીઆ નદીને કાંઠે હિમાલયના કુંગરમાં કાલ કામદગઢ છે તે) નું દહેરું લૂટવાને ગયો. ત્યાંથી તેને હાથ મોનાના સીપ્પા, જોસે મળ્યાં તાંતુ, એ હજાર મણ રૂપું તથા વાસ મણ જાહીર એટલું ધન મળ્યું.

મહમદની બીજી સ્વારીઓ. ૫. ઇ. સ. ૧૦૧૦ માં તેણે મુલતાન ઉપર ફરીને સ્વારી કરી તેનો ખંદોબરત કર્યો. ઇ. સ. ૧૦૧૧ માં જમના ને સરસ્વતી નદીની વચ્ચે સ્થાનેશ્વરનું દેવસ્થાન લૂટીને ત્યાંથી પુષ્કળ ધન તથા એ લાખ દહી લઈ ગયો. પછી તે હાસ્મીર ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંથી હારીને પાછો ગયો. એ હારથી નિરાશ નહિ થતાં થોડી મુદતમાં એક બળવાન સૈન્ય લઈ તે ક્તોજ ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંનો તથા મીરતનો રાજા લડ્યા વગર જ તાબે થયા. એ બંને રાજા પાસેથી ધન લઈ તેમને કાંઈ પ્રજા ઉપદ્રવ કર્યા વગર તે મથુરા ઉપર ચઢ્યો. ત્યાં વૈષ્ણવોએ

મોટા મોટા સુંદર મંદિરો બંધાવેલાં હતાં, ને તેમાં સોના રૂપાની મૂર્તિઓ બેસાડેલી હતી. મૂર્તિઓનાં ઘરેણાં ગાંઠાં પણ પુષ્કળ હતાં. મહમદે તે સધળું લૂટી લીધું. તેણે વીસ દિવસ સુધી એ શહેર લૂટાવ્યું, બધાં મંદિરો તોડી નાંખ્યાં ને હજારો ગુલામ પકડી લીધા. મથુરાની કેટલીક ઇમારતો એને પસંદ પડી તેથી તે સલામત રહેવા દીધી, તથા એવી ઇમારતો ગીજનીમાં બંધાવી ગીજની શહેર શાલાવ્યું. મથુરાથી પાછા ગયા પછી મહમદે ફરીથી આવીને પંજબ ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૦૨૨. કાશ્મીર જીતવાને તે બીજવાર ચઢ્યો. એ કઠાઇમાં પણ હારીને તેને પાછા જવું પડ્યું. કનોજનો રાજા વગર લઢે મહમદને તાબે થયો, માટે કલિંજરના રાજાએ તેના પર ચઢાઇ કરી માર્યો. એ કારણથી મહમદે કલિંજર જીત્યું અને તેની પાસેથી તથા ગ્વાલિયરના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી.

સોમનાથ ઉપર ફવારી. ૬. એણે ભરતખંડ ઉપર મુખ્ય બાર સ્વારીઓ કરી તેમાં સૌથી મોટી અને છેલ્લી ગુજરાત ઉપરની હતી. ગુજરાતના દક્ષિણકાંઠા ઉપર કાઠિયાવાડમાં સોમનાથ મહાદેવનું પ્રખ્યાત દેવળ છે. શિવનાં બાર જ્યોતિર્લિંગમાં સોમનાથનું બાજું પ્રસિદ્ધ છે. તેથી એ દેવળ તોડવાને મહમદ ધર્મીય મુસલમાનોનું જોરાવર લશ્કર લેઇને મુલતાનની વાટે મોટા રણમાં થઇ અણહિલવાડ આવ્યો, તે વખતે ત્યાં બીમ બાણાવળી નામે જોરાવર રાજા રાજ્ય કરતો હતો, પણ મહમદ અણખાર્યો આવી પહોંચ્યાથી તે નાસી ગયો. અણહિલવાડથી મહમદ સોમનાથ ઉપર ચઢ્યો. ઇ. સ. ૧૦૨૪. કાઠિયાવાડનાં બધા રાજા રાણા ને જ. ગલી લોકો સોમનાથના રક્ષણાર્થે પ્રભાસપાટણમાં એકઠા થયા હતા. તેમણે મુસલમાનોના હુમલાને ત્રણ દિવસ સુધી પાછા વાળ્યા. એવામાં ગુર્જર રાજા કીમદેવ પોતાનું લશ્કર જમાવી સોમનાથના રક્ષણાર્થે આવી પહોંચ્યો. તેણે બહુ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું. પણ તે હાર્યાથી જ લોકોએ ત્રણ દિવસ સુધી મહમદને હંકાર્યો હતો, તે લોભા હિંમત હારી ગયા. બધા ભરતખંડીઓ

રથુમાં પડ્યા ને કેટલાક મછવામાં બેસી નાસી ગયા. મહમદે હેરામાં જઈ મૂર્તિ ભાગવા માંડી, ત્યારે આઘણોએ ધણા કાલાવાલા કરીને મૂર્તિ નહિ ભાગવાને કહ્યું, તથા તેના અદલામાં પાંચ કરોડ રૂપિયા આપવા માંડ્યા. પણ મહમદે કહ્યું કે મૂર્તિ વેચવા કરતાં તોડવાની કાર્તિ મને બહુ ગમે છે. એમ બોલી તેણે મૂર્તિ તોડી નાંખી; તથા ગામ ને દેવળ લૂટી લીધાં. ત્યાંથી સુમારે આઠ કરોડ રૂપિયાની કીમત જેટલું એને ધન મળ્યું, તે લઈ અણહિલવાડ આવ્યો. ત્યાંની હવા તેને બહુ પસંદ પડી, પણ એના સરદારોની સલાહ મानी રથુમાં થઈ સિંધને માર્ગે તે પાછા ગયો. પાછા જતાં રથુમાં પાણીની તંગીથી એના લશ્કરને ધણી આપદા વેઠતી પડી. પાણી વગર તરફડીને કેટલાક મરણ પામ્યા. તે પછી તેણે ધરાન જીત્યું. ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં ૩૩ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો.

મહમદે સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ. જ. મહમદની મતલબ આર્યધર્મનાં દેવજો તોડવા, મૂર્તિઓ ભાગવી, લોકોને વગાળી મુસલમાન કરવા ને ગુલામ કરીને વેચવા, તથા મુલકો ને દેવજો લૂટી ધન લઈ જવું, એમ હતી. એ મતલબ સરી. એણે ગીજની શહેર બરતખંડની લૂટથી ભરી કાઢ્યું, પણ આર્યધર્મ તોડવાની તેની મતલબ સરી નહિ. એણે બરતખંડનો પંજાબ પ્રાંત એકલો માત્ર ખાલસા કર્યો હતો. મહમદના સ્વધર્મી ને સ્વદેશી ઇતિહાસકર્તા એને ધણો વખાણે છે. લડાઇઓ કરી મુલક લૂટી પ્રજાને પાયમાલ કરનારને વખાણવો એ વાજબી નથી. એવા રાજા મોટી ધાડ પાડનારા કે લૂટારા કહેવાય. લોકોને મારવા, લૂટવા, ગુલામ કરવા ને મુલક ઉજડ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપર્યાને બદલ જે રાજા પ્રજાનું કલ્યાણ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપરે છે તે રાજા સ્તુતિપાત્ર છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

ઘોરી રાજ્ય.

૧. મહમદના રાજ્યની પડતી. ૨. શાહજુદીન ઘોરી.

૩. ધોરી શાહની ગુજરાત ને અજમેર ઉપર ક્વારી. ૪. શાહની દિલ્લી ઉપર ચઢાઈ ૫. દિલ્લીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૬. કનોજના રાજ્યની આખર. ૭. શાહજુદ્દીનને ગાદી મળવી. ૮. શાહજુદ્દીનનો નાશ ૯ ધોરી રાજ્યની આખર. ૧૦. કુતુબુદ્દીન. ૧૧ બખ્તીઆર ખીલજી. ૧૨. નાસરુદ્દીન.

મહમદના રાજ્યની પડતી. ૧. મહમદ ગીજનીના મુઆ-
પછી એની ગાદીએ નબળા સુલતાનો થયા. દ્વેષજુદ્ધિથી ને રાજ્ય
હોજથી તેઓ માંહોમાંહે લઢી મુઆ તેથી એ રાજ્યના સરદારો
સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. પંજાબ પ્રાંત પણ તેના વંશજો પાસેથી પાછો
જતી લેવા સાર દિલ્લીના છત્રપતિઓએ પ્રયત્ન કર્યો, ને તેનો
થોડોક ભાગ જતી પણ લીધો. તોપણ એ બધા પ્રાંત મુસલમા-
નોના કબજામાંથી રજૂ પૂનો લખ શક્યા નહિ. ગીજની સિવાયના
બાકીના બધા પ્રાંતો ત્યાંના મુસલમાન હાકેમો પચાવી પડ્યા. મહ-
મદનો વંશજ બહેરામ સન ૧૧૧૮ માં ગાદીએ બેઠો. તેને ગીજની
ને હેરાતની વચ્ચે આવેલા ધોર પ્રાંતના સુલતાન સાથે ટંટો થવાથી
ધોરી સુલતાન અલ્લાઉદ્દીને બહેરામને હરાવી નસાડી મુક્યો. ને
ગીજની લુડીને ઉજડ કર્યું, તથા આગ લગાડીને સાત દિવસ
સુધી બાળ્યું ને મોટી કબરો ને ઇમારતો બોદાવી નાંખી. આ
ઉપરથી એને “ દુનીઆ બાળનારો ” એવું અપકીર્તિદર્શક
વિશેષણ જોડાયું. ગીજનીની માઠી દશા થયાના સમાચાર બહેરામે
સાંભળ્યા તેથી થાક ને વિપત્તિથી તે રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો.
ઈ. સ. ૧૧૫૨. એ બહેરામનો છોકરો ખુશરૂ લાહોર ગયો ને
ત્યાંજ રાજધાની કરી તેણે સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું એના મુઆ
પછી એનો દીકરો ખુશરૂમંદક ઈ. સ. ૧૧૫૯ માં ગાદીએ બેઠો.
એની પાસેથી ઈ. સ. ૧૧૮૬ માં ધોરી વંશના સુલતાને પંજાબ
જતીને ગીજનીના રાજ્યની સમાપ્તિ કરી.

શાહજુદ્દીન ધોરી. હવે ગીજનીમાં ધોરી વંશનું રાજ્ય
થયું. સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન પછી તેનો ભત્રીજો આસુદ્દીન ધોરી
સુલતાન થયો. તેનો ભાઈ મહમદ ધોરી બહુ પરાક્રમી પણ નિર્દય

હતો. એ મહમદને શાહખુદીન પણ કહે છે. ઝ્યાસુદીન રાજ્યનું કામ કરતો ને શાહખુદાન લઢાઇનું કામ કરતો મહમદ ગીજનીની પેઠે એણે પણ બરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરી. સુલતાન મહમદની મતલબ માત્ર ભૂટકાટ કરવાની કે દેવળો તોડવાની હતી, પણ મહમદ ધોરીની મતલબ તો મૂલકો જીતવાની હતી. સુલતાન મહમદની સ્વારીઓને આ વખતે લગભગ ખસેં વરસ થયા આખ્યાં હતાં, તે મુદતમાં કોઇ સુલતાને બરતખંડનું નામ દીધું નહોતું; તેથી બરતખંડના રાજા મુસલમાનોના બળથી ગાફલ રહ્યા ગીજનીમાં શું અને છે તેની તેમણે દરકાર રાખી નહિ. તેથી ત્યાંના સુલતાનોના કુસંપનો ને નબળાઇનો જામ લઇ તેઓ સંપ કરી ચેતી શક્યા નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ મુસલમાનો પાસેથી પંખા જીતી લેવાને સાધારણ ચત્ત કયાં ઉપરાંત ઝાઝી મહેનત લીધા નહિ, એ બેદરકારી ને કુસંપના ફળ તેમને બૂંડાં મળ્યાં, ધોરી સુલતાને બરતખંડનો ધણો ભાગ જીતીને ખાલસા કર્યો.

ધોરી શાહની ગુજરાતને અજમેર ઉપર સ્વારી ૩ એણે પહેલી સ્વારી ગુજરાત ઉપર કરી, તે વખતે ત્યાં બોલો બીમદેવ રાજા હતો. તેણે સુલતાનને હરાવીને નસાડ્યો. તે પછી શાહ અજમેર ઉપર ચઢ્યો. અજમેરમાં ચોલાણ રાજા સોમેશ્વર હતો. તેણે તેને હરાવીને પાછો કાઢ્યો. ત્યાંથી પંખા જીતી સિંધ સર કરવાનો ચત્ત કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ થયો.

શાહની દિલ્લી ઉપર ચઢાઈ. ય. ઈ. સ ૧૧૯૧ માં શાહ-ખુદીન એક જગર લઈ દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો. દિલ્લીનાં તે વખતે અજમેરના રાજા સોમેશ્વરના દાકરે પ્રથુરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ પ્રથુરાજને સોળ પટાવતો હતા. તે પણ બહાદુરને પરાક્રમી હતા. રાજ્ય કવિ ચઢ્યાગેટ પણ એક પટાવત હતો, અને જાતે બારોટ છતાં એક જગરો યોદ્ધા હતો ધોરી શાહના આવવાના સમાચાર સાંભળી પ્રથુરાજ પોતાના સમા રનેહીઓને સહાયે બોલાવી પોતાનું સૈન્ય જમાવ્યું. ચીતોડનો રાજા સમરસિંહ પ્રથુરાજનો બનેલી હતો, તે પણ તેની મદદે આવ્યો. પાણીપતના મેદાનમાં રજા

પૂત મુસલમાન સામસામા થયા. એ યુદ્ધમાં શાહબુદ્દીન હાર્યો ન
 ખાયલ થઈને નાસી ગયો. ત્રણવાર રજપૂતોથી હાર્યા છતાં શાહ-
 બુદ્દીન નાહિમત થયો નહીં તેણે વળી ભરતખંડ ઉપર ચઢવાને
 એક જોરાવર સૈન્ય તૈયાર કર્યું, ને સને ૧૧૯૩માં બીજીવાર દિલ્હી
 ઉપર ચઢી આવ્યો. સમરસિંહ રાણો વળી આ વખત પણ પૃથુરા-
 જની વહારે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બંને લશ્કર સામ-
 સામાં આવ્યાં. સમરસિંહની સલાહથી પૃથુરાજે શાહબુદ્દીનને કહા-
 વ્યું કે ‘તમને હારીને ગયાને બે વરસ તો થયાં નથી, હજુ તો
 તમારા જખમે પુરા રૂઝાયા નહિ હોય, એટલામાં વળી ક્યાં મોત
 માગવા આવ્યા છો ? હજુ સમજી પાછા જાઓ તો અમે તમને
 નિર્વિધને જવા દઈશું’ શાહબુદ્દીને આ મંદેશાનો લાભ લઈ રજ-
 પૂતોને છેતર્યા. તે જાણતો હતો કે રજપૂતો બહાદુર પણ પ્રમાણિક
 ને વિશ્વાસુ છે. તેથી તેણે કહાવ્યું કે “હું તો મારા બાળનો સ-
 રદાર છું. તેના હુકમ પ્રમાણે કરું છું. પાછા જવા માટે આજે
 હું તેને પૂછાવું છું. તેના હુકમ આવશે તે પ્રમાણે કરીશ.” આ
 જવાબથી રજપૂતો સમજ્યા કે મુસલમાન સરદાર લઢવાને બીજો
 છે. પોતાના બાળનો હુકમ મંગાવી તે જરૂર પાછો જશે રજપૂતો
 મુસલમાનોને પોતાના જેવાજ પ્રમાણિક સમજી ગાફલ રહ્યા, ને
 શાહબુદ્દીનની કપટગતિમાં તેઓ ફસાયા. રજપૂતોને ગાફલ રહેલા
 જોઈ ધોરી શાહે એકદમ છાપો મારી રજપૂત સૈન્યનો નાશ કર્યો.
 તેમાં રાણો સમરસિંહ અને તેના કુંવર મરાયા, પૃથુરાજના સરદારો
 પણ મરાયા, અને પંડે લઢતો લઢતો કેદ પકડાયો. જ્યારે સિકંદર
 પાદશાહે પૌરસને પકડ્યો ત્યારે તેના પગક્રમથી મોહિત થઈ તેણે
 તેને માન આપી તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું હતું. પણ શાહબુદ્દીને
 તો પૃથુરાજને પકડી કતલ કરાવ્યો. સુધરેલા અને જંગલી જીત-
 નારામાં આવો તપાવત છે.

દિલ્હીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. પાણીપતમાં જીતીને શાહ-
 બુદ્દીન દિલ્હી ગયો. એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દઈ ત્યાં
 પોતાના કુતુબુદ્દીન નામે સરદારને સુબો કરાવ્યો. ત્યાંથી તે અજ-

મેર ગયો ને તે છતી ત્યાં પૃથુરાજના અનૌરસ પુત્રને ખંડીઓ રાજ બનાવી તે પાછો ગયો.

કનોજના રાજ્યની આખર ૬. કનોજના રાજા જયચંદ્ર રાઠોડે દિલ્હીનું રાજ્ય લેવડાવી પૃથુરાજ ઉપર પોતાનું વેર વાળવા શાહજુદ્દીન ઘોરીને બોલાવ્યો હતો. તેમજ જયચંદ્ર ઉપર શાહજુદ્દીન બીજા વરસે ચઢી આવ્યો. જયચંદ્ર બહાદુરીથી લડતાં મરાયો અને એનું રાજ્ય મુસલમાની રાજ્યમાં ભળ્યું ઇ. સ. ૧૧૯૪. આ બંને રજપૂત રાજ્યો મુસલમાની રાજ્યમાં ગેડાયાં. પણ ત્યાંના રજપૂતો મુસલમાનોને તાબે થયા નહિ. તેઓ હાલના રજપૂતસ્થાનના મુલકમાં આવી વસ્યા. કનોજના રાઠોડોએ મારવાડમાં આવી ફેટલીક મુદત પછી જોધપુરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૫૯.

શાહજુદ્દીનને ગાદી મળવી. ૭. કનોજથી શાહજુદ્દીન કાશી ગયો ને ત્યાંના દહેરા તોડયાં, મૂર્તિઓ લાંગી, ને ગામડાં લૂટયાં. તે પછી તે સ્વદેશ ગયો. ત્યાં એનો લાછ મરણ પામ્યાથી પંડે ગીજનીની ગાદીએ બેઠો ઇ. સ. ૧૨૦૨. ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી તે ભરતખંડમાં આવ્યો નહિ.

શાહજુદ્દીનનો નાશ. ૮. પંચતપમાં ગઝર જાતના પહાડી લોકે બળવો કર્યો, તે સમાવવાને શાહ દિંદમા આવ્યો. ખંડ સમાવી પાછો જતો હતો, તેવામાં ગઝર લોકે તેના તંબુમાં પેસી તેને મારી નાંખ્યો ઇ. સ. ૧૨૦૬. એ સમયે તેના સત્તા નીચે માળવા, મેવાડ ને ગુજરાત વગરના આખા ઉત્તર ભરતખંડ હતો.

ઘોરી રાજ્યની આખર ૯. શાહજુદ્દીન પછી એનો ભત્રીજો ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. પણ તેનાથી એનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય સચવાયું નહિ. તેણે કુતુબુદ્દીનને ભરતખંડના રાજાનો ખિતાબ મોકલી દીધો, ઇ. સ. ૧૨૦૬. તે પછી ગીજનીનું રાજ્ય પણ ઇ. સ. ૧૨૧૫ સુધીમાં ગયું. ને ઘોરીરાજ્યની આખર આવી.

કુતુબુદ્દીન. ૧૦. ઇ. સ. ૧૧૯૪ માં શાહજુદ્દીન પાછો ગયો પછી ભરતખંડના પ્રતો છતવાનું કામ એના સરદારોએ કર્યું. કુતુબુદ્દીન અજમેર છતીને ઇ. સ. ૧૧૬૫ માં ગુજરાત ઉપર ચઢ્યો. જોગી-

ભીમ હારીને ડુંગરામાં ભરાયો, પણ કુતુબુદ્દીનને દિલ્હી જવું પડ્યાથી ભીમદેવે ગુજરાત પાછું જતી લીધું. પછી કુતુબુદ્દીને ગ્વાલિયરના કિલ્લાને લાંબી મુદત ઘેરો ઘાલીને જતી લીધો.

અખતીઆર ખીલજી. ૧૧. મહમદ ઘોરીનો ખીજ સરદાર અખતીઆર કરીને હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૧૯૯ માં બહાર અને અંધોખ્યા ખાતો જતી લીધો. તે વખતે બંગાળામાં લક્ષ્મણસેન કરીને રાજા હતો, ને નદીઆ ગામમાં રહેતો હતો. તેના ઉપર અખતીઆરે ૬. સ. ૧૨૦૩ માં એકદમ હુમલો કર્યો. આ અણુધાર્યા હુમલાથી રાજા નાશી ગયો ને જગન્નાથપુરી જઈ ઇશ્વરભક્તિ કરવામાં યોતાનું આકાનું આયુષ્ય ગાળ્યું. એ રીતે બંગાળામાં પણ મુસલમાની રાજ્ય થયું.

નાસરુદ્દીન. ૧૨ મહમદ ઘોરીનો ત્રીજો સરદાર નાસરુદ્દીન કરીને હતો. તે ઉત્તર સિંધમાં સુબો હતો. મહમદ ઘોરીના મુઆથી એ ત્રણ સરદારો સ્વતંત્ર થયા. પણ ગીજનીના સુલતાને કુતુબુદ્દીનનું સ્વતંત્રપણું કબુલ કર્યું. તેથી દિલ્લા હિંદના મુસલમાની રાજ્યનું પાયતખ્ત થયું. ઇ. સ. ૧૨૦૬.

પ્રકરણ ૪ થું.

બરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું તે સમયે આર્યોની સ્થિતિ.

૧. રજપૂત રાજ્ય. ૨. પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૩. જયચંદ્રનો યજ્ઞ ૪. પૃથુરાજ ને ભોળા ભીમ-વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૫. ઘોરી શાહની ફતેહનું કારણ. ૬. પૃથુરાજ રાસો. ૭. ધર્મ. ૮ દશસ્થિતિ.

રજપૂત રાજ્ય. ૧. જ્યારે શાહુદ્દીન ઘોરી બરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો, ત્યારે દિલ્લી, અજમેર, કનોજ ગુજરાત ને મેવાડ એ પંચ રજપૂત રાજ્યો બેરાવર હતા. દિલ્લીમાં અનંગ-પાળ સુવાર, કનોજમાં જયચંદ્ર રાઠોડ, અજમેરમાં સોમેશ્વર ચો-હાણ, ગુજરાતમાં ભોળાભીમ ચાલુક્ય, ને મેવાડમાં સમરસિંહ રાણા

રોજ્ય કરતા હતા. એ વગર માળવા, કાશી, જ્વાલિયર ને કલિંગ
જરમાં પણ ખળવાન રજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો મહિમાઢે
લઢીને નમળાં થયાં, તે પહેલાં શાહખુદીને ગુજરાત ને અજમેર
ઉપર ચઢાખ કરી હતી, પણ તે ખંત ઢેકાણેથી દારીને નાઢો હતો;
પરંતુ ભરતખંડમાં કમનસીખે રજપૂત રાજ્યોમાં દ્વેષ ને કુસંપના
ખીજ રોપાયાં તેથી ઘોરી શાહ કતેલ પામ્યો.

પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૨. દિલ્હીના રાજા
અનંગપાળને પુત્ર નહોતો, માત્ર એ કન્યાઓ હતી. તેમાંથી એક
અજમેરના સોમેશ્વરને અને ખીજ કનોજના વિજયપાળને દીધી
હતી. સોમેશ્વરને પૃથુરાજ અને વિજયપાળને જયચંદ્ર નામે કુંવર હતા.
અનંગપાળે પોતાના રાજ્યના ભાગ પાડી નમળું નહિ કરતાં, પૃથુરાજને
દત્તક લાઇ દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો, તે જયચંદ્રને ગમ્યું નહિ. તેથી
તેણે દિલ્હીના રાજ્યનો અર્ધ ભાગ મેળવવાને પૃથુરાજ સાથે ટોટો કર્યો.

જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૩ કનોજનો રાજા જયચંદ્ર ઘણો ખળવાન
હતો. એણે ભરતખંડના રજપૂત રાજ્યોમાં પોતાનું ગોરવ વધારવાને
રાજસુચક આરંભ્યો. કળિયુગના આરંભમાં પાંડવોએ એ યજ્ઞ કર્યો
હતો, તે પછી ખીજ કોઇએ કર્યો નહોતો. જયચંદ્રને એના સલાહ-
કારોએ યજ્ઞ કરવાની ના પાડી. પણ તે નહિ ગણકારતાં સર્વે
રાજ્યોને તેણે આમંત્રણ મોકલ્યાં. જયચંદ્રની કુંવરી સંયોગતા
ખડુ ખુબસુરત હતી. તેનો સ્વયંવર પણ તેજ સમયે કરવાનો હતો.
સંયોગતાને વરવાના લોભમાં ને જયચંદ્રના ડરથી કનોજમાં સઘળા
રાજરાણા એકઢા થયા, માત્ર દિલ્હીનો પૃથુરાજ આવ્યો નહિ.
યજ્ઞમાં આવનાર રાજાને કાંઈ પણ કામ કરવાનું સોંપે છે. તે પ્રમાણે
પૃથુરાજને માટે દારપાળનું કામ નિર્માણ કરેલું હતું. પૃથુરાજ ન
આવ્યાથી દારપાળની જગાએ એના નામન પુતળું બનાવી ઉભું
કર્યું. સંયોગતાને સ્વયંવર મંડપમાં બોલાવી ત્યારે તેણે સઘળા રા-
જરાણાને બોલા, પણ કોઇ સાથે વરવાની તેની ઇચ્છા થઈ નહિ.
તેની ઇચ્છા મંહાદુર પૃથુરાજ વેરે વરવાની હોવાથી તેણે પૃથુરા-
જના પુતળાને વરમાળા આરોપી. આ સમાચાર સાંભળીને પૃથુ-

શેઠ સંયોગતાનું હરણુ કરી લેઈ ગયો. આથી જ્યયંદ્ર ને પૃથુ-
રાજ વચ્ચેના વૈરમાં ઉમેરો થયો.

પૃથુરાજ ને ભોળાભીમ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૪. પૃથુરાજને
ગુજરાતના રાજા ભોળાભીમ સાથે પણ વેર થયું હતું. આણુમાં જોતસી
પરમાર નામે રાજા હતો. તેને એક સુંદર કુંવરી હતી, તેના વિવાહ
પૃથુરાજ વેરે કર્યો હતો. એ કુંવરીનું માગું ગુજરાતના ભોળાભીમ-
દેવે કર્યું. જોતસીએ ભીમથી ડરીને પોતાની કુંવરી અજમેર મોકલી
દીધી, તેથી ભીમદેવે ક્રોધે ભરાઇને આણુ ઉપર ચઢાઇ કરી તેને
હઠાવી અજમેર ઉપર ચઢ્યો. ભીમદેવે અજમેરના સોમેશ્વરને હ-
શારી મારી નાંખ્યો. આ ઉપરથી પૃથુરાજે પોતાના બાપનું વૈર
લેવાને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. એણે ભીમદેવને હરાવી નસાડ્યો.
એવામાં શાહબુદ્દીન દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યાથી તે પાછો ગયો.

ધોરી શાહની ક્રોધનું કારણ. ૫. મહમદ ધોરી ભરતખંડ
ઉપરી સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો. ત્યારે રાજ્યલોભથી કે કન્યા પરણ-
વાના કારણથી થયેલા કુમંપે રજપૂત રાજ્યો માહોમાંહે લઢીને
નબળાં થયાં હતાં. તેમનું સૈન્ય કપાઇ ગયું હતું ને તેમની જગા
પૂરનાર બીજા ચોક્કા તરત પૂરા પડે એમ નહોતું. આ સમયે રજ-
પુતોએ માહોમાંહેનું વૈર બૂલી જઈ સંપ કરી લાહેરના અનંગ-
પાળે જેવું આર્યત્વનું અજિમાન ઉપજાવ્યું હતું, તેવું અજિમાન
ઉપજાવી એકત્ર ક્ષત્રીયળથી લડવું જોઇતું હતું. તેમ ન કરતાં
ભરતખંડના રજપૂત રાજ્યોની પાપમાલી કરનાર શાહબુદ્દીન છેક
નજીક આવ્યો તોપણ તેઓ ચેત્યા નહિ. વારાફરતી પોતાના પણ
વારો આવશે એવું તેઓ સમજ્યા નહિ, ને પોતાના દેશના ને
ધર્મના શત્રુ સામા લઢવાને ઐક્ય કરી સમૂળ રજપૂતમળ જમા-
વ્યું નહિ. પણ ઉભટા દિલ્હીના શી વલ્લે યાય છે તે ત્રાહિતની પેઠે
જોઇ રહ્યા. એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે પોતાનાથી વેર ન વળાકું
ત્યારે કુસંપ ને દ્વેષબુદ્ધિથી કનોજના જ્યયંદ્રે ધોરી શાહને દિલ્હીનું
રાજ્ય છોડવાને આમંત્રણ કર્યું. તેથી તેણે પોતાનેજ હાથે પોતાના
મમખર ફાડી મારી, તથા દેશદ્રોહીનું માળું કસકે પોતાને માથે

હોધું. તે કલંક ભરતખંડના ઇતિહાસમાં નિરંતર રહેશે. એ સમયે રજપૂતોમાં દ્વેષ ને કુસંપ એટલા દૃઢ થયાં હતાં કે તેથી તેઓ સધળા પોતાનું સામાન્ય હિત વિસરી ગયા; ને તેથીજ મુસલમાનો જ્ય પામ્યા. જો એ વખતે ભરતખંડના સધળા ક્ષત્રી રાજાઓએ પોતાનું ને સ્વદેશનું સામાન્ય હિત સમજીને સ્વધર્મ ને સ્વદેશના રક્ષણ માટે સ્વદેશાભિમાનથી ઐક્ય કર્યું હોત તો જે ધોરી શાહે પ્રથમ ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે ભીમદેવનો, અજમેર ઉપર ચઢ્યો ત્યારે સોમેશ્વરનો, ને દિલ્લી ઉપર પ્રથમ આવ્યો ત્યારે પૃથુરાજનો માર ખાઈને હાર ખાધી હતી, તે ધોરી શાહ રજપૂતોના એકત્ર બળ આગળ ટકી શકત નહિ, અને તે કાળે ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થાત નહિ.

પૃથુરાજ રાસો. ૬. એ સમયના ઇતિહાસનું વર્ણન પૃથુરાજના કવિ ચંદ્રમારોટે કર્યું છે, એને પૃથુરાજ રાસો કહે છે. એ રાસો પાલી કે જુની હિંદી ભાષામાં છે. તે એટલો મોટો ને સુંદર છે કે તેને પ્રાકૃત મહાભારત કહેવામાં આવે છે, અને તેના કર્તાને “ગિરદાઈ” એટલે વરદાન પામેલો એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ચંદના હંદ બહુ વખણાય છે, તે હાલના ભાટ ચારણો ગાય છે, ત્યારે સાંભળનારનાં રૂવાં પણ ઉભાં થાય એવા વીરરસથી ભરેલા છે.

ધર્મ. ૭. સુલતાન મહમદે સ્વારીઓ કરવા માંડી તે સમયે બૌદ્ધધર્મ ભરતખંડમાંથી નાશુદ થયો હતો, પરંતુ જૈનધર્મ પૂર ચઢતીમાં હતો. ગુજરાત, મારવાડ ને દક્ષિણમાં તેનું બળ વિશેષ હતું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃસ્થાપના કરનાર શંકરાચાર્ય ગુજરી ગયા હતા, ને તેમના શિષ્યો એ ધર્મની મજબુતી કરવાને મથતા હતા. આ વખતે ભરતખંડની થોડાક રાજા સિવાય સધળા બ્રાહ્મણધર્મમાં આવ્યા હતા, જાતિખંધન મજબૂત થયું હતું, ને સતી થવાનો રિવાજ ચાલતો હતો.

દેશસ્થિતિ. ૮. વેપારરોજગાર ને ધનદોલતમાં આ દેશ પ્રથમના જેવોજ આપાક હતો. પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં માજ ખરીદવાને આવતા, ને દેશીઓ દૂરના દેશમાં વેપારરોજગારે જતા.

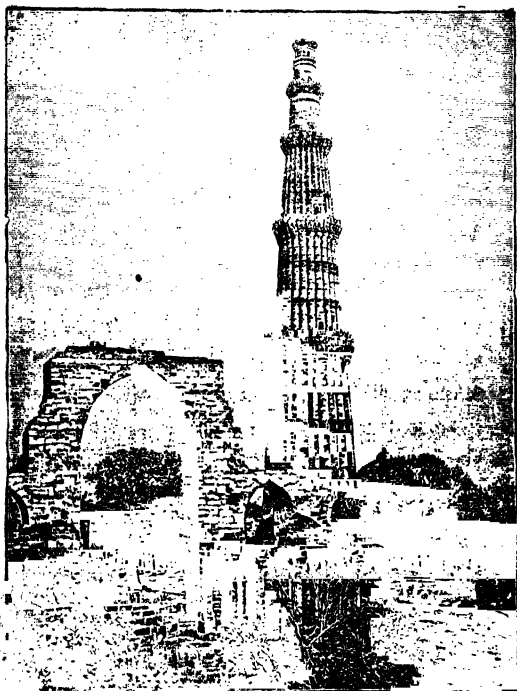
મુસલમાનોના હુમલા આ દેશમાં થવા લાગ્યા, ત્યારથી તે મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાતાં સુધીમાં પાંચસે વરસ થયા હતાં, તેટલી ઘાંખી મુદતમાં માત્ર ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં હુમલા થયા. દક્ષિણમાં તો હજુ મુસલમાની ધર્મનું નામ પણ કોઈ જાણતું નહોતું. તેથી તે દેશના વેપાર રાજગારમાં તથા વિદ્યા, હુનર, ધનદોલત ને રાજ્ય બંધારણમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થયા નહોતો. મહમદે સ્વારીઓ કરી ત્યાં સુધીના હુમલા માત્ર સિંધ ને પંજાબ ઉપરજ હતા. મહમદે ઉત્તર ભરતખંડના ઘણા ભાગમાં દરેક પાડી હુટો કરી લોકોના જનમાલને નુકશાન કર્યું ને દેશની પાયમાલી કરી. પરંતુ એવા હુમલા ઘાંખી મુદતે થતા ને જે કરતા તે લૂંટીને ચાલ્યા જતા. તેથી વેપારીઓ પાછા રજપૂત રાજ્યોના આશ્રય ને રક્ષણ નીચે તાજ થતા. મહમદ ગીજની પછી લગભગ બસે વરસે શાહજુહાન આવ્યો. આટલી મુદતમાં તો લોકો આખા ધર્મ મુસલમાનોના ત્રાસ અને ફેરને બૂલી પણ ગયા હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

ગુલામવંશ.

૧. કુતુબુદ્દીન. ૨. અસ્તમસ. ૩. રજુઆબેગમ. ૪. નાસરુદ્દીન. ૫. બલખન. ૬. બલખનના ગુલુ. ૭. ફેકુઆદ.

કુતુબુદ્દીન. ૧. શાહજુહાનનો સુબો કુતુબુદ્દીન કેવી રીતે દિલ્હીનો પાદશાહ થયો તે વાત પાછળ આવી ગઈ છે. એણે દિલ્હીની પાસે એક મિનારો બંધાવવા માડ્યો તેને કુતુબમિનાર કહે છે. તે હજુ ઉભો છે. કુતુબુદ્દીન પહેલાં ગુલામ હતો. તે પોતાની લાયકાત ને હાશીયારી વડે દિલ્હીનો પાદશાહ થયો. તેથી એના વંશને ગુલામવંશ કહે છે. એણે નીતિ ને સદાચરણથી આર વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું. તે ઈ. સ. ૧૨૧૦ માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો આરામ પાદશાહ થયો. પણ તેનામાં દમ ન હોવાથી તેના અનેની અસ્તમસે તેજ સાલમાં તેને મારીને માઠો લીધો.

કુતુબમિનારો.

અસ્તમસ. ૨. અસ્તમસ પાદશાહ બહાદુર હતો. ગાદીએ બેઠા પછી ચોરાંજ વરસમાં ગીજનીનો પાદશાહ હિંદનું રાજ્ય પાછું મેળવવાને દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ અસ્તમસે તેને હરાવીને પાછો કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૨૧૫. વળી તેણે પંજાબ ને બંગાળના ફત્તેખ ચંદ ગઝેલા મુખાને હરાવીને તેમનું રાજ્ય દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દાખું. એના વખતમાં જંધિસખા નામે બહાદુર પણ

કુર મોગલ પાદશાહ કાશુલ જીતીને ખારીજમ (ખીવા) ના શાહ-
જાદાની પાછળ પડી સિંધુ નદી સુધી આવ્યો. પણ ત્યાંથી તે
આગળ નહિ વધતાં ધરન તરફ ગયો, એ ભરતખંડના લોકોનાં
નસીબ જાણવાં. કેમકે તે વખતમાં મોગલો મુસલમાન થયા નહોતા,
તો પણ તેઓ કુર ને લુટારા હતા. જમિસખાનાં ડરથી મુકત થયા
પછી અલ્તમસે લશ્કર જમાવીને માળવા ઉપર ચઢાઇ કરી તથા
તે રાજ્ય જીતીને ત્યાંના પરમાર રાજ્યની આખર આણી. ઇ. સ.
૧૨૩૧. એ સાલથી માળવા દિલ્લીના રાજ્યનો પ્રાંત થયો. કુતુબુ-
દીને ચણાવવા માંડેલો કુતુબમિનારો એણે પૂરો કરાવ્યો. એ મિ-
નારો દુનિયાના કોઇ પણ મિનારા કરતાં ઉંચા છે. એની ઉંચાઇ
૧૬૦ હાથ છે. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૨૩૬ માં ૨૫ વરસ રાજ્ય
કરી મરણ પામ્યો, ત્યારે ગુજરાત, મેવાડ ને દક્ષિણ સિંધ સિ-
વાયનો આખો ઉત્તર ભરતખંડ એના તાબામાં આવ્યો હતો.

રજઆબેગમ. ૪. અલ્તમસ પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેઠો.
પણ તે નહારો હોવાથી અમીર ઉમરાવોએ એજ સાલમાં એને
ઉઠાડીને એની બેન રજઆબેગમને ગાદી આપી. મુસલમાનોને તખ્તે
દિલ્લીની ગાદીએ માત્ર એજ બેગમ થઇ. એ બહુ બહાદુર, બણેલી
ઉદ્યોગી ને દૃઢ મનની હતી. પણ તેના હબ્સી ગુલામ ઉપર તેની
મહેરબાની થવાથી તેના પઠાણ સરદારોએ તેને મારી નાખી. ઇ.
સ. ૧૨૩૬. તેની પછી સરદારોએ અલ્તમસના બીજા છોકરા બ-
હેરામને ગાદી આપી. પણ બે વરસમાં તે મરાયાથી તેના જાત્રિને
મસાઉદ પાદશાહ થયો. ૧૨૪૧. એ પાદશાહની પણ સરદારોએ
એવીજ વલે કરીને તેના કાકા નાસરૂદીનને ગાદી આપી. ૧૨૪૬.
બહેરામ ને મસાઉદના સમયમાં મોગલોએ પંજાબ ને બંગાળા ઉ-
પર સ્વારીઓ કરી. પણ પદાણોએ તેમને હરાવીને પાછા કાઢ્યા.

નાસરૂદીન. ૪. નાસરૂદીન બહુ બલો ને સદગુણી પાદશાહ હતો.
તેને એકજ બેગમ હતી તેની દાયની રસોઇ તે જમતો. તે કુરા-
નની નકલો કરી તેના પૈસાવડે તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો તે
કહેલો હતો કે સરકારી ખજાનામાંથી ખાનગી ખર્ચ કરવાનો મને

હક નથી. એ પોતાનો બાઈનો વખત ખુદાની બંદગીમાં ને પુસ્તકો લખવામાં ગાળતો. તેના રાજ્યનો સુધનો કારભાર તેનો વિશ્વાસુ વઝીર બલબન ચલાવતો. તેના વખતમાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ત્યાંના સુબા શિરખાંએ પાછા વાળ્યા, તથા ગીજની જીતી લીધું. વળી સિંધ, મેવાડ, ચંદેરા ને બુદેલખંડમાં રજપૂતોએ બળવા કર્યા, તે પણ બલબને સમાવ્યા. એના સમયમાં મોગલોના રાજા હોલાકુખાંની તરફથી વકીલ આવ્યો હતો. તેને પાદશાહે બહુ માન આપ્યું. એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૨૬૬ માં અપુત્ર મરવાથી તેનો વઝીર બલબન પાદશાહ થયો.

બલબન. ૫. બલબનખાં પણ અલ્તમસનો ગુલામ હતો. તે પોતાના હોંશિયારી ને બહાદુરીવડે વધીને પાદશાહ થયો. એ સમયે ઉમરાવો રાજ્યના ધણીરણી થઇ પડ્યા હતા. તેઓ મરજમાં આવે તેને ગાદીએથી ઉગાડતા ને મરજમાં આવે તેને બેસાડતા. એ ઉમરાવોની સત્તા એણે પ્રથમ તોડી. તેણે ખંડખોર અને ગુન્હેગાર ઉપર જીલમ કરી ત્રાસ બેસાડી રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. દિલ્હીની દક્ષિણના મેવાત પ્રાંતના લોકો વારે વારે બળવો કરતા, તેમાંના એક લાખ માણસો મારી નાંખી તેમનું મૂળ કાઢ્યું; તથા જે જંગલોમાં તેઓ ભરાઇ રહેતા તે જંગલો કપાવી નાંખી વસતી થવા જોગ સપાટ મુલક બનાવ્યો. બંગાળના સુબા તોગ્રલબેગે બળવો કર્યો, તે સમયવાને લશ્કર મોકલ્યું, પણ તેનો સરદાર હારીને પાછો આવ્યો, તેથી તેણે પંડે જઈને તોગ્રલને હરાવીને માર્યો; એટલુંજ નહિ, પણ સરદારોમાં ત્રાસ બેસાડવા સાડ પેટા હારીને નાસી આવનાર સરદારને ફાંસી દાધો; ને બંગાળમાં પોતાના દીકરા બકારાખાંને તેણે સુબો કરાવ્યો; તથા પંજાબના સુબા શિરખાંના મરણથી તેના જગાએ પોતાના વહાલા દીકરા મહમદને સુબો બનાવ્યો. મહમદે મરાઠી મોગલો જતે બેવાર લઢાઈ કરીને તેમને હરાવ્યા, ને તેમણે ઈલાવેલા મુલક પાછો લીધો. પણ બીજી વારની લઢાઈમાં મહમદ માર્યો ગયો. પાદશાહ આં સમયે ૮૦ વરસનો વૃદ્ધ થયો હતો, તેવામાં પોતાના બહાદુર ને વહાલા પુત્રના મરણના

સમાચાર મળ્યા તેના શોકમાંજ તેણે પ્રાણ તજ્યા. ઇ. સ. ૧૨૮૭.

અલખનના ગુણ. ૬. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર પશુ કૂર હતો. એનો મોટો દાકરો મહમદ વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો હતો. એના વખતમાં મધ્ય એશિયામાંના મોગલોના જૂલમથી નાસી આવેલા પંદર પાદશાહો એને આશ્રયે રહ્યા હતા. તે પાદશાહોએ એએલાં રાજ્યો (બગદાદ, ખારીજમ, ઘોર) ના નામ દિલ્હીના મહોલ્લાએને આપ્યાં હતાં.

કૈકુબાદ. ૭. અલખને મરતા વખતે મહમદના દીકરા કૈખુશહને રાજ્ય આપવા ઠરાવ કર્યો હતો, પણ ઉગતાને પૂજનાર એના અમીરોએ બગાળાના સુબા કારાખાંના દીકરા કૈકુબાદને ગાદી આપી એ પાદશાહ બદ્દેલીમાં પડ્યાથી તેનો કારભાર નાજમ-દીન નામે વજર કરવા લાગ્યો. એ વજરે મુસલમાન ન થએલા મોગલોને કાપી નાંખ્યા; તથા પાદશાહને તેના આપ સાથે કચ્છએ કરાવ્યો. કૈકુબાદ બકારાખાંની સામે લડવાને ઉઠ્યો, પણ ચતુર બકારાખાંએ પોતાના દીકરાને પોતાના પક્ષમાં લઈ વજરનો ઘાત કરાવ્યો. વળી પાછો કૈકુબાદ બદ્દેલીમાં પડ્યો, તેથી તેના નવા વજર જલાલુદીન તેને મરાવી નાંખ્યો ને તે પોતે પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૨૯૦.

પ્રકરણ ૬ હું.

સ્વીલજી વંશ.

૧. જલાલુદીન ૨. અફઝુદીન. ૩. ગુજરાતું જતાવું. ૪. રણથંભોની જત. ૫. ચીતોડગઢની જત. ૬. દક્ષિણ ઉપર જત ૭ મોગલોની કતલ. ૮. રજપૂતોના બળવા. ૯ પાદશાહની ઘાત. ૧૦. સુખારક. ૧૧. ખીલજવંશની આખર. ૧૨. ઉપદેશ.

જલાલુદીન. ૧. જલાલુદીન જતે ખીલજ પઠાણ હતો, માટે એના વંશજોને ખીલજવંશના કહે છે, જો કે એ પોતાના પાદશાહને

મારીને ગાદીએ બેઠો હતો. તોપણ પાદશાહ થયા પછી એણે એના
 દુશ્મનો ઉપર દયા કરી. તે એટલો તો દયાળુ હતો કે ગુન્હેગારો
 ને પણ છોડી દેતો. પણ એવી અયોગ્ય દમાનું ફળ સાફ થયું
 નહિ. રાજ્યમાં ખૂન, ચોરી ને લૂટ વધી પડ્યાં. બલબનનો બ-
 ત્રિજો કરાનો સૂખો હતો તેણે ખંડ કર્યું. પાદશાહે તેને હરાવી
 મુસલમાનની સુખાગીરી ઉપર નીચ્યો. એના વખતમાં મોગલો પંચમ
 ઉપર ચઢી આવ્યા તેમને તેણે હરાવ્યા. પણ તેમના પર કુરતા ન
 કરતાં સલાહ કરી, તેથી ૩૦૦૦ મોગલો તેની આકરીમાં રહ્યા ને
 મુસલમાન થયા. ઇ. સ. ૧૨૬૨ તેમને રહેવાને દિલ્લીમાં જગા
 આપી, તે મોગલપરાને નામે હજુ પણ જાણીતી છે જલાલુદ્દીનનો
 બત્રિજો અક્ષાઉદ્દીન પ્રયાગની પાસે કરાનો સૂખો હતો. તે બહુ
 બહાદુર અને છાતીઘડો પણ જૂલમી ને કુર હતો. તેણે ૮૦૦૦
 સ્વારો લઈ વિંધ્યાચળની દક્ષિણમાં સ્વારી કરી દક્ષિણદેશ ઉપર
 સ્વારી કરનાર આ પહેલોજ મુસલમાન સંદાર હતો. અક્ષાઉદ્દીને
 જાહેર કર્યું કે પાદશાહની નોકરી છોડી રાજ્યમહેંદ્રિના મહારાજને
 ત્યાં નોકર રહેવા જાઉં છું. તેથી રજપૂતોએ એને અટકાવ્યો કે
 હેરાન કર્યો નહિ. એવી છેતરપંડી કરીને એણે મહારાજની રાજ્ય-
 ધાની દેવગીરી ઉપર છાપો માર્યો ને જણાવ્યું કે આખી પાદશાહી
 ફોજ પાછળ આવે છે, તેની હરાલનો ભાગ લેજ હું આવ્યો છું.
 રજપૂતો આથી ડર્યા અને સામા થયા નહિ. તેથી અક્ષાઉદ્દીન
 પુષ્કળ લૂંટ લઈ પાછો ગયો. ઘરડો જલાલુદ્દીન પોતાના બ-
 ત્રિજાની શીકરમાં હતો, તે પાછો આવ્યાના સમાચાર સાંભળીને
 તેને મળવા ગયો. અના સરદારોએ એને ચેતાવ્યો કે અક્ષાઉદ્દીનની
 ઇચ્છા રાજ્ય મેળવવાની છે, માટે તેને મળવા ન જવું. પણ પા-
 દશાહે તે મથકાર્યું નહિ. તે જોવે અક્ષાઉદ્દીનને મેટવા જાય છે તેવોજ
 ખૂની અક્ષાઉદ્દીને તેનો ઘાત કરાવ્યો ઇ. સ. ૧૨૮૫. દેવગીરીથી
 આણેલી લૂંટવડે લશ્કર તથા ઉમરાવોને રાજી કરી તે પાદશાહ
 થયો. ગાદીએ બેઠો પછી રાજ્યનો દાવો કરનાર પાદશાહી કુટુંબનો
 એણે ઘાત કરાવ્યો. જલાલુદ્દીન દયાળુ છતાં સ્વાર્થને લીધે એણે

ખૂન કર્યા હતા. કૈકુત્તાદને મરાવી ગાદી લીધી તે પ્રથમ ખૂન. એના બીજા ખૂનની વાત આ પ્રમાણે છે. સીદી મૌલા કરીને એક ફકીર બાણું ધર્મદાન કરતો હતો. તેની પાસે પારસમણી છે એવું સાંભળ્યા ઉપરથી તે લેવાને તેને મરાવ્યો. તે પછી વાવંટાળ થયો, તેનો વડો પુત્ર મૂચ્યો, વરસાદ ન થયો, દુકાળ પડ્યો ને થોડી મુદતમાં પાદશાહ પણ મરાયો. આ અનર્થ ફકીરે મરતી વખતે દીધેલા શાપથી થયો એમ લોકો માનવા લાગ્યા.

અક્ષાઉદ્દીન. ૨. પદાણુ પાદશાહના વારામાં મુખ્યત્વે કરીને ચાર બનાવ બનતા. ૧. જેનું બળ હોય તે સામાને મારીને પાદશાહ થાય; ૨. ખંડીઆ રજપૂત રાજાઓ ને મુસલમાન સુબાઓના બળવા; ૩. વાયવ્યકાણુના ઘાટોને માર્ગે મોગલોની સ્વારીઓ. ૪. સ્વતંત્ર રજપૂતરાજ્યો જીતવાને સ્વારીઓ. એ બધા બનાવોમાં મારામારી અને કાપાકાપી બણી થતી, લૂંટફાટથી રૈયત હેરાન થઈ પાયમાલ થતી.

ગુજરાતનું જીતાણું. ૩. અક્ષાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૨૯૬માં ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના વાઘેલા રાજા કરણધેલા પાસેથી ગુજરાત જીત્યું, ત્યારથી ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું. કરણધેલો દેવગીરીના રાજાના આશ્રય નીચે બાગલાણમાં નાસી ગયો. સન ૧૨૯૮. મોગલ સરદાર તખલખખાં દિલ્હી સુધી ધસી આવ્યો. તેને અક્ષાઉદ્દીનના સરદાર જફરખાંએ હરાવ્યો ને તેની પાછળ પડ્યો. પણ અક્ષાઉદ્દીન તેને મદદ નહિ મોકલતાં મોગલોને હાથે મરવા દીધો.

રણસંભોરની જીત. ૪. ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં પાદશાહે રણસંભોર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. એ ગઢ ઘણો મજબુત હોઈ રજપૂતોના તાબામાં હતો. પાદશાહે ઘેરો ઘાલી એ ગઢ લીધો. એવામાં જે રીતે જલાઉદ્દીનને મારી અણે રાજ્ય લીધું હતું. તે રીતે રાજ્ય મેળવવાને એના ત્રણ ભત્રિજાઓએ યત્ન કર્યા. તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ ને માર્યા ગયા.

ચિતોડગઢની જીત. ૫. ઇ. સ. ૧૩૦૩માં પાદશાહે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. કેટલાક કમાન્દકા ને બહાદુરી વડે એ ગઢ જીત્યો,

પણ ત્યાંના સિસોદીઆ રાણા તાબે થયા નહિ. થોડી મુદતમાં રાણા હમીરે ચિતોડગઢ પાછો જતી લીધો. ઇ. સ. ૧૩૦૪-૫ માં મોગલો પંજાબ ઉપર પાંચ વાર ચઢી આવ્યા, પણ તેમને પંજાબના સુબા ગાજખાંએ હરાવ્યા. એ લઢાઈમાં પકડાયલા મોગલોને પાદશાહે હાથીને પગે બાંધી છુંદી માર્યા.

દક્ષીણ ઉપર જત. ૬. ગુજરાત જતું ત્યારે ખંભાતથી કાઠુર નામે એક ગુલામ પકડાયો હતો. તેના ઉપર પાદશાહની પ્રીતિ થવાથી તેને લશ્કર આપી ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં દક્ષિણ જતવાને મોકલ્યો. તેણે પ્રથમ દેવગીરીના રાજા રામદેવ ઉપર સ્વારી કરીને તેને પકડીને દિલ્હી આણ્યો. પાદશાહે રાજા થઈને તેને ખંડીઓ રાજા બનાવ્યો. ત્યાંથી કાઠુરે તૈલંગણની ઉપર સ્વારી કરીને મહા પરાક્રમે તૈલંગણની રાજ્યધાની વરંગુણ જતું, ને એ રાજ્ય પણ ખંડીઉ બનાવ્યું ઇ. સ. ૧૩૦૯. આગળ જતાં ઇ. સ. ૧૩૧૨ સુધીમાં કાઠુરે બીજી સ્વારીઓ કરીને મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, મહીસૂર ને મલખાર એ સઘળું જતીને સેતુબંધ રામેશ્વરમાં મસીદ બંધાવી. કાઠુરે આખા દક્ષિણ દેશ ઉપર દિલ્હીના પાદશાહની આજુ ફેરવી. દિલ્હીના આગલા કોઈ પણ પાદશાહની સત્તા દક્ષિણમાં એટલે લગી જામી નહોતી.

મોગલોની કતલ. ૭. ગીજનીના ઘોર, ગુલામ ને ખીલજ વંશના પઠાણ ને તુર્ક મુસલમાનો ને મોગલ એ રીતે મધ્ય એશિયામાંથી ત્રણ ટોળાં ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં આવ્યા, તેથી ત્યાં મુસલમાની વસ્તી બહુ થઈ. મોગલો પ્રથમ તો પંજાબ જતવાને આવ્યા હતા, પણ તે નહિ જતાવાથી દિલ્હીના પાદશાહની નોકરીમાં રહ્યાં. ગુલામવંશના વારામાં એ મોગલ સિપાઈઓ બગવાન થયાથી ઇ. સ. ૧૨૮૬ માં તેમની કતલ કરાવી એ મોગલમાંના ત્રણ હજાર પ્રથમ ઇ. સ. ૧૨૯૨ માં મુસલમાન થયા. આગળ જતાં મોગલોની સ્વારી વધી પડી ને તેઓ દગો કરવા લાગ્યા. ત્યારે ઇ. સ. ૧૩૧૧ માં અલાઉદ્દીને પંદર હજાર મોગલોને કપાવી નંખાવ્યા.

રજપૂતના બળવા. ૮. અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં તુર્ક, પદાણુ ને મોગલ લશ્કરની ખૂબ ભરતી થવાથી તે દક્ષિણ ભરતખંડ જીતવાને સમર્થ થયો. તોપણ રજપૂતો નિરાશ થયા નહિ. ગુજરાતના રજપૂતોએ ખંડ કર્યું. ને રાણા હમીરે ચીતોડ પાછું લીધું, તથા દક્ષિણમાં રામદેવના જમાઇ હરપાળે ખંડ કરીને મુસલમાન કિલ્લે-દારોને કાઢી મુક્યા.

પાદશાહની ઘાત. ૯, દિલ્હીમાં દારૂના કેફથી પાદશાહનું મન બગડ્યું તેમાં તેણે પોતાના ભાઈ અલ્લખખાં તથા બહાદુર સરદાર અલ્લખખાંને મરાવ્યા. તેથી ઘણે ઠેકાણે ખંડો ઉઠ્યાં. એવામાં પાદશાહના વહાલા સરદાર કાપુરે તેને ઝેર દઈને માર્યો ઈ. સ. ૧૩૧૫.

મુખ્યારક. ૧૦ કાપુરે અલ્લાઉદ્દીનના દીકરા ઉમરને ગાદીએ બેસાડ્યો ને પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો, તથા ઉમરના બે ભાઈએની આંખો ફેડીને ત્રીજા મુખ્યારકને મારવાને મારા મોકલ્યા. એ મારાને પોતાના ધરેણીગાંઠા આપી મુખ્યારક ઉગર્યો. આ વાત ઉમરાવોની જાણમાં આવ્યાથી, તેમણે કાપુરને માર્યો ને મુખ્યારકને ગાદી આપી. પણ તે બહુ દુષ્ટ ને રંડીયાજ હતો. એણે મહારાષ્ટ્રના રાજા હરપાળની જીવતાં ચામડી ઉતરાવો મરાવી નાખ્યો. એના કારભાર ખુશરખાં નામે મુસલમાન થયેલા દેડ કરતો હતો. એ ખુશરખાં મુસલમાન હોવા સ્વારી કરીને મુલક છુટ્યો ને મુખ્યારકને મારા રાજ્યના ધણી બચા.

ખાલજીવંશની આખર. ૧૧. ખુશરખાં ખાલજી વંશના કાંઈ પણ બાળકને જીવતો રહેવા દીધો નહિ. એ અંતઃકરણથી મુસલમાન થયો નહોતો, તથા પાદશાહ યથા પછી મસાદોમાં મૂર્તિઓ ગોઠવી ને પોતે કુરાન ઉપર બેસવા લાગ્યો. એણે દિલ્હીમાં ફરીને દેશી રાજ્યો સ્થાપવા મહેનત કરી, પણ એ દેડ હોવાથી રજપૂતો એના પક્ષમાં આવ્યા નહિ. જાતિબંધન ને જાતિ-અભિમાને આર્યોનું એકત્ર બળ થતું અદકાલ્યું. આ બધું મુસલમાન સામા સંખ્યા મુસલમાનો ઉઠ્યા. તેવામાં પંજાબના સુબા ગાજીખાં તખલ્લખે ખુશરખાંને હરાવીને માર્યો, ને દિલ્હીનું રાજ્ય જીત્યું. ઈ. સ.

૩૨૦. એ રીતે ખીલજી વંશની આખર આવી.

ઉપદેશ. ૧૨. એ વંશના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે માણસ રાજ્યલાભથી પાપ કરે છે, પણ ગમે તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં એ પાપનો બદલો પરમેશ્વર તરફથી મળ્યા વગર રહેતો નથી જલાલુદ્દીન, અક્ષાઉદ્દીન, કાકુર, ખુશરુએ બધા ખૂન કરી સત્તાધારી થયા, પણ બહુ સંભાગે રાખ્યા છતાં તે સર્વનાં ખૂનજ થયાં હતા. માટે પાપ કરવાનો વિચાર કરેલા એ પણ પાપ છે, એમ સમજી તેથી વેગળા રહેવું.

પ્રકરણ ૭ મું.

તઘજરવ વંસ.

૧. ગ્યાસુદ્દીન, ૨. મહમદ. ૩. સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૪. પાદશાહનાં ગાંડાકનાં કામ. ૫. ફીરોઝશાહ, ૬. હોદોપયોગી કામ. ૭. મહમદ. ૮. સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૯ તૈમુરની સ્વારી.

ગ્યાસુદ્દીન. ૧ રાજ્ય હત્યા પછી ગાઝખાંએ (ગ્યાસુદ્દીને) બધા લોકો ભંગા કરીને રાજ્યકુળના કોમ પોતે પુરુષને ગાદી આપવાને કહ્યું, પણ સર્વેએ એકે જાતે જોયેજ પાદશાહ ફગવ્યો તે બહુ ગણે પાદશાહ હતો. તેણે બહુતેના હકમાં કે ત્રાસ લાભકારી કામ કર્યા તે વખતે નગરગામ બકારાખાં સ્વતંત્રપણે કાશ્ગાર કરતો હતો. તેને પાદશાહે બંગાળ જઈને બહાત્ર રાખ્યો. તથા સોનારગામ (તાકા) ને બંદોબસ્ત કરીને તે પાછો આવ્યો, એના મોટા દીકરા મહમદે દક્ષિણમાં તૈલંગણ ઉપર સ્વારી કરી હતી ને જીત કરીને પાછો આવ્યો. તેની મુલાકાત લેવાને પાદશાહ સામે ગયો. બંનેની મુલાકાત માટે મહમદે લોકડાનો એક માંડવો કરાવ્યો હતો. તે એકદમ પડવાથી પાદશાહ તેની નીચે ચઢ્યો મૂઓ. એ ગ્યાસુદ્દીન દિલ્લીની નજીક તખ્તખાયાદ નામે એક ખડી બંધાવી ત્યાં રહેતો હતો. ગ્યાસુદ્દીનના મૂઆતથી ઈ. સ. ૧૩૨૫

માં તેનો દીકરો મહમદ રાજ થયો. એને જુમાખાં પણ કહે છે.

મહમદ. ૨. એના વારામાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ધન આપીને પાછા કાઢ્યા, એ પાદશાહ લલાઇમાં શુરો, વિદ્વાન, વૈદકમાં કુશળ, ઇશ્વરભક્ત ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો, પણ અવિચારી ને ગાંડો હતો. પણ એના વખતમાં મહારાષ્ટ્ર ને તૈલગણુ ખાલસા કર્યાયા બધા પકાણુ પાદશાહો કરતાં એના રાજ્યની હદ વધારે થઇ; પણ અવિચાર ગાંડાઇ ને કુરપણુથી રાજ્યમાં હિંદુ મુસલમાનોએ બળવા કર્યા ન તેઓ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એના જૂલમથી પ્રજા નાસા જવા લાગી અને કનોજ વગેરે ઠેકાણે ઘેરા ઘાલા હજારો માણસોને તેણે મારી નાંખ્યા. વળી એણે મનુષ્યનો શિકાર કરવાની યુક્ત કરીને કુરતાની હદ વાળી. લશ્કર વડે ગોળ ચકાવો ઘેરા અ ચકાવો નાનો કરતાં કરતાં છેવટે તેમાં જે માણસો ઘેરાય તેમનો તે શિકાર કરાવતો. માળવા ને પંજાબમાં ખંડ થયાં તે એણે સમાવ્યાં.

સ્વતંત્ર રાજ્યોનાં સ્થાપના. ૧. બંગાળામાં એક ફકરહીન નામે સરદારે બળવા કરી તે રાજ્ય સ્વતંત્ર કર્યું. ઇ. સ. ૧૩૩૯ કર્ણાટકના બહાળ રાજ્યે તુંગભદ્રાને કાઠે વજ્યનગરમાં એક જોરાવર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તથા તૈલગણુના રાજ્યે વરંગુળમાંથી મુસલમાની લશ્કર હાંડા કાઢીને ત્યાં રજપૂત રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરી ઇ. સ. ૧૩૪૪ દિલ્હીમાં ગંગુ નામે એક ખાલજુને ત્યાં જાફરખાં નામે ગુલામ હતો, તે આગળ જતાં પાદશાહ થશે એવું ભવિષ્ય કહીને તેને તે ખાલજુ છોડી દીધો. જાફરખાં છૂટો થઇને દક્ષિણમાં ગયો ને ત્યાં તેણે જુમાખાંના વખતમાં બળવા કરીને ગુલબર્ગમાં મુસલમાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૩૪૭. પોતાને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરી સારું ભવિષ્ય ભાખનાર ખાલજુનું નામ રાખવાને પોતાના રાજ્યનું નામ તેણે ખાલજી રાજ્ય પાડ્યું. તથા તે ખાલજુને બોલાવાને પોતાના જમદારખાનાનો ઉપરી નીમ્યો. ગુજરાતમાં તથા માળવામાં ખીજ બળવા થયા, તે સમાવવાને પાદશાહ ગુજરાતમાં આવ્યો, ને સુરત તથા ખંભાત

ડીને બળવા ખોરાને ગોંડળ આગળ દરાવ્યા. તેથી બળવાખોર સિંધમાં નાહા. પાદશાહ તેમની પાછવાડે ગયો, પણ મદિ પડી ઠકામાં મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૩૫૧.

પાદશાહનાં ગોંડાધર્મનાં કામ. ૪. એ પાદશાહ ગોંડા ને અ-
વિચારી હતો, તેથી પ્રજાને ઘણું નુકસાન થયું. મોગલોને પૈસા
આપ્યાથી ખજાનો ખાલી થયો; તેવામાં ચીન ને ઇરાન જીતવાનો
તેને તરંગ આવ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ઉઠેલા બળવા તો સમ્યા
નરોતા, ને એક પછી એક સ્વતંત્ર રાજ્યો ઘણા પ્રાંતો છૂટા પડતા
હતા. તો પણ એક લાખની ફોજ તૈયાર કરી હિમાલયને માર્ગે ચીન
ઉપર મોકલી. ચીના લોકો તેમને દરાવી નસાડ્યા, તથા પાછળ
પડી તેમનો નાશ કર્યો. ખીજ એક ફોજને ઇરાન ઉપર જવાને
તૈયાર કરી, પણ ખજાનો ખાલી થવાથી તે ફોજને ઇરાન ઉપર
નહિ મોકલતાં રજા આપી. તેણે દેશમાં પસરીને રૈયતને લૂંટી,
દરાવ કરી, મુસલમાન સત્યાનાશ વાળ્યું. આ પ્રમાણે ખાલી થએલા
ખજાનો ભરવાને એણે રૈયત ઉપર નવી જમાવંધી કરી. દસથી
વીસ ગણો કર વધારી મૂક્યો. તેથી જમીન ખેડાયા વગર પડ-
તર રહી ને ખેડુનો દુઃખી થયા. વળી ખજાનો ભરવાને રૂપાને
અદલે ખીતળનું નાણું ચકાવવાનો દરાવ કર્યો. પણ તે પરદેશીઓએ
લીધું નહિ, તેથી માત્ર એનાજ રાજ્યમાં એના જૂઠામથી ચાલ્યું.
તે નાણું ખેડુનો પાસેથી એની પાસે આવી એનાજ ખજાનામાં
ભરાયું. ને રૈયતને વેપાર રોજગારમાં આપદા ભોગવવી પડી. વળી
દેવગીરી ગામ એને પસંદ પડ્યાથી ત્યાં રાજ્યધાની કરવાનો વિ-
ચાર કરી દિલ્હીના લોકોને ત્યાં ઝઘ વસવા એ ત્રણ વાર હુકમ
કર્યો તેથી પ્રજાને મહા આપદા પડી, તથા ઘણું નુકસાન થયું.
જતાં તેનો વિચાર પાર ન પડ્યાથી અંતે તે વાત પડતી મૂકવી
પડી. વળી પોતાનો દાંત પડી ગયો, તેના ઉપર તેણે પુષ્કળ પૈસા
ખરચી મસીદ બંધાવી હતી.

હીરોજશાહ. ૫. મહમદ પછી તેનો ભત્રિજો હીરોજશાહ તેની

ગાદીએ બેઠા. એણે સિંધનો બળવો સમાવ્યો, ઇ. સ. ૧૩૧૩. પણ બંધાવાની ને બાહ્યણી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા કબુલ કરી. ઇ. સ. ૧૩૫૬. આગળ જતાં ગુજરાતમાં બળવો થયો, તે સમાવવાને પાદશાહે ગુજરાત ઉપર ઇ. સ. ૧૩૭૨ માં સ્વારી કરી પણ તે બરાબર સમ્યો નહિ.

હોદાપરાગી કામ. ૬. એ પાદશાહ બહુ પરોપકારી, બોળો અને દયાળુ હતો. એના હાથ નીચે તૈતંગણના એ હિંદુ વજીર હતા તેમની સલાહવા એણે ખંડુનો ઉપરના કર ઓછા કર્યાં. વમુલાત બાકી રહે તો તે બાકી રાખવાના કરાવ કરી ખંડુનો ઉપરનો જીલમ બંધ કર્યો. મુસલમાની રાજ્યમાં રીયાતી રીયાતીને મારવાની, કાથ, નાક, કાન કાપવાની જેરે કૂર સગા કતા ને બંધ પાડી. તથા દેહાત દંડ પણ જેમ અને તેમ થોડો કરવાનો કરાવ કર્યો. એણે ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવા બંધ બંધાવ્યા, તળાવો ખોદાવ્યા, નહેરો કરાવી, ને મુસાફરો માટે પુલ તથા ધર્મશાળા બંધાવી; વગી રસ્તા ને હમામખનાં બંધાવ્યાં. નિશાળો તથા દવાખાનાં ચાલુ કર્યાં. એણે બંધાવેલી નહેરોમાંથી જમના નદીથી સતતજ નદી સુધી ખોદાવેલી નહેરુ છે, ને તે અંગ્રેજ સરકારે સમી કરાવી છે. એ બંધો પાદશાહ ૬૦ વર્ષની વયે ૩૭ વર્સ રાજ્ય કરી. ઇ. સ. ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો.

મહમદ. ૭. શીરોજીદીન પછી તેનો પૌત્ર ગયાસુદ્દીન પાદશાહ થયો. પણ પાંચ માસમાં તે મરાય થી અબુલકાસ ગાદીએ બેઠો. એક વર્સમાં તે પણ મરાયથી નાસરુદ્દીન પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૩૬૦. એણે ચાર વર્સ રાજ્ય કર્યું. તેના પછી ઇ. સ. ૧૩૬૪ તેનો ભાઈ મહમદ તખ્તનશીન થયો.

સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૮. મહમદ નાનો હોવાથી તથા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા હોવાથી ગુજરાત, જુવાનપુર, માળવા ને ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયાં.

તૈમુરની સ્વારી. ૬. એના વખતમાં તાતાર દેશની મોઝલ-

ખાદશાહ તૈમુર હિંદુસ્તાન
ઉપર ચઢી આવ્યો. મહ-
મદ ગુજરાતમાં નાસી ગયો.
તૈમુરે દિલ્લી જીતી ને ત્યાં
કતલ તથા હુટ ચલાવી.
છેવટે લોકોના જીવ લેતાં
લેતાં તેની ફાજ ચાકી
ને હુટવાનું કાંઈ ન રહ્યું.
ત્યારે તે જાણ્યો. એ પ્રમાણે
પાંચ દિવસ સુધી શહેર
હુટ્યું તથા બાણ્ય ને મહા
અનર્થ કર્યો. તૈમુર અખુટ
હુટ લઇને પાછો ગયો.
જતો વખતે પંજાબમાં પો-

તાની વતી ખીજરખાં તૈમુર.
નામે સુખો મૂક્યો. તૈમુર ગયા પછી મહમદ પાછો આવ્યો,
ને મરતા સુધી રાજ્ય કર્યું ઇ. સ. ૧૪૧૨. મહમદ પછી દોલતખાં
લોહીએ પંદર માસ સુધી રાજ્ય કર્યું. પણ ઇ. સ. ૧૪૧૪માં ખી-
જરખાંએ તેને કાઢાને દિલ્લીની ગાદી સોંપી.

પ્રકરણ ૮ મું.

સૈયદ તથા લોહી વંશ.

૧. ખીજરખાં. ૨. ખીજરખાંના વંશજ. ૩. બહિલોલ
લોહી. ૪. સિકંદર લોહી. ૫. હુસાઈન લોહી.

ખીજરખાં ૧ ખીજરખાં હજરત મહમદનો વંશજ હતો, એ-
મ કહેવાય છે. ને તેથી તેના વંશજો સૈયદ કહેવાય છે. એણે તૈમુરની
વતી સાત વરસ સુધી દિલ્લીનું રાજ્ય ભોગવ્યું ને તે મુઢતમાં ફૈય-

તને ન્યાય ને સુખ આપી તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો.

ખીજરખાંના વંશજ ૨. ઇ. સ. ૧૪૨૧ માં ખીજરખાં મૂઆ પછી તેની ગાદીએ અનુક્રમે મુબારક મહમદ અને અલ્લાઉદ્દીન એવા ત્રણ પાદશાહ થયા. તેમના વખતમાં દિલ્હીની પાદશાહત પડી બાગી તેમનો અમલ તૂટીને રાજ્યની હદ છેક દિલ્હીની પાસે આવી ગઇ. અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં તો દિલ્હી શહેર પણ તેની પાસેથી જાય એવી રાજ્યની સ્થિતિ થઇ ગયાથી પંજાબના સુખા બહિલોલ લોદીએ આવીને દિલ્હી લીધું. અલ્લાઉદ્દીને એ રાજ્ય બહિલોલને સોંપી પોતે રાજનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૫૦.

બહિલોલ લોદી. ૩. બહિલોલ લોદી બહુ બહાદુર ને પરાક્રમી હતો. તેણે પંજાબ તથા મુલતાનના બળવા સમાવ્યા. એવામાં જુવાનપુરનો રાજા દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યાથી પાદશાહે તેની સાથે ૭૫૧૨ વરસ સુધી લડાઇ કરીને તેને હરાવ્યો. ને રાજ્ય દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. ઇ. સ. ૧૪૭૮. તે પછી તે ૬૨ વરસમાં મરણ પામ્યો. તે વખતે હિમાલય, કાશી, જુદેલખંડ ને પંજાબ સુધીના મુલક તેના તાબામાં હતો. એના પછી એનો દીકરો પાદશાહ થયો.

શિકંદર લોદી. ૪. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર અને વિદ્વાન પણ ધર્માધ ને જૂલમી હતો. તે મુસલમાનો તરફ દયાભાવ ને ન્યાયથી વર્તતો ને હિંદુ પ્રજા ઉપર જૂલમ કરતો. તેમના દેવળો ને મૂર્તિઓ તોડી તેમની ધર્મક્રિયા અટકાવતો. એના સમયમાં યુરોપના પોર્તુગીઝ લોક હિંદમાં વેપાર કરવાને પહેલાવહેલા દક્ષિણ હિંદના કાલિકટ બંદરમાં આવ્યા ઇ. સ. ૧૪૯૮. એણે એના બાપના રાજ્યમાં કેટલોક હિંદો કચે એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૫૧૬ માં મરણ પામ્યાથી તેનો વડો દીકરો ઇબ્રાહીમ પાદશાહ થયો.

ઇબ્રાહીમ લોદી. ૫. એણે ગાદીએ બેઠા પછી એના સામાવળીઆમાંથી કેટલાકને મરાવી નાખ્યા તથા કેટલાકને કેદ કર્યા. તે ઉપરથી કેટલાક સરદારોએ બળવા કર્યા. બહાર પ્રાંતનો સુખો પાદશાહથી સ્વતંત્ર થયો, તથા પંજાબના સુખા હોલતખાંએ કાશુલ

જર્મ બાગરની મદદ માગી. બાગર એ તૈમુરથી છઠ્ઠો પુરુષ હતો. ને તેની રાજ્યધની કાબુલમાં હતી. તૈમુરનો વંશજ હાવાથી હિંદની ગાદી ઉપર તેનો હક છે, એવું સમજાવી દોલતખાંએ બાગરને હિંદનું રાજ્ય જીતવાને ઉશ્કેર્યો, તેથી તે ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવ્યો, ને પંજાબ જીતી પાણીપતના રણમાં ઇબ્રાહીમને હરાવીને માર્યો. ત્યાંથી દિલ્લી આવી મોગલાઇ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૫૨૬.

પ્રકરણ ૬ મું.

મોગલાઈ રાજ્ય થયું તે વચ્ચેનાં વીજાં
સ્વતંત્ર રાજ્યો.

૧ કાશ્મીર. ૨. સિંધ. ૩. મેવાડ. ૪. જોધપુર. ૫. જે-પુર. ૬. જેસલમેર. ૭. બુંદી ને કોટા. ૮. બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૯ દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૧૦ ઓડીઆનાં રાજ્ય. ૧૧. ગુજરાત. ૧૨. માળવા. ૧૩. બંગાળા ૧૪. આન્ધ્રા. ૧૫ આસામી રાજ્ય.

પઠાણ પાદશાહોએ હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય ફેલાવ્યું. તેમણે મથ્લા હિંદુ રાજ્યો ખાલસા કર્યા ને ફેટલાક તામે કર્યા. મહમદ ગાઝના વખતમાં એ રાજ્ય સૌથી વધારે વિસ્તારવાળું હતું. તેની દક્ષિણે હદ કૃષ્ણા નદી સુધી ગઈ હતી, તો પશ્ચિમ રજપૂત રાજ્યો બીલકુલ નાબુદ થયાં નહોતાં. કાશ્મિર, દક્ષિણસિંધ, રજપૂતસ્થાન, દક્ષિણ ઓડીઆ, ઇત્યાદિ ઠેકાણે ધણાં રજપૂત રાજ્યો હતાં. તેઓ જોરાવર પાદશાહના સમયમાં તામે થઈ ખેડણી આપતાં, ને નખાના વખતમાં સ્વતંત્રપણે અમલ કરતા. વળીજીમાં ને બીજાં દિલ્લીના નખાના પાદશાહના વખતમાં ધણાં મુસલમાન સુબા પશ્ચિમ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા થયા હતા.

કાશ્મીર: ૧. ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦ થી ને ઇ. સ. ૧૨૬૪ સુ-ધીમાં કાશ્મીરમાં ગોનાદ, આદિલ, નાગ ને ઉત્પાળ વગેરે કુળનાં રાજ્યો થયાં હતાં, તેમાં ઠેકાકા આઝમીયમાં, ફેટલાક બૌદ્ધ.

મી, કેટલાક અભિપૂજક ને કેટલાક નાગપૂજક હતા. એ સમયનો ઇતિહાસ રાજ્યતરંગિણી નામે ગ્રંથમાં છે. ને પાછલા વખતનો ઇતિહાસ મુસલમાનોએ લખેલો છે. ઇ. સ. ૧૩૧૫ માં ત્યાં સેનદેવ નામે રાજા હતો. એણે મીર નામે મુસલમાનને પ્રધાન નીમ્યો. સેનદેવ પછી રાજા આણંદરાયે મીરને કાઢી મૂક્યાથી તેણે બળવો કર્યો. એ દુઃખમાં રાજા મરણ પામ્યાથી તેની બાને પરણી મીર પાદશાહ થયો. ત્યાર પહેલાં મુસલમાનોએ કાશ્મીર જીતવાને બહુ મહેનત કરી હતી; પણ તેઓ કાશ્મીરને પાછા મળા હતા. મીરે રૈયતપરના કર કમી કરી તેને સુખી કરી. કાશ્મીરનું રાજ્ય લેવાને આગળ જતાં માહોમાહે વઢવાડ ચાલી. પણ બાબરના પૌત્ર અકબરે કાશ્મીર જીત્યું, ત્યાંસુધી એ રાજ્ય પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યું.

સિંધ. ૨. મહમદ દાસમ પછી સુમરા જાતના રજપૂતોએ સિંધ જીતીને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય તેરમા સેંકડા સુધી ચાલ્યું. તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં શાહજુદીન ધૈરીના સરદાર નાસરૂદીને સિંધનો ઉત્તર ભાગ જીતી લીધો ને તે ભાગ આગળ જતાં અલમસે જીતીને દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. પરંતુ દાક્ષણસિંધમાં સુમરા રજપૂતો નમળા થવાથી સુપરાના રજપૂતો ગાદી ઉપર આવ્યા. તેમને જામ કહેતા. એ રજપૂતો આગળ જતાં મુસલમાન થયા, ને તેમણે દિલ્લીના પાદશાહની તાબેદારી કબુલ કરી, પણ દિલ્લીના નમળા પાદશાહની વખતમાં તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તતા એ પ્રાંત અકબરે દિલ્લીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધો ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર રહ્યો.

ચિવાડ. ૩ પ્રથમની રાજ્યધાની ચિતોડમાં હતી. ત્યાંના રાજા અયોધ્યાના સર્વવંશી પ્રતાપી રાજા રાગના વંશજો છે એમ કહેવાય છે. તેઓ પ્રથમ ગુજરાતમાં વલ્લભીપુરમાં રાજ્ય કરતા હતા. વલ્લભીપુર તૂટ્યા પછી કેટલોક મુદત સુધી તેમણે ઈકરમાં રાજ્ય કર્યું. ત્યાંથી આઠમા સૈકામાં બાપારાવજે ચિતોડ જીતી ત્યાં રાજ્ય ધાની કરી, બાપારાવજાના વંશજો ઘેલોદી કે સિસોદિયા રજપૂતો

કહેવાયછે. પૃથુરાજને શાહજીનીની લઠાઈમાં સમરમાં રાણો ઘેરોડી
 સૈન્ય લઈ પૃથુરાજની મદદે ગયો હતો. આગળ જતાં અદલાઉદ્દીને
 ચિતોડ જીતી લીધું. પંદરમા સૈકામાં મેવાડમાં કુંભારાણો બહુ પ્ર-
 ખ્યાત થયો. તે વખતે ગુજરાત અને માળવામાં સ્વતંત્ર મુસલમાન
 પાદશાહો હતા, તેમણે સંપ કરીને મેવાડ ઉપર ચઢાઈ કરી. તેમાં
 કુંભારાણાએ માળવાના રાજાને દરબાને ઠેક કર્યો. એ વિજયની
 નિશાની હાખત બંધાવેલો છાંનિસ્તંભ હજુ ચિતોડમાં ઉભો છે.
 મીરાંજાઈનું નામ ગુજરાતમાં જાણીતું છે. એ મીરાંજાઈ કુંભારાણાની
 રાણી હતી. આખા રજપૂતસ્થાનમાં મેવાડના રાણા વધારે કુળવાન
 ગણાય છે, ને ધણા વખત સુધી આખા રાજ્યસ્થાનની સરદારી
 મેવાડના રાણા ભોગવતા હતા. આખર દિલ્હમાં આવ્યો, ત્યારે કુંભારા-
 ણાનો પૌત્ર સંગરાણો રજપૂત રાજ્યોનો આગેવાન હતો.

જોધપુર. ૪. કનોજના રાઠોડ રાજ્ય તૂટ્યા પછી ત્યાંના રજ-
 પૂતો રાજ્યસ્થાનમાં આવી વસ્યા. તેઓ મંડારના રાવના આશ્રયમાં
 રહ્યા હતા. આગળ જતાં તેઓ બળવાન થયા. કુંભારાણાના આ-
 પનો મામો જોધો રાઠોડ હતો. તેણે જોધપુર બાંધી ત્યાં ગાદી
 કરી. ઇ. સ. ૧૪૫૯. તેમજ એ જોધાના બાઈ વિકાએ વિકાનેર
 વસાવી ત્યાં પોતાની રાજ્યગાદી કરી. એ જોધાના વંશજો આગળ
 જતાં દિલ્હીની પાદશાહત સાથે ટક્કર ઝીટી શકે એવા જોરાવર
 થયા. જ્યારે બાગરે બરતખંડ જીત્યો ત્યારે જોધાના વંશમાં માલ-
 દેવ રાજા હતો.

જેપુર. ૫. જેપુરમાં કછવા જાતના રજપૂતોનું રાજ્ય છે. પ-
 હેલાં આ રાજાઓની રાજ્યવાની અંતરમાં હતી. ને અકબરના
 વખત સુધી ત્યાંજ રહી. એ રાજ્ય કાંઈ ગણતીમાં નહોતું પણ
 અકબરે પાદશાહ અંતરના કછવા રાજાની કન્યા વેરે રણ્યો ત્યા-
 રથી એ રાજ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું.

જેસલમેર. ૬. એ રાજ્યના રાજાઓ બાકી રજપૂતો છે. તેઓ
 કુશલ વંશજ ગણાય છે. કાણુલમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું ત્યારે
 ત્યાંથી જાહેરો નાસીને સિંધુની આ તરફ આવ્યા. ઇ. સ. ૭૩૧

માં સિંધની પાસે તાનોટમાં ગાદી કરી. ત્યાંથી બાવલપુર પાસે આવી ઇ. સ. ૧૧૫૬ માં જસલમેર વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સુવત્તાન મહમદે બાદી રાજા ઉપર સ્વારી કરી તેને ખંડીઓ ખનાવ્યો, પણ આગળ જલદીજ તે સ્વતંત્ર થયો.

ખુંદી ને કોરાં ૭. એ ઠેકાણે હાડા રજપૂતો રાજ્ય કરે છે. પ્રથમ તેમની રાજ્યધાની હાડાવતીમાં હતી. ત્યાંથી તેમણે ઇ. સ. ૧૩૪૨ માં ખુંદી વસાવી ત્યાં ગાદી કરી. એ રાજા પ્રથમ અજમેરના ખંડીઆ હતા. ને પછી ચિતોડના રાણાના ખંડીઆ થયાં બાબરના વખતમાં તેઓ બહુ જાહેર નહોતા. પણ અકબરના વખતમાં તેઓ પ્રખ્યાતી પામ્યા. હુમાયુના વખતમાં રણથંભોરના જખરો કિલ્લો એમને મળ્યો. હાડાનું રાજ્ય તો ખુંદીમાંથી છેક અઢારમાં સૈકામાં છુટું પડ્યું.

બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૮. એ સિવાય પારકર ને અમરકોટના રજપૂત રાજ્ય મારવાડના રણની પશ્ચિમમાં હોવાથી તેમને મુસલમાનો ઝાઝી ઇજ્જ કરી શકતા નહોતા. શિરોહીનું પરમાર રાજ્ય ગુજરાતની હદ ઉપર હતું, તેથી તેના ઉપર ગુજરાતના પાદશાહ ઉપરીપણાનો દાવો કરતા હતા. ગ્વાલિયર ને ચંદેરીનાં રજપૂત રાજ્યો કોઇવાર ખંડીઆ ને કોઈવાર સ્વતંત્ર થતા.

દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૯. વરંગળનું રજપૂત રાજ્ય જુમાખાંએ દિલ્હીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધું હતું, પણ એજ પાદશાહના વખતમાં તે રાજ્ય પાછું ફરીને સ્વતંત્ર થયું. હતું એ રાજ્ય આગળ જતાં આલખી પાદશાહોએ છત્તી લીધું ઇ. સ. ૧૪૨૧. વિજયનગરનું રાજ્ય દક્ષિણમાં સૌથી બળવાન ગણાતું હતું. ત્યાં નરસિંહકુળના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજાઓ કોઈના તાબેદાર કે ખંડીઆ નહોતા. તુંગભદ્રા નદીની દક્ષિણનો સધળો પ્રદેશ તેમના તાબામાં હતો ઇ. સ. ૧૫૬૫માં વિજયપુર, અહમદનગર ગોવળકોડા ને બેદરના મુસલમાન પાદશાહોએ પોતાનું એકત્ર સૈન્ય લેઈ વિજયનગરના રામરાજને કૃષ્ણના કોડા ઉપર તાબેદારાના રણસંગ્રામમાં હરાવીને માર્યા ને, એ રાજ્ય વહેંચી લીધું. એ

રાજાઓના વંશને હજુ પણ છે. તેઓ પોલીગાર કહેવાય છે. તેમાં સૌથી મુખ્ય પોલીગાર આગળ જતાં મહીસરનો રાજા થયો. રામ-રાજાનો ભાઈ ચંદ્રગીરીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એના વંશને પા-સેથી અંગ્રેજોએ મદ્રાસની જગા વેચાતી લઈ દિલ્હી બાંધ્યો. એ ચંદ્રગીરી મદ્રાસની વાયવ્ય કોણમાં ૭૦ મૈલ પર હતું.

ઓઢીઆનાં રાજ્ય. ૧૦. ઓઢીઆ પ્રાંતમાં પણ નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો બાબર આવ્યો ત્યાં સુધી મુસલમાનોને તાબે થયાં નહોતાં. એ રાજ્યો અકબર પાદશાહે જીતીને દિલ્હીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધાં.

આ રજપૂત રાજ્યો સિવાય બાબર ભરતખંડમાં આવ્યો ત્યારે ઘણા મુસલમાન સુબાઓ પણ દિલ્હીના પાદશાહથી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. તેમાં ગુજરાત, માળવા, અંગાળા, ખાનદેશ ને બ્રહ્મણી વંશના રાજ્યો એ મુખ્ય હતાં.

ગુજરાત. ૧૧. ગુજરાતનું રાજ્ય મુઝફરશાહે છેલ્લા મહમદ તખલખથી સ્વતંત્ર થઈ ઇ. સ. ૧૩૯૬માં સ્થાપ્યું. તેના રાજ્યમાં મહમદ બેગડો નંદેરાવર પાદશાહ થયો. એણે ચાંપાનેર ને જૂનાગઢ એ બે ગઢ જીત્યા, ને મહંમદાવાદ વસાવ્યું. બાબર આવ્યો ત્યારે ત્યાં બહાદુરશાહ રાજ્ય કરતો હતો. એણે માળવાનું રાજ્ય જીતી લીધું તથા પોર્તુગીઝ લોકો સાથે લડાઈઓ કરી. એ રાજ્ય અકબર પાદશાહે જીતીને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી લીધું.

માળવા. ૧૨. માળવામાં દિલાવરખાન ધોરીએ ઇ. સ. ૧૪૦૧ માં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. એમની રાજ્યધાની ધારામાં હતી. દિલાવરના દીકરા હુસંગ ધોરીએ માંકુગઢ બંધાવ્યો. એ હુસંગના દીકરા મહમદ ધોરીના વખતમાં મહમદ ખીલજીએ એ રાજ્ય જીતી લીધું. એ મહમદ ખીલજીએ ગુજરાતના પાદશાહ સાથે ઐક્ય કરી મેવાડ ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ કુંભારાણાએ મહમદને હરાવી કંદ કર્યો, ને છ માસ પછી તેને માન સહીત છોડી દીધો. એ મહમદના વંશજ પાસેથી ગુજરાતના બહાદુરશાહે માળ-

વાનું રાજ્ય હતીને ગુજરાત સાથે જોડી દીધું.

બંગાળા ૧૩. બંગાળામાં ઈ. સ. ૧૩૩૯ માં ફત્તેહીને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય આખર આગ્યો ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર હતું. આખરના ફત્તેહ હુમાયુના વખતમાં ફત્તેહીના વંશજ પાસેથી શેરખાએ તે જીત્યું. તેના વંશજ દાઉદ પાસેથી અકબરે હતીને એ રાજ્યની આખર આણી.

ખાનદેશ. ૧૪. શીનાગુદીન તથાખના સુખા મલેક પુરડીએ ફીરોજના મુખા પડી ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું ઇ. સ. ૧૩૮૯. તેણે આસપાસના હિંદુ રાજ્યો હતી લંબાં. તેપણ તેણે પોતાના હિંદુ મુખને દુઃખ દીધું નહ. તેણે ખેતીને તથા વેપારને ઉત્તેજના આપ્યું. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૩૯૯ માં મુખાથી મલેક નાસાર પાદશાહ થયો, તેણે દગાયા આસારગદનું રાજ્ય હતું, તથા ભુવનપુર વસાવે ત્યાં રાજ્યવાની કરી. એ રાજ્ય ગુજરાતના પાદશાહાએ હતીને ખંડાઉં બનાવ્યું. આગળ અહમદનગરના ખાલિફા રામખાએ ખાનદેશ હતીને એ રાજ્યનો આખર આણી. તેમના પાસેથી અકબરે હતીને તે દિલ્લાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

આઝમી રાજ્ય. ૧૫. ઇ. સ. ૧૩૪ માં બહારમાં હસન મં-ગુએ દાલિયા નાન ધારણ કરી એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. એના રાજ્ય-ધાના ગુજબજેમાં હતી. એના વંશમાં એ રાજ્ય સુધારે ૧૭૫ વરસ આલ્યું છેલ્લા પાદશાહ નખળા થયા તેમના વખતમાં એ રાજ્યના સુખા જુદા જાગ પચાવી પડી સ્વતંત્રણે રાજ્ય કરવા ભાગ્યા. એ રાજ્યમાં ૧૧ પાંચ સ્વતંત્ર રાજ્યો થયાં. ૧. હમાદશાહી. ૨. આઝમશાહી. ૩. નાગમશાહી. ૪. કુતુબશાહી ને ૫. ખરીદશાહી, હમાદુલ્લેખ ગારિજગદમાં ઇ. સ. ૧૪૮૪ માં. આઝમશાહે વિગ્નપુરમાં ૧૪૮૯ માં, નાગમશાહે અહમદનગરમાં ૧૪૯૨ માં, કુતુબશાહે ગારિજગદમાં ૧૫૧૨ માં, ને ખરીદશાહે બેહરમાં ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં અનુક્રમે પાંચ રાજ્યો સ્થાપ્યાં. હજી રાજ્ય સ્થાપનાર ખરીદશાહ છેલ્લા આઝમી પાદશાહનો વંશજ હતો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મોગલ રાજ્ય થયું ત્યારે ભરતખંડની સ્થિતિ.

૧. પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૨. પઠાણ પાદશાહોના જૂલમનું પરિણામ. ૩. પઠાણ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૪. હિંદુધર્મ. ૫. સામાન્ય ધર્મ. ૬. વેપાર રાજગાર ૭. યુરોપ સાથે વેપાર.

પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૧. આગરે ભરતખંડ જતો ત્યારે પઠાણ રાજ્યોને આ દેશમાં રાજ્ય કરતાં (ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ઇ. સ. ૧૫૨૬) ૩૨૦ વરસ થયાં હતાં. એ મુદતમાં બધા પઠાણો આ દેશમાં ધરખાર કરીને રહ્યા હતા. આ પઠાણ પાદશાહોમાં હિંદુ મુસલમાનને સરખા ગણી રૈયતને સુખ આપ્યું હોય એવો પાદશાહ કોઈ જાગ્યેજ થયો હશે. અક્ષાઉદ્દીન ખૂનીએ જે ધોર કર્યો હતો તે નહિ બૂલાય એવાં હતાં. તેથી ગુજરાતમાં તે આજ પણ “ અક્ષાદીઆ ખૂની ” ને નામે મશહુર છે. જુમા-આએ તો ફૂર કર્યો કરવામાં અક્ષાઉદ્દીનને પણ બૂલાવ્યો હતો. સિકંદર લોદીએ પણ ધર્માધપણથી હિંદુઓનાં દેવળો તોડીને, નદી સ્નાન કરવાની બંધી કરીને હિંદુઓ ઉપર જૂલમ કર્યો હતો. એ સિવામના પાદશાહો પણ અહુધા જૂલમી, ફૂર ને ધર્માધ હતા. તેમણે હિંદુઓને પીડી, હુંડી તથા બધાને જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યા. મેમણ, વડોરા, ધાંચી છત્યાદિ જાતના મુસલમાનો વિશેષ કરીને આ જૂલમી પાદશાહોના વારામાં હિંદુઓને વટાળી ને મુસલમાન કર્યા હતા તે છે.

પઠાણ પાદશાહોના જૂલમનું પરિણામ. ૨. એ પ્રમાણે મુસલમાનોએ હિંદુઓને જૂલમથી માર્યા, વટાળ્યા, ગુલામ કર્યા, તેમના દેવળો તોડ્યા, મુર્તિઓ જાગી, તેમની ધર્મક્રિયાઓ અટકાવી તેમને રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા નહિ આપતાં તેમના ઉપર જત્રાન વેરા ને માથાવેરા નાખ્યા, તોપણ ભરતખંડમાં આર્યધર્મ નાશ પામ્યો નહિ. વળી પ્રાચીન કાળથી આમતો આવેલો આર્યપંથ

પતનો રીવાજ દરેક ગામમાં ચાલુ રહ્યાથી તેઓ આમ્ય સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યા; પરંતુ આપણા રાજ્યપીડાના સમયમાં આર્ય વિદ્યાનો વધારો ન થતાં જે હતું તેમાંથી પણ તેઓ ગુમાવતા આવ્યા.

પઠાણ પાદશાહોના સારાં ઇમ. ૩. પઠાણ પાદશાહોમાં કુટુમ્બીન, આસુદીન, ને શીરાજીદીન આ સારા પાદશાહ થયા. તેઓ ન્યાયી, ધર્મી, બલા ને સદગુણી હતા. તેમણે લોકોપયોગી કામો કર્યા હતા, તથા નિર્દય શિક્ષા બંધ પાડી હતી. પરંતુ તેમનાં લોકોપયોગી કામોમાંનાં ધણાંખરાં મુસલમાન પ્રજાને માટે હતાં. હિંદુ પ્રજાને એ કામોથી લાભ થોડોજ થતો. ધર્મશાળા, હમામખાના, નિશાળો ઇત્યાદિ મુસલમાનોનાજ ઉપયોગમાં આવતા. તેપણુ એટલું તો ખરું કે એવાં સારા પાદશાહોના વખતમાં હિંદુ પ્રજા થોડી પીડા પામતી. તેમના સુખાઓ તેમના જેવીજ વૃત્તિના ન હોવાથી તેઓ હિંદુઓને હેરાન કરતા. તેથી હિંદુ રાજાઓ એ પાદશાહોના સમયમાં પણ ભાગ્યેજ જીતે એસતા. ન્યારે લાગ આવતો ત્યારે બળવા કરતા ને ધણીવાર તો દિલ્લી સુધી ચઢી જઈ પઠાણ રાજ્ય લૂંટતા દક્ષિણના બ્રાહ્મણી રાજાઓ દિલ્લીના પાદશાહો કરતાં સારા હતા. તેમનો ધણો ભાગ પ્રજાને રાજી રાખી રૈયતના જનમાલનું રક્ષણ કરતા, ને વર્ષુમેદ થોડો રાખતા, તેથી તેમની હિંદુ પ્રજા સંતોષથી રહેતી.

હિંદુધર્મ. ૪. બાબરે હિંદુઓનું ત્યારે બૌદ્ધધર્મી ભરતખંડમાં નહોતા. ને જૈનધર્મનું જોર પડી ભાંગ્યું હતું. તે સમયે શંકરાચાર્યે ચલાવેલા શૈવમાર્ગનું જોર વધારે હતું. તેથી સધળા રાજાઓ એ પંથમાં મળ્યા. પાછળથી વિષ્ણુપંથ ફેલાયો. એ પંથ ઇ. સ. ના બારમા સૈકામાં રામાનુજસ્વામીએ દક્ષિણમાં ચલાવ્યો. તેમણે પ્રથમ મહિસૂરના વિષ્ણુવર્ધમાન નામે આવક રાજાને વૈષ્ણવધર્મમાં આણ્યો. એ સ્વામી સમાધિસ્થ થયા ત્યારે એમના પંચના ૭૦૦ મઠ હતા. એમની માદીએ પાંચમા રામાનંદ સ્વામી થયા. તેમણે પોતાની માદી કાશીમાં કરી તથા ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મ ધણો ફેલાવ્યો. એ રામાનંદસ્વામીનો શિષ્ય કૃષ્ણીર હતો, કૃષ્ણી-

રનાં પદો ધણા લોકો હળુ પણ લાવથી ગાય છે. સૌજના સૈકામાં વિષ્ણુમર્ગની પડતી થતી જોઇ તેલંગણમાં જન્મેલા વલ્લભસ્વામીએ એ પંથમાં થોડો ફેરફાર કરી એજ સૈકામાં કૃષ્ણનો ભક્તિનો પુ-
ષ્ટિમર્ગ ચલાવ્યો. આજે વાણીઆ, ભાટીઆ, લવાણા વગેરે ધણા લોક એ પંથમાં છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મનું જોર વિશેષ છે.

સામાન્ય ધર્મ ૫. પઠાણુ નજીયોના વારામાં મુસલમાનો તર-
ફથી આર્યપ્રજા વારંવાર પીડાતી જોઇને તથા એ જાને ધર્મવાળા માંહોમાંહે ધર્મયુદ્ધ કરતા જોઇ પ્રજા વચ્ચે ઐક્ય થાય ને ધર્મ-
યુદ્ધ અટકે તે સાર કંટલાક આચાર્યોએ એ જાને ધર્મનાં થોડાં થોડાં મૂળતરવો લેઇ નવા પંથ ઉભા કર્યા. એમ કરવાથી જાને પ્રજા વચ્ચે ધર્મટંટા થતા અટકશે એમ તેમણે ધાર્યું. તેમાં પડેલો પંદ-
રમા સૈકાને આરંભે કખીર થયો, તથા ખીજે એજ સૈકાના પા-
છલા ભાગમાં કખીરનો શિષ્ય નાનક થયો. એ જાને પંથના ધણા લોક આજે પણ છે.

નાનકનો ધર્મ માનના-
રા શીખ કહેવાય છે.
તેમની વસ્તી પંજાબમાં
ધણી છે. શીખ આચા-
ર્યનું મથક અમૃતસરમાં
છે. નાનકે ને કખીરે જે
છઠ્ઠાથી એ પથે ઉભા
કયા હતા, તે છઠ્ઠા ધણું
કરીને પાર પડી નહિ.

વેધારેજગાર. ૬.
ધર્મની બાબતમાં ભર-
તખંડની પ્રજા મતભેદથી
જુદી પડી ગઈ હતી. તેમ
વેધાર રાજાનામાં પણ

નાનક.

તે પહેલાંના જેવી આગળ પડતી ને ચઢીઆતી નહોતી. ચીન, જાપાન, વગેરે તરફનો તે જાગ્યો હતો. જમીન માનવના પ્રથમ કરતાં ધણે પરી ભાગ્યો હતો. એ લોકો પૂર્વના દેશોમાં પ્રથમની પેઠે વ્યાપારાર્થે ગયાં અને અંધ પડ્યા હતા. પણ તે ખોટા પશ્ચિમના બંદરમાર્ગે ચાલતા વેપારમાં વધારો થવાથી પૂરાઈ હતી. મુસલમાન પાદશાહોની નબળાઈના વખતમાં પરાયાં લશ્કર આ દેશની પ્રજાને હુલ્લતાં, તો પણ તે હુલ્લનારા આ દેશમાં રહેતા હતા. તેથી તેમનો ધનસંગ્રહ આ દેશમાં જ વપરાતો હતો. એટલે વાસ્તવિક રીતે દેશમાં ધનની ખુટ પડતી નહિ. તેમજ પાદશાહો અને ઉમરાવો ઉંચા પ્રકારની કારીગરીનો માલ ખરીદ કરતા ને કરાવતા, તથા મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવતા, તેથી આ દેશના વિદ્યા હુન્નરને પરોક્ષ રીતે ઉત્તેજન મળતું. મુસલમાનોના જૂલમથી હિંદુઓ વટલાવાની દહેશતે પરદેશ જતા અટક્યા, જાતિબંધન મળ્યુંત થયું ને તેમનામાં ઓઝ લપડવાની નવી રીત દાખલ થઈ.

યુરોપ સાથે વેપાર ૭. પ્રથમ આ દેશનો માલ સિરિયા અને મિસર તરફથી ગ્રીસ ને વેનિસના વેપારીઓ યુરોપમાં લઈ જઈ વેચતા, તેથી તે જહુ મોઢો પડતો. પંદરમા સૈકાની આખરે યુરોપના પોર્તુગીઝ ને સ્પાનિયર્ડ લોકો આ દેશમાં વ્યાપારાર્થે આ વવાને જળમાર્ગ ખોળવા લાગ્યા. અને દેશના રાજાઓ સારા સારા વહાણવટિઓને પૈસાની ને વહાણની મદદ આપી એ માર્ગ ખોળવા મોકલવા લાગ્યા. સ્પેનના રાજાએ ઇટાલીના જીનોઆ બંદરના વહાણવટી કાલંબસને એ માર્ગ શોધવા મોકલ્યો; તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં અમેરિકાખંડ શોધી કાઢ્યો, એટલે સ્પાનિયર્ડ લોક તે તરફ વસાયત કરવામાં ને વેપારમાં રોકાયા. પોર્તુગીઝોએ વારંકાડીયામાં નામે સરદારને વહાણ આપી મોકલ્યો. તે કેપ આવ ગુડહોપની પ્રદક્ષિણા કરીને હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં મલબાર કાંઠે કલિકટ બંદરમાં ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં આબો, ત્યાંથી માલ ખરીદ કરી યુરોપમાં લેઈ ગયો. એ પ્રમાણે પોર્તુગીઝ જેઓ ફિરંગીને નામે જાણીતા છે તે લોકો આ દેશ સાથે વેપાર કરતા નહો મેળવતા.

જોઇને આગળ જતાં વધંદા, અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ લોક પણ આ દેશમાં વ્યાપાર થેં આવ્યા, તે વાત આગળ આવશે આ પ્રમાણે જેમ જેમ ભરતખંડના માલની ખ્યાલિ ને ખપત વધતી ગઇ, તેમ તેમ ભરતખંડી કારીગર પોતાની કારીગરી ઉત્તમ પ્રકારની બનાવી ભરતખંડના હુજર પ્રદેશ કરતા ગયા.

ભાગ ૩ જો.

મોગલ રાજ્ય

પ્રકરણ ૧ હું.

બાંધર.

૧. બાંધર. ૨. રાણા સંગની રંગરી. ૩. સંગની હાર. ૪. બોળ મુલક છતવા ૫. બાંધરનું મરણ. ૬. બાંધરના શુભ.

બાંધર. ૧. એ તૈમુરથી ૭૬૦ પુરુષ હતો. એ તુર્કી જાતનો હતો, પણ તેની મા મોગલ બી હતી. ભરતખંડના ઇતિહાસમાં બાંધરના વંશજનું નામ મોગલ પડ્યાથી ત્યાં તે તેમણે કશું રાખ્યાં બી એના રાજ્યને મોગલરાજ્ય કહ્યું છે. બાંધરના બાપનું રાજ્ય તુર્કિસ્તાનના ફર્ગાન (ખાકાન) પ્રાંતમાં હતું. એના જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૨ માં થયો હતો. એ બાર વર્ષની

બાંધર.

ખાળવયે એના ખાંપની ગાદીએ બેઠો. એની રાજ્યધાની સમરકંદ-
માં હતી. ત્યાં એની ખાળવયને લીધે એના પીતરાઈઓ સામા
ઉઠ્યા ને ઉમ્મેગ લોકો તેમાં સામેલ થયા. ખાળરે ત્રણ વાર સમ-
રકંદ જીત્યું ને ત્રણ વાર ગુમાવ્યું. અંતે ઇ. સ. ૧૫૦૪ માં તે
કાબુલમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સયદ પાદશાહોના વખતમાં દિ-
લ્હીની પાદશાહત પડી લાગી હતી. તે લોદી પાદશાહો અચાનક
સુધારી શક્યા નહોતા. દિલ્હી ને આગ્રા સિવાય ખીજા પ્રાંતો તે-
મના તાબામાં નહોતા. એ સમયે દિલ્હીથી ઘણા પ્રાંતોના હાકોમો સ્વ-
તંત્ર થઈ ગયા હતા. હરતખંડના રાજ્યોની આવી ફાટકુટનો લાભ
લેવાને ખાળર ઇ. સ. ૧૫૧૬ માં પંજાબ ઉપર આવ્યો, ને તેણે
તાબે કર્યો. સાત વરસ પછી તેણે ઇબ્રાહીમ લોદી પાસેથી દિલ્હી
ને આગ્રા પણ જીતી લીધાં. એ રીતે ખાળર દિલ્હીની પાદશાહતનો
ઘણી થયો. એ વખત રાજ્યધાની આગ્રામાં હતી.

રાણા સંગની સ્વારી. ૨. તેજ સમયે રજપૂતસ્થાનમાં સ-
ર્વોપરી રાણો સંગ હતો આસપાસનાં સર્વ રજપૂત રાજ્યો એની
આજ્ઞામાં હતાં. તેણે એકવાર ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો હતો. તથા
પોતાના રાજ્યની હદ વધારી હતી. વળી તેણે રણથંભોરનો મજબૂત
કિલ્લો જીતી લીધો હતો. તે દિલ્હીનું રાજ્ય જીતીને રજપૂત રાજ્યની
પુનઃ સ્થાપના કરવાની તૈયારી કરતો હતો, એવામાં ખાળર આવ્યો.
સંગે તેના ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરી. ખાળર મોગલ હોવાથી
તથા તેણે પઠાણ રાજ્ય જીત્યાથી પઠાણ રાજ્યના વંશજો પણ
ખાળર સામે ઉઠ્યા. તેમાંના ઘણાખરા સંગરાણને મળી ગયા. ઇ-
બ્રાહીમ લોદીનો છોકરો તો સંગને આશ્રયેજ હતો. મેવાડનો રાજા
હસનખાન પોતાનું લશ્કર લઈ સંગને આવી મળ્યો. જોધપુર, જો-
ધપુર, કુંગરપુર, જુદા, ઝાઝાર, ચંદેરી રાયસન, વગેરે ઠેકાણાના રજ-
પૂત રાજાઓ પણ પોતપોતાનું સૈન્ય લઈ તેમની સહાયે આવ્યા.
એ પ્રમાણે એક જોરાવર લશ્કર લઈ સંગરાણે આગ્રા ઉપર ચઢ્યો.

સંગરાણો. ૩. સંગની સ્વારીની વાત સાંભળી ખાળર પણ
પોતાનું લશ્કર લઈ સામે આવ્યો. એના લશ્કરના આગલા ભ-

અને રજપૂતોએ કાપી નાંખ્યાથી બાબર મોરચો બાધી છાવણી નાંખી પડ્યો. પંદર દિવસ સંધિ કરવામાં રોકાયો, તેમાં બાબરે સંગને દર વરસે ખંડણી આપવાની કમ્બલ કરી, પણ એ સંધિનું છેવટ નહિ આવ્યાથી બંને લશ્કરો લઢવાને તૈયાર થયાં. બાબરે દારૂ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લેઇને તથા અસરકારક બાષણ કરીને પોતાના લશ્કરને હિંમત આપી. ફતેહપુર સીક્રી આગળ ઈ. સ. ૧૫૨૭ માં લઢાઇ થઇ. એ વખતે મુસલમાનો નાસવાની તૈયારીમાં હતા, અને રજપૂતો જોસમેર મુસલમાનો ઉપર તુટી પડ્યા હતા, તેવામાં રાયસેનનો તુવાર રાજા શિલાદિત્ય જે બાબર સાથે પ્રથમ સંધિ કરવામાં રોકાયો હતો ને જે રજપૂત લશ્કરની હરોલમાં હતો, તે દગો કરી બાબરને મળી ગયો. હરોલનો ભાગ કુટ્યાથી રજપૂતો ગબરાયા, ને તેમના લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું. એથી મુસલમાનોએ જોરપર આવી મારો ચલાવ્યો ને રજપૂત સૈન્ય તારાજ કરી નાંખ્યું. સંગ એક હાથે હુઠો, એક આંખે કાણો, ને એક પગે લંગડો હતો. એના શરીર ઉપર ૮૦ જખમો ગણી શકતા હતા.

બીજા મુસલક જીતવા. ૪. સંગ જેવા બળવાન શત્રુને જીત્યાથી બાબરને પોતાનું રાજ્ય મજબુત કરવામાં કોઈ આડે આવનાર રહ્યું નહિ. તેથી તેણે જીતેલા રાજ્યનો પાકો ખંદોબસ્ત કરી ચંદેરીના રાજા મેદનીરાય ઉપર ચઢાઇ કરી. એ રાજા બહાદુરીથી લઢ્યો ને કેસરીયાં કરી મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૮ એટલે એ રાજ્ય બાબરને હાથ આવ્યું, બાબરના પાટવી કુંવર હુમાયુએ જુવાનપુર સુધીનો દેશ તાબે કર્યો. ગ્વાલીઅર ને ગોહદ (ધોળપુર) નાં રાજ્ય પણ જીત્યાં. વળી તેણે બિહાર પ્રાંત કબજે કરી બંગાળના સ્વતંત્ર રાજાને વશ કર્યો.

બાબરનું મરણ. ૫ હિંદમાં આવ્યાને ચાર વરસ થયાં તેવામાં એનો વહાલો દીકરો હુમાયુ મોટો પડ્યો. ત્યારે મુલ્કાંએ કહ્યું કે દીકરા કરતાં પણ વધારે વહાલી વસ્તુ ખુદાને અર્પણ કરવાથી તમારો દીકરો બચશે, માટે દેહીનૂર અર્પણ કરો. એ સાંભળી બાબરે કહ્યું કે તે કરતાં પણ વધારે વહાલો મારો માણુ છે, એમ

કહી હુમાયુ પાછળ પ્રદક્ષિણા કરી ખુદાની ખંડગી કરી કે હુમાયુને ખમાવી મને લ્યો. આ અંતઃકરણની પ્રાર્થનાથી ખાબર માદો પડીને ૪૮ વરસની ઉંમરે મનુષ્ય પામ્યો. ૯ સ. ૧૫૩૦. એનું મુકદ્દમેની ઇચ્છા પ્રમાણે કાબુલમાં લઈ જઈને દાખ્યું. એના મરણ વખતે કાબુલથી બિહારપ્રાંત સુધીનો મુલક એના તાબામાં હતો.

આખરના ગ્રણ્ય. ૬. ખાબર પોતાનું જન્મચરિત્ર પોતાના હાથે તુર્કી ભાષામાં લખેલું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એ ચાર વરસની વયે ગાદીએ બેઠો ત્યારથી મરતાં સુધી એનું આયુષ્ય લઘુ-ઇએ લઘવામાં ગયું છે. એને પ્રસંગોપાત કાબુલાર મોકલતા કરવી પડી હતી, તે છતાં તેનો મૂળ સ્વભાવ નિર્દય નહોતો. તે પોતે વિદ્વાન હોઇને ફારસી તથા તુર્કી ભાષામાં કાવ્ય બનાવતો હતો. વળી અવકાશના સમયમાં રસ્તા બંધાવવા, ઝાડો રોપાવવાં, કુવા, તળાવ બોદાવવાં તથા પાણીના નળ બંધાવવા તરફ તે હમેશાં લક્ષ આપતો. એ લઘાઈમાં હારે તોપણ હિંમત હોડતો નહિ, ને તાબે થનાર ઉપર ઘા કરતો નહિ.

પ્રકરણ ૨ નું.

હુમાયુ.

૧. મોગલાઈના ભાગ. ૨. અંધ નોના બગવા. ૩. ગુજરાતના બાહાદુરશાહ ઉપર ચઢાઈ. ૪. હુમાયુએ ગુજરાત જીત્યું. ૫. બંગાળા ઉપર ફેરાઈ. ૬. હુમાયુની હાર. ૭. હુમાયુની છેલ્લી હાર ને નાસતું. ૮. હુમાયુનું મૃત્યુ જવું.

મોગલાઈના ભાગ. ૧. ખાબરને ચાર દીકરા હતા હુમાયુ કામરાન, હિંદાલ ને મીરજાઅકરી તેમાં કાબુલ તથા કંદહાર કામરાનને, બિહાર પ્રાંત અને મેવાત પ્રાંત મીરજાઅકરીને આપીને બાકીનું આગ્રા અને દિલ્હીનું રાજ્ય હુમાયુ કરવા લાગ્યો. ૯. સ. ૧૫૩૦ હુમાયુએ મોટા મનથી રાજ્યના ભાગ પાડી પોતાના ભાઈઓને તે વહેંચી આપ્યા. પણ તેથી મોગલાઈ બંધાના કટકા થયા ને તે નાશનું પડ્યું. પછાણ રાજ્ય ગયાને માત્ર ચારજ વરસ

થયા હતા તેથી હજી તે-
મનુ પ્રબળ તટ્યું નહોતું.
વળી તેઓ મોગસોને અ-
તઃકરણથી ધિક્કારતા હતા,
તેથી તેને માત્ર પોતાનાજ
લશ્કર ઉપર અધાર રાખ
વાનો હતો. પરંતુ લશ્કરમાં
ઝરતી કરવાનું ક્ષેત્ર માત્ર
કાબુલ હતું. તે કામરાનને
આધ્યાથી બંધ થયું.

અફઘાનોના બળવા
ર હુમાયુ ગાદીએ બેઠો કે
જીવાનપુરના અફઘાનોએ
બળવો કર્યો. હુમાયુએ તે
સમાવ્યો, એવામાં શેરખા

નામે પહાણે ચૂનારમદનો કિલ્લો લઇ લીધો. હુમાયુએ ત્યાં જઈ
ચૂનારમદ છોડ્યો ને શેરખાને વશ કર્યો.

ગુજરાતના બહાદુરશાહ ઉપર ચઢાઇ. ૩. ગુજરાતનો પા-
દશાહ બહાદુરશાહ હતો. તેણે માળવાનું રાજ્ય જીતીને ખાનદેશ,
વરાડ ને અહમદનગરના રાજાઓને તાબે કર્યા હતા. વળી તેણે
ફિરંગીઓ સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો. એણે હુમાયુના
એક બંડખોર સાળાને આશ્રય આપ્યો હતો. તેને તે હુમાયુને
સ્વાધીન કરતો નહોતો. વળી તેણે પાછલા લોદી પાદશાહના વંશજ
અક્ષાહીન લોદીને લશ્કર તથા નાણાંની મદદ આપી દિલ્હીનું રાજ્ય
જીતવાને મોકલ્યો, અને પોતે લશ્કર લેઈ ચિતોડ ઉચર ચઢ્યો.
સંગના મૂચા પછી રજપુતો નબળા પડી ગયા હતા, તેથી સંગના
પુત્રને નસાહી તેણે ચિતોડ જીતી લીધું. બહાદુરશાહ ચિતોડ ઉપર
ચઢ્યો ત્યારે સંગની સ્ત્રી કર્ણાવતીએ હુમાયુને બાઇતુલ્ય ગણી રક્ષા

હુમાયુ.

મોક્ષીને પોતાના કુંવરની મદદે બોલાવ્યો. એ કરણાવતીનો સ્વામી સંગ, જો કે બાગર સામે ચઢ્યો હતો તોપણ હુમાયુએ મોટા મનથી કરણાવતીની રક્ષા બાંધી. તેને પોતાની બેન પ્રમાણે મણી તેના કુંવરની મદદે આવવા નીકળ્યો. એ વખતે હુમાયુ બંગાળામાં હતો, તે શેરખાને હરાવીને ત્યાં પોતાનો અમલ બેસાડતો હતો તેવામાં અક્ષાઉદ્દીન લોદી આગ્રા ઉપર આવવાના તથા બહાદુર ચિતોડ ઉપર ચઢવાના સમાચાર મળ્યા, તેથી તે તાજડતોળ આગ્રે આવ્યો ને અક્ષાઉદ્દીનને હરાવી ચિતોડ આવવા નિકળ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૩.

હુમાયુએ ગુજરાત જીત્યું. ૪. હુમાયુ આવ્યો ત્યારે બહાદુર ચિતોડ જીતીને મંદેસરમાં જાવણી નાખી પડેલો હતો. તેથી હુમાયુ મંડુગઢ જીતી મંદેસર આવ્યો. ત્યાં બહાદુરની જાવણીમાં અનપાણીનો તોર પડવાથી તે નાસીને ચાંપાનેર થઈ ખંભાત ગયો, ને ત્યાંથી દીવ ગયો. હુમાયુ તેની પાછળ પડ્યો ને ચાંપાનેર જીતીને આખો ગુજરાત પ્રાંત તેણે વશ કર્યો ઇ. સ. ૧૫૩૪.

બંગાળા ઉપર ફરી સ્વારી. ૫. હુમાયુ ગુજરાતમાં હતો. તેવામાં શેરખાંએ ફરીને અગવો કરી બંગાળા જીત્યું. આવા સમાચાર મળવાથી મીરજી અશ્કરીને ગુજરાતનો સુબો હરાવી હુમાયુ બંગાળા ઉપર જવા નીકળ્યો. હુમાયુ ગયા પછી બહાદુરે ફરીને ગુજરાત જીતી લીધું ઇ. સ. ૧૫૩૬.

હુમાયુની હાર ૬. હુમાયુ આગ્રે થઈ બંગાળે ગયો ને સુનારગઢ જીતી (ગોડ) ઢાકા સુધીનો મુલક તેણે તાબે કર્યો. પણ વર્ષાઢાળ આવ્યાથી લડાઈ બંધ પડી. એવામાં એની ફાજ એને છોડી જવા લાગી એના બાઈ હિંદાલ પોતાની સુઆગીરી ઉપરથી જતો રહ્યો. તથા શેરખાંએ કનોજ સુધીનો મુલક જીત્યો. એવા સમાચાર મળ્યાથી તે આગ્રે આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં મોગીર આગળ શત્રુ ફાજ એને હરાવ્યો. શેરખાંએ બકસર આગળ એના ઉપર જાઓ માયે તેમાં હુમાયુનું લશ્કર નાશ પામ્યું ને તે એકલો મહા મુસ્લેલીથી બચીને આગ્રે પહોંચ્યો અને એની

રાણી શત્રુને હાથ પકડાઈ ઈ. સ. ૧૫૩૯. પણ શેરખાએ તેને માનભેર આગ્રે મોકલી દીધી. તે પછી એણે પાદશાહ પદ ધારણ કર્યું.

હુમાયુની છેલ્લી હાર અને નાશવું. ૭. થોડી મુદતમાં હુમાયુ, કામરાન ને દિલાવ ત્રણે ભાઈઓએ દિલ્લીમાં એકઠા થઈ એકમતથી લડાઈની તૈયારી કરી લશ્કર જમાવી ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં હુમાયુ શેરખા સામે લડવાને ચાલ્યો. કતોજ આગળ બંનેનાં લશ્કર સામસામે થયા. હુમાયુએ એ લઢાઈમાં સત્જનક હાર ખાધી તેથી તે પોતે નાસી ગયો, ત્યાંથી તે દિલ્લી થઈ ત્રાહોર ગયો, પણ કામરાન તેને મદદ કરે એમ નહિ જણાયાથી તથા પંજાબ પ્રાંત કામરાને શેરખાને આપી દીધાથી તે સિંધ છૂતવાને ગયો. ત્યાં દોઢ વરસ મથ્યો પણ તે નહિ મળવાથી તે અમરકોટ ગયો. અહિં તેની રાણી હમીદાએ મહાન્ અકબરને જન્મ આપ્યો. ઈ. સ. ૧૫૪૨.

હુમાયુનું ધરાન જવું. ૮. અમરકોટના સોડા રાજા રાણાપ્રસાદે એન પંદર હજાર માણસની ફોજ મદદમાં આપી તે લેઈ હુમાયુ પહેલો સિંધ છૂતવાને નીકળ્યો, પણ તે છૂતી શક્યો નહિ, ને મહા મુશ્કેલીથી આળીસ-પચાસ આદમીની સાથે તે કંદહારને માર્ગે ધરાન ગયો. ૧૫૪૩. તે વખતે મીરજાઅલ્લકરી કંદહારમાં અધિકારી હતો. તેનો ધરાદો હુમાયુને પકડવાનો હતો, પણ તેમ બની શક્યું નહિ. માત્ર તેની રાણી હમીદા ને બાળકુવર અકબર તેના તાબામાં આવ્યાં તેમને એણે કેદ કર્યા.

પ્રકરણ ૩ જું

પુનઃ પઠાણ રાજ્ય.

સૂરકુલના પાદશાહ.

૧. શેરખાં. ૨. શેરખાંની બેઘપુર ઉપર સ્વારી. ૩. શેરખાંનું મરણ. ૪. શેરખાંની રાજનીતિ ૫. સલીમશાહ. ૬. આદીલશાહ. ૭. મોગલાઈ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના ૮. હુમાયુના મૃત્યુ.

શેરખાં. ૨. શેરખાંનો દાદો પેશાવર નજીક રહેતો હતો. ત્યાંથી તે બહિસોત્ર લોદીના વખતમાં ચાકરી બોળવાને દિલ્લી આવ્યો; તેના દીકરાને બંગાળના સુબાએ ૫૦૦ સ્વારોની સરદારી ને બંગોર આપી. શેરખાંનું મૂળ નામ ફરીદખાં હતું ને તે સૂરકુળનો પઠાણ હતો. ઇસ્લાહીમ લોદીના વખતમાં બહાર પ્રાંતનો સુબો સ્વતંત્ર થયો હતો, તેને ત્યાં ફરીદ નોકર રહ્યો. તે સુખાની સાથે તે એક વખત શિકારે ગયો હતો ત્યાં તેણે એક વાઘને એકજ ઝટકાથી મારી નાંખ્યો, તેથી તેણે તેને શેરખાંનો ઇલાકાત આપ્યો. ને ત્યારથી તે તેજ નામથી ઓળખાયો. એ પોતાની ચતુરાઈ, બહાદુરી ને લઢાઈમાં કુશળતા, બતાવી, પઠાણબળ એકત્ર કરી મોગલોને હરાવી પોતેરાજ્યનો ધણી થયો.

શેરખાંની બેઘપુર ઉપર ફત્વારી. ૨. ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં ગાદીએ બેઠા પછી એણે માળવા પ્રાંત જીત્યો ને ત્યાંથી તે ઇ. સ. ૧૫૪૧ માં બેઘપુરના રાજા માલદેવ ઉપર ચડ્યો. ત્યાં ધણી દિવસ સુધી લઢાઈ ચાલી પણ તેનો જય થયો નહિ, ત્યારે તેણે રાઠોડના એક મોટા સરદારને ફોડવાની યુક્તિ કરી. તેણે તે રાઠોડ સરદારના નામથી પત્ર લખી માલદેવના હાથમાં જય એવી રીતે મોકલ્યો તેમાં તે સરદારે ફૂટવાનું કયુલ કર્યાંથી તેને બેઘપુરની જગીર આપવાની શેરખાંએ કયુલ કરી હતી. આ કાગળ માલદેવના હાથમાં આવ્યાથી તેણે તે સરદારને બોલાવીને વંચાવ્યો. ત્યારે તેણે કયુલ કે શેરખાંએ મારી નેમકહવાથી ને સ્વામી ભકિતને બદો લગાડવાને આ જોઈ કર્યાં છે, પણ હું તેને ખાતરી કરી આપીશ. એમ કહી તેણે માત્ર પોતાનાજ લશ્કરવડે શેરખાંના અસાવધ લશ્કર ઉપર એકદમ છાપો માર્યો ને તેને નસાડ્યો. આખું રાઠોડ સૈન્ય એ બેઘ શેરખાંના લશ્કરના ઉપર તુટી પડ્યું. તેથી તે હારીને પાછો ગયો.

શેરખાંનું મરણ. ૩. ખીજે વર્ષે તેણે રાયસેનના કિલ્લા ઉપર ઘેરા લાલ્યો. ઘેરાયલા લશ્કરે બહાદુરી બતાવ્યાથી તેને અભય વચન આપી કિલ્લો સર કર્યો, ને કિલ્લેદારોને જોઈ કરી મારી નાં

ખધા, ત્યાંથી તે કતિંગર ઉપર ચઢ્યા. ત્યાં એનું દારૂખાનું સંજ-
ગી હિઠવાથી ત્યાં તે દાઝ્યો ને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૪૫.

શેરખાંનો રાજ્યનોતિ ૪. એ પાદશાહ બહુ ડાહ્યો ને પ-
રાકમી હતો. એણે બીજા પડાણ પાદશાહની પેઠે એની હિંદુ પ્ર-
જાને દુઃખ નહિ દેતાં તેને શાંત ને આશાદ કરી. બંગાળાથી સિંધુ
નદી સુધી એક મોટો રસ્તો કરાવ્યો હતો, ને તેની ઉપર ઝાડો
રોપાવ્યાં હતાં કેકાણે કેકાણે ધર્મશાળા. દૂરા બંધાવી અનલેખ
બંડાવ્યાં હતાં. લોભને લાંબે (વશ્વાસપાત કરીને રાયમેનના કિલ્લે-
દારોને માર્યા, એજ માત્ર એણે મોટું પાપ કર્યું હતું, ને તેનું ફળ
પરમેશ્વરે તેને બીજે વરમે આપ્યું.

સલીમશાહ ૫. શેરખાંના મોટા દીકરા આદીલમાં રાજ્ય
કરવાનો હમ ન હેવાથી સરદારેએ શેરખાંના નાના દીકરા સ-
લીમશાંતે ગાદી આપી. એ પાદશાહ શૂન ને હેંચિઆર હતો.
એણે દિલ્હીમાં એક રાજ્યમહેલ બંધાવ્યો. એણે એના આપનું મે-
ળવેલું રાજ્ય સાચવીને આશાદ કર્યું. તથા શેરખાંનાં લોકાપયોગી
કામો પૂરાં કરી તેમાં વધારો કર્યો. એ પાદશાહ નવ વરસ રાજ્ય
કરી ઇ. સ. ૧૫૫૩ માં મરણ પામ્યો.

આદીલશાહ ૬. સલીમશાહના બાળકુંવરને મારીને શેર-
ખાંના મોટા રોકે પાદશાહ થયો. પણ ને જાને નબળો હતો.
તેણે ધોનાળાણાથી ખતવતાં આજી કર્યો, તથા મોટા મોટા સ-
રદારોની જાતીના ખત નવવત્ર માર્યાંને આપરા માંડી, તેથી
દેશમાં બેડા હડતા. એમ આગ મધ્યાદ્યુર તમરો કરી દિલ્હી
ને આશ્રા હતા લીધાં. આદીલશાહ બંગાળમાં નસી ગયો. ત્યાં
ઇબ્રાહીમે તેમ ઉપર સ્વારી કરી; પણ આદીલશાહના વજીર હે-
મુએ તેને દરબ્યો. પંડતખનાં શેરખાંના લતિંગ અહમદખાં સુબો
હતો. તેણે અગરો કરી દિલ્હી ને આશ્રા લઇ લીધાં, ને સિકંદર
એ નામથી તે પાદશાહ થયો.

મોગલાહ રાજ્યનો પુનઃ સ્થાપના. ૭. ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં
હુમાયુ ઇરાનમાં નાસી ગયો હતો, ત્યાં તે માત્ર ત્રણ વરસ રહ્યો.

ત્યાના પાદશાહ તમરે ચૌદ હજાર સ્વાર હુમાયુને મદદમાં આપ્યા તે વડે મીરજાઅશકરી પાસેથી કંદહાર જતી લીધું ખીજો ભાઈ કામરાન કાણુત્રમાં હતો, તેણે હુમાયુની રાણી તથા કુંવર અકબરને કેદમાં રાખ્યાં હતાં. તેના ઉપર હુમાયુએ સ્વારી કરી હરાવ્યો, ને તેની આખો ફેાડી ત્યાંથી પંદર હજાર માણસની ફેાજ લઈ હુમાયુ પંજાબમાં પેઠો ને તે પ્રાંત તેણે કબજે કર્યો. ત્યાંથી આગળ વધી સિકંદર પાસેથી દિલ્લી તથા આગ્રા પણ જતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૫૫૫ પરંતુ થોડીજ મુદતમાં તે દાંદરા ઉપરથી પડીને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૫૬.

હુમાયુના ગુણ. ૮. હુમાયુ સ્વભાવે દયાળુ, માયાળુ, નમ્ર, સાદો, મોટા મનનો ને જ્ઞાદુર હતો. તોપણ લશ્કરી સરદાર તરીકે કુશળ ન હોય થી, શેરખાં જેવા કુશળ સરદારથી તે હાર પામ્યો.

મકરણ ૪ થું.

મોગલાઈ રાજ્ય.

અકબર.

૧. હેમુની સ્વારી. ૨. હેમુના ગુણ. ૩. અકબર બહે-રામથી છુટો થાય છે. ૪. શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ. ૫. મોગલ સરદારોને વશ કરવા. ૬. અકબર હિંદુઓને મેળવી લે છે. ૭. ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ ૮ રાણા પ્રતાપસિંગ ૯. શુજરાતનું જતાવું. ૧૦. ઓઢાઆની જીત. ૧૧. બંગાળા. ૧૨. મીરજા હાકીમનો બળવો. ૧૩. કાસ્મર. ૧૪. ચુસકેજ લોકોનો બળવો. ૧૫. સિ. ઇ. ૧૬. દક્ષિણના રાજ્ય. ૧૭. અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૮. અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૯. ખાનદેશ ખાલિસા કર્યો. ૨૦. સલીમનો બળવો. ૨૧. પાદશાહનું મરણ. ૨૨. અકબરના ગુણ ૨૩. અકબરનો નવો પંથ. ૨૪. હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૫. પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૬. જમાબંદો. ૨૭. રાજ્ય વહીવટ. ૨૮. અકબરના વિદ્વાનો. ૨૯. અકબરની મહત્તા.

હેમુની સ્વારી. ૧. હુમાયુ મરણ પામ્યો ને વખતે અકબર પંજાબમાં હતો. એવામાં આફઘાનના વજીર હેમુએ મોગલો પાસેથી દિલ્લી ને આગ્રા પાછા જીતી લેવાનું સ્વારી કરી. આગ્રા જીતીને દિલ્લીના કિલ્લેદાર તારનીમેગ પાસેથી દિલ્લી પણ તેણે જીત્યું. આ સમાચાર સાંભળી અકબર પોતાનું સૈન્ય લેઇ તેની સામે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું, હેમુની આંખમાં એક તીર વાગ્યું, તોપણ તે બહુ બદાદરીયા લઢ્યો, પણ અંતે તે હાર્યો ને દેહ પકડાવ્યો. એ વખતે પાદશાહને મુખ્ય મદદગાર તેનો વજીર બહેરામખાન હતો. પાદશાહ નાનો હોવાથી તેના રક્ષકનું ને રાજ્યના અંદોલનનું કામ તે કરતો. બહેરામખાને પરધર્મી હેમુનો શિરચ્છેદ કરવાનું પાદશાહને કહ્યું, ત્યારે અકબર મોટા મનથી પણ દઢનાથી બોલ્યો કે તામે થયેલા ધ્રાવણ શત્રુ ઉપર હું ધા કરવાનો નથી, એથી બહેરામને માફ લાગ્યું ને એણેજ તેને શિરચ્છેદ કર્યો. નાની વય છતાં અકબર કેવો દયાળુ ને મોટા મનનો હતો !

હેમુના ગુણ ૨ હેમુ પતનો વાણીઓ હતો, છતાં તે બહાદુર, બુદ્ધિવાન, દીર્ઘદષ્ટિવાળો ને શાણો હતો. તે હલકી પદ્ધતિ ઉપરથી પોતાના સારા ગુણો વડે પાદશાહની વજીરાત પામ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ પઠાણ જેવા અભિમાની ને તોફાની લોકોને વશ કરી તેનો સેનાપતિ થયો, અને પોતાના સ્વામીની વતી દિલ્લી ને આગ્રા જીતીને મોગલોના બહાદુર સરદારો સામે યર્ધ શક્યો. પઠાણ પાદશાહના સમયમાં દિલ્લીમાંથી માત્ર હેમુજ એટલી ઉચી પાયરીએ ચઢ્યો હતો. એના મરણથી આફઘાનના મુખ્ય આપાર ગયો, ને તે પોતે પણ બંગાળાનું એક બંડ સમાવર્તા મરણ પામ્યો.

અકબર બહેરામથી છૂટો થાય છે. ૩. બહેરામ બહાદુરને નિમદ્વન્દાવ પણ નિર્દય અને અતિવેદી હતો. એણે બામરનો સોમતી ને હુમાયુને ઉપયોગી થઇ પડેના દિલ્લીનો સુબો તારનીમેગ હતો તેને મરાવ્યો. તેમજ બીજા એક અમીરને પણ નાના સરખા અપરાધ માટે મરાવ્યો, તથા પાદશાહના ગુરને દેશપાર કર્યો. આવી વર્તણૂકથી અકબરને માફ લાગ્યું. બહેરામના કંઠથી સ્વભા-

વળી બીજા મોગલ સરદારે પણ તેનાથી કંટાળ્યા હતા, તેથી અંકજરે બહેરામથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છ્યું તેણે આગ્રેથી જિલ્લા જઈ દહેરા પીટાગે કે આજથી હું પાદશાહ છું. રાજ્યમાં મારા સિવાય કોઈનો હુકમ માનવો નહિ. આ સાંભળી બહેરામને માફ લાગ્યું તેથી તેણે પંજાબમાં જઈ બળવો કર્યો, પણ પાદશાહે તેને હરાવ્યાથી તે શરણે આવ્યો. અંકજરે તેણે કરેલા ઉપકાર સંભારીને તેનો ગુન્હો માફ કર્યો. ને તેને કહ્યું કે તમે હાલો દરબારમાં મોટા અધિકાર ઉપર રહો અથવા કોઈપણ ઠેકાણે સુથાનું કામ કરો કે મકે જાઓ. બહેરામે મકે જવાનું પસંદ કર્યું. ને ત્યાં જવાને તે ગુજરાત ભણી ચાલ્યો, તેણે પહેલાં કોઈ અધવાનનો ઘાત કરાવ્યો હશે, તેથી તેના છોકરાએ આવીને તેને માર્ગમાંજ મારી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૫૧૦.

રાજઆનની મુશ્કેલીઓ. ૪. બહેરામથી છુટ્યા પછી આખા રાજ્યનું જોખમ અંકજરને માથે આવી પડ્યું. તે વખતે તે માત્ર ૧૮ વરસની કાચી વયનો હતો; પણ તે એટલો બુદ્ધિમાન, દીર્ઘ દષ્ટિવાળો, ચપળ, બદાદુર ને દલ હતો કે તે વડે તેણે પોતાનું રાજ્ય સાચવ્યું; એટલુંજ નહિ, પણ તે પોતાનું નામ અમર કરી ગયો. ભરતખંડના સધળા પાદશાહો કરતાં ને ઉત્તમ નીવડ્યો અને દુનિયામાં પણ એના જેવા પદશાહો થોડાજ થયા છે. મોગલો પરદેશી ને પરદર્શી હતા, તેથી ભરતખંડની પ્રજા તેમને ચાહતી નહોતી. વળી આગલા પદાણ પાદશાહોની જાતના સિપાઇ, સરદાર ને સૈનિક એકધર્મી, જતાં દિંદુ કરતાં મોગલોને વખતે ધિક્કારતા; કેમકે મોગલો તેમનું રાજ્ય પચાવી પડનારા હતા મોગલો પણ અંકજર આગક હોવાથી તથા બહેરામનો ભય ગયાથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છતા હતા, આ પ્રમાણે અંકજરને દિંદુ, પદાણ ને મોગલ સધળા તન્દથી ભય હતું, ને તે સધળાનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. ધણી સમયસૂચકતા વાપરી અંકજરે તે સધળામાંથી સલામત પાર ઉતર્યો, ને તેણે મોગલાઈ રાજ્ય મજબુત કર્યું, પદાણ ને તુર્ક શાસકોના વખતમાં અધવાનિસ્તાન, ઇરાન ને તુર્કસ્તાનમાં-

થી ધણી લોક આવી લસકરની ભરતી કરતા, તેમ આ દેશમાં પણ એ લોકની વસ્તી ધણી હોવાથી તેઓ પણ લસકરમાં નોકર રહેતા; પણ અકબરને તો ઘાઈ તરફથી મદદની આશા નહોતી. તેના વખતમાં કાબુલ, મીરજાહકીમ (કામરાગના દીકરા) ના તાઆમાં હતું. અકબર નાનો હોવાથી તે તેની વીરુદ્ધ હતો તથા રાજ્ય પચાવી પડવાની તેની ઇચ્છા હતી. વળી ખીજ પણ કેટલાક મેગલ સરદારો સ્વતંત્ર થવાને ચહાતા હોવાથી તેમની મદદની પણ આશા નહોતી. પરંતુ આ સર્વ સંકલ્પને પૂરો પડે તેવો અકબર હતો.

મોગલ સરદારોને વશ કરવા પ અકબરે મોગલ સરદારોને બંદોબસ્ત કરવાનું પ્રથમ ધાર્યું. તેના ખાનજમાન નામે સરદારે પ્રથમ બળવો કર્યો; તથા માળવાના બંદોબસ્ત માટે મોકલેલો અમદુલ્લાખાન ગુજરાતના પાદશાહને મળી ગયો. ખાનજમાને અયોધ્યાને પ્રયાગ જતી લીધાં તેથી અકબરે પંડે થોડાજ લસકરવડે એકદમ એચિના જઈને છાપો મારી ખાનજમાનને હરાવ્યો, ને માર્યો. બહારપ્રાંતની ઉત્તરના સખલપ્રાંતના હાકેમ સુલતાન મિરજાના છોકરાઓએ બળવો કર્યો. પાદશાહે તે બળવો સમાધાનીથી એ છોકરા ગુજરાતના પાદશાહને આશ્રયે ગયા. અકબરના ભાઈ મીરજાહકીમે આવી પંજાબ જતું. પણ અકબરે તેને હરાવીને પાછા કબુલ કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૬. એ રીતે એણે છ વરસની બંદર પોતાના રાજ્યના સધળા મોગલ બળવા સમાવી સમાધાની કરી, તથા બંડખોરો ઉપર દયા બતાવી, ને મોગલ સરદારોના મામાં ભયની સાથે પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો.

અકબર હિન્દુઓને મેળવી લેછ. ૬. અકબરની ધારણા એવી હતી કે હિન્દુ પ્રજાને સુસલમાન પ્રજાની સમાન પાળીને તથા સધળી પ્રજા તરફ સમાન દષ્ટિ રાખીને તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરવો. જેથી પદાણુ પાદશાહોના વારામાં જેમ હિન્દુપ્રજા વારંવાર સામી થતી તેમ સામી થાય નહિ; તથા તેમની સાથે સગપણની માંડથી બંધાવાય તો તેઓ પોતાને જરૂર પડે તો પૂર્ણ પ્રેમથી મદદ કરે. આ ધારણા પાર પાડવાને તેણે પ્રથમ તો હિન્દુઓ

ઉપરના જાત્રા તથા જળ-
આવેશ કાઢી નાંખ્યા. મન-
બ્ય પોતાને પર્ષદ પડે તે
ધમ પાળે તેમાં રાજ્ય
તરફથી અડચણ નાંખનાર
જૂલમ કરવો નહિ, એવું
જાહેર કર્યું. એણે રાજ્ય
ધનથી મુસલમાની ધર્મને
ઉત્તેજન આપ્યું નહિ ને
હિંદુ ધર્મને અડચણ કરી
નહિ; તેથી એની મુસલ-
માન પ્રજા એને નાસ્તિક
કહેતી તોપણ તેથી એની
પ્રજા હિંદુ સંતોષાઇ.

માનસિંહ.

જોધણા.

હિંદુઓને વશ કરવાને એણે
ખાજી યુક્તિ આ પ્રમાણે ક-
રી. પ્રથમ એણે જયપુરના
રાજા અદારમલ ઉપર સ્વારી
કરીને તેને હરાવ્યો ને તેની
કુવરી વેરે પોતે પરણ્યો.
તેમજ જોધપુરના રાજા
માલદેવની કુવરી* વેરે
પણ તે પરણ્યો. પોતાના
હાકરાને પણ રજપૂત ક-
ન્યા પરણાવી હતી. એ
પ્રમાણે રાજ્યસ્થાનમાં મો-
ટા રાજ્યો સાથે સમાધાન
કરીને તેમને પોતાના પ-
ક્ષમાં લીધાં, એટલુંજ નહિ,

* એ કુવરીનું નામ જોધણા હતું ને તેનો લીકરો સહીમ હતો.

પણ ત્યાંના રાજાએને પોતાના રાજ્યમાં સુખાએની તથા સરદારની જગા આપી. જ્યપુરના રાજા બહારમલ પછી થએલા બગવાનદાસને પંજાબની સુખાગીરી ઉપર નીમ્યો. તથા એ બગવાનદાસના દીકરા માનસિંગને પોતાના લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા આપી એ સિવાય બીજાં રજપૂત રાજ્યો પણ તાએ કરીને તથા સગપણ કરીને ત્યાંના રાજાએને લાયકી પ્રમાણે સરદારો બનાવ્યા.

ચિતોડ ઉપર ચઢાઇ. ૭. ચિતોડના રણા માત્ર અકબર સાથે સગપણ કરવામાં ન બળ્યા. મુસલમાનોને દીકરી દેવી એ હલકુ કામ ગણી તેમણે પોતાની કન્યા ન દીધી; એટલુંજ નહિ, પણ તેમના પટાવતોએ પણ ન દીધી. ચિતોડના સિસોદીઆ હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રજાભાવ ઉત્પન્ન કરવાના અકબરના એ મહાન કાર્યમાં ન બળ્યા, અને જે બળ્યા હતા તેમને હલકા ગણી અપમાન આપવા લાગ્યા; તેથી અકબરે ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી. ઇ. સ. ૧૫૬૮. તે વખતે ચિતોડમાં સંગનો પુત્ર ઉદયસિંગ રાજ્ય કરતો હતો. તે અકબર આવ્યાની વાત સંભળીને કુંગરમાં નાસી ગયો. પણ તેના સરદારો અને લશ્કર નાડા નહિ. તેમણે અંતલગી ચિતોડનો જ્યાંવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. રજપૂતોની દૃઢતા આગળ હલો કરીને ચિતોડગઢ લેવાય તેમ ન હોવાથી સુરંગ ફોડવાનો અકબરે ઠરાવ કર્યો. ઉદયસિંગ નાસી ગયો હતો તેથી તેનો મુખ્ય પટાવત સલુઅર ચિતોડી લશ્કરનો આગેવાન હતો. તે મરાયાથી તેની જગાએ તેનો નાનો ભાઈ પ્રતાપસિંગ થયો તે સોળ વરસનો હતો. તે, તેની સ્ત્રી અને માતા બહાદુરીથી લઢતાં લઢતાં રણમાં પડ્યાં એ પ્રમાણે રાણાનાં સર્ગા મરાયાથી લશ્કરની સરદારી જયમલે લીધી. એ જયમલ એદનુરનો મેડતીઆ જાતનો રાઠોડ પટાવત હતો. તેણે બહાદુરીથી અકબરના હુમલા પાછા વાળ્યા. સુરંગ પુટવાથી કિલ્લો તુટ્યો હતો, તે જગા રાત્રે જયમલ સમી કરાવતો હતો, તેવામાં અકબરે ગોળી મારીને તેને મારી નાંખ્યો, તેથી ચિતોડ જતાયું. સર્વગા રજપૂતો કેસરીઆં કરી રણમાં પડ્યા ને સ્ત્રીઓ મહેસમાં આગ લગાડી બળી મૂકી; પ્રતાપે ને જયમલે પોતાના

રાજના નાહા પછી પણ જે પરાક્રમ કર્યું તે જોઇ અકબર તાજુ થયો તેથી દિલ્હીના પોતાના મહેલના દરવાજા આગળ જે બાજુએ જે હાથી ઉપર એ બંને પરાક્રમી યોદ્ધાની માદગીરી રાખવાને જે બાવલાં કરી બેસાડ્યાં. ચિતોડ જતું પણ સિસોદીઆ છતાયા નહિ. એ પછી ચાર વરસમાં ઉદેસિંગ મરી ગયો, તે અશ્વત્થીની ખીણમાં પોતાના નામથી ઉદેપુર નામે ગામ વસાવી રહેતો હતો. ત્યાંજ રાજ્ય ગાદી કરી સિસોદીઆ રાણા રહેવા લાગ્યા.

રાણો પ્રતાપસિંગ. ૮. ઉદેસિંગ પછી તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંગ

રાણો થયો, તે ઉદેસિંગ જેવો ખીકણુ નહોતો. એના વડોવા કુંભા ને સંગ જેવો પરાક્રમી હતો. તે અકબરને નમ્યો નહિ. તેને નમાવવા માટે અકબરે પોતાના દીકરા મલીમને તથા જેપુરવાળા માનસિંગને મોકલ્યા. પાછલી લડાઇઓમાં સિસોદીઆ ને તેમના મદદગાર પટાવતોનાં સૈન્ય કપાઇ ગયાથી પ્રતાપસિંગ માત્ર બાવીશ હજારનું લશ્કર જમાવી શક્યો. તેટલા વડે તેણે

પ્રતાપસિંગ

હલદીધાટ શેક્યો. ત્યાંથી તેઓ મોગલોના જોરાવર લશ્કર ઉપર તુટી પડ્યા, તેમાં રજપુતો ઘણા કપાઇ ગયા અને પ્રતાપસિંગ મહા મુશ્કેલીથી બચ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૬. મુસલમાનો તેને પકડવા પાછળ પડ્યા. પાંડાઇ જવાના નિરંતર બચ વચ્ચે માત્ર પોતાના થોડાજ આમ્રહી સરદારો સાથે તે ઘણાં ઘણાં કડૂ વેડી આ ડુંગરથી આ

કુંગરે એમ બદકયો. અને આમ્રહ, ધીરજ, ઉલ્લોગ, ફહતા ને બદાદુરીથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પામું મેળવ્યું. તે સમયે અકબરનું બક્ષ ખીજાં રાજ્યો જીતવા તરફ લાગ્યાથી તથા પ્રતાપ જેવા વીર પુરુષને હવે વધારે હંદસાન કરવો નહિ, એવા મોટા મનથી પ્રતાપ સિંહ મરનાં સુધી નિરાતે રાજ્ય કરી શક્યો. તથા રજપૂતોની આબરૂ જાગી શક્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૭.

ગુજરાત જીતવું. ૬. એ પ્રમાણે રજપૂત રાજ્યો વશ કરીને તથા સગપણની સ્નેહગાંઠ બાંધી તેમની સહાય મેળવીને તેણે નર્મદાની ઉત્તરનાં સ્વતંત્ર થઇ ગયેલાં મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. પ્રથમ તેણે પંજાબથી બહાર સુધીના નાના દાક્રેમોને જરે કર્યા એટલે માળવા, ગુજરાત, ઓઢીઆ, અંગાળા, કાશિપર ને સિંધ એટલાં સ્વતંત્ર રાજ્યો તેને જીતવાનાં હતાં. પ્રથમ તેણે ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં માળવા જીત્યું. તે વખતે ગુજરાતને બાદશાહ નબળો હતો, તથા ધણા અંડખોરા ત્યાં એકઠા થયેલા હતા. બાદશાહ ત્રીજા મુજદ્દર પાસેથી અતિમાદખાન નામે ઉમરાવે રાજ્યસત્તા લેઇ લીધી હતી. પણ તે અંડખોરાનું સમાધાન કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે એ પ્રાંત જીતી લેવાને અકબરને તેડું મોકલ્યું. અકબરે આવીને ગુજરાત જીત્યું, ને રાજ્યને બંદોબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૩ અકબરના ગયા પછી વળી બળવો થયો. તેથી એમાસામાં લાંબી લાંબી મજલો કરી બાદશાહ નવ દિવસમાં આગ્રેથી ગુજરાતમાં આવ્યો. ને થોડું લોકર જતાં હિંમતથી ને ચતુરાઈથી બળવાખોરાને તેણે જરે કર્યા; તથા સમાધાની કરીને તે પાછો ગયો. આગળ જતાં બાદશાહ મુજદ્દરે બળવો કર્યો, પણ તે પકડાયો ને આગ્રે લઇ જતાં રસ્તામાંજ આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૩.

ઓઢીઆની જીત. ૧૦. તે સમયે ઓઢીઆ પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસેથી અકબરના સેનાપતિ ટોડરમલે ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં આખો પ્રાંત જીતીને દિલ્લીની બાદશાહતમાં મેળવ્યો.

બંગાળા. ૧૧. બંગાળામાં શેરખાના વંશજ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં દાદિદ નામે રાજા હતો. તેના ઉપર સ્વારી કરીને અકબરે બહાનુપ્રાંત સુધીનો મુલક જીત્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં અકબરના સરદાર ગોડરમચે તથા માનસિંગે બંગાળા ઉપર ચઢાઈ કરી દાદિદને માર્ગે ને એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો. તે પંધી ત્યાં ઇ. સ. ૧૫૮૦, ૧૫૮૨ ને ૧૬૦૦ માં બંડ થયાં. તે રાજા માનસિંગે તથા ગોડરમચે સમાવ્યાં, ને બંડખોરના આજવાનોને જગીર આપી શાંત પાડયા.

મીરજ હકીમનો બળવો. ૧૨. અકબરના સરદારે બંગાળામાં રોકાયા હતા, તેવામાં ઇ. સ. ૧૫૮૧ માં તેના ભાઈ કાબુલવાળા મીરજહાદમાં પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના સુબાને ઢાઢી મૂક્યો, તેથી અકબરે પંડે પંજાબમાં આવે ને હકીમને નસાડ્યો. અકબરે આગળ વધીને કાબુલ પણ જીતી લીધું. હકીમ શરણે આવ્યાથી તેને કાબુલને સુબો બનાવી અકબર પંજાબમાં પાછો આવ્યો. ત્યાં આવતાં સીંધની આ પાર તેણે અટક નામે કિલ્લો બંધાવ્યો, તે હજુ પણ છે. પંજાબમાં રાજા જગવાનદાસને સુબો કરાવી પોતે રાજ્યધાનીમાં આવ્યો.

કાશ્મિર. ૧૩. ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં મીરજહકીમ મરી ગયાથી પાદશાહ અટકને કિલ્લે આવ્યો. ત્યાંથી તેણે રાજા જગવાનદાસને લશ્કર આપી કાશ્મિર જીતવાને મોકલ્યો. તે વખતે કાશ્મિરમાં પાછળ કહેલા મીરના વંશજે રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસે અકબરનું હિપરીપણું મુલ કરાવી જગવાનદાસ પાછો આવ્યો. બીજે વરસે પાદશાહે બીજી વાર લશ્કર મોકલ્યું ત્યારે કાશ્મિરનો રાજા શરણે આવ્યો. અકબરે તેને બહાનુપ્રાંતમાં જગીર આપીને એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો, ઇ. સ. ૧૫૮૬.

ચુસકજી લોકનો બળવો. ૧૪. દિંદની વાયવ્ય કોણમાં આવજી નામે અફઘાને રોશનચે નામે એક નવો પંથ કહાડ્યો. તે લોકોનો જલાલ નામે એક સરદાર ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં કાબુલ તરફ લૂટફાટ કરતો હતો. તેનો બંદોબસ્ત કરવાને અકબરે રાજા બીરપલ

તથા પોતાના દૂધભાઇ જૈનખાંને લશ્કર આપીને મોકલ્યા. ઇ. સ. ૧૫૮૬. એ સરદારોનું પ્રથમ કાંઇ ન ચાલ્યું ત્યારે અકબરે ખીજું સૈન્ય તેમની મદદે મોકલ્યું. પણ અકબરનોએ તેમને ઓચિંતા ઘાટમાં ઘેરી લીધા. રાજા ખીરમલ મરણો ને અકબરના સધળા સૈન્યનો નાશ થયો. જૈનખાં એકલો નારીને અટક આવ્યો. એ સમાચારથી અને તેમાં પોતાના મિત્ર ખીરમલના મોતથી અકબર બહુ ખિન્ન થયો. તેણે જૈનખાંનું મોં પણ ન જોયું અકબરે તરતજ રાજા માનસિંગ તથા ટોડરમલને બોલાવીને લશ્કર આપી જલાલના ઉપર મોકલ્યા. તેમણે કેટલીક વારે જલાલને હરાવીને તેનો પરાજય કર્યો ઇ. સ. ૧૫૮૬. પરંતુ તે ઇ. સ. ૧૬૦૦માં મરણ પામ્યો, ત્યાં સુધી ટોડો કરતો બંધ પડ્યો નહિ. એ યુદ્ધ અથવા રોશનયે લોક પૂરેપૂરા કાષ્ટને તામે ન થતાં આજ સુધી સ્વતંત્ર છે.

સિંધ. ૧૫. સિંધમાં તે વખતે મુસલમાન થઇ ગયેલો સુમાના જાતનો જામ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેના ઉપર અકબરે એ વાર લશ્કરને મોકલીને એ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૫૪૨માં ખાલસા કર્યો. તથા ત્યાંના રાજાને જાગીર આપી. અકબર ગાદીએ બેઠો એવામાં કંદહાર ધરાની લોકોએ જીતી લીધું હતું. એ લોકને આગળ જતાં મહિમાદે કહ્યો થયાથી એ પ્રાંત પણ અકબરને મળ્યો. ૧૫૬૪.

દક્ષિણનાં રાજ્યો. ૧૬. એ પ્રમાણે નર્મદાની ઉત્તરનો સધળો મુલક તામે કર્યા પછી અકબરે દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. એ સમયે દક્ષિણમાં આહમણીવંશનું રાજ્ય તુટીને તેના પાંચ ભાગ પડી ગયા હતા. વરગુળનું હિંદુરાજ્ય આહમણી રાજ્યમાં જોડાઇ ગયું હતું. વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય રામરાજાને હરાવીને વિજયપુરનાજાએ જીત્યું હતું. વિજયનગરના તાબાના નાના નાના ખંડીઆ રાજા ખંડણી આપીને બચી ગયા હતા. ગાવિલગઢનું રાજ્ય અહમદનગરના મુલતાનોએ જીત્યું હતું. અકબરે દક્ષિણ જીતવાનો વિચાર કર્યો, તે વખતે ત્યાં ખાનદેશ, અહમદનગર, ગોવળકોડા, વિજયપુર ને બેદર એ પાંચ રાજ્યો હતાં.

અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૭. ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં અહમદ-

નગરનો હાકેમ પુરલાન
મરણ પામ્યાથી તેની
ગાદીના દાવા માટે ચાર
પક્ષ બંધાયા. તેમાંના
બળવાન પક્ષે અકબરને
દક્ષિણપાંતેડાગ્યાથી તેણે
પોતાનો દીકરો મુરાદ જે
ગુજરાતનો સુબો હતો,
તેને અહમદનગર જવાને!
હુકમ કર્યો. તે જતા
પહેલાં ત્યાં બહાદુર નામે
એક છોકરો ગાદી ઉપર
બેઠો, ને તેની ફાઈચાંદ-
ખીખી રાજ્યના સમ્રાટ

ચાંદખીખી

કારભાર કરવા લાગી. એ બાઇ વિગ્નપુરના રાજા અલીઆદિલ
શાહની વિધવા હતી ને તે બહુ બહાદુર હતી. તેણીએ દક્ષિણના
ખીખાં સુસલમાની રાજ્યોમાં સંપ કરી વિગ્નપુરના સુલતાન પાસેથી
મદદ મેળવી. મુરાદે આવીને અહમદનગરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેમાં
તેનો કાંઈ ઉપાય આપ્યો નહિ. તેના સમ્રાટ હુમલા ચાંદખીખીએ
બહાદુરીથી પાછા વાળ્યા. અહમદનગરના હાકેમે વરાડમાં જીતી
લીધો હતો તે અકબરને આપવાની ચરતે મુરાદે સલાહ કરી; પણ
તે પ્રાંતની સરહદ બાગત તકરાર ઉડતા ફરીને લઢાઈ સળગી.
ગોદાવરીને કાંઠે અને ભરકરની વચ્ચે લઢાઈ થઇ, તેમાં મુરાદ જ્ય
પામ્યો. એવામાં અહમદનગરમાં ફાટફુટ થઇને ચાંદખીખીને કાંઈએ
મારી નાંખી. એ ચાંદખીખી જેવી ખીજી કાંઈ મુસલમાન સ્ત્રી
બહાદુર થઇ નથી. તે ખૂબસુરત હતી ને જીવાનીમાં વિધવા થઇ
હતી, છતાં પોતાનું શીબળ સાચવી રહી. વળી તેણે સમયસૂચકતા

વાપરી બહાદુરીથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. ચાંદબીબી મૂઆ પછી અકબરના દંકરા દાનીઆલે અહમદનગર છતી લીધું એવામાં અકબર પણ દક્ષિણમાં આવ્યો.

અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૮ અહમદનગર મોગલોએ લીધું. પણ તે રાજ્ય તેમનાથી છતાંયું નહિ. બાકી રહેલા રાજ્યનો ફેટલોક ભાગ મલીકઅર નામે સરદારે કબજે કરીને મિર્તુજન નિગનમશાહને પાદશાહ ઠરાવી ઔરંગઝેબમાં ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રાજ્યની આખર શી રીતે આવી તે વાત આગળ આવશે.

ખાનદેશ ખાલસા કર્યા. ૧૯. અહમદનગર છત્યા પછી અકબરના એક સરદારે આસીરગઢ છતીને ખાનદેશના રાજ્યની આખર આણી; તેવામાં અકબરના દીકરા સલીમે ખંડ કર્યાના સમાચાર સાંભળી ખાનદેશ ને વાડની સુઆગીરી પોતાના દીકરા દાનીઆલને આપી તે ઉત્તરમાં જવા નીકળ્યો.

સલીમને ખળવો. ૨૦ પાદશાહના વડા દીકરા સલીમને અફીણ તથા દારૂનું વ્યસન લાગેલું હતું. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો તેવામાં તેણે પ્રયાગ, બહાર ને અયોધ્યા એ પ્રાંતો કબજે કર્યા, તથા ખખનામાંથી ત્રીશલાખ રૂપિયા ઉપાડ્યા. એ સાંભળી પાદશાહ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૧. તેણે સલીમને આગ્રે બેલાવી શિખામણ દીધી તથા બંગાળા ને એઢીઆ પ્રાંતો તેને આપવાના ઠરાવ્યા; પરંતુ સલીમના મનમાંથી કપટ ગયું નહિ. તેણે અબુલફઝ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવતો હતો તેને બુદેલખડમાં મરાવી નાખ્યો. એ અબુલફઝ પાદશાહનો વઝીર હતો. વળી તે વિદ્વાન હોવાથી અકબર તેને આદરતો હતો; તેથી તેના મોતથી પાદશાહે બે દિવસ સુધી તો અન્ન ખાધું નહિ. તેણે અબુલફઝને મારનાર ઉપર સૈન્ય મોકલીને તેનો નાશ કરાવ્યો; પણ એ મારનારને ઉશ્કેરનાર સલીમ હતો, એવું આખર પર્યંત અકબરના જાણ્યામાં ન આવ્યું. આગળ જતાં પાદશાહે સલીમ ઉપર વિશેષ પ્રતિ બતાવીને તેને રાજ્યચિન્હ ધારણ કરી પ્રયાગમાં સ્વતંત્રપણે રહેવાની છૂટી આપી; પણ ત્યાં અતિશય દારૂના

વ્યસનમાં તેના વડા દીકરા ખુશરૂ સાથે કળઓ કર્યો. તેથી ખુશરૂની મા (માનસિંગની ગદેન) ઝેર ખામને મરણ પામી, એથી સલીમ વધારે હેલેદિલ થયો.

પાદશાહનું મરણ. ૨૧. એવામાં અકબરની મા મરણ પામી. એના બે દીકરા મુરાદ ને દાનીઆલ દારૂના વ્યસનથી મરણ પામ્યા ને અબુલફઝલનો કારી ધા હતોજ. એ સંજોગથી અકબરની પ્રકૃતિ બગડી તેણે પોતાનો અંતકાળ સમીપ આવેલો જોઈ સલીમને બોલાવ્યો, ને પોતાના મરદારોને બેળા કર્યા. સલીમને શિખામણ દીધી કે આ મરદારો, સર્ગાવદ્દારા ને આશ્રિતોની સંભાળ રાખજે. મરદારોને તેણે કઢ્યું કે આજ સુધી જેવા મારી સાથે એકનિષ્ઠાથી ચાલ્યા છો, તેવીજ રીતે મારા દીકરા સાથે પણ ચાલજો. એમ કહી પોતાની તલવાર સલીમની કમરે બંધાવી. તે

પછી એક મુદ્દાને બોલાવી તેની સાથે નિમાજ પઢીને એક ખરા મુસલમાન માફક તે મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૬૦૫. તે વખતે તેના રાજ્યને ૫૦ મું વરસ ચાલતું હતું, ને તેની વય ૬૩ વરસની હતી.

અકબરના ગુણ.

૨૨. અકબર શરીરે મજબુત, સ્વરૂપે રૂપાળો ને સ્વભાવે શૂરો, ઉદ્યોગી અને

અકબર.

માયાળુ હતો તેની છાતી પહોળી ને હાથ લાંબા હતા. તે પોતાનું મન સ્વચ્છ રાખવાને માટે બાર મહિનામાં ત્રણ માસ માંસજલ્લ

નહિ કરતાં માત્ર અન્નનો મિતાહાર કરતો. તે થોડું એટલે ચારે પાંચ કલાક ઉંઘતો. એણે વખતના ભાગ પારી નિયમસર કામ કરવાની યોજના કરી હતી. તેથી એનો ધણો વખત લઢાઈઓમાં જવા છતાં એને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો તથા વિદ્વાનોનો વાદ-વિવાદ સાંભળવાનો વખત મળતો. તેને વાદ અને દાથીના શિકારનો શોખ હતો. વળી તે શરીર કસરત માટે થોડા ઉપર લાંબી લાંબી મજલો કાઢતો, ને કોઈવાર તો દિવસમાં વીશ કોશ સુધી પગે ચાલીને જતો. તે ન્યાયી ને દિલ્લનો દયાળુ હતો. જરૂર વગર તે લઢાઈ કરતો નહિ. ને લઢાઈમાં પકડાયતા ઉપર નિર્દયતા વાપરતો નહિ. તે સંસ્કૃત, ફારસી ને હીંદી ભાષા-શિષ્યો હતો. એ વિદ્યા, કાવ્ય ને ઇતિહાસના ગ્રંથો વાંચતો. તે કોઈપણ વિદ્યાને કે વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો; તથા પોતાની પ્રજાનું પાલન કરતો, ને તેમની આખાદી વધારવા તરફ લક્ષ આપતો.

અકબરનો નવો પંથ. ૨૪. અકબરને ધર્મની શોધ કરવાનો બહુ શોખ હતો. તેને મુસલમાની ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. તેથી તેણે મુસલમાની ધર્મની કેટલીક રૂઢીઓ-દાઢી વધારવી, મંજુકા બાંધવા વગેરે બંધ કરી, પગલા ધર્મની ઉપર સરકારની જખરજરતી હતી તે આઠાવી. સર્વ કોઈ પોતાને સારો લાગે તે ધર્મ પાળવાને સ્વતંત્ર છે એવો એનો અભિપ્રાય હતો. અકબરે હિંદુઓની પણ કેટલીક રૂઢીઓ અટકાવીને કેટલીક નવી ચલાવી. હોમમાં પશુવધ કરાવાની, ખુશી વગર સતી થવાની, ને બાળલગ્ન કરવાની બંધી કરી; તથા પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી. બધા ધર્મોનું સંશોધન કરવાને એણે વંદ, મહાભારત, રામાયણ વગેરે ગ્રંથોના ફારસીમાં અનુલક્ષજલના ભાષા રૂઢ પાસે તરજુમા કરાવ્યા. અનુલક્ષજલ પાસે બાહબલનો તરજુમો કરાવ્યો. ગોવેંથી એક પાદરીને બોલાવી તેને ગ્રીકમાંથી કેટલાક ગ્રંથોનો ફારસીમાં તરજુમો કરવાનું કામ સોંપ્યું. એણે શાસ્ત્રી, કાજી, ગોરજી, પાદરી ને મોખેદોને બોલાવાને ધર્મ સંવાદ કરાવ્યા. આ ઉપરથી એનો મત કબીરપથી જન્મે હતો; એટલે પેંગબર કાઢ થયો નથી એવું તે માનતો.

માણસ બુદ્ધિબળથી ઇશ્વરના સમજી શકે છે. જગતના કર્તા એક છે, તેને ભજવો. ને જેન જડ પદાર્થની જરૂર હોય તે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે દૃશ્ય પદાર્થો જેમજે ઇશ્વરને ભલે સંભારે. એના દરખાસો એ પણ એનાજ જેવા અભિપ્રાયના હતા. તેથી અકબરનો એ નવો પંથ ચાલ્યો. સત્તીમ પણ એજ વિચારનો હતો. પરંતુ અકબરના મૂળા પગી તે પંથ નાશ પામ્યો, ને સલીમના વિચાર પણ બદલાઈ ગયા.

હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૪. અકબરે જાતિનો તફાવત નહિ રાખતાં કાયદો પ્રમાણે હોદ્દા આપ્યા, તેથી એના રાજ્યમાં હિંદુઓને પણ મુસલમાનોની માફક નાના મોટા હોદ્દા મળ્યા. એના પ્રધાન મંડળમાં સંદારોમાં, સુઆઓમાં, ને વિદ્વાન મંડળમાં હિંદુઓ પણ ધ ૧ હતા. તેણે ધર્મભેદ કઠાડી નાખવાને હિંદુઓ ઉપરનો જજીઆ ને જત્રાવેરા બંધ કર્યો.

પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૫. અકબર પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવાને તેને પુત્ર સમાન પાળતો. તેના ઉપરના કરખોજ ઓછા કરીને અધિકારીઓ જૂઝમ ન કરે તેની ચંલાળ રાખતો. બરાબર ન્યાય મળે તેની દેખરેખ રાખતો. તેણે કાંડાં, નાક, કાન વગેરે અવયવો કાપવાની સજા બંધ કરી. દેહાંતદંડ પણ પોતાની પરવાનગી વગર કરવાની કોઇને છુટ નહોતી. લઢાઇમાં પકડાએલા કેદીઓને ગુલામ કરવાની કે વેચવાની મના કરી. વળી કોઇ પણ અરજદારની અરજ સાંભળી તે ઉપર તરત ખાન આપતો. એની પ્રજા એના ઉપર પ્રેમ રાખતી ને ગુન્હો કરતાં ડરતી; એના શત્રુ એનાથી ડરતા.

જમાબંદી ૨૬. વેરો ઉધરાવનાર વધારે લે નહિ કે રૈયતને માથે વધારે બોગં પડે નહિ, માટે તેણે ટોડરમત્ર પાસે જમાબંદીની નવી રીત કરાવી. તેણે બધી જમીન ફરીને માપવાની તેની ત્રણ પ્રત બાંધી. ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ એ પ્રત જમીનમાં નીપજતા પાક ઉપરથી બાંધી હતી. પાકનો ત્રોળે ભાગ સરકારમાં લેવાને ફરમાવ્યો. એ સિવાય બીજા અમલદારોના સબજા ભાગા બંધ કર્યા.

સરકારમાં દાણ ન આપતાં રોકડ આપે તો તે પણ લેવા માટે આંકડો નક્કી કર્યો. આંકડો નક્કી થવાથી ઉધરાતદારનો જૂલમ અટક્યો.

રાજ્ય વહીવટ ૨૭. રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને એણે અઢી અઢી લાખ રૂપિયાની ઉપજના તાલુકા ઠરાવી તેના ઉપર નવાજ નામ્યા. એવા કેટલાક નવાખોનો ઉપરી સુખો હતો. એના આખા રાજ્યમાં એવા અદાર સુખો હતા. એ સુખાઓને પણ પાદશાહની મંજૂરી સિવાય ખૂન કરવાની સત્તા નહોતી. ચોર વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખવાને મૂઠ્ઠી સીરખંચી રાખી હતી. એ સીરખંચીનો ઉપરી ફોજદાર હતો. ન્યાય કરવાને કાઝ રાખેલા હતા. ને ગામનો બંદોબસ્ત રાખવાને કોટવાળ હતા. ફોજમાં દશ સ્વારોથી દશ હજાર રૂબરોના સરદારો હતા. તેમાંથી ૫૦૦૦ કરતાં વધારે સ્વારોની સરદારી શાહજીના કે રજપુત રાજાઓ પાસે હતી. એવા મોટા સરદારો ત્રીસ હતા. એથી ઉતરતા દરજ્જાના સરદારો ધણા હતા. નોકરીના બદલામાં જમીન આપવાનો રિવાજ કહાડી નાખી એણે સર્વેના પગાર બાંધી આપ્યા.

આ બધી વ્યવસ્થા “આઈ ને અકબરી” નામે અકબરના ઇતિહાસમાં અબુલફઝેલખીએ.

અકબરના વિદ્વાનો

૨૮. એના વખતમાં અબુલફઝેલખી ને ફૈઝ નામે એ વિદ્વાન બાઈઓ થાણા સલાહકાર હતા, તેમાં અબુલફઝેલખી એનો મિત્રને પ્રધાન હતો. ટોડરમલ પણ એનો મિત્ર, પ્રધાન ને સલાહકાર હતો. એ વગર માનસિંગ, બિરખલ, ખાનખાનાન ને અકબરકાકા વગેરે વિદ્વાન

ભીરખલ.

ને શૂરા સરદારો હતા. વળી એના વખતમાં તાનસેન નામે ગરૈયો ગાયનમાં, તે ગંગ નામે કવિ કાવ્યમાં કુશળ હતા.

અકબરની મહત્તા. ૨૯. અકબરને સર્વ વાતે સુખ હતું. રાજ્ય, પ્રજા, વૈશ્ય, સરદાર, સલાહકાર એ સર્વ તરફથી સુખી છતાં, એના પુત્રાથી એને મહા દુઃખ થયું. એના બે પુત્રો દારૂના વ્યસનમાં મરણ પામ્યા, ને એને મોટે દીકરે બળવો કર્યો, તથા એના વડાદા મિત્ર અબુલફઝલને ઇ. સ. ૧૬૦૩ માં મરાવ્યો. એજ છોકરાની માઠી ટેવથી ખિન્ન થઈને પોતે મરણ પામ્યો. એટલું છતાં એણે પોતાના પુત્ર ઉપરનો પિતૃપ્રેમ તજ્યો નહિ. સલીમ નંદારો નીવડયાથી સલીમના દીકરા ખુશરૂને અકબરની પાછળ ગાદી આપવાનો વિચાર ખુશરૂના મામા માનસિંગ તથા બીજાઓએ કર્યો, પરંતુ અકબરે તો સલીમનેજ શિખામણુ દેઈ પોતાની સમક્ષ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો તથા એને મળીને ચાલવાને સરદારોને આજ્ઞા કરી. એવો એ મોટા મનનો હતો. અકબર એ હિંદમાં સર્વોત્તમ મુસલમાન પાદશાહ થઈ ગયો. ક્ષત્રી રાજાઓમાં જેવા રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, અશોક ને વિક્રમ થયા, તેવો મુસલમાન પાદશાહોમાં અકબર થયો; પણ હિંદને કબતરીમે એની પછી એવો બીજો કોઈ પણ પાદશાહ થયો નહિ, તેથી એણે ચલાવેલી રાજ્યનીતિ ધણીખરી એની સાથેજ નાશ પામી.

પ્રકરણ ૫ મું.

જહાંગીર,

૧. જહાંગીરની વર્તણૂક. ૨. ખુશરૂનો બળવો. ૩. તુર-જહા સાથે લગ્ન. ૪. અહમદનગર ઉપર ચઢાઈ. ૫. ઉદેપુર ઉપર ચઢાઈ. ૬. મલીકુંબર ઉપર પુત્ર સ્વારી. ૭. શાહ-જહાં ઉપર પાદશાહની અપ્રીતિ. ૮. મહોબતખાનનો બળવો. ૯. જહાંગીરના મૃત્યુ.

જહાંગીરની વર્તણૂક. ૧. પાછળ દલા પ્રમાણે સલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરી તખ્ત પર બેઠો. રાજ્યની ચરૂઆતમાં તે ન્યાયથી તથા સારી રીતે વર્ત્યો. તેણે ફરિયાદોની અમરણ દાખવા

જહાંગીર.

લશ્કરને રીખાવીને મારી નાખ્યું.

નુરજહાં સાથે લગ્ન. ૩. અકબરના સમયમાં કોઇ ધરાની વખાનો માર્યો પોતાનાં બે છોકરાં લેઇ ભરતખંડમાં આવ્યો. અકબરે તેને આશ્રય આપ્યો. એ ધરાનીને એક નુરજહાં નામે દીકરી અને અશોકપા નામે દીકરો હતો. નુરજહાં બહુ ખુબસૂરત હોવાથી સલીમને તેની સાથે લગ્ન કરવાનું મન ચલ્યું, પણ એ વાત અકબરને નહિ ગમ્યાથી તેણે નુરજહાંને કોઇ શેરઅફઘાન સાથે પરણાવી

માટે પોતાના મહેલની દીવાલે એક સાંકળ લટકાવી હતી; તે સાંકળ હલાવ્યાથી ધરમાં થંદ વાગીને પાદશાહને જાહેર થતું. તેણે અકબરના સમયના કામદારો કાયમ રાખ્યા અકબરના ચલાવેલા સૂત્રારા જનરી રાખ્યા તથા ધર્મની ખાખતમાં પ્રજા ઉપર બળાત્કાર ન કર્યો. એ પડે દારૂ પીતો હતો, પણ લોકોને દારૂ પીવાની તેણે મનાઇ કરી હતી.

ખુશરૂનો બળવો ૨.

જહાંગીર ગાદીએ બેઠો એવામાં તેનો પાટવી પુત્ર ખુશરૂ કેદમાં હતો, તે ચાર માસ અંદર છૂટ્યો. તેણે પંજાબમાં જઇ બંડ કર્યું. જહાંગીરે તેને પકડી કેદ કર્યો તથા તેના

નુરજહાં.

તથા તે સંહારને યંગાળામાં જગા આપી. નૂરજહાને તેની સાથે મોકલાવી દીધી. પણ અકબર મરણ પામ્યા પછી નૂરજહાને મેળવવાને જહાંગીરે શેરઅફઘાનને મરાવી નાંખ્યો. ને પોતે નૂરજહાને પરણ્યો. એ બાઇ જેવી ખુબસુરત હતી તેવીજ સલહ આપવામાં શાણી, ધણીને વશ કરવામાં ચતુર, મંકટ સમયે સાવધાન ને સ્વાર્થ સાધવામાં હેશિયાર હતી, જહાંગીરની ટટક્ષીક કૂટેવો એણે ડોડાવીને તેને સુધાર્યો. રાજ્યકારભારમાં પણ જહાંગીરને તે સારી સલાહ આપતી. જહાંગીરે નૂરજહાના બાઇ અસોફખાને સંહારની જગા આપી ઉમરાવ બનાવ્યો. તે અસોફખા પણ બહાદુર, ચતુર ને હેશિયાર હતો.

અહમદનગર ઉપર સ્વારી. ૪. અકબરે અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું નહોતું. ત્યાંના રાજા મિર્તુજ નિમ્નમશાહ હતો, ને તેને મલીકંબર નામે એક હબસી વજીર હતો. મલીકંબરે અહમદ નગરના રાજ્યનો ધણો ભાગ જીતીને ઔરંગાબાદમાં રાજ્યધાની કરી હતી. તેણે દક્ષિણમાં જમાયંદાની રીત ખાંધી હતી. એ રીત ઉત્તરમાં ટોડરમલે બાંધેલી રીતને મળતી હતી. એણે જહાંગીરના સરદાર ખાનખાનાનનો પરાજય કરી અહમદનગર જીતી લીધું ઇ. સ. ૧૬૧૦. તેથી જહાંગીરે પોતાના દીકરા પરવીજ તથા ખાન-જહાન લોદી અને રાજા માનસિંગ એ ત્રણેને મલીકંબર ઉપર મોકલી ગુજરાતના સુબા અબદુલ્લાખાનને પણ તેમની મદદે જવાનો હુકમ કર્યો. પણ અબદુલ્લા પહેલો જઇ પહોંચ્યો; તેને મલીકંબરે દરાવીને નસાડયાથી ઉપર કહેલા ત્રણે મોગલ સંહારો ભુરાનપુરમાં ધાવણી નાંખીને રહ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૨.

ઉદેપુર ઉપર ચઢાઈ. ૫. ઉદેપુરનો રાણો પ્રતાપસિંગ ઇ. સ. ૧૫૯૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેનો પાટવી પુત્ર અમરસિંગ ગાદીએ બેઠો. અકબરે મોટા મનથી પોતાના મરણ પર્યંત અમરસિંગનું રાજ્ય શાંતિમાં ચાલવા દીધું. પણ જહાંગીરે ઉદેપુરને વશ કરવાનું ધાર્યું. તેણે પ્રથમ શાહખાન પરવીજને મોકલ્યો; પણ તે રાજા સાથે સંધિ કરીને પાછો ગયો, બીજવાર મહોબતખાન નામે

સરદારને મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૭. તેણે એકવાર રાણા ઉપર જય મેળવ્યો. ગુજરાતના સુખા અમદાવાદમાં પશુ રાણા ઉપર ચઢાઈ કરી એક વાર જય મેળવ્યો. પણ એ કશાથી અમરસિંગ નમ્યો નહિ. તેણે પાદશાહ સાથે સગાઈ કરવાની તો નાજ પાડી, પણ તાબેદારી સુદ્ધાં કબુલ કરી નહિ. આ ઉપરથી પાદશાહે પોતાના વહાલા પશુ બહાદુર મેટા ખુરમને એક જમડે લશ્કર આપી ઉદેપુર મોકલ્યો. તેમણે અમરસિંગને નમાવ્યો, ત્યારે તે શરણે આવ્યો. ખુરમે તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું, ને તેના પાઠવી કુવરને પોતાની સાથે પાદશાહની હજુરમાં લેઈ જઈ પોશાક અપાવ્યો. તથા લશ્કરમાં મેટા સરદારની જગા અપાવી. ખુરમના આ પરાક્રમથી પાદશાહે ખુશ થઈ તેને શાહનો ઇલકામ આપ્યો ને તેજ ઉપરથી તેનું નામ શાહજહાં પડ્યું. ઈ. સ. ૧૬૧૪.

મલીકંબર ઉપર સ્વારી. ૬. એવામાં માસિંગ દક્ષિણમાં મરણ પામ્યો, તથા મલીકંબરને પાદશાહી લશ્કર જેર કરી શક્યું નહિ. તેથી પાદશાહે શાહજહાંને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. તથા પોતે પણ માળવામાં ઝાવણી નાખી પડ્યો. શાહજહાંએ દક્ષિણમાં જઈ વિજયપુરના રાજાને મલીકંબરના પક્ષમાંથી ફેડીને પોતાના પક્ષમાં લીધો. તેથી મલીકંબર તેને તામે થયો. ઈ. સ. ૧૬૧૭. ને અહમદનગર વગેરે લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો. શાહજહાં આ જય મેળવી માંડુમાં જહાંગીરને જઈ મળ્યો. ત્યાંથી બંને ગુજરાતમાં ગયા. ત્યાંથી પાદશાહ શાહજહાંને ગુજરાતનો સુખો બનાવી કાશિમર ગયો. કેમકે એ દેશ જીત્યા પછી દિલ્લીના પાદશાહોએ હવા ખાવાની જગા ત્યાં ઠરાવી હતી. આગળ જલ્દીજ મલીકંબરે જોએલો મુલક પાછો જીતી લીધાથી, પાદશાહે શાહજહાંને ફરીને દક્ષિણમાં મોકલ્યો તેણે બીજીવાર મલીકંબરને હરાવીને નમાવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૨૧.

શાહજહાં ઉપર પાદશાહની અપ્રીતિ. ૭. જહાંગીરને ચાર દીકરા હતા. ખુશરૂ, પરવીજ, શાહજહાં ને શહરિયાર. તેમાંથી ખુશરૂ ઈ. સ. ૧૬૨૧ માં મરણ પામ્યો. શાહજહાં બહાદુર હોવાથી પાદશાહની તેના ઉપર વધારે પ્રીતિ હતી. વળી નૂરજહાંના ભાઈ

અસોફખાની દીકરી સાથે તે પરણેલો હોવાથી તેની મરજી શાહજહાને રાજ્ય અપાવવા તરફ હતી; પણ નૂરજહાની શેરઅફઝાનથી થએલી દીકરી શહરિયાર વેરે દીધેલી હોવાથી નૂરજહાનું વલણ શહરિયાર તરફ હતું; તેથી જહાંગીરની પ્રીતિ શાહજહાં ઉપરથી કમી થાય એવો ઉચ્ચોગ નૂરજહાંએ આરંભ્યો. તેનામાં ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં ઇરાની લોકે કંદહાર છતી લીધું. શાહજહાની સત્તા દક્ષિણમાં જામેલી હોવાથી તે તોડવા અને કંદહાર પાછું લેવા સાફ શાહજહાને મોકલવાને નૂરજહાંએ જહાંગીરને સમજાવ્યો. તેથી પાદશાહે કંદહાર ચઢવાને શાહજહાંને હુકમ કર્યો. તે માંડુ સુધી આવ્યો. પણ ત્યાં તેને પાદશાહની મતલબ સમજવાથી તેણે પાદશાહને લખ્યું કે લશ્કર તૈયાર ન હોવાથી હું જઈ શકતો નથી. ત્યારે નૂરજહાંએ શાહજહાંનું લશ્કર મંગાવી શાહરિયારને મોકલવાને કહ્યું. પણ શાહજહાંએ લશ્કર નહિ મોકલતાં જળવો કર્યો ને જહાંગીર તથા શાહજહાંની ફેાળે મેલાતના જંગલોમાં મળી. શાહજહાં દહીને બુગનપુર આવ્યો. તેની પછવાડે પાદશાહે પરવીજ, ખાનખાનાન ને મહોબતખાનને મોકલ્યા. તેથી શાહજહાં નાશીને બંગાળે ગયો ને બંગાળા ને બહારપ્રાંતો તેણે છતી લીધા. પરવીજને મહોબતખાન તેની પછવાડે પડવાથી તે ફરીને દક્ષિણમાં આવ્યો ને મઝીકંબરને મળી ગયો. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૨૫ માં તે પાદશાહને શરણે ગયો.

મહોબતખાનનો અંગવો* ૮. હવે પરવીજ અને મહોબતખાન ઉપર આજ મૂકી તેનો જવાબ દેવાને હજૂરમાં બોલાવ્યા. મહોબતખાન બંગાળામાં ગયો ત્યારે ત્યાંથી કાંઈ સરકારી રકમ તેણે ઉચાપત કરી હતી, એવું તેના ઉપર આજ હતું; પણ તે નૂરજહાંનું કાવતરું છે એમ સમજવાથી મહોબતખાને પોતાના

* મહોબતખાનનો બાપ સગર ઉદેપુરના રાજા પ્રતાપસિંહનો ભાઈ હતો, પણ મહોબતખાન મુસલમાન થઈ ગયો હતો.

પાંચ હજાર રજપૂતો લઈ પાદશાહ પંખળમાં હતો, ત્યાં જઈ તેને કેદ કર્યો, ને પાદશાહના નામથી પોતે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. પરંતુ જલદીજ નૂરજહાની હાંશિયારીથી પાદશાહ ક્રૂર થયો, એટલે મહોબતખાન શરણે આવ્યો. પાદશાહ તેને દક્ષિણમાં શાહજહાં ઉપર મોકલ્યો, ત્યાં તેઓ બંને જણ મળી ગયા. એવામાં પરવીજ તથા મઝીકંબર મરણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૬૨૬. મઝીકંબર લઢાઈમાં શૂં ને રાજપૂતપટમાં પુરો હતો. તેના મૂઆથી અહમદનગરનું રાજ્ય નબળું થઈ ગયું. પાદશાહ પણ દમના રોજે કાશ્મિરથી લાહોર આવતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૭.

જહાંગીરના ગુણ. ૬. જહાંગીર સ્વભાવે લડો ને ઉદાર પણ દારૂડીઓ, સ્વછંદી ને વિપયી હતો. નૂરજહાને મેળવવા માટે એણે શેર અફઘાનનો ઘાત કરાવ્યો, એ પાપી કર્મ કર્યું. એ વાત એણે પોતાને હાથે પોતાની નિત્યનોંધમાં લખી છે. એના સમયમાં ઇલાંડના જેમ્સ પાદશાહ તરફથી સર ટામસરો નામે અંગ્રેજ વકાલ ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં વેપારના કરાર કરવા આવ્યો હતો, તેણે એ પાદશાહના દરબારની હકાકત લખી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે એના દરબારીઓ લાંચીઆ ને સિપાઈઓ કાંઈક સુસ્ત હતા, તથા અકબરના વખતના જેટલી એના વખતમાં રાજ્યની આબાદી ને બંદોબસ્ત નહોતાં.

પ્રકરણ ૬ હું.

શાહજહાં.

૧. શાહજહાં ગાદીએ બેસે છે. ૨ ખાનજહાન લોહિનો બળવો. ૩. અહમદનગરનું રાજ્ય જીત્યું ૪. અલીમર્દાન-ખાન. ૫. હિંદની બહાર સ્વારીઓ. ૬. પોર્તુગીઝોની કતલ. ૭. જમાબંદિની રીત. ૮. શાહજહાંના શાહબદા. ૯. ઔરંગઝેબનો દક્ષિણમાં જય ૧૦. શાહબદાઓના બળવા.

૧૧. ઔરંગઝેબ પાદશાહ આય છે. ૧૨ પાદશાહને દુઃખ
૧૩. શાહજહાંના ગુણ ૧૪. શાહજહાંનાં મકાનો ને કામ
શાહજહાં ગાદીએ બેસે છે. ૧. ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં જહાંગીર

શાહજહાં.

મરણ પામ્યો. ત્યારે શાહજહાં દક્ષિણમાં હતો. તેના સસા. અસોફખાંએ શાહજહાંના મે.ટા ભાઈ ખુશરના દીકરા દાવરને પાદશાહ ઠરાવી શાહજહાંને તેડું મોકલ્યું, ને તુરજહાંને કેદ કરી. શાહજહાંએ આગ્રે આવીને રાજ્ય સ્વાધીન લીધું. દાવર ઇરાનમાં નાસી ગયો, ને શહરિયાર તથા દાનીઆલના દીકરાઓએ પંજાબમાં બળવો કર્યો. તેમને પાદશાહે મરાવી નાખ્યા. તેણે પોતાને રાજ્ય મળવામાં રદદ કરનાર અસોફખાં તથા મહોબતખાંને જાગીરો આપી, તથા તુરજહાંને પચીસ લાખનું શાલીઆનું ખાંધી આપ્યું.

ખાનજહાંનો બળવો. ૨. શાહજહાં દક્ષિણમાંથી આવ્યો ત્યારે ખાનજહાં લોદીને ત્યાંનો સુબો ઠરાવ્યો હતો. તેણે અહમદનગર તથા વિજાપુરના રાજાઓને પક્ષમાં લઈ બંડ કર્યું. પાદશાહે તે બંડ સમાવ્યું. ખાનજહાં ઉત્તર ભણી નાઠો, ત્યાં બુદેલખંડના રજપૂત રાજાએ તેને મારી નાખ્યો.

અહમદનગરનું રાજ્ય હતું. ૩. મલીકખરના મરણ પછી તેના પુત્ર ફતેખાંએ મિર્જા નિજમને મારીને એક બાળકને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે ખાનજહાંને આશ્રય આપ્યાથી મહોબતખાંએ તેને ઠરાવ્યો, તેથી તે તાબે થયો. એણે બેસાડેલા રાજાને ગાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. આગળ સાહજ બેસલેએ બીજા બાળકને ગાદી આપી અહમદનગરનો કેટલોક મુલક કબજે કર્યો; તેથી શાહજ દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિજાપુર તથા ગોવર્ધનમાં

સંજ્ઞાને જીતીને ખંડીઆ બનાવ્યા. તેથી શાહજી ભોંસલે પણ પાદ-
શાહને શરણે આવ્યો. હવે અલમદનગરને સહાય કરનાર કોઇ ન
રહ્યાથી પાદશાહે તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૩૭. શાહજી
વિગ્નપુરના રાજાની આકરમાં રહ્યો.

અલીમર્દાનખાન. ૪. જહાંગીરના સમયમાં કંદહાર ઇરાની
લોકોએ જીત્યું હતું. ત્યાં તેમનો મુખો અલીમર્દાનખાન હતો. તે તેમ-
નાથી કંટાળીને શાહજીને આશ્રયે આવ્યો. તેથી કંદહાર દિલ્લીની
પાદશાહતમાં ફરીને આવ્યું. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને મોટી
સરદારી આપી. તે શિવપરિષદમાં કુશળ હતો. પાદશાહને લગ્ય
મકાનો બંધાવવાનો શોખ હતો, તેથી તે કામમાં બહુ ઉપયોગી
થયો. મકાનો સિવાય તેણે દિલ્લીને પાણી પૂરું પાડવા માટે જમ-
નામાંથી એક નહેર બંધાવી લીધી તે હજી પ્રસિદ્ધ છે.

હિંદની બહાર સ્વારીઓ. ૫. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને
લશ્કર આપી બહુ જીતવા મોકલ્યો. તે એ પ્રાંત હુંદીને ટાળને
લાંબે પાછો આવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૪૪. ખ્રીસ્તે વરસે ઉદેપુરના કુંવર
જગતસિંહને ૧૪૦૦૦ સ્વાર આપીને મોકલ્યો; ને પંડે પણ કાબુલ
આવી શાહજીદ મુરાદ તથા અલીમર્દાનખાનને તેની સહાયે મોકલ્યા.
રજપૂતોએ બહાદુરીથી એ પ્રાંત જીત્યો ને પાદશાહે તે ખાલસા
કર્યો. ખ્રીસ્તે વરસે ઉગ્રેગ લોકે બળવો કર્યો તે સમાવવાને શાહ-
જીદે ઔરંગઝેબ આવ્યો. તે બહુમાં ઘેરાઈ ગયો ને મુરકે-
લીથી કાબુલ આવી શક્યો. સન ૧૬૪૮ માં ઇરાનીઓએ કંદહાર
જીતી લીધું ને પાછું લેવાને સન ૧૬૫૩ સધીમાં પાદશાહે પોતાના
શાહજીદોને મોકલી મૂકી કર્યો. પણ તે નિષ્ફળ જવાથી તેઓ
પાછા ફર્યા. એ પછી કોઇ મોગલ પાદશાહે કંદહાર જીતવાનો
ફરીને યત્ન કર્યો નહિ.

પોર્તુગીઝોની કતલ. ૬. શાહજીદ પોર્તુગીઝોને ધિક્કારતો
હતો. જહાંગીરના વખતમાં જ્યારે પોતે બળવો કરી બંગાળમાં
આવ્યો ત્યારે એણે તેમની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ,

પોતુંગીજને હુગલી નદી ઉપર થાણું બેસાડવાને આજ્ઞા પરવાનગી આપી હતી. તે જગાં તોપો ગોઠવી મજબુત કરે છે, એવી શાહજહાંને ખબર મળવાથી તેણે તે જતી લીધી તથા જે ખિસ્તઓ મુસલમાન થયા નહિ તેમને મારી નાખી તેમની સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી.

જમાબંદીની રીત. ૭. શાહજહાંને વજીરસાચદુલાખાન બહુ ચતુર ને પ્રમાણિક હતો. તેની સલાયતથી જમાબંદીની જે રીત ઉત્તરમાં ટોડરમલે બાંધી હતી, તેજ ધોરણે એણે એના દક્ષિણના રાજ્યમાં જમાબંદીની રીત ચલાવી.

શાહજહાંના ૨૧ જાદા. ૮. પાદશાહનો ચાર પુત્રો હતા, દારા, ઔરંગજેબ, શુજા ને મુરાદ. તેમાં દારા બહાદુર, ઉદાર, સ્વતંત્ર વિચારનો, પણ ભોળો ને અવિચારી હતો. ઔરંગજેબ બહાદુર, અકબરખાન ને ચતુર, પણ કપટી, લોભી ને ધર્મીય હતો. શુજા દાડીઓ ને વિષયી હતો. મુરાદ બહાદુર પણ અકબરજીન ને વિશ્વાસુ હતો. સૌથી મોટો દારા પાદશાહ પાસે હતો. ને ઔરંગજેબ દક્ષિણમાં, શુજા બંગાળામાં ને મુરાદ ગુજરાતમાં સુબ.ગીરીપર હતા.

ઔરંગજેબનો દક્ષિણમાં જય. ૯. ઔરંગજેબે ગોવળકોંડાના વજીર મીર જુમલાને ફાડીને પોતાના પક્ષમાં લીધાથી તેણે દર વરસે એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી આપવાનું કબુલ કરી સત્તાહ કરી. એજ રીતે વિજયપુરના રાજાને પણ હરાવીને તાબેદાર બનાવ્યો. આ સમયે બેદરનું રાજ્ય ઘણી નબળી હાલતમાં હતું, તેથી તેના ઉપર સ્વારી કરીને તે રાજ્ય ઔરંગજેબે ખાવસા કર્યું ઈ. સ. ૧૬૫૫. બાહાણીરાજ્યના પાંચ ભાગ થયા હતા. તેમાંથી હવે માત્ર બેજ રાજ્ય દિલ્હીના પાદશાહની તાબેદારીમાં હયાતી ભોગવતા રહ્યા,

શાહજાદાએના ખગવા. ૧૦. ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં શાહજહાં
મોદો પડયાથી એનો ત્રીજો પુત્ર દારા રાજ્યનો કારભાર કરવા લાગ્યો,
પણ તે એના ખીજા ભાઈએને નહિ ગમ્યાથી તેઓ પોતપોતાને
પાદશાહ કહેડાવવા લાગ્યા. શુભ રાજ્ય લેવાને યંગાળી લશ્કર
લઈ કાશી સુધી આવ્યા, તેની સામા દારાએ પોતાના દીકરા
સુલેમાનને જયપુરના રાજા જયસિંહ સાથે મોકલ્યો. તેમણે શુભને
હરાવી પાછો કાઢ્યો. દારાએ મુરાદ તથા ઔરંગઝેબ સામા જોધ-
પુરના રાજા જશવંતસિંહને મોકલ્યો. આણી તરફ ઔરંગઝેબે

મુરાદને લખ્યું કે હું રાજ્યપાટ
ધ્વંષ્ણતો નથી ને મારે તો મક્રે
જઈ ખુદાની ભક્તિ કરવી છે.
પણ આપણા પિતા પછી કાફર
ધર્મી દારા પાદશાહ થાય તે
મને પસંદ નથી, ને શુભ દાર-
ડીઓ હોવાથી રાજ્ય યોગ્ય
નથી. તું ખરો મુસલમાન હોઈને
રાજ્યને યોગ્ય છે, માટે મારે
વિચાર તને સહાય કરવાનો છે.
તારી મરણ હોય તો આપણે અને
એકત્ર થઈને દારાને હરાવીએ.

જશવંતસિંહજી-જોધપુર.

ધર્મના કામમાં દારા અકબરની માફક સ્વતંત્ર વિચારનો હોવાથી
એને કાફર કહેતા હતા. ભોળો મુરાદ ઔરંગઝેબની કપટબોલમાં
ફસાયો. અનેએ ઐક્ય કરીને દારાને હરાવવાનું ઠરાવ્યું. ને પોત-
પોતાના લશ્કર લઈ તેઓ ઉત્તરમાં આવવા નીકળ્યા. મુરાદ માળ-
વામાં પ્રવેશ આવ્યો. તેને રાકવાને જશવંતસિંહ પડેલોજ હતો,
તેણે મુરાદ એકલાને હરાવવાને બદલે ઔરંગઝેબને આવવા દેઈ
અનેતું એકત્ર બળ થવા દેવાનો વખત આપ્યો. એ મોટી બૂલ

કરી. બંનેને જુદા જુદા હરાવવાનો લાગ જુમાવ્યો તે ફરીને મળ્યોજ નહિ. ઉજ્જન આગળ રજપૂતોએ બંને લશ્કર ઉપર બહાદુરીથી ને દહતાથી હુમલો કર્યો. પણ તેમાં તેઓ કપાઈ ગયા, ને થોડાક શાહજાદાનું લશ્કર બેદીને નેઘપુર પહોંચ્યાં- ઇ. સ. ૧૬૫૭. આ જ્ય મેળવી બંને બાઈઓ આગ્રા તરફ ચાલ્યા. અહીં દારાનો દીકરો મુલેમાન શુજાને હરાવીને હજુ પાછો આવ્યો નહોતો, તેથી દારાના સલાહકારોએ તેના આવતા મુખી રાહ જોવાને કહ્યું; પણ અવિચારી ને ઉતાવળીયા દારાને તે વાત ગમી નહિ. તે લશ્કર જમાવી આગ્રાની બહાર ઔરંગજેબને અટકાવવા આવ્યો. બંને તરફનાં લશ્કરો આગ્રાના મેદાનમાં સામસામાં થયાં. બંને બાજુનાં સૈન્યો ને સરદારોએ મહાદુરી બતાવી. દારાના રજપૂત લશ્કરે રાજભક્તિ બતાવવામાં મણા રાખી નહિ. પણ એટલામાં દારાના હાથીને બાણ વાગ્યાથી તે થોડા ઉપર બેઠા. પોતાના સરદારને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી તે મરાયાની જુમ ચાલી, ને લશ્કર મલરાટમાં પડ્યું. સરદારનેજ માટે લડનારા લશ્કરે તેને ન દેખવાથી નાસવા માંડ્યું. જે રીતે અનંગપાળ પૂર જતના સમયમાં હાર્યો, તેજ રીતે દારાનું પણ થયું, ને ઔરંગજેબ જ્ય પામ્યો.

ઔરંગજેબ પાદશાહ થાય છે. ૧૧. ઔરંગજેબ જ્ય પામ્યા પછી મુરાદ પાસે જઈ તેને રાજ્ય મળવા બાબત મુખ્યારક્ષાદી આપી; પછી બંને બાઈઓ આગ્રામાં પેઢા. ત્યાંથી બંને જણાદારાની પછગાડે દિલ્લી તરફ જવાને નીકળ્યા. રસ્તામાં એક દેવસે મુરાદને ખુબ દારૂ પાઈ તેણે જ હેર કર્યું કે તે તો દારૂડીઓ છે, માટે મુસલમાની મહજબ પ્રમાણે તે રાજ્યચોગ્ય નથી; એમ કહી તેને કેદ કરી દિલ્લી મોકલી દીધો; તથા પોતાના પિતાને કેદ કરી તે પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૬૫૮.

મોગલાઈ પાદશાહોને ક્રમ. ૧૨. મોગલાઈનું રાજ્ય થયું.

ત્યારે શરૂઆતના પાદશાહ બહાદુર ને રાજ્ય ચલાવવામાં ડાહ્યા છતાં તેમને પોતાના પુત્રો તરફથી પીડા ભોગવવી પડી. પછાણ પાદશાહોના વારામાં સરદારના બળવા, મોગલ લોકની સ્વારીઓ અને રજપૂત રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થવાથી એ પાદશાહો કાયર થઇ દુઃખી થતા. મોગલોએ અકબરની રાજ્યનીતિથી રજપૂતોને વશ કરી તેમની પ્રીતિ મેળવી હતી. બહારના હુમલા થવાના બંધ પડ્યા હતા, ને તેમના સરદારો ઉપર દાબ હોવાથી તેઓ કવચિતજ સામા થતા; પણ તેમને તેમના શાહગઢ તરફથી પીડા હતી અકબર સામે સત્તીમ, સત્તીમ સામે શાહગઢાં ને શાહગઢા સામા તેના ત્રણ પુત્રો થયા. તેમાં ઔરંગઝેબે તેને કેદ કર્યો; ત્યાં તે લગભગ ૧૦ વરસ જીવી ૭૭ વરસની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૬૬૭ માં મરણ પામ્યો.

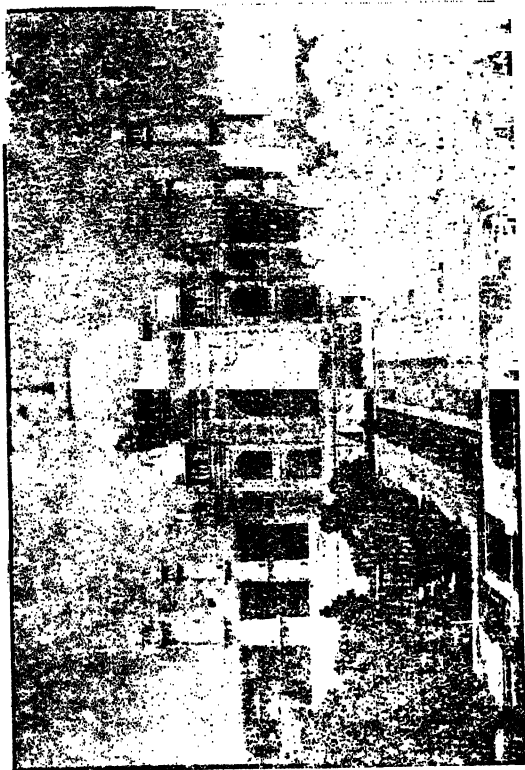
શાહજહાંના ગુણ, ૧૩. શાહજહાંએ ગાદીએ બેઠા પછી એના ભાષ ભત્રીજાનો નાશ કરાવ્યો, એ એણે મોટું પાપીકર્મ કર્યું. એ વાત ખરી, તથાપિ તે પછી એવું પાપી કામ એણે કાઠવાર કર્યું નથી, તેને જાતિસ્વભાવ પાપી નહોતો. એ સ્વભાવે ભલો ને દયાળુ, પણ બોળો હતો. શાહજહાંની મા રજપૂતાણી હતી; એને મકાનો બંધાવવાનો બહુ શોખ હતો. તે અમદાવાદમાં સુખો હતો. ત્યારે ત્યાં તેણે પોતાને માટે બંધાવેલ મહેલ હતું પણ શાહી-બાગને નામે મશહુર છે. એ શોખ એણે પાદશાહ થયા પછી પૂરો કર્યો. કામદાર પસંદ કરવામાં શાહજહાં ધણો ચતુર હતો. તેણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત એવો કર્યો કે આખા મોગલાઈ રાજ્યમાં શાંતિ રહી એના સમયમાં દક્ષિણમાં, કંદહારમાં તથા બલ્ખમાં થયેલી લડાઈઓ એના રાજ્યની હદ બહાર હતી. એના ત્રીસ વર્ષના રાજ્યમાં ખાનજહાન તથા શાહગઢાંઓના બળવા સિવાય કોઈ વખત લડાઈ થઈ નહિ, તેથી તથા એણે પોતાની પ્રજાને પુત્રસમાન પાળ્યાથી, અને ધર્મ સંબંધી જૂલમ નહિ થવા દીધાથી એની પ્રજા અકબરના સમય કરતાં પણ વધારે આખાદ, સુખી ને સંતોષી હતી.

શાહજહાંના મકાનો ને કામ. ૧૪. રાજ્યમાં શાંતિ ને આ-
બાદી હોવાથી એણે લોકોપયોગી કામોમાં ને શોભાયમાન મકા-

નોમાં રાજ્યધનનો ઉપ-
યોગ કર્યો. એણે દિલ્હીમાં
રાજ્યધાની કરી ત્યાં સુંદર
આરસની સોનેરી ધુમટ-
વાળી હવેલી બંધાવી ઝાડો
રોપાવ્યા હતાં; વળી શહે-
રને પાણી પુરું પાડવાને
જમના નદીથી એક નહેર
કરાવી હતી, તે વાત ઉપર
આવી છે. તેણે બંધાવેલી
સુંદર મસીદ હતી પણ છે.
એની બેગમ મુમતાઝ મ-
હાલે (અસોફખાંની દીક-
રીએ) મરતી વખતે શાહ-

જહાં પાસે વચન માગી લીધું, કે તમારે બીજી બેગમ કરવી નહિ,
ને મારી ઘેર ઉપર સુંદર મસીદ બંધાવવી, જેથી આપણું નામ
અમર થાય. પાદશાહે તે વચન પાળ્યું. તેણે બીજી બેગમ ન કરી
અને એ બેગમની ઘેર ઉપર આગ્રામાં આરસનો એક ભવ્ય સુંદર
ઠાઠીમરીનો મહેલ બંધાવ્યો. તેની બરાબર કોઈ મહેલ દુનિયામાં
નથી. તેની પાછળ સવા ત્રણ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું.
વળી એણે કાઠ કરોડ રૂપિયા ખર્ચીને હીરા, માણેક ને રતના-
દિથી જડિત પુંછડીનું મથુરાસન (મોરના આકારનું આસન)
બેતાને બેસવા માટે બનાવ્યું હતું. એટલું ખર્ચ કર્યો છતાં, એ
પદ્મજી થયો ત્યારે સોનું, હીરા વગેરે ઝવેરાત સિવાય રૂપ
કોટી રૂપિયા ખજાનામાં સિલકે હતા,

તાજમહેલ

પ્રકરણ ૭ મું.

ઔરંગજેવ.

૧. ભાષભત્રિજઓનો નાશ. ૨. ઉત્તર હિંદનો યંદોબસ્ત.
૩. ધર્મપક્ષપાત ૪. હિંદુઓના બળવા. ૫. મરેઠી રાજ્યના

કથાપના. ૬. રજપુતો સાથે લઢાઇ. ૭. તે સમયે દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૮. વિજયપુર ને ગોવળદેવેડા છતી લેછે. ૯. સંભા-
છનો નાશ. ૧૦. મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. ૧૧. આ
લક્ષમગીરના રાજ્યદ્વારોમાં ખામી. ૧૨. આલક્ષમગીરનું
મરણ. ૧૩. આલક્ષમગીરના ગુણદોષ.

ભાઈ ભત્રિજભોનો નાશ. ૧. પિતાને કેદ કરી આલક્ષમગીર
નામ ખારણુ કરીને ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૬૫૮. તે
પછીનાં આર વરસ પોતાના ભાઈભત્રિજભોનો નાશ કરવામાં ગયા.
દ્વારા દિલ્લી બહુ નાશ, તેની પછવાડે ઔરંગઝેબ પડ્યો. દ્વારા
ગુજરાતમાં ગયો, ને ત્યાંથી લશ્કર જમાવી અજમેર આવ્યો. ઔર-
ંગઝેબે ત્યાં આવી તેને હરાવ્યાથી તે સિંધમાં ગયો; ત્યાંના એક
તાલુકદારે પકડીને પાદશાહ પાસે મોકલી દીધો. ઔરંગઝેબે તેનો
ધાત કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૯. શુભ અઠ્ઠાબાદ આગળ લશ્કર
જમાવી પડ્યો હતો. ત્યાં શાહજહાં સુએમાન તથા જસવંતસિંહ
તેને જઈ મળ્યા, પણ આ-
ગસ્ટ શુભ એ સમયનો લાભ
લઈ શક્યો નહિ; તેથી જસ-
વંતસિંહ બેલપુર જતો રહ્યો.
ને શાહજહાં પાદશાહને જઈ
મળ્યો; તેથી શુભ દારીને
આરાકાનમાં નાઠો ને ત્યાં
માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૬૦.
મુરાદને પાદશાહે કેદખાના-
માં જ મરાવી નંખાવ્યો. ઇ.
સ. ૧૬૬૧. અંતે દ્વારા તથા
મુરાદના પુત્રો ગ્વાલિયરના કિ-
લામાં કેદ હતા, તેમને પણ
તેણે મરાવી નંખાવ્યા.

ઔરંગઝેબ.

ઉત્તરહિંદનો ખંદોબસ્ત. ૨. બાઇબત્રિજ્ઞાનોના નાશ કરાવ્યા પછી એણે ઉત્તર હિંદનો ખંદોબસ્ત કરવામાં લક્ષ લગાડ્યું. પ્રથમ તેણે વિક્રમેન્દ્રના રાજ્યને વશ કર્યો, ને પછી મીરજુમલાને આજ્ઞામ જીતવાને મોકલ્યો. પણ ત્યાંના રાજ્યએ ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યાથી તે પાછો આવતો હતો, ત્યાં રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો, ઇ.સ. ૧૬૬૨.

ધર્મપક્ષપાત. ૩. અકબરે પોતાની સર્વ પ્રજાને સમાન ગણીને હિંદુ પ્રજાનું મન વશ કરી લેવાની જે રાજ્યનીતિ ચલાવી હતી, તે શાહજહાં સુધી ચાલી. એ વખતે હિંદુઓએ હમાનદારીથી પાદશાહોની નોકરી બજાવી; પણ આલમગીરે એ રીત તોડી. તેણે મુસલમાનોના કેટલાક વેરા માફ કર્યા, ને હિંદુઓના ન કર્યા. હિંદુઓને સરકારી નોકરી આપવી બંધ કરી તથા જાત્રાઓ બરાતી તે બંધ પાડી. પછાણ પાદશાહો હિંદુઓ પાસેથી જે જજીઆવેરા લેતા હતા, ને જે અકબરે બંધ કર્યો હતો, તે વેરા ઐરંગઝેએ નાંખ્યો. એ વખતે દિલ્હીના લોક ટોળે મળી એ વેરા નહિ નાંખવાની અરજ કરવાને પાદશાહ પાસે ગયા, ત્યારે પાદશાહે ગુસ્સે થઈ એ લોકો ઉપર પોતાના હાથીઓ છોડી મૂક્યા, તેમાં હજારો માણસો છુંદાઈ, ચગદાઈ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે ધર્મમાં પક્ષપાત કર્યાથી એની હિંદુ પ્રજા નારાજ થઈ; ને તેમણે મુસલમાનોથી છૂટા પડવાનું ધાર્યું. ઐરંગઝેએ યુદ્ધકળામાં કુશળ હોવાથી એના સમયમાં મોગલાઈ રાજ્ય સર્વ કરતાં વધારે વિસ્તાર પામ્યું હતું, તોપણ એના મુઆ પછી એનું રાજ્ય જલદીજ પડી બાગ્યું. તે માત્ર એના ધર્મપક્ષપાતથી હતું, તેથી મુસલમાનો એના વખાણ કરવા લાગ્યા ને અકબર જેવા ઉત્તમ પાદશાહ કરતાં પણ એને વધારે સાબાશી આપવા લાગ્યા. પણ તેથી હિંદુઓ નારાજ થયા ને હિંદુમુસલમાન વચ્ચે હાડવેર બંધાયાં તે મટ્યાંજ નહિ.

હિંદુઓના બળવા. ૪. ધર્મ પક્ષપાતથી એના રજપૂત સરદારો એનાથી છૂટા પડ્યા. પંજાબમાં નાનકપંથીઓના ગુરુ ગોવિંદસિંહે શીખ લોકોને હથિયાર બંધાવી લઢવૈયા કર્યા. જે કે ઐરંગઝેએ

તેમને વશ કર્યા, તો પણ એના વંશજોના વખતમાં તેઓ બહુ બળવાન થયા. દ્વિતી પાસેના નારનોલ ગામમાં સતરામીજીતના વેરાગીઓએ બળવો કર્યો. ને તેમણે પાદશાહી લશ્કરને એ ત્રણ વાર હરાવ્યું. એ બળવો આલમગીરે મહા મુશ્કેલીએ સમાવ્યો. દક્ષિણમાં શિવાજીની સરદારી નીચે મરેઠા લોક મોગલાઇ સામા ઉઠ્યા. આલમગીરે ચપળતાથી, હોશિયારીથી ને યુદ્ધકૌશલ્યથી જો કે હિંદુઓને દાવમાં રાખ્યા, તોપણ એના રાજ્યની સંધળી મુદત એ લઢાઇઓ લઢવામાંજ ગઈ.

મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના. દક્ષિણમાં શિવાજીએ કોકણ-પટ્ટી ને ઘાટ ઉપરનો કેટલોક મૂલક જીત્યો, તથા વિજ્ઞપુરના પાદ-શાહના લશ્કરનો પરાજય કરી તેના અફજલખાં નામે સરદારને માર્યો. વળી પાદશાહના મામા સાહિસ્તખાનને પણ ઘાયલ કરી નસા-ડ્યો, ને સુરત લટ્યું. એજ સા-લમાં શિવાજીનો બાપ શંહાજી મરણ પામ્યાથી તેણે રાયગઢમાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. શિવાજીને બળવાન થતો જોઇ ઐરંગઝેબે તેનું જોર તોડવાને પોતાના સરદાર દીલીરખાન, જ-શંવંતસિંગ શાહજાદા મોઆજમ, આજમ વગેરેને લશ્કર આપી વારાફરતી મોકલ્યા. પણ શિવાજી તે સર્વને પૂરો પડ્યો. તેણે હિંદુ-ઓમાં ધર્માભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું.

અફજલખાં.

તથા મોગલોને થકવવાની યુદ્ધકળા મરેઠાને શીખરી. એ યુદ્ધકળાથી શિવાજી મૂઝા પડી પણ મરેઠા આલમગીર જેવા બળવાન પાદ-શાહને પૂરો પડી શક્યા. એણે મોગલો સાથે મેદાનમાં ઉભા રહીને ક્વચિતજ લઢાઇ કરી છે. મોગલો ઘણા ને પોતાનું લશ્કર કમી-

હોવાથી તેમના ઉપર છાપો મારવાનું તેણે દુરસ્ત ધાર્યું. મોગલો સામા આવે તો હુગરમાં લરાઇ જઇ ગામડાં લૂટવા ને તેમને હેરાન કરી પાછા કદાડવાની યુક્તિ કરી. એ યુક્તિથી શીવાજી કેતેહ પામ્યો, તથા તે મરણ પામ્યો ત્યારે એનું રાજ્ય મોગલાઇ સામું ટકર લેવા જેટલું બચવાન થયું.

રજપૂતો સાથે લડાઈ. ૬. જજીઆવેરો નાખ્યાથી, જત્રાઓ બંધ પાડવાથી, હિંદુઓને સન્કારી નોકરીમાંથી બાતલ કર્યાથી તથા ધર્મ પક્ષપાત કરવાથી રજપૂતો આલમગીર ઉપર નારાજ તો હતાજ- એવામાં નંધપુરનો રાગ્ન જશવંતસિંગ કાબુઝમાં સુખો હતો, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો. તેથી તેના બેરાં છોકરાં દિલ્હી આવ્યા. ત્યાં પાદશાહે તેમને કેદ કર્યા જશવંતસિંગના બધા છોકરા પ્રથમ મરણ પામ્યાથી આ સમયે એક ધાવણો પુત્ર માત્ર હયાત હતો એ

દુર્ગાદાસ.

છોકરાને રજપૂતોના સરદાર દુર્ગાદાસે યુક્તિથી બહાર મોકલી આપ્યું.

માં રખાવ્યો ને તેની જગાએ એક બીજા છોકરાને ઓઠવ્યો. આલમગીરે તે છોકરાને માગ્યો ત્યારે તેને પણ નહિ આપતાં રજપૂતો સામા થયા, ને લલતા લલતા જેટલા બચ્યા તેમણે જઈને પોતાના બાળા રાજને ઉછેરવા માંડ્યો. રજપૂત સ્ત્રીઓ સર્વ જમના નદીમાં ફેફા પડીને મરણ પામી. એ સમયે ઉદેપુરની ગાદીએ રાણો રાજસિંગ હતો. તેણે જજીઆવેરા નહિલેવાને પાદશાહને શિખામણ પત્ર લખ્યો; પણ આલમગીરે તે ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. એવામાં જોધપુરનું રાજ્ય પાદશાહે ખાલસા કરવાનું ધાર્યું. રાઠોડ સરદારો એથી ગુસ્સે ભરાયા ને રાજસિંગ રાણો તેમની વહારે ચઢ્યો; તેથી પાદશાહે જગરૂ લશ્કર જમાવી અજમેર આવી રાજ્યસ્થાન ઉજડ કરવાનું ધાર્યું. રાજસિંગ સપાટ મુલક છોડી હુંગરામાં ભરાયો, ને રાઠોડો ખૂબ જીરુસાથી લઢી પાદશાહને થકવવા લાગ્યા. તેમનો સરદાર દુર્ગાદાસ હતો. તેણે યુક્તિથી શાહજાદા અકબરને ફેડ્યો ને તેના ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. એ સમયે આલમગીર બહુ સંકડામણમાં ફસાયો. ને જો એની જગાએ કાંઈ થોડી ધીરજવાળો ને કમ અકબરનો પાદશાહ હોત તો તેનો નાશ થયો હોત; પણ તે ધીરજ રાખી નહિ ગબરાતાં શેરખાએ માલદેવને ફસાવવાને જે યુક્તિ કરી હતી, તેવી જાતની યુક્તિ કરીને છુટી ગયો. અકબરનું લશ્કર પાદશાહને મળી ગયું ને તેમનો સરદાર તૈયરખાન માર્યો ગયો. અકબર નાસીને દુર્ગાદાસ પાસે આવ્યો. આ સમયે દુર્ગાદાસને ફેડવાને બહુ લાલચો આપવા માંડી તથા રોકડ લાંચ મોકલી; પણ દુર્ગાદાસે અચળ રહી ઓરંગઝેએ મોકલેલી લાંચ અકબરને વાપરવા માટે આપી તથા તેને સલામત રાખવા સારૂ દક્ષિણમાં મરેઠાના રાજાના આશ્રયમાં મૂકી આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૧. એ વખતે શિવાજીનો દેહ પડ્યો હતો. ને તેનો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ હતો; તોપણ પાદશાહના શત્રુને મરેઠા સલામત રાખી શકશે એવો રજપૂતોના મનમાં મરેઠાના બળ વિષે વિશ્વાસ બેઠો હતો; પણ અકબર સંભાજીથી કંઠાળીને ધરાન ગયો ને ત્યાં થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યો. અકબરનું બેઠ સમાવીને

રજપૂતોને વશ કરવામાં પાદશાહે બહુ જૂલમ કર્યો. તેમનો મુલક લુટીને ઉજડ કર્યો. રૈયતની કતલ કરાવી, તેમની સ્ત્રીઓને પકડી લઈ જવા માંડી, તથા હિંદુદેવજો તોડીને મસીદો બનાવી. આ કુરકમોનો બદલો રજપૂતોએ પણ વાળવા માંડ્યો. તેમણે મસીદોલુટી, મુલ્કોઓને બેઆબરૂ કરી કુરાનો બાળી નાખ્યા. આ પ્રમાણે કરતાં કોઈ પણ થાક્યું નહિ. છેવટ દક્ષિણમાં મરેઠી રાજ્ય વધારે બળવાન થવાથી તથા બંડખોર શાહજાદો તેમને આશ્રયે જવાથી પાદશાહને ચિંતા પેઠી, તેથી જશવંતસિંગનો કુંવર અજીતસિંગ મોટો થાય ત્યારે જોધપુરનું રાજ્ય તેને પાછું આપવાની શરતે રજપૂતો સાથે સંધી કરી. પાદશાહ પોતાનું સર્વે સૈન્ય લખ દક્ષિણ ઉપર ચઢ્યો. ઈ. સ. ૧૬૮૩. આલમગીરે ૪૯ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેની અર્ધ મુદત એણે ઉત્તરમાં રહી લઢાકાઓ કરી, ને દક્ષિણ દેશ વશ કરવાને સરદારો મોકલ્યા; પણ તેમનાથી તે કામ ન થયું ત્યારે પંડે દક્ષિણમાં આવ્યો તે મરતાં મુધી ત્યાંજ રોકાયો.

તે સમયે દક્ષિણનાં રાજ્યો. ૧. આલમગીર દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે પાલણી રાજ્યનાં વિજયપુર ને ગોવળકોડા એ બેજ રાજ્યે હયાતીમાં હતાં. મરેઠી નવું રાજ્ય બળવાન થયું હતું. એ સિવાય દક્ષિણમાં નાના નાના જગીરદારો તથા વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યના વારસોનાં નાનાં રાજ્યો પણ હતાં. લોદી પાદશાહીની પડતીના સમયમાં પોર્તુગીજોએ ગોવામાં નાનું સરખું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અંગ્રેજ, ફ્રેંચ ને વલંદા લોકોએ વેપાર અર્થે સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, મુંબઈ, પાંદ્યાચેરી, કારીકલ, માહીમ ને મદ્રાસમાં વખારો કરી હતી. મદ્રાસમાં તેમણે શાહજહાંના સમયમાં કિલ્લો પણ બાંધ્યો હતો, પણ તે વખતે તેઓ રાજ્ય મેળવવાની લાલચમાં પડ્યા નહોતા; માત્ર વેપાર ઉપરજ તેમનું લક્ષ હતું, તેથી પાદશાહનું ધ્યાન તેમના તરફ બેઠ્યું નહિ, તે તો સુમારે દસ લાખ સૈન્ય લાવી દક્ષિણનાં બે મુસલમાની રાજ્યો તથા મરેઠી રાજ્ય જીતવા આવ્યો હતો.

વિજયપુર ને ગોવળકોડા જીતી લે છે. ૮. પાદશાહે દક્ષિણમાં

આવીને શાહજહાં મોઆજીમને મરેઠા ઉપર ને આજીમને વિજ્ઞપુર ઉપર મોકલ્યા. મરેઠા રાજા સંભાજીએ મોઆજીમના લશ્કરનો નાશ કર્યો. તેથી પાદશાહે તેને લશ્કર આપી ગોવળકોંગા ઉપર મોકલ્યો; ને આજીમે વિજ્ઞપુરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તેની મદદ પોતે ગયો. ત્યાં વિજ્ઞપુરના લશ્કરને અન્ન પાણીનો તોટો પાડી એ રાજ્ય જીતીને ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૮૬. મોઆજીમે ગોવળકોંગા ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના સેનાપતિને ફેડ્યો ને હૈદરાબાદ હાંટી લીધું, તેથી ગોવળકોંગાના પાદશાહે પુષ્કળ ધન આપી સલાહ કરી. પણ બીજે વરસે એ રાજ્ય ઉપર તેણે અણચિંતી સ્વારી કરીને એ રાજ્યની પણ આખર આણી. ઇ. સ. ૧૬૮૭. બીજે વરસે કર્ણાટક ઉપર સ્વારી કરીને તંજાવર સુધીનો મુલક તાબે કર્યો.

સંભાજીનો નાશ. ૯. દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો જીત્યા પછી પાદશાહે પોતાનું સર્વ સૈન્ય મરેઠાને તાબે કરવામાં રોક્યું. તે વખતે સંભાજી આગસુ ને વિષયી થઈ હંદમાં પડ્યો હતો. તેને સલાહકાર કલુષા નામે કનોજીએ પાલણુ હતો. શિવાજી જેવી અંચળતા ને હેંશિયારી ન રાખ્યાથી પાદશાહના સરદાર તુકારમખાનને હાથે તે પકડાયો ને માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૮૯.

મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. ૧૦. સંભાજી મરાયાથી મરેઠા નરમ પડશે એમ ધારી મોગલોએ ત્વરાથી મરાઠી કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને રાજ્યધાની રાયગઢ જીતી લીધું. તેમાં સંભાજીનો બાળક દીકરો શિવાજી કેદ પકડાયો; તેથી સંભાજીનો ભાઈ રાજારામ શિવાજીને નામે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૦૦માં મરણુ પામતાં તેના દીકરાને નામે રાજારામની સ્ત્રી તારાબાઈએ હેંશિયારીથી રાજ્યનું તથા લઢાઈનું કામ ચલાવ્યું. એ પ્રમાણે વીસ વરસ સુધી પાદશાહે મરેઠાને વશ કરવાને લઢાઈ જરી રાખી, પણ તે સારૂ થઈ નહિ. મરેઠાઓમાં શિવાજીએ આણેલું આર્યત્વનું અભિમાન ઔરંગજેબથી તુટ્યું નહિ, તેમજ તેમને મોગલો સામે લડવાની જે પદ્ધતિઓ શિવાજીએ શિખવી હતી, તે પદ્ધતિ

પ્રમાણે શાહી તેમણે આલમગીરને કાયર કર્યો. તેનો બળનો મરેઠા લુંટી લેવા લાગ્યા, ને પાદશાહી છાવણી ઉપર છાપો મારવા લાગ્યા; તેથી મોગલાઈ લશ્કર કંટાળી ગયું. તેમનો પગાર ચઢવા લાગ્યો, ને તેઓ એશઆરામમાં પડ્યા, તેથી અંતે પાદશાહે થાકાને મરેઠા સાથે સંધી કરવાનું કહેણ મોકલ્યું. પણ મરેઠાની માગણી પાદશાહથી કબુલ થઈ નહિ તેથી તે નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા ને તે કેદ પકડાતા મુશ્કેલીથી બચીને અહમદનગર પહોંચ્યો.

આલમગીરના રાજ્યકૌશલ્યમાં ખામી. ૧૧. એણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી તે વખતે ત્યાં ત્રણ સત્તા હતી. વિજયપુર, ગોવળકોડા ને મરેઠા. તેમાં વિજયપુર ને ગોવળકોડા જીતવામાં પોતાનું બળ ગુમાવ્યાને બદલે તેમને મેળવી લેઈ એણે પ્રથમ મરેઠીબળ તોડ્યું હોત તો પાછળથી બાકાનાં બે મુસલમાની રાજ્ય જીતવાં એને ભારે ન પડત; એટલુંજ નહિ, પણ એના પછી એના વંશજો મરેઠા આગળ નરમ પડી ગયા, ને મરેઠાને લીધેજ મોગલાઈ તુટી; તે વખત પણ કદાચ ન આવત. પણ બે મુસલમાની રાજ્યો પ્રથમ જીતવાની એની ઇચ્છાએ અને મરેઠીબળની ખરી તુલના એના મનમાં ન હોવાથી એણે બૂલ કરી.

આલમગીરનું મરણ. ૧૨. એણે મોગલાઈ રાજ્ય વધાર્યું ખરું, પણ હિંદુઓ તે ટકવા દેશે નહિ, તથા પોતાના છોકરા માહોમાંહે લઠી રાજ્યની પાયમાલી કરશે, તેની ફિકરમાં તે પડ્યો. એવામાં અંતકાળ પાસે આવ્યો હોય એમ તેને જણાયું. તે વખતે તેને પોતાનાં કરેલાં પાતકો દૃષ્ટિએ પડ્યાં. પોતાના બાપને દુઃખ દીધું હતું. તથા ભાઈભિત્રિગ્નઓનો નાશ કરાવ્યો હતો, તે સર્વ સાંભરી આવ્યું. માંડે શું થશે, ખુદા મને શી શિક્ષા કરશે ને મારાં પાપકર્મોનો શો જવાબ દેઈશ, એવા પસ્તાવામાં ૮૬ વરસની ઉંમરે ૪૬ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૭

આલમગીરનાં ગુણદોષ. ૧૩. ઔરંગઝેબ શરે, બુદ્ધિવાન, હક મનનો, ઉઘોગી, હિંમતવાન, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો તથા યુદ્ધમાં કુશળ

તેના પુત્ર ઉપર પણ ભરેસા નહોતો. દરેકના ઉપર દેખરેખ રાખવાને એણે આતમીદારની જાળ ગુંથેલી હતી; તેથી તેના સરદારોની પણ તેના ઉપર પ્રીતિ રહેતી નહિ. તે પોતાની મતલબ સાધવાને કપટ રચનાં કે પાપ કરતાં લગારે ડરતો નહિ. તે દેખાવમાં સાદો, શરીરે પાતળો, પણ મજબુત બાંધાનો હતો. આખા રાજ્યનાં દરેક કામ ઉપર તે જાતે નજર રાખી હુકમ આપતો. ઘડપણમાં પણ તે ચરમા વગર અરુણ્યો વાંચી પોતાના હાથે શેરો કરતો. તેનો ચહેરો હમેશાં હસમુખો રહેતો. તેનાથી દરેક જણ ડરતા રહેતા. પણ એને કોઈજ ચલાતું નહિ. મુન્સલમાન પ્રજાને માટે એ બહુ સારો પાદશાહ હતો. એને મોજમજનો શોખ નહોતો. રાજ્યધન પોતાના ખાનગી કામમાં વાપરતો નહોતો. પોતાના ખર્ચ માટે તે ટાપીઓ બનાવતો ને તપ્ત ઉપર ન હોય તે વખતે સાદો પોશાક પહેરતો તથા તે ગાયન ને નાચને ધિક્કારતો હતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

મોગલાઈ રાજ્યની પડતી.

આલમગીર પછીના પાદશાહ.

૧. બહાદુરશાહ. ૨. રજપૂતો સાથે સંધિ. ૩ શીખ લોકોનો બદોબસત. ૪. બહાદુરશાહના ગુણ. ૫. જહાંદારશાહ. ૬. ફરોખશીર ૭. મરાઠા સાથે સંધિ. ૮. અંગ્રેજોને બંગાળમાં જમીનદારી મળી. ૯. અહમદશાહ. ૧૦ સૈયદનો નાશ. ૧૧. પાદશાહીના ભાગોતું છુટા પડવું. ૧૨. મરેઠાની ચલતી. ૧૩. નાદિરશાહની સ્વારી. ૧૪. રોહીલખંડ ૧૫. અહમદુરાનીની સ્વારી. ૧૬. અહમદશાહ. ૧૭. આલમગીરખીજો. ૧૮. અહમદઅબ્દુલ્લીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૯. અહમદ અબ્દુલ્લીની ચોથી સ્વારી. ૨૦ પાદશાહીનો અંત.

બહાદુરશાહ. ૫. આલમગીરના મરણ સમયે એના ત્રણ દીકરા મોઆજમ, આજમ ને કામઅખસ હયાત હતા. મોઆજમ કાશુમખાને કામઅખસ વિજાપુરમાં સુબેદાર હતો. આજમ પાદશા-

હતી સાથે હતો. તે પોતાને પાદશાહ કહે-
વડાવવા લાગ્યો ને આગ્રે જવા નીકળ્યો.
ઉત્તરમાં જતી વખતે તેણે સંભાળના દો-
કરો શિવાજી જે કદમાં હતો તે દક્ષિણમાં
જઈ મરેડી રાજ્યનો ધણી થાય ત્યારે
પોતાને મદદ કરે, એ શરતથી તેને
છોડી મૂક્યો. મરેડી રાજ્ય સ્થાપનાર શિ-
વાજી ઔરંગઝેબની કદમાંથી નાસી

ગયો માટે મોગલો તેને ચાર કહંતા, બહાદુરશાહ.
અને આ શિવાજી નાસી ગયો નહિ માટે એને શાહુ
કહેતા. એ નામ આગળ જતાં ગાદીએ બેઠા પછી પણ કાયમ
રહ્યું. મોઆજીમે કાબુલમાં લશ્કર જમાવી આજીમ ઉપર ચઢાઈ
કરીને આગ્રા આગળ તેને દરવાજો માર્યો. તે પછી તેણે દક્ષિણમાં
સ્વારી કરી હૈદરાબાદ આગળ કામબખ્શને માર્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૮
પરંતુ ગાદીએ બેઠા પછી એણે પોતાના ભત્રિજા તથા ખંડખોર
ભાઈઓના મળતીઆ સરદારો વગેરે સર્વેને મારી આપી. મોઆજીમ
બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી પાદશાહ થયો, ને જુલ્હીકારખાને
તેણે પોતાનો વજર ઠરાવ્યો.

રજપૂતો સાથે સંઘી. ૨. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો, તેવામાં
પંજાબમાં નાનકપંથી શીખ લોકોએ બળવો કર્યો, તેમને સળ
કરવા તે ઉત્તરમાં ગયો. એ વખતે રજપૂતોએ જજીઆવેરા
આપવાની ના કહી ખંડ કર્યું. પાદશાહે તેમના ઉપરને જજીઆ-
વેરા માફ કર્યો તથા અકબરના સમયની રાજનીતિ ચલાવવાનું
કબુલ કરી તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા.

શીખલોકોનો ખંદોબસ્ત. ૩. શીખ લોકોમાં ઔરંગઝેબના
સમયમાં ગોવિંદસિંહે જે જુસ્સો આપ્યો હતો, તે તેના મરણ
પછી કાંઈ નાશુદ થયો નહિ. બહાદુરશાહ ગાદીએ બેઠો ત્યારે
શીખ લોકોનો ગુરુ બંધુ હતો. તેણે પોતાના લોકોને ઉશ્કેરી
મુસલમાનોની મસીદો ભાંગી, મુસ્લાઓને માર્યા તથા જમના ને

સતતજન વચ્ચેના મુસલમાનોનો સંહાર કર્યો, તેમજ લાહોરથી દિલ્હી સુધીનો મુલક હુડીને પોતાનો અમલ એસાડ્યો. શીખ લોકોને સજા કરવા સારૂ રજપૂતો સાથે સંધિકરીને, પાદશાહ પંજાબમાં આવ્યો. તેણે એ લોકોને હરાવીને ઘેરી લીધા. ત્યાં બંધુ નાસીને ડુંગરામાં જઈ બસ્યા. પરંતુ એવામાં પાદશાહ લાહોરમાં મરણ પામ્યો ઇ.સ. ૧૭૧૨.

પાદશાહના ગુણ, ૪. શીખ લોકોના બળવા સિવાય એના શત્રુમાં શાંતિ રહી હતી. એણે એના ભત્રિજાઓને નહિ મારતાં જાગીરા આપી હતી. એ પાદશાહ જેમ આલમગીર જેવો ચપલ નહોતો, તેમ તેવો તે પાપી પણ નહોતો.

જહાંદારશાહ. ૫. બહાદુરશાહના વજીર જુલ્હીકારખાની મદદથી ખીખ શાહજાદાઓને મારી જહાંદારશાહ પાદશાહ થયો. પણ તે રંડીખાન ને દુરાચરણી થવાથી તેના ભત્રિજા દુરોખશીરે બળવો કર્યો, ને તેને તથા જુલ્હીકારખાને મારી નાંખ્યા.

દુરોખશીર. ૬. દુરોખશીરના મુખ્ય સહાયક બહાર ને અલ્લા-બાદના સુબેદાર સયદ હુસેન ને સયદ અબદુલ્લા નામે એ બાઈઓ હતા; તેમનો અબદુલ્લા વજીર થયો ને હુસેન સેનાપતિ થયો. હુસેને બેઘપુરના રાજા અબ્દુલસિદ સાથે સત્તાઈ કરી તેની દીકરી સાથે પાદશાહનું લગ્ન કરાવ્યું. ત્યાંથી હુસેન પંજાબમાં ગયો ને શીખ સરદાર બંધુને તથા સાથીઓને પકડીને રીયાઝી રીયાઝી માર્યા. આ પ્રમાણે રીયાઝી મરવાનું કબુલ કર્યું, પણ તેમણે પોતાનો ધર્મ ન તજ્યો. શીખ લોકોનો બંદોબસ્ત કરી હુસેન દક્ષિણમાં ગયો.

મરેઠા સાથે સંધિ. ૭. હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંના સુબેદાર ચીનકીલીચખાં અથવા અયોદ્ધાન જેને નિજામ હિલમુલક કહે છે તે હતો. તેની પાસેથી ત્યાંના સુબાગીરીનો અખત્યાર હુસેને લેઈ મરેઠા સાથે સંધિ કરી. એમાં એવું હતું કે મરેઠાએ આજ સુધીમાં જીતેલો મુલક તેમણે રાખેલો ને દક્ષિણની ચાથ તથા સરદેશમુખી એટલે કુલ ઉપજનો દસાંશ તેઓએ લેવો, ને તેના બદલામાં તેમણે પાદશાહને દર સાલ પંદર લાખ રૂપિયા બંડણી આપવી, ને પંદરહજાર સ્વારોથી ચાકરી કરવી. એ વખતે

(૧૩૮)

મરેઠાની માદીએ શાહુ રાજા હતો;ને તેનો મુખ્ય પ્રધાન બાલાજી વિશ્વનાથ મહા અતુર પુરુષ હતો. ઉપરના કરાર પાદશાહ પાસે કબુલ કરાવવા માટે હુસેન ફશ હજાર મરેઠા સાથે બાલાજી વિશ્વનાથને લેઈ ઉત્તરમાં આવ્યો, પણ પાદશાહે એ કરાર કબુલ નહિ કર્યાથી તેણે પાદશાહને મરાવી નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૭૧૬.

અંગ્રેજને બંગાળમાં જમીન-દારી મળવી. ૮. ફરોખશીરના

નિજમ ઉલમુલક.

વખતમાં બંગાળના સુબા મીરજીફર સામા ફરિયાદ કરવાને અંગ્રેજ કંપનીના માણસો આવ્યા. તેનામાં પાદશાહ મંદિર હતો ને તેના હકીમે તેને આરામ કરી શક્યા નહોતા, તેથી આવેલા અંગ્રેજોમાં ડાકટર હેમીલ્ટન હતો, તેણે દવા કરી પાદશાહને આરામ કર્યો; તેથી પાદશાહે તેને ધનામ માગવા કહ્યું, સારે તેણે બંગાળના ૩૭ તાલુકાની જમીનદારી તથા કંપનીના માલના હાંસલની માશીની સનંદ માગી, તે પાદશાહે આપી. ઈ. સ. ૧૭૧૫.

મહમદશાહ. ૯, ફરોખશીરના મૂઆ પછી સૈયદલાઇઓએ પાદશાહી કુળના એક નાના બાળકને ગાદી આપી તે ત્રણ માસ માં મરણ પામ્યો; તેથી તેમણે બહાદુરશાહના એક પૌત્ર મહમદ શાહને ગાદી આપી. ઈ. સ. ૧૭૧૯.

સૈયદનો નાશ ૧૦. મહમદશાહે ગાદીએ બેઠા પછી એની માની મસલતથી સૈયદનો નાશ કરી તેમનાથી છૂટા થવાનું ઇચ્છ્યું. એ સૈયદના સામાવળીઆમાં દક્ષિણનો સુબો અસોફજી ને અયોધ્યાનો સુબો સાદતખાં મુખ્ય હતા. અસોફજીએ દક્ષિણમાં બળવો કર્યો; તેને સજા કરવાને પાદશાહને લઈ હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો. પણ રસ્તામાંજ પાદશાહે હુસેનને મરાવી નાખ્યો. તેનું વેર લેવાને સૈયદ અબ્દુલ્લા લશ્કર લેઈ પાદશાહ સામે આવ્યો, તેને પાદશાહે હરાવી માર્યો. ઈ. સ. ૧૭૨૦. પાદશાહે અસોફજીને વજીર નીમ્યો, પણ તેને પાદશાહનો સ્વભાવ નહિ ગમ્યાથી તે દક્ષિણની સુઆગીરી ઉપર ગયો. ને સ્વતંત્રપણે અમલ ચલાવવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૭૨૪.

પાદશાહીના લાગોતું છૂટા પડ્યું. ૧૧. અયોધ્યાનો સુબેદાર સાદતખાં પાદશાહનો વજીર થયો, પરંતુ તે પણ ઈ. સ. ૧૭૩૨ થી સ્વતંત્રપણે અયોધ્યાની સુઆગીરી કરવા લાગ્યો, બંગાળના,

સુભેદાર મુર્શિદકુલીખાને હાકાથી મુર્શિરાખાદમાં ગાદી કરી. ઇ. સ. ૧૭૨૫ થી સ્વતંત્ર થયો, કર્ણાટકનો નવાબ પણ દિલ્લીથી છૂટો થઈ નિજામ અસોદ્દીનને તાબે આવ્યો. અજમેરની આસપાસનો મુલક જોધપુરનો રાજા અજીતસિંહ પચાવી પડ્યો.

મરેઠાની ચઢતી. ૧૨. ખાલાજી વિશ્વનાથ ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો ખાજીરાવ પેશ્વા થયો. તે બહુ બહાદુર ને રાજ્યનીતિ પુરુષ હતો. પિત્રાજી ગાયકવાડ, રાણાજી સિંધીઆ, ઉદયજી પરમાર ને મલાવરાવ હોશ્કર એ એના મુખ્ય સરદારો હતા. જોધપુરના રાજા અજીતસિંહનો કુંવર અમેસિંગ ગુજરાતનો ને જોધપુરનો રાજા જોસિંગ માળવાનો સુભેદાર હતો. ગાયકવાડ ગુજરાત, હોશ્કર માળવા, ને સિંધીઆ બુદ્ધિબંધ જીતવાને યત્ન કરવા લાગ્યા. તેમાંથી ગુજરાતનો થોડો ભાગ, માળવા અને બુદ્ધિબંધ એટલું મરેઠાઓને મળ્યું.

નાદીરશાહની સ્વારી. ૪૩. ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં ઇરાનની

ગાદીએ નાદીરશાહ નામે પાદશાહ થયો. તેણે એક જોરાવર સૈન્ય લેઈ કાબુલ ને કંદહાર જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૭૩૭. કાબુલમાં હિંદની પાદશાહતની નબળાઈ હાલત એના સાબિતવામાં આવી, તેથી તેણે શ્રીજે વરસે હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી. કરનાલ આગળ હિંદી ને ઇરાની લશ્કરનો મુકાબલો થયો. તેમાં મોગલ સૈન્ય હાર્યું ને પાદશાહ, નિજામ ને સા-

નાદીરશાહ.

હતખાં નાદીરશાહને શરણે આવ્યા. ઇ.સ. ૧૭૩૯. નાદીરે દીલ્લી આવી લોકોને દુઃખ નહિ દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ ખીજો દિવસે નાદીરે મરાયાની જીમ ચાલ્યાથી શહેરના લોક ધરાનીએ ઉપર તુટી પડ્યા ને તેમને મારી નાખ્યા. તેથી નાદીરે શહેરમાં કતલ ચલાવવા આજ્ઞા કરી, ને થોડા વખતમાં ૩૦ હજાર માણસોનો ધાણ કાઢાયો. નાદીરે પૈસા મેળવવાને આ સ્વારી કરી હતી, તેથી તેણે ખજાનામાંથી રોકડ, ઝવેરાત વગેરે લીધું. ખીજા અમીર ઉમરાવ ને રૈયતને લુંટી તથા સુબેદારો પાસેથી ખંડણી મેળવી સુમારે ૨૦ થી ૩૦ કરોડ સંધીનું રોકડ તથા મયુરાસન ને કોહીનૂર હીરો લેઈ પાછો તે ધરાન ગયો; તથા સિંધ, મુલતાન, કાશુલ ને કંદહારના મુલક તેણે પોતાના રાજ્યમાં મેળવ્યા. પણ ધરાન ગયા પછી નાદીરશાહ માર્યો ગયો, તેથી તેના એક સરદાર અહમદ દુરાનીએ કંદહાર ને કાશુલ કબજે કરી ત્યાં દુરાની રાજ્ય સ્થાપ્યું.

રોહીલખંડ. ૧૪. મહમદશાહના વખતમાં યુસફઝખ જતના રોહીલા નામે પકાણ લોક અથોખ્યા ને હિમાલયની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા ને લુંટફાટ ચલાવી બરેલીમાં ગાદી કરી સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. પાદશાહે તેમના ઉપર સ્વારી કરી તાબે કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૪૫.

અહમદ દુરાનીની સ્વારી. ૧૫. ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અહમદશાહ દુરાનીએ પૂર્વજ ઉપર ચઢાઈ કરી ને સરહિંદ જતી લીધું; તેથી શાહજહાં અહમદ તેની સામે આવ્યો ને તેને હરાવી પાછો કાઢ્યો. મોગલોએ આ છેલ્લોજ જય મેળવ્યો, તે પછી થોડીજ મુદતમાં પાદશાહ મરણ પામ્યો. શાહજહાંના મયુરાસન ઉપર બેસનાર ને તાજમાં કોહીનૂર પહેનાર છેલ્લો મોગલ પાદશાહ એજ હતો. એજ સાલમાં મરેઠાનો રાજા શાહુ તથા અમોહજી પણ મરણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૭૪૮.

અહમદશાહ. ૧૬. મહમદશાહ પછી તેના શાહજહાં અહમદશાહે ગાદીએ બેસીને સાદતખાંના દીકરા સફરજંગને વજરાત આપી, તે રોહીલાને વશ નહિ કરી અક્યાથી મલારાવ હોલકર

તથા જ્યાપા સિંધીઆને ચોથાઇ વસુલ કરવાની રજા આપી ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે રોહીલાને વશ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૨. એવામાં અહમદ દુરાની બીજીવાર હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો, પાદશાહે તેને પંજાબ પ્રાંત આપી પાછો કાઢ્યો. એ વાત સફદરજંગને નહિ ગમ્યાથી તે અયોધ્યા ને અદલાખાદ પ્રાંત લઇ છુટો થયો; તેથી નિજામ અસોફખાને પાટલી પુત્ર ગ્યાસુદ્દીન વજર થયો. તેને પાદશાહ સાથે અણખનાવ થવાથી તેણે પાદશાહને મારી નાખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૪. ને પાદશાહના કાકાને આલમગીર બીજાએ એવું નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો.

આલમગીર બીજા. ૧૭. હવે પાદશાહના હાથમાં સત્તા રહી નહિ. જે બળવાન હોય તે વજર થઇ પાદશાહને કપજે રાખે કે ગમે તેને પાદશાહ બનાવે. મોગલાઇ નખળી થઇ. સુબા સ્વતંત્ર થયા ને પાદશાહી ખંડણી અટકી. મરેઠા બળવાન થયા ને આખા હિંદમાં લૂંટફાટ કરીને પોતાની સત્તા બેસાડવા લાગ્યા. બીજાએ આલમગીર માત્ર નામનો પાદશાહ હતો. સધળી સત્તા ગ્યાસુદ્દીનના હાથમાં હતી. તે સ્વભાવે ચપલ, અવિચારી ને ઉતાવળાઓ હતો. તેણે દુરાની પાસેથી પંજાબ જીતી લીધો.

અહમદ અબ્દુલ્લીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૮. પંજાબની જીતનું વેર વાળવાને અબ્દુલ્લીએ હિંદ ઉપર ચઢી આવી હુંડ ચલાવી ધન મેળવ્યું. અયોધ્યાના નવાબ સુલ્તનહુદલા પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા ભરતપુરના જાટ રાજા ઉપર સ્વારી કરીને મથુરાના હજારો જાત-જીઓને વિના વાંકે માર્યા. આ પ્રમાણે ફેર કરીને નજીબુદ્દલા નામે એક રોહીલા સરદારને પાદશાહનો સેનાપતિ ઠરાવી તે પાછો ગયો.

અબ્દુલ્લીની ચોથી સ્વારી. ૧૯. અબ્દુલ્લી ગયા પછી ગ્યાસુદ્દીને રહુનાથરાવ પેશ્વાની મદદથી દિલ્લી લીધું ને નજીબુદ્દલાને નસાડ્યો. પેશ્વા ત્યાંથી પંજાબ ગયો ને તે પ્રાંત જીતી ત્યાં એક મરેઠા સરદારને સુબો ઠરાવી પોતે દક્ષિણમાં ગયો. આ સમાચાર સાંભળી પેશ્વાને સજા કરવાને અબ્દુલ્લીએ ચોથી સ્વારી કરી. એવામાં ગ્યાસુદ્દીને બીજા આલમગીરને મારી નાખ્યો ને એક બીજા

છોકરાને ગાદીએ બેસાડ્યો. ઈ. સ. ૧૭૫૮. પણ તેને કામએ માન્ય કર્યો નહિ. વડો શાહજાદો શાહઆલમ નાશી ગયો; તે આગળ જતાં પાદશાહ થયો. દક્ષિણમાં મરેઠાએ નિજમને હરાવી તાબે કર્યો હતો; હવે તેમનો કાર્મ શત્રુ રહ્યો નહોતો. તેથી તેમણે અખદશીને હરાવી મોગલાઇ ઉધી વાળવાની જગરી તૈયારી કરીને પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં અખદશી સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં તેમનો નાશ થયો.

પાદશાહીનો અંત.

૨૦. અખદશીએ પાછા જતાં શાહઆલમને ગાદી આપી હતી, એ શાહ-આલમ નામનો પાદશાહ થયો. એ સમયે અયોધ્યા ને પ્રયાગ સુ-જીવિત્વલા પચાવી પડ્યો. રાહીલાનો સરદાર નજી-મુદવજા પણ સ્વતંત્ર થયો. દક્ષિણમાં નિજમ ને કર્ણાટકનો તથા ઈંગાળાનો નવાબ સ્વ-તંત્ર થયા. મહીસૂરમાં હૈદરઅલીએ સ્વતંત્ર

શાહઆલમ.

મુસલમાની રાજ્ય એજ અરસામાં સ્થાપ્યું. ગુજરાત, માળવા, મુદ્દેલખંડ, ઝોઢીઆ ને મહારાષ્ટ્ર પેશાને તાબે હતાં. સિંધમાં જુદા જુદા અમીરો સત્તાધારી હતા. ને તેઓ અખદશીના ખંડીઆ હતા. કાબુલ, કંદહાર, પંજાબ ને મુલતાન અખદશીના તાબામાં હતાં. એટલે દિલ્લી ને આગ્રા એ બેજ પ્રતિ પાદશાહના તાબામાં હતા. ને તે પણ માત્ર નામના હતા; કેમકે એ પ્રતિ મરેઠા વારંવાર હુડી લેતા. છેવટે ગુલામકાદરે ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં પાદશાહને આંધળો કરી કેદ કર્યો; તેને સિંધીઆએ છોડાવી પોતાને કબજે લીધો. સિંધીઆ પાસેથી અંગ્રેજ સરકાર લેક સાહેબે તેને

છોડાવ્યા. શાહઆલમ ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં મૂઆથી તેનો શાહ-
ખદો અકબર નામનોજ પાદશાહ થયો. અંગ્રેજ સરકાર એને જે
આપતા તે ખાદને બેસી રહેતો. તેની પાસે કંઈ રાજ્ય નહોતું.
ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં તે મરણ પામ્યાથી તેની જગ્યાએ મહમદ
બાહાદુરશાહ થયો; તેણે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધાથી
તેને પકડી રંગુનમાં કેદ કર્યો; ત્યાં તે ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ
પામ્યો. એ સર્વથી છેલ્લો પાદશાહ ગયો.

મકરણ ૯ મું.

મોગલાઈ રાજ્યનું પુનરાવલોકન.

૧. સારા મોગલ પાદશાહો. ૨. પાદશાહીનાં પડતીનાં
કારણ. ૩. મોગલ પાદશાહોનાં કામ ૪. વેપારનો વધારો.
૫. હિંદનો ધણી કોણ થાય?

સારા મોગલ પાદશાહો. ૧. મોગલોના ૧૭ પાદશાહ થયા,
તેમાં પાદશાહ નામને યોગ્ય એવા તો ૧૪ પાદશાહ થયા. છેલ્લા
ત્રણ પાદશાહ તો માત્ર નામનાજ હતા. એ પાદશાહોમાં મહાન
અકબર સર્વોત્તમ હતો. એણે હિંદુઓ ઉપરથી જત્રાવેરો, માથા-
વેરો વગેરે વેરા કાઢી નાંખ્યા. હિંદુ રાજાઓ સાથે લમસંબંધ
કરી તથા તેમને ગેટા હોદ્દાની નોકરીઓ આપી તેમનાં મન
મેળવ્યાં. એ રીતથી હિંદુઓ પાદશાહના મદદગાર થયા. શાહ-
જહાં સુધી એ રીત ચાલી, શાહજહાં પણ લલો ને અકબરને
પગથે ચાલનારો હતો. ઔરંગઝેબના પુત્ર બહાદુરશાહે પણ રજ-
પૂતાનાં મન મેળવી લેઈ પાદશાહી તારવાને યુક્તિ કરી, પણ તે
જલદીથી મરણ પામ્યો. તેથી તે પાર પડી નહિ.

પાદશાહીની પડતીનાં કારણ. ૨. અકબરે સર્વને સરખા
મણી ધર્મભેદ કાઢી મોગલાઈ મજબુત કરવાને જે રીત ચલાવી
હતી, તે ઔરંગઝેબે તોડી. તેણે હિંદુઓ ઉપર જટઆવેરો

નાખ્યો, જૂલમ ર્યો, ને તેમને નોશરીમાંથી ખાતલ ર્યા. આ પ્રજે
 ધર્મભેદ પ્રસિદ્ધ કરવાથી હિંદુઓ નેમના ઉપર કોપે બરાયા; પરંતુ
 તે યુદ્ધકૌશલ્યમાં કુશળ હોવાથી સમયસુચકતા ને અપળતા વાપરી
 પોતાનું રાજ્ય સાચવીને વધારી રહ્યો, પણ એણે કુસંપના જે
 બીજ રાખ્યાં તેનાં કડવા ફળ એના વંશજને આપવાં પડ્યા
 એના વંશજને નળગા નોકળ્યાથી તેમના સરદારો માહેનાં હિં લઢી
 મરવા લાગ્યા, ને તેમાંનો જે વેરાવર હોય તે વજર થઈ પાદ-
 શાહને રમકડા માફક નચાવવા લાગ્યો; તથા પોતાની મરજીમાં
 આવે તેને પાદશાહ બનાવે ને હિડાડે. એવા વજર પાદશાહ બનાવનાર
 કહેવાતા. પાદશાહ બનાવનાર વજરોમાં જુદીકરખાં, એ સૈયદ
 બાધ્યો, ને ગ્યાસુદ્દીન ગણાય છે. પાદશાહો નળગા ને વજરો
 કુસંપી ને આપમતલગીઆ જોઈ દૂરના સુખાઓ પણ પાદશાહતથી
 છૂટા પડી સ્વતંત્ર થઈ ગયા. પાદશાહત આવી રચિતિમાં આવી
 છતાં બહાદુરશાહ સિવાય કોઈ પણ પાદશાહે હિંદુઓને મેળવી
 લેવાની મહેનત કરી નહી. ખરું કહીએ તો તેમનામાં દીર્ઘદ્રષ્ટિ ને
 રાજ્યકૌશલ્ય હતુંજ નહિ. પાદશાહતની પડતીના વખતે રજપૂતોની
 પડતી થઈ હતી, પણ મરેઠા પોતાનું બળ નિરંતર વધાર્યા જતા
 હતા, તેથી તેમણે અંતે મોગલાઈ વૃદ્ધનું મૂળ કાપ્યું.

મોગલ પાદશાહોનાં કામ. ૩. મોગલ પાદશાહો જે કે
 આગલા પદાણુ પાદશાહો કરતાં સારા હતા, તોપણ તેમણે રૈયતને
 માટે સારા કામો થોડાંજ કર્યા છે. લોકકલ્યાણનાં અને પ્રજાની
 આબાહીનાં કામ કરવામાં તેઓ પદાણુ પાદશાહો કરતાં બાગ્યેજ
 સારા હતા. અકબર અને શાહજહાંએ રૈયતને સુખી કરવાની, ન્યાય
 આપવાની ને આબાહી રાખવાની મહેનત કરી હતી. પણ એ એ
 બાદ કરતાં બાકીનાએ રાજ્યપૈલવ ને મોજશોખ ભોગવવામાં તથા
 મુલકો જીતી મોટાઈ વધારવામાં પોતાનો કાળ ગુમાવ્યો હતો.
 અકબરેવિદ્યાને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત કરી. તે વખતે રાજ્યમાં
 દરબારી બાપા દારસી હતી, તેમાં તેણે સંસ્કૃત - ગ્રંથોના, તરજુમા
 કરાવ્યા. વળી આધને અકબરી અને અકબરનામું નામે ઇતિહાસના

મંથો એના વજર અણુત્રજલે લખ્યા હતા. જહાંગીરે પોતાની હકીકત પોતેજ લખી છે, પણ એ સિવાય કાંઈ વિશેષ કાંઈએ કયું નથી. તેમણે હિંદુ પ્રજામાં વિદ્યાભ્યાસ વધારવા તરફ કાંઈ લક્ષ ન આપ્યું તેથી હિંદી વિદ્યા ધરી, ખંધ પડી ને અંતે નાશ પામવાની સ્થિતિમાં આવી; તેથી તેમનામાં વહેમ વધ્યા ને કેટલાક નકારા રિવાજો દાખલ થઈ તેઓ અધમ સ્થિતિમાં આવતા ગયા.

વેપારનો વધારો. ૪ મોગલાઈ વારામાં પહેલાં કરતાં યુરોપ સાથે વેપારનો ધણો વધારો થયો. એ વધારો આ દેશના વેપારીઓએ પરદેશમાં જઈને કર્યો નહોતો, પણ પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં આવવાથી થયો હતો. સિકંદર લોદીના સમયમાં પોતુંગીને આ દેશમાં આવી યુરોપ સાથેનો વેપાર ચલાવવા લાગ્યા તેમને નફા મળતો જોઈ યુરોપના ખીજ દેશોના લોક પણ આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવવા લલચાયા, ને અકબર તથા જહાંગીર પાદશાહોના સમયમાં તેઓ આ દેશમાં આવવા લાગ્યા; તેથી આ દેશના માલનો પુષ્કળ ઉઠાવ થવા માંડ્યો. કારીગરો કમાવા લાગ્યા ને તેથી તેઓ નવા નવા બર ઉત્પન્ન કરી આ દેશની કારીગરી ખીલવવા લાગ્યા.

હિંદનો ધણી કેણુ થાય ? ૫. મોગલ પાદશાહો નબળા થયા, શરદારો કુસંપી થયા ને સુઆઓ સ્વતંત્ર થયા; તથા તેઓ મોગલાઈનું ધણીપણું રાખવાને ઇચ્છતા ન હતા. મોગલની નબળાઈ જોઈ તથા તેમનો પોતાના તરફ ધર્મભેદ ને જૂલમ જોઈ હિંદુઓ મોગલાઈ તોડીને હિંદના ધણી થવા ઇચ્છવા લાગ્યા, પણ હિંદુઓ તરફથી લકનાર માત્ર મરેઠાજ હતા. તેમણે સંપ કરી હિંદુઓને એકત્ર કર્યું નહિ. રજપુતોને લુટીને પાયમાલ ક્યાંથી તેઓ તેમની સહાયે આવે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા, તેથી હિંદ તરફથી મરેઠા એકલા મોગલાઈ સામા થયા. એ રીતે હિંદુ મુસલમાન મહોમાહે લડીને નબળા થયા અને અંતે જેની લડાઈમાં ત્રીજાએ હાર્યું, અને ૧૭૬૧ ની હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની મોટી લડાઈમાં મરેઠીજાનું પુરયું; અને મોગલાઈનો તો અંતજ આગ્યો. એ લડા-

છઝો વખતે એક ત્રીજી પ્રજા તટસ્થપણે જોતી હતી, તે પ્રજાનો તે વખતે પૂર્વમાં સૂરોદય થયો હતો. યુરોપથી વેપાર કરવાને જે પ્રજા આ દેશમાં આવી હતી તેમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ મુખ્ય હતી. તે પછી હિંદુ ધણીપણું મેળવવાને ઉત્સાહી હોવાથી પોતપોતાની સત્તા જમાવવાને માહોમાંહે લઢી મરી. તેમાં આખરે અંગ્રેજ લોકો ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં ફતેહ પામ્યા. ફ્રેંચને હરાવી અંગ્રેજોએ હિંદુ ધણીપણું મેળવવાને યતન કર્યો. માહોમાંહે લઢીને નખળા થએલા હિંદના જુદા જુદા મુસલમાન હાકેમોને તેમણે પ્રથમ હરાવ્યા. પછી મરેઠાને અને છેવટે શીખને હરાવી તેઓ હિંદના ધણી થયા.

માગ ચોથો.

મરેઠા રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

શિવાજી.

૧. મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુ રાજ્ય. ૨. મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૩. મરેઠા સરદારો. ૪ શાહાણ. ૫. શિવાજીનો જન્મ. શિવાજીનો ઉદય. ૬. શિવાજી રાજા થાય છે. ૮. આર્યધર્મ તારણુ યુક્તિ. ૯. શિવાજી કેદ પકડાય છે. ૧૦. શિવાજી કેદમાંથી છુટે છે. ૧૧. શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨. શિવાજીનો અંત. ૧૩. રાજ્યની મજબૂતી.

મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુ રાજ્ય. ૧. ઇ. સ. ની શરૂઆત સુધી મહારાષ્ટ્રમાં જળુવાનગ રાજ્ય નહોતું. આગળ જતાં તેનો કેટલોક ભાગ શાહાજીના રાજ્યોના તાબામાં આવ્યો. તે પછી એ કે. સમાં ચાલુક્યોનું રાજ્ય થયું. ચાલુક્યો પછી દેવગીરી કે દોલતાનાદમાં જાદવોનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય અક્ષાઉદાન ખૂતીએ લેણું, ત્યારથી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત દિલ્લીની પાદશાહતમાં બળ્યા.

મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૨. મહમદ ગાંડાના વખતમાં ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં હુસેન ગંજુએ આઘણી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

ત્યારે મહારાષ્ટ્ર દેશ તેના તાબામાં આવ્યો. એના વંશજોની નબળી સ્થિતિમાં એ રાજ્યના સરદારો સ્વતંત્ર થયા. તે વખતે મહારાષ્ટ્ર દેશ અહમદનગર ને વિજ્ઞપુરના રાજાના તાબામાં વહેંચાઈ ગયો.

મરૈઠી સરદારો ૩. એ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર મુસલમાની રાજ્યમાં વહેંચાયો, તોપણ જુના રાજ્યકુળના વંશજો ને નાના નાના જગીરદારો રહ્યા હતા. તેઓ જગીર ખાઈ, એ મુસલમાની રાજ્યોમાં નોકરી કરતા. એ વગર મુસલમાની લશ્કરમાં પણ ધણા મરૈઠા નોકર હતા. મુઠ્ઠી કારખાતે ત્યાંના પાલિકા કરતા હતા. આ પ્રમાણે અહમદનગરના મલીકાંચરના લશ્કરમાં જાદવરાય કરીને એક જાદવકુળનો દશ હજાર સ્વારનો સરદાર હતો. તેની સહાયતાથી ભોંસલે કુળનો માલોજી કરીને એક મરાઠો હતો, તે પાંચ હજાર સ્વારોનો સરદાર થયો. એમ કહેવાય છે કે ઉદેપુરના રાણા અન્ને-સિંગના જે કુમાર દક્ષિણમાં જતા રહ્યા હતા, તેના વંશનો એ માલોજી હતો. એ કુંવરથી માલોજી દશમો પુરુષ હતો*.

શાહાજી ૪. માલોજીને શાહાજી નામે દીકરો હતો. તેનો વિવાહ જાદવરાયની દીકરી જીજ્ઞાષા વેરે થયો હતો; તેથી શાહાજી અહમદનગરના રાજ્યમાં આગળ પડતો થયો. મલીકાંચર મૂઆ પછી તેનો દીકરો કુતેહખાન શાહજહાંને તાબે થયો. ત્યારે શાહાજીએ એક બીજા રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો ને અહમદનગરનો કુટૂંબો કુલક પાછો મેળવ્યો, તેથી શાહજહાં પડે દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિજ્ઞપુરનું રાજ્ય ખંડીઈ બનાવ્યું ને અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. તેથી શાહાજી વિજ્ઞપુરની નોકરીમાં રહ્યો. એ શાહજીને બે જગીર મળેલી હતી. એક સતારા પાસે ને બીજી તંજવરમાં.

શિવાજીનો જન્મ. ૫. શાહાજીને જીજ્ઞાષાથી શિવાજી નામે પુત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૬૨૭. એને કેળવણી આપવાને શાહાજીએ

* અલ્લાહદીન સામા યનાર ઉદેપુરના રાણા લીમસિંહના દીકરા અલેસિંહનો કુંવર સજનસિંહ દક્ષિણમાં ગયો. એ સજનસિંહથી દશમો પેઢીએ માલોજી થયો. સજનસિંહ, કુલીપજી, શિવાજી, મોરાજી, દેવરાજ, જયસેન, મોહજી, ખેલુજી, જનમોજી, માલોજી.

(૧૪૮)

કોડદેવ નામે બ્રાહ્મણને રાખ્યો: તેણે તેને સાક્ષર નહિ કરતાં રા-
જ્યનાંતિ ને યુદ્ધકળા સારી રીતે શીખવી. શિવાજીની મા પણુ એક
રજપુતાણીને છાજે એવો એને ઉપદેશ આપતી. શિવાજીના ગુરુ
રામદાસ સ્વામી હતા. શિવાજી

શિવાજીનો ઉદય. ૬. શિવાજી મોટા થતા ગયો તેમ તેમ એણે પોતાનું પરાક્રમ બતાવવા માંડ્યું. એણે આસપાસના બાટી લોકો પોતાના લશ્કરમાં એકઠા કર્યા. એ લોક ખેતીનું કામ કરતા ને શિવાજી બોલાવે ત્યારે આવીને તેના હુકમમાં રહી આસપાસના મુલકો લૂંટી લેતા. એ લૂંટમાંથી શિવાજી તેમને ભાગ આપતો. તેથી તેમને પગાર આપવાની ગરજ પડી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ શિવાજી બોલાવે ત્યારે લૂંટની લાલચે તેઓ ખુશીથી હાજર થતા. આ પ્રમાણે મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરુષે પ્રથમ લૂંટનો ધંધો આરંભ્યો. આગળ જલદીજ એણે વિજ્ઞપુરના તાખાના કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને ત્યાં પોતાનો લૂંટનો ખજાનો ભરવા માંડ્યો. આ વખતે શાહાજી વિજ્ઞપુરના રાજ્યમાં નોકર હતો. તેથી તેના ઉપર વિજ્ઞપુરવાળાએ દયાણુ કર્યું. ત્યારે શિવાજીએ મોગલાઇ મુલક ઉપર લૂંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે એક વખત મોગલોનો તો ખીજી વખત વિજ્ઞપુરનો મુલક લૂંટવા લાગ્યો. અંતે શિવાજી વિજ્ઞપુરનો મુલક લૂંટતો ખંધ ન પડ્યો, ત્યારે ત્યાંના હાકેમે શાહાજીને ફેદમાં નાખ્યો; તેથી શિવાજી શાહજહાંને શરણે આવ્યો. ને તેની સહાયતાથી પોતાના પિતાને છોડાવી, પ્રથમ પ્રમાણે તેનો ઉશ્ચોગ જારી રાખ્યો; ત્યારે વિજ્ઞપુરના હાકેમે અફઝલખાં નામે એક મોટા સરદારને લશ્કર આપી શિવાજી ઉપર મોકલ્યો. આ સરદાર સાથે રણુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરી જય મેળવાય તેમ નહિ હોવાથી તેણે જીત કરી જય મેળવવાની યુક્તિ કરી. પ્રથમ તેણે સલાહનું કહેણુ મોકલ્યો પ્રતાપગઢના કિલ્લા આગળ તેની મુલાકાત લેવાનું ઠરાવ્યું. એ મુલાકાત વખતે દગાથી તેને મારીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૯. અફઝલખાં મરાયાથી વિજ્ઞપુરને વધારે જય પેઠા ને શિવાજી વધારે જોરપર આવ્યો તેણે લશ્કરનો વધારે જમાવ કરી મોગલાઇ મુલકમાં લૂંટ ચલાવી. એ સમયે દિલ્લીની ગાદીએ ઔરંગઝેબ હતો. તે પોતાના બાઇઓનો નાશ કરવામાં રોકાયેલો હોવાથી તેણે શિવાજીને છેડયો નહિ, પણ તેમાંથી પરવાયા પછી તરતજ સાહિસ્તખાંને જોરાવર સૈન્ય

આપી શિવાજીનો નાશ કરવા મોકલ્યો. શિવાજી મોગલો સામા નહિ થતા કુંગરામાં ભરાયો. મોગલોએ પુના જીતીને ત્યાં મુકામ કર્યો. શિવાજીએ ઓચિંતાં આવીને રાત્રે તેમના ઉપર હાથો માર્યો. તેથી મોગલો ગજરાયા ને સાહિસ્તખાં નાસતાં નાસતાં પાંચલ થયો. ઇ. સ. ૧૬૬૨. એ પ્રમાણે વિજયપુરને બાદશાહી લશ્કર ઉપર જય મળ્યાથી તેનું લશ્કર વધારે તેજ પર આવ્યું.

શિવાજી રાજ થાય છે. ૭. એ વખતે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સુરત એ મોટું બંદર હતું. મોટા મોટા વેપારીઓ અને સાહુકારો ત્યાં રહેતા હતા. તેઓ દુનિયાના ધણાખરા જળથીતા દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા. ત્યાં ચોરાશી બંદરના વાવટા ઉડતા હતા, ને આઠ લાખ માણસની વસ્તી હતી. આજનું મુંબઈ તે વખતનું સુરત હતું. એ સુરત લુંટવાની શિવાજીએ હિંમત કરી ને એક દમ સુરત ઉપર ચઢ્યો ને તે હુડીને ખૂબ ધન તથા માલ લઈ ગયો. એવામાં એનો બાપ શાહાજી મરણ પામ્યાથી શિવાજીએ પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવી, રાયગઢમાં રાજ્યધાની કરીને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૪.

આર્યધર્મ તારણુ મુક્તિ. ૮. કૌડદેવ બ્રાહ્મણના ઉપદેશથી, મહાભારત ને રામાયણની કથા સાંભળ્યાથી, તથા તેની મા અને ગુરુની શિખામણથી, શિવાજીનાં આર્યત્વનું અભિમાન આવ્યું હતું. નાનપણથીજ તેને આર્યધર્મ તારવાની અને મુસલમાની ધર્મનો નાશ કરવાની ઉત્કંઠા થઈ હતી. જે અભિમાન અને ઉત્કંઠા એનામાં આવ્યાં હતાં, તે એણે પોતાના લશ્કરમાં ને લોકોમાં આપ્યાં; તેથી તેના લોકો પણ તેની સાથે શુભ પ્રેરણાથી દોરાયાથી એણે આખા મહારાષ્ટ્રમાં જગૃતિ પ્રદિત્ત કરી. તેણે પોતાનું કાર્ય સાધવાને જ્યાં બળ ચાલે એવું નહોતું ત્યાં પ્રારંભમાં જગ ને ફળ વાપર્યાં. નાનપણથી મહાન કાર્ય કરનારને કોઈ કોઈ વાર એવા જીજ્ઞેષ કર્મો કરવાની ફરજ પડે છે; તો પણ તેથી એ કાર્ય સ્તુત્ય તો નાજ ગણાય.

શિવાજી કેટ પકડાય છે, ૯. શિવાજી બગવાન ધવાથી મો-

ગલ પાદશાહને તથા વિળપુરવાળાને તેનો હર લાગ્યો. અને તેનો નાશ કરવાનું ઇચ્છવા લાગ્યા. શાહાજી વિળપુરની નોકરીમાં હોવાથી શિવાજીને તેના તરફનો લય હતો, તે શમ્યો એટલે તે છટથી મહાલવા લાગ્યો. તેને મે ગત્રાઈ ને વિળપુરના ગામ લુંદયા, જ્યાં ને તાણે કર્યો તેમના કિલ્લા લીધા ને બીજા કટલાક બંધાવ્યા, એ પ્રમાણે તેને મજબૂત થતો જોઈ પાદશાહે પ્રથમ જોધપુરના રાજા જયસિંગને તેના ઉપર મોકલ્યો; પણ એ રજપૂત રાજા બંદરખાનેથી શિવાજીની ચઢતી ને મુસલમાનોની પડતી ઇચ્છતો હતો, તેથી તે શિવાજીને મળી ગયો. આ સંજોગો ઔરંગઝેબે તેને ત્યાંથી ખસેડી પ્રથમ પંજાબમાં ને પછી કાશ્મીરમાં મુજો બનાવ્યો. ને શિવાજી ઉપર જોધપુરના રાજા જયસિંગને મોકલ્યો. શિવાજી સમય વરતી જયસિંગની સલાહથી પાદશાહને શરણે ગયો. ઔરંગઝેબે તેને દિલ્લી બોલાવ્યાથી જયસિંગની બાહેધરીથી તે તથા તેનો કુંવર સંભાજી દિલ્લી ગયા, પણ એ બાપ દીકરાને પાદશાહે કપટથી કેદ કર્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૬.

શિવાજી કેદમાંથી છૂટે છે. ૧૦. જયસિંગની બાહેધરીથી શિવાજી આવ્યો હતો, છતાં તેને કેદ કર્યો એ વાત તેને ગમી નહિ. તેથી તે તેનો છૂટકારો ચઢાતો હતો. શિવાજી પણ ઔરંગઝેબના માથાનો કપડો હતો. તેણે પોતાનો છૂટકારો થવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો ને તેમાં જયસિંગે સહાય કરી. શિવાજી માંદો થયો હોય એવો દોષ કરી સાધુ-સંતોને મોટા મોટા ટોપલામાં મિઠાઈ વહેંચવા લાગ્યો. પ્રથમ તો પાદશાહે મીઠાઈના ટોપલાની પણ બરાબર સંભાળ રખાવી હતી, પરંતુ કેટલીક મુદતે એ દેખરેખ નરમ પડી એટલે શિવાજી અને તેનો પુત્ર અને મીઠાઈના ટોપલામાં બેસી નાસી ગયા. એ રીતે કપટથી છૂટીને શિવાજી અને તેનો પુત્ર ચંચલગઢ આવ્યા. ત્યાં આવી તેણે વધારે જોડેથી મુલકો લૂંટવા તથા જીતવાનું કામ ચલાવ્યું. પાદશાહી સરદારોને યુક્તિથી તથા કપટથી વશ કરીને તેણે પોતાનું કામ કાઢી લીધું. ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં એણે બીજાવાર સુરત લુંટીને ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં પોતાની તુળા સોનાથી કરાવી તેનું ઘન કર્યું.

શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૧. શિવાજી જેવો લઠાઇમાં શરો, કામ કાઢી લેવામાં ચતુર ને મુલકો જીતવામાં ચપલ હતો, તેવોજ તે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવામાં હોશિયાર ને કાળજીવાળો હતો. પોતાની રૈયત દુઃખી ન થાય તેવી તે કાળજી રાખતો. મુલક લુટીને, જીતીને અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાનું કામ કાઢીને શિવાજી જેટલો પ્રખ્યાત થયો છે, તેટલો કે તેથી વધારે પ્રખ્યાત તે મુલકો સાચવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં ચતુરાઇ બતાવ્યાથી થયો છે. તે કામ કાઢી લેવામાં કપટ ને ફરતા કરતો. પણ કામ સાધ્યા પછી દયા બતાવતો; એટલે એનો જાતિ સ્વભાવ ફર કે નિર્દય નહોતો. અને તેથીજ તે મુલકો જીત્યા પછી તેનો બરોબર બંદોબસ્ત રાખતો. એણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને, ઇન્સાફ આપવાને, શુન્હો અટકાવવાને, જમા વસુલ કરવાને અને તે બધા ઉપર દેખરેખ રાખવાને અધિકારીઓ નીમ્યા હતા; તેજ પ્રમાણે પોતાની હજુરમાં એણે આઠ મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યા હતા. દીવાની, ફૈજદારી, લશ્કરી, પગાર આપનાર, દફતરી વગેરે ખાતાનો ઉપરી એક એક પ્રધાન હતો, અને તે બધાનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન કે પેશ્વા હતો.

શિવાજીનો અંત. ૧૨. રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યા પછી તે દક્ષિણમાં તંજવર ગયો; ત્યાંની પોતાના પાપની જાગીરની અરધી ઉપજ લેવાનો કરાવ કરી ત્યાં પોતાના ભાઇ વ્યંકાજીને કારભારી નીમ્યો. ઈ. સ. ૧૬૭૬ તંજવરથી પાછા આવી તેણે કિલ્લા બંધાવ્યા. લશ્કરનો બંદોબસ્ત કર્યો ને રાજ્યની મજબુતી કરી. એ ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો.

રાજ્યની મજબુતી. ૧૩. શિવાજીએ એક નાના જાગીરદાર-માંસી વધીને ઔરંગઝેબ જેવા જોરાવર પાદશાહના સમયમાં મરણી વખતે એક બળવાન મરેડી રાજ્ય પોતાના પુત્રો માટે વારસામાં મૂક્યું; પણ તેના પુત્રો તેના જેવા નીકળ્યા નહિ; તેથી એ રાજ્યનો પાદશાહે જડમૂળથી નાશ કર્યો હોત. પણ શિવાજીએ મરેડી રાજ્યની ઇમારતનો પાયો એવો મજબૂત ચણ્યો હતો કે

તે ટપા રહી. તેણે મરેડા લોકોમાં જે ચૌર્ય, સાહસ, યુદ્ધકળા, આ-
ર્થભિમાન ને મ્લેચ્છતિરસ્કાર ઉત્પન્ન કર્યા હતાં, તે ગુણોથી એના
સરદારોએ પોતાના નજીબા રાજ્યના સમયમાં પણ મરેડી રાજ્યની
પડતી થતી અટકાવવામાં સહાય કરી.

પ્રકરણ ૨ જી.

શિવાજી પછીના રાજાઓ.

૧. સંભાજી. ૨. રાજારામ. ૩. તારાબાઈ. ૪. મરેડી
રાજ્યના બે ભાગ. ૫. શાહુરાજ. ૬. રામરાજ. ૭.
મરેડી રાજ્યની આખર.

સંભાજી. ૧. શિવાજીને બે પુત્ર હતા—સંભાજી ને રાજારામ,
તેમનો વડો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ બેઠો. તે શિવાજી જેવો બહા-
દુર, પણ મૂર્ખ હતો. કલુષા નામે બ્રાહ્મણની સોળતમાં પડી તેણે
રાજ્યની ખરાબી કરી. સન ૧૬૮૩ માં ઔરંગઝેબ દક્ષિણ જત-
વાને આવ્યો ને પાંચ વરસમાં તેણે વિજ્ઞપુર ને ગોવળકોડાના
રાજ્ય જતાં ત્યાં સુધી સંભાજી સુસ્ત થઈ બેસી રહ્યો. મુસલમા-
નોની માંહેમાંહેની લઠાઈનો લાભ એણે લીધો નહિ. વળી વિજ્ઞ-
પુર ને ગોવળકોડાનાં રાજ્યો ખાલસા થયાથી તે બંને રાજ્યના
સિપાઈઓ મરેડાને આવી મળ્યા, તેમણે સંભાજીએ એના બાપ
જેવી ચપલતા ને હોશિયારી મળી તેનો ઉપયોગ કર્યો નહિ. એ
અમૂલ્ય સમય એણે મોજમજમાં ગુમાવ્યો. એવામાં પાદશાહના
સરદાર તુકારમખાંએ સંગમેશ્વરમાં એને પકડી લીધો. પાદશાહે તેને
મુસલમાન થવાનું કહ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે તારી શાહજાદી પર-
ણાવે તો થાઉં, એમ કહી તેણે પેંગળરને ગાળો દીધી, તેથી પા-
દશાહે તેને મરાઠી નાંખ્યો. સંભાજી પકડાયા પછી તેની બી તથા
બેકાસ પણ પકડાયાં, તેમને ઔરંગઝેબે કેદમાં રાખ્યાં. ૪. સ. ૧૬૮૬.

રાજારામ ૨. મરેડાનો રાજા પકડાયાથી પાદશાહ ખુશ થયો.
તે સમયથી કે હવે મરેડી રાજ્યનો નાશ નજીક આવ્યો; પણ તે

એની બૂલ હતી. રાજ પકડાયાથી મરેઠા નાકમેદ થયા નહિ. શિ-
વાજીએ આણેલું આર્યતવનું અભિમાન અને જુસ્સો હજી નરમ પ-
ડ્યા નહોતાં. સત્રજા મરેઠા સરદારને એક સત્તથી મંજાહના દી-
કરા શિવાજીની વતી કારભાર કરવાર મંજાહના લાખ રાજરામને
કરાવ્યો; ને ઔરંગઝેય સામા શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે લઢાઇ
ચલાવી. પાદશાહ સામે આવે તો નાસી જવું ને ખીજે ઠેકાણે જઇ
તેના લશ્કર ઉપર છાપો મારવો, ને તેનો ખગ્ગનો લુંટી તેને
નાણાંની તાણ પાડવી. પાદશાહ મરેઠો કિલ્લા છોડે તો મરેઠા મો-
ગલાઇ મુલકમાં જઇ લુંટ કરે. આ પ્રમાણે મરેઠા મોગલોને હેરાન
કરવા લાગ્યા. મોગલ સિપાઇઓ પણ પહેલા જેવા ચંચળ નહો-
તા. તેમના સરદાર મોજલા ને આળસુ થઇ ગયા હતા. વળી
મોગલ સરદારો લાંચીઆ પણ હતા, તેથી વખત આવે મરેઠા તે-
મને લાંચ આપીને છુટી પણ જતા. એ લાંચ પણ 'તેરા પુણ્ય
તેરે દારે' જેવી હતી. મોગલાઇમાં લુંટ કરી તેજ પૈસા મરેઠા
લાંચમાં આપતા. એક તરફ મોગલો મરેઠો મુલક છત્તા, તો ખી-
જી તરફથી જઇ તેમનો છોડેલો મુલક મરેઠા પાછો લેતા. મરેઠા
એ રાજરામને કર્ણાકટના ઇંછગઢમાં રાખ્યો હતો; તેથી મોગલોએ
ઇંછને ઘેરો બાંધ્યો, ઇ. સ. ૧૬૯૪. ઘેરો બાલનાર કામળક્ષ ને
જુહરીકારખા હતા. તેમને અણખનાય થવાથી મરેઠાએ હેરાન કર્યા,
તેથી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી વાંદીવાસ ગયા. એ ઉપરથી પાદશાહે
શાહજહા કામળક્ષને બેલાવી લીધો ને જુહરીકારને ઇંછ છતવા
હુકમ કર્યો. તેણે ઇંછગઢ છત્યો પણ લાંચ લઇ રાજરામને નાસી
જવા દીધો, ઇ. સ. ૧૬૯૮. રાજરામે ઇંછથી સતારે આવી રા-
જધાની કરી ને ગોદાવરી સુધીના મોગલ મુલકમાંથી ચોથ ઉધરાવી.
એવામાં તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦.

તારાબાઇ. ૩. પોતાના પુત્ર શિવાજીને ગાદીએ બેસાડી રાજ-
શામની સ્ત્રી તારાબાઇ રાજ્યકારભાર કરવા લાગી. એ બાઇએ
પણ બહાદુરી ને અપજતાથી લઢાઇનું કામ આગળ ચલાવી મો-
ગલોને કાબર કરવા માંડ્યા. પાદશાહને પોતાનું કેટલુંક લશ્કર ઉત-

રમા મોકલતું પડ્યું, તેથી તેનું દક્ષિણમાં લશ્કર કમી થયું. પગાર ચઢી ગયાથી લશ્કરના લોકોનું મારવા લાગ્યા. આથી અંતે ઔરંગઝેબે થાકીને સલાહનું કહેણ ચલાવ્યું. તેથી મરેઠા ઉન્મત્ત થયા ને મોટી મોટી માગણી કરવા લાગ્યા; તે પાદશાહથી કબુલ ન થઈ અને તે નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા, તેથી તે કેદ પકડાતો મુશ્કેલીથી બચી અહમદનગર પહોંચ્યો. તે થોડી મુદતમાં ત્યાંજ મરણ પામ્યો. તે પછી આજમે સંભાળના દીકરા શિવાજી (શાહુ) ને છોડી મૂક્યો.

તારાબાઈ.

મરેઠી રાજ્યના બે ભાગ. ૪. શાહુએ દક્ષિણમાં આવી મરેઠી રાજ્યનો દાવો કર્યો. પરંતુ તારાબાઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો કે એ સંભાળનો ખર્ચ દીકરો નથી. કોઈ ધુતારો છે; પણ ધણા મરેઠી સરદારો શાહુને આવી મળવાથી તેનું વંશ વધ્યું; તેથી તારાબાઈ કોલ્હાપુરમાં જઈ રહી. એ પ્રમાણે શિવાજીના રાજ્યના બે ભાગ થયા. મોટા દીકરાના વંશજ સતારામાં ને નાનાના વંશજ કોલ્હાપુરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

શાહુરાજ. ૫. શાહુને ઇ. સ. ૧૭૮૮ માં ગાદી મળી. તેણે બાત્રાજીન પોતાના પેશ્વાની જગા આપી. શાહુ મોગલ દરબારમાં ઉછરેલો હોવાથી તેને મોજમજ ભોગવવાનો શોખ હતો; તેથી એણે રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. સખજો કારભાર પેશ્વાને સોંપી દીધો તેઓ રાજ્યમાં કરતા કારવતા થયા. બાલાજી ઇ. સ. ૧૭૨૦

માં ગુજરી ગયાથી શાહુએ તેના મોટા દીકરા બાહુરાવને પેશ્વાઈ આપી. બાહુરાવ પણ એના આપ જોવો બહાદુર હતો. તે પોતાના રાજાનો મત લેઈ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે પણ પોતાનું ધાર્યું તેના મનમાં ઉતારી, તે પ્રમાણે કરતો. તે રાજાને નામે કારભાર કરતો. તેથી સઘળા મરેઠી સરદારો તે માન્ય કરી તેની આજ્ઞામાં રહેતા. તે ઇ. સ. ૧૭૪૦ માં મરણ પામવાથી તેના વડો પુત્ર બાલાજી પેશ્વા થયો. બાલાજીને પેશ્વાઈ ન મળે માટે કેટલાક મરેઠા સરદારો સામા થયા; પણ બાલાજીએ ચતુરાઈથી તેમનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહિ, શાહુરાજા ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો.

રામરાજા. ૬. શાહુને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેના નામનું એક વશીયતનામું બાલાજી પેશ્વાએ રજુ કર્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે શિવાજીના વંશમાં ગાદી રાખી રાજાની વતી રાજ્યનો કુલ કારભાર પેશ્વાએ કરવો. એ રીતે બાલાજીએ રાજાની મંજૂરીથી પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની કરવાનો યત્ન કર્યો. મરેઠી રાજ્યમાં એ પક્ષ હતા. મરેઠા ને બ્રાહ્મણ. પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થાય તો રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોનું ચલણ થાય. તેથી મરેઠા સરદારો સામા થયા; પણ અંતે એ વશીયતનામું મંજૂર રહ્યું ને પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થઈ પેશ્વાએ રાજાનામના દીકરા શિવાજીના પુત્ર રામરાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રામરાજાએ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવાનો યત્ન કર્યો. પણ તે નિષ્ફળ થયો. તેથી સતારાની આસપાસનો કેટલોક મુલક રાખી બાકીના રાજ્ય ઉપર પેશ્વાને કારભાર કરવા દીધો. નવા પેશ્વાને પાછડી બંધાવવાનું કામ માત્ર રાજા પાસે રહ્યું. રામરાજા ઇ. સ. ૧૭૭૮ માં મરણ પામ્યો.

મરેઠી રાજ્યની આખર. ૭. રામરાજાને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેણે ભોંસલેના કુળના એક શાહુ નામે છોકરાને દત્તક લીધો, ને બીજા શાહુને નામે રાજા થયો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવાને મહેનત કરી. પણ પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે દીકરાને કેદ કર્યા. એ શાહુ કેદમાંજ મરણ પામ્યો. પણ જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લીધું ત્યારે

અંગ્રેજ સરકારે સતારાની ગાદીએ શાહુના દીકરા બાળાસાહેબ ઉર્ફ પ્રતાપસિંગને બેસાડ્યો. પંદર લાખની ઉપજનો મૂલક તેને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં તેના ઉપર ફીતુરનું તહેામત આવ્યા-થી તેને ગાદીએથી ઉઠાડી તેના ભાઇ આપાસાહેબને બેસાડ્યો તે ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મુઆથી તેનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું. એ રીતે શિવાજીના સ્થાપેલા મરેઠી રાજ્યની આખર આવી. એ રાજ્ય ૧૮૫ વરસ ચાલ્યું. એ રાજ્યની કાલ્દાપુરની શાખા અઘાપિ હયાત છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

પેશ્વાનું સ્વતંત્ર થવું.

૧. બાલાજી, વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૨. બાજીરાવ, ૩. મરેઠી સત્તાનો વધારો. ૪. બાજીરાવના ગુણ ૫ બાજીરાવ. ૬. પેશ્વા રાજથી સ્વતંત્ર થાય છે.

બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૧. શિવાજીએ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી જે આઠ પ્રધાન નીમ્યા હતા, તેમાં પેશ્વા સર્વનો ઉપરી હતો. શાહુ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી પેશ્વા માત્ર નોકરી કરતા. રાજ-મરજીમાં આવે તેને પેશ્વાનો જગા ઉપર નીમી શકતો. પણ શાહુ રાજ મોજશોખમાં પડ્યો ને રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. રાજ્યકારમાર સર્વ પેશ્વાને સોંપ્યો, તેથી તેનું 'પળ વખ્યું. પહેલો પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ ખુદીવાન ને પહોંચેલો હતો. તે પ્રથમ તલાટીનું કામ કરતો; ત્યાંથી વધતા વધત્ક તે પોતાની હોંશીઆરી વડે પેશ્વા થયો. ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા મજબુત કરવાને પોતાની જાતના ધણા બાહુણોને નોકર રાખ્યા. મરેઠા કંઈ બળેલા નહોતા. તેથી મુલકી તથા હિસાબકિતાબ ને લખાણ વગેરેનું કામ કરવાને બાહુણ વગર તેમને ચાલે તેમ નહોતું. પોતાની મજબૂતી થયા પછી બાલાજીએ મરેઠી રાજ્ય વધારવા

તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. એ સમયે દિલ્હીના પાદશાહ નબખા હતા ને તેમનાં સરદારોમાં ફાટપુટ ચાલતી હતી, તેથી સૈયદહુસેને ખાલાજીની મદદ માગી. ત્યારે ખાલાજી દશ હજાર મરેઠા લેઇને તેમની મદદે ગયો. એ મદદના બદલામાં દક્ષિણની ચોથ ને સરદેશમુખી લેવાનો કરાર કરાવી લીધો. પાદશાહી નબખા થવાથી મરેઠા ખીજા પ્રાંતોમાં પણ ચોથ ઉઘરાવવા લાગ્યા. એ રીતે મરેઠા રાજ્યની ચઢતી કરી ખાલાજી ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં ગુજરી ગયો. ખાલાજીના વખતમાં મરેઠી લશ્કરનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાલાડે હતો. તેનો એક બહાદુર સરદાર દામાજીરાવ ગાયકવાડ કરીને હતો તેની બહાદુરીથી રાજી થઇ દાલાડેએ તેને સારી નોકરી આપવાને શાહુને ભલામણ કરી. શાહુએ તેને સમશેર બહાદુરનો ઇલાકાબ અને સેનાપતિથી ઉતરતા દરબજાની સેના ખાસખેલની જગા આપી.

ખાજીરાવ. ૨. ખાલાજીને એ દીકરા હતા. ખાજીરાવ ને ચીમનાજી. તેમના મોટા દીકરા ખાજીરાવને શાહુએ પેશ્વા બનાવ્યો. સેનાપતિની જગા ખંડેરાવના દીકરા ત્ર્યંબકરાવ એને સેના ખાસખેલની જગા દામાજીના ભાત્રજા પિલાજીને આપી. બહાદુર અને શૂરા આપનો પુત્ર ખાજીરાવ પણ બહાદુર ને શૂરા હતો. શિવાજીની ધારણા ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી આર્ય રાજ્ય સ્થાપવાની હતી. તે ધારણા બર લાવવાને ખાજીરાવે મહેનત કરી. આ સમયે મોગલાઇની નમતી બેઠી હતી. તેમના પાદશાહ બુદ્ધિહીન ને નબખા હતા. અને તેમના સરદારોમાં ફાટપુટ હતી. આવી સ્થિતિનો લાભ લેવાને ખાજીરાવે વિચાર કર્યો. મરેઠી દરબારમાં મોગલાઇ તોડવાને એ અભિપ્રાય હતા. એક પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે મોગલાઇ સુખાનાં રાજ્યો જીતી લેઇ પાદશાહીના નાશ કરવો. બીજા પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે થડ કાપ્યું એટલે ડાળાં પાંદડાં એની મેળે ખરી પડશે. પાદશાહી જીતી કે સુખાનાં રાજ્ય જીતવાં મુશ્કેલ નહિ પડે. ખાજીરાવ આ બીજા પક્ષના અભિપ્રાયનો હતો. તે બરી દરબારમાં બોલ્યો કે “ મહારાજ ભરતખંડમાંથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢી આર્ય રાજ્ય સ્થાપી અમર

નામ કરવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. ઉત્તર લરતખંડમાં સ્વારી કરી પાદશાહ તોડયાથી મહારાજનો લગવો ઝુંડો અટક સુધી ઉડશે. મહારાજ સાહેબ, ક્ષય પામતા ઝાડને થડમાંથી કાપ્યું એટલે એના ડાળા ને પાંખડાં આપોઆપ ખરી પડશે.” બાહુરાવનાં આ શરભયાં વચનથી રાજા પણ આવેશમાં આવ્યો ને બોલ્યો. કે ”સાચાશ, બહાદુર પિતાના બહાદુર બેટા ધન્ય છે તને! તું મારા વાવટાને હિમગીરીથી પણ પેલે પાર ઉડાવશે.” એમ બોલી તેણે પેશ્વાનો વિચાર મંજુર કર્યો.

મરેઠી સત્તાનો વધારો. ૩. રાજાએ મંજુરી આપ્યાથી બાહુરાવે મરેઠી લશ્કર તૈયાર કરી મરેઠી રાજ્ય શી રીતે વધારવું તેની વ્યવસ્થા કરી. પ્રથમ મરેઠી લશ્કર ગુજરાતમાં ને માળવામાં પેહું. ગુજરાતમાં પાદશાહી સુબેદાર બંધપુરનો અબોસિંગ અને માળવામાં જેપુરનો જોસિંગ હતો, તેમની પાસથી ધીરે ધીરે તે પ્રતિ જીતી લીધા. માળવા ઇ. સ. ૧૭૪૪ માં ને ગુજરાત ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં પૂર્ણ તાબે થયાં. બાહુરાવનો સામાવળાઓ નિજમ-ઉસ્મદક હતો, તેનાથી બાહુરાવનો અટકાવ ન થયો; ત્યારે તેણે મરેઠી રાજ્યની બે શાખા, સતારા ને કોલ્હાપુરને લઢાવી મારી. પણ બાહુરાવે અપળતાથી કોલ્હાપુરના સૈન્યને હરાવી શાંત પાડ્યું. એટલે નિજમે બાહુરાવનો સામા મરેઠાને ઉરકેર્યો, મરેઠી ટાળાનો આગેવાન સેનાપતિ અંબકરાવ દાભાડે હતો; પણ એ સમાચાર મળતાંજ નિજમની મદદ આવી પહોંચતાં અગાઉ બાહુરાવ લશ્કર લેઈ ગુજરાતમાં આવ્યો ને ડોહાઈ આગળ દાભાડેને તેણે માર્યો. જીતાયલા શત્રુ ઉપર વેર લેવાને બદલે તેમને શાંત પાડવાને બાહુરાવે અંબકરાવના દીકરાને સેનાપતિ નામી, તે બાળક હોવાથી ગાયકવાડ પિલાજીને તેનો રક્ષક કરાવ્યો. હવે બાહુરાવ મોટું સૈન્ય લેઈ ઉતરમાં ચાલ્યો. તેથી પાદશાહે ડરીને નિજમની મદદ માગી. નિજમ બોપાળ આગળ બાહુરાવની સામે થયો. ઇ. સ. ૧૭૬૬. એ લડાઈમાં નિજમ હામાયી તેણે માળવા, નર્મદા ને અંબલ વચ્ચેનાં મુલક ને ૫૦ લાખ રૂપીઆ એટલું પાદશાહ પાસે

અપાવવાનું કબુલ કર્યું. નિગમ એ કરાર કબુલ કરાવવાને પાદ-
શાહ પાસે ગયો, પણ એવામાં નાદીરશાહ આવ્યાથી દિલ્હીમાં અ-
નર્થ થયો. તેથી એ કરાર બાજરાવના મરણ પર્વત મંજુર થયો
નહિ. બોપાળથી બાજરાવ દક્ષિણમાં આવ્યો, એવામાં એના ભાઇ
ચીમનાજી આપાએ યુદ્ધ કરી પોર્તુગીઝને પાસેથી સાંછી, વસાઇ
વગેરે જીતીને આપા ડોકલમાં મરેઠી સત્તા ખેસાડી. પેશ્વાના સ-
રદાર રાધાજી ભોંસલેએ કટક સુધી લૂંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે મરેઠા
સર્વત્ર લૂંટ ચલાવીને ચાથ ને સરદેશમુખી ઉધરાવવા લાગ્યા; એ
વામાં બાજરાવનો કાળ થયો, ઇ. સ. ૧૭૪૦.

બાજરાવના ગુણ. ૪. બાજરાવ ભણેલો ને સમર્થ શુદ્ધિવાન

હતો. વળી તે શૂરા, ચતુર ને
સ્વદેશાભિમાની હતો, તે નિ-
બક્ષપાત હોઇને ગુણવાનની
શુજ કરી તેને લાયકા પ્રમાણે
દરજે ચઢાવતો. એ પ્રમા-
ણે એના હાથ ન.એના ધણા
માણસો હલકે દરજેથી ઉચી
પાયરીએ ચઢ્યા હતા. મલા-
વરાવ હોદ્દર ને રાણાજી સિ-
ધીઆ તેમાં મુખ્ય છે. એ બંને
પોતાની લાયકી વડે બાજરા-
વના સરદારો થયા, ને અ-
ગળ જર્તા રાજ્ય સ્થાપક થયા.
માધવરાવના વંશજે ઇંદોરમાં,
રાણોજીના વંશજ ગવાવિયરમાં
હજી રાજ્ય કરે છે. એ સિવાય

બાજરાવ,

પણ જે જે લાયક માણસો હતા, તે સવે ને બાજરાવે જગીરો
આપી થોડા દરજે ચઢાવ્યા, તેના મરણ સમયે વરાડમાં રાધાજી
ભોંસલે, શ્વાલિયરમાં રાણોજીનો પુત્ર જ્યાપા સિધીઆ, ઇંદોરમાં
મલાવરાવ હોદ્દર, બારામાં આનંદરાવ પવાર, વડોદરામાં પિલાજીનો

પુત્ર દામાજી ગાયકવાડ, અકલકોટમાં ફતેસિંહ બેસિલે, રાજ્ય રતા સરદારો હતા આ સરદારો પોતાની જાગીરના બદલામાં પોતાના સૈન્ય લેખ પેશ્વાની સહાયે આવતા બાજરાવ સ્વભાવે સાદો ને વહેમ રહિત હતા. એણે પોતાના પરાક્રમને હોશીઆરી વડે મરેઠી રાજ્યની સીમાને કાંતિ વધારી. એણે રાજ્ય મેળવ્યું,

મહાવરાવ દિલ્હર

પણરાજ્યનો બરોબર બંદોબસ્ત રાખીને શિવાજીની પેઠે રૈયતને ધનસાફ મળે એવી સંભાળ રાખી નહિ એ એની કાંતિને ઝાંખ લગાડનાર ખોડ હતી. મરેઠામાં શિવાજી ને બ્રાહ્મણમાં બાજરાવ જેવા મરેઠી રાજ્યમાં બીજા પુરૂષો થયા નથી.

બાલાજી પ. બાજરાવના મરણ સમયે તેને બે દીકરા હતા. બાલાજી ને રઘુનાથરાવ કે રાઘોબા. તેમાં મોટો બાલાજી પેશ્વા થયો એને પેશ્વાઈ નહિ મળવા માટે રાઘોજીએ અને બીજા મરેઠા સરદારોએ મહેનત કરી, પણ તે બાલાજીની ચતુસઘંધી બચ

મધ, પરંતુ તેથી રાધોજી ને બાલાજી વચ્ચે અણુબનાવ થયો. દક્ષિણમાં સમાધાની કરીને બોપાળ મુકામે બાજીરાવ સાથે નિજામે ને સંધિ કરી હતી, તે કરાર મંજૂર કરાવવાને પેશ્વાએ હિતાર હિંદુસ્તાનમાં સ્વારી કરી. પાદશાહે તે કરાર મંજૂર રાખ્યા. તેવામાં ઇ. સ. ૧૭૪૨માં રાધોજી ભોંસલેએ બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી, તેથી ત્યાંના મુખેદાર અલિવર્દિખાને પાદશાહની મદદ માગી; તે ઉપરથી તેણે બાલાજીને તેની કુમરે મોકલ્યો. તે વખતે રાધોજીથી બચવા માટે અંગ્રેજોએ ડરીને કલકત્તાની આસપાસ ખાંધ ખોદાવી હતી તે હજી મરેઠી ખાંધ કહેવાય છે. પેશ્વાએ બંગાળા જઈ રાધોજીને નસાડી મૂક્યો ને પછી પોતે સતારે ગયો. ઇ. સ. ૧૭૪૩. સને ૧૭૪૮ માં શાહુરાજ ગુજરાત પછી ફરીને મરેઠી ખાંધોની સત્તાની સામા થયા, વિરૂદ્ધ પક્ષનો આગેવન રાધોજી હતો; તેનું સમાધાન કરવાને બાલાજીએ રાધોજીને બંગાળા તથા બહાર-પ્રાંતની ચોથ લેવાની રજા આપીને મેળવી લીધો. રાધોજીએ તેથી રાજ થઈ કટક પ્રાંત જતી લીધો તથા બંગાળાના નવાબ પાસથી ચોથને બદલે દરવરસે આરલાખ રૂપિયા લેવાના કરાગા. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પેશ્વા રાજથી સ્વતંત્ર થાય છે. ૬. બાલાજીએ યુક્તિથી પોતાનો પ્રતિપક્ષ તોડીને સ્વપક્ષ મજબૂત કર્યો, તથા ડરવાનું કારણ મરુ એટલે તેણે પોતાની માદી પુનામાં કરી, ને સતારાના રાજથી સ્વતંત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પ્રકરણ ૪ થું.

પેશ્વાઈનો મધ્યાહ્ન.

૧. નિઝામ સાથે લડાઈ. ૨. પેશ્વાઈનો વધારો. ૩. પાણીપતનું યુદ્ધ. ૪. માધવરાવ. ૫. મરેઠી સરદારો. ૬. અહ-લ્યાખાંધ. ૭. મરેઠાની પુનઃ કળા. ૮. માધવરાવનાશુણ.

નિઝામ સાથે લડાઈ. ૧. સને ૧૭૫૨ માં નિજામની ગાદીએ સલાબતજંગ હતો તેની પાસે જુમ્લી નામે ફ્રેંચ સરદાર તથા તેનું ૫૦૦ માણસનું કવાયદી ગોરૂ લશ્કર હતું; તેની મદદ લઈ નિજામે પેશ્વાપર ચઢાઈ કરી, પણ, એટલામાં રાધોજીએ નિજામના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાથી તે સંધિ કરી પાછો ગયો.

પેશ્વાઈનો વધારો. ૨. સને ૧૭૫૮ માં પેશ્વાએ પોતે કર્ણા-

• હક ઉપર ચઢાઈ કરીને ત્યાંના નવાખ પાસેથી તથા મહીસરના હિંદુ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી; વળી એજ સાલમાં દામાજી ગાયકવાડે અમદાવાદ જીતીને ગુજરાતનો પૂર્ણ કબજો લીધો. એવામાં પાદશાહના વજીર આસદીને પેશ્વાની સહાય માગ્યાથી રાધોબા એક બળવાન મરેઠી સૈન્ય લેઈ ઉત્તરહિંદમાં ગયો. તેણે દિલ્હીમાં જઈ અહમદ દુરાનીએ મોકલા સેનાપતિ નજીબુદ્દવલાને નસાડ્યો, ત્યાંથી પંજાબ જઈ તે પ્રાંત દુરાનીના સુખાને નસાડીને જીતી લીધો, તથા ત્યાં પોતાનો સુબો મૂક્યો. ઇ.સ. ૧૭૫૮ એ પ્રમાણે પચીસ વરસમાં બાજીરાવનું બવિબ્ય ખરૂં પાડી, મરેઠાએ અટક સુધી પોતાનો ખુડો રાખ્યો. દક્ષિણમાં પેશ્વાનો મુખ્ય શત્રુ નિજમ હતો. તેના ઉપર ચીમનાજી આપાના પુત્ર સદાશિવભાઈને જોરાવર સૈન્ય આપી મોકલ્યો તેણે ઇ. સ. ૧૭૭૦ માં ઉદગીર આગળ નિજમને હરાવ્યો, તથા તેની પાસેથી પુષ્કળ ધન તથા મુલક લઈને નખજો કરી નાખ્યો. એ રીતે હિંદમાં અંગ્રેજ પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે વખતે પેશ્વાની સત્તા પૂર્ણ જામેલી હતી.

પાણીપતનું યુદ્ધ. ૩. અહમદ દુરાનીનો પંજાબ પ્રાંત પેશ્વાએ લીધો હતો, તેથી પેશ્વાને સજા કરવાને બળવાન પઠાણ લશ્કર લઈ તે ભરતખંડમાં આગ્યો. આ તરફ આખા ભરતખંડમાં પેશ્વાની સત્તા જામી હતી. તેણે સખળા નાના મોટા રાજા ને નવાખને હરાવી તાબેદાર બનાવ્યા હતા. હવે તેઓ ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી હાલ રાજ્ય સ્થાપવાને તૈયારી કરતા હતા; તેથી મુસલમાનો અહમદશાહના પક્ષમાં બળવાને તૈયાર થયા ને હિંદુઓ પેશ્વાની સહાયે આવવાને તત્પર થયા. મરેઠા ને અમદાવાદની આ લઢાઈ તે હિંદુ મુસલમાનની લઢાઈ હતી હિંદુની પાદશાહત કોને હાથ જશે એ નક્કી કરવાની આ લઢાઈ હતી. તેથી બંને પક્ષે એક મહા યુદ્ધ કરવાને જાજરી તૈયારી કરી પેશ્વા પાસે ૧૫૦૦૦ કઠાયતી લશ્કર હતું; ને તેનો સરદાર ઇબ્રાહિમખાં ગારદી હતો. એ વગર ૨૦૦ તોપો, ૫૫ હજાર સ્વાર; ને એ લાખ લૂંટારા તથા નોકરા હતા. અહમદશાહ પાસે ૪૬૮૦૦ સ્વાર, ૩૮૦૦૦ પાયદળ ને ૭૦ તોપો હતી, તથા નજીબુદ્દલા ને અયોધ્યાના નવાખ તેની મદદમાં હતા. ને હોલ્કર, સિંધીઆ ગાયકવાડ વગેરે પેશ્વાના સરદારો સિવાય રજપૂત રાજાઓ ને જાટોનો રાજા સૂરજમલ પેશ્વાની પક્ષમાં હતા. મરેઠી સૈન્ય પહેલાંના જેવું લૂંટારા લોકોથી બનેલું

નહોતું. તે ક્વાયતી, કસાયેલું ને નિભમને ઉદગીર આમળ હરાવી
 છતમાં ઉન્મત્ત થએલું હતું. એ સૈન્યનો સેનાપતિ સદાશિવ બાઉ
 હતો. તે ઉદગીરના યુદ્ધમાં જય પામ્યાથી ઉન્મત્ત થયો હતો. તે
 અભિમાની, અવિચારી ને સ્વદેશાચારી હતો. સદાશિવરાવે દિલ્હી
 જઈ રાજમહેલ લાંટયો તથા પેશવાના દીકરા વિશ્વાસરાવને પાદ-
 શાહની ગાદીએ બેસાડવાનો એણે વિચાર કર્યો. પણ એ વિચાર
 એના સલાહકાર તથા મદદગારને ગમ્યો નહિ. એમ ઉતાવળ
 કરી દિલ્હીની આખી મુસલમાન કામને ગુસ્સે કરવામાં લડાપણ
 નથી એવી સલાહ મળવાથી બાઉ તેમ કરતો અટક્યો. હવે લડાઈ
 કેમ ચલાવવી તે બાબત વિચાર ચાલ્યો. સૂરજમલ, રજપૂતો ને
 કેટલાક મરેઠા સરદારોનો વિચાર એવો હતો કે, શિવાજીની પદ્ધતિ
 પ્રમાણે લડાઈ કરવી અખદશી સામા રણયુદ્ધ ન કરતાં આસપાસનો
 મુલક ઉજડ કરવો ને તેને ધાસ દાણાનો તોટો પાડવો. એટલે
 તે આપોઆપ કાયર થઈ પાછો જશે. અખદશી ચતુર લઢવેયો
 છે ને તેનું લક્ષ્ય કસાયેલું ને બળવાન છે. તેના સામા આપણું
 સૈન્ય ટકી શકશે નહિ, એવી વાજખી સલાહ ઉદગીરની લઢાઈના
 જયથી છંદલા બાઉને ગમી નહિ. તેણે તો રણક્ષેત્રમાં અખદશીને
 હરાવી રાજ્ય મેળવી અમર કીર્તિ કરવાનું ઇચ્છ્યું. આ વખતે
 રાધોબા જેવો અનુભવી ને ઠરેલ સરદાર મરેઠાને માથે ન હોવાથી
 બાઉના અવિચાર ને ઉદ્ધતપણાનું ફળ તેમને મળ્યું. હિંદુ સૈન્યમાં
 મતભેદ પડ્યાથી સૂરજમલ તથા રજપૂતો ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા ગયા.
 એક તો મરેઠા લાંટારા હતા ને તેમના તરફથી તેમને બહુ સોસવું
 પડ્યું હતું, તેથી તેમની ઉપર તેમને બાવ થોડાજ હતા. તેમાં
 બાઉ જેવો અવિચારી ઉપરી હોવાથી જે સ્વદેશાભિમાનના આવે-
 શથી તેઓ મરેઠાની મદદે આવ્યા હતા, તે અભિમાન જવું રહ્યું
 ને તેઓ મરેઠાથી દૂર જઈ તટસ્થ બિલા. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં
 જ્યાં પહેલાં પાંડવ ને કૌરવ, શાહજુદાન ને પૃથ્વરાજ, ઇબ્રાહીમ
 ને બાબર તથા હેમુ ને અકબર લડ્યા હતા, ત્યાંજ હિંદુ મુસલ-
 માનનાં સૈન્ય સામસામાં થયાં. સન ૧૭૬૧ ની સાલમાં આ
 મહાભારત યુદ્ધ થયું. તેમાં મરેઠાનો સરદાર બાઉ તથા પેશ્વાનો
 દીકરો વિશ્વાસરાવ મરાયા. ઇબ્રાહિમખાં ને તેનું ક્વાયતી લક્ષ્ય
 તથા બીજા ઘણા મરેઠા સરદારો ને માણસો મરાયાં. ફક્ત બેલાખ

મરેઠા રણમાં પડ્યા ને અપ્પદ્ધો વિજયશાળી થયો; પણ તે વિજય મેળવી પાછો વળ્યો તે ફરી હિંદમાં આવ્યોજ નહિ. મરેઠી સૈન્યનો એ પ્રમાણે નાશ થવાથી આખા મહારાષ્ટ્રમાં ધેર ધેર રહારોળ થઇ રહી. પેશ્વા પણ આ હારથી બહુ ખિન્ન થયો. હિંદમાં હિંદુરાજ્ય સ્થાપવાની તેની આશા લગ થઇ, તેના મોટા મોટા સરદારો બાઇ ને દીકરા મરણ પામ્યા. તેનું અનુભવ સૈન્ય નાશ પામ્યું. હવે શું થશે એવી હાયવરાળમાં તે પણ તેજ સાલમાં મરણ પામ્યો. એ પેશ્વા બહાદુર, પહોચેલો. પણ આજસુ ને રંડીબાજ હતો.

સન ૧૭૪૮ ની સાલ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવા લાયક થઇ; કેમકે તે સાલમાં દિલ્હીનો પાદશાહ મહમદશાહ સતારાનો રાજ શાહુ, ને નિજમુલમુલ્ક મરણ પામ્યા. ને અહમદશાહ અપ્પદ્ધીએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી. વળી તે સાલમાં અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે સલાહ થવાથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું. એજ રીતે ઇ. સ. ૧૭૬૧ ની સાલ પણ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવા જોગ થઇ. એ સાલમાં હિંદના ધણીપણા માટે પાણીપતમાં મરેઠા મુસલમાન લઢી મુઘ્લા, તેમાં મરેઠા હાર્યા; તથા અંગ્રેજને ફ્રેંચો લઢી મુઘ્લા, તેમાં ફ્રેંચ હાર્યા, ને નિજમની માદીએ સલામત-જંગને મારી નિજમઅલ્લી બેઠો. તથા મહિસુરમાં હૈદર પાદશાહ થયો.

માધવરાવ. ૪. બાલા-જીના મરણ સમયે તેના બે દીકરા હયાત હતા, માધવરાવ ને નારાયણરાવ. તેમાંથી મોટો દીકરો માધવરાવ પેશ્વા થયો. એ વખતે એની ઉંમર ૧૭ વરસની હતી; તેથી તેનો કાકા રાધોબા રા-

માધવરાવ પેશ્વા.

જ્યનો સધળો કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ જીવાન પેશ્વા પોતાના કાકાના તાબામાં રહેવાને ચલાતો નહતો. તેથી રાજ્યમાં કુસંપ પેઠો. પાણીપતમાં મરેઠી સૈન્યનો નાશ થવાથી હિંદમાં તેમનું વજન ઘટ્યું હતું. તેવામાં તેમનામાં કુસંપ પેઠેલો જોષ્ઠ નિળમને એ તકનો લાભ લેઈ પુના ઉપર ચઢાઈ કરી તે લૂટ્યું. તેથી મરાઠાઓએ મહિમાહેનો કુસંપ કાઢી નાંખી નિળમને હરાવી વેર લીધું. એ યુદ્ધમાં જીવાન પેશ્વાએ બહુ બહાદુરી દેખાડી. એવામાં મહિસૂરના હૈદરઅલીએ મરેઠી રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી; પણ માધવરાવે તેને પણ હરાવી તેની પાસેથી ઠર લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૬૪.

મરેઠી સરદારો, પ. માધવરાવ નાનો હોવાથી મરેઠા સરદારોએ ધ્રાણ્ય સત્તા 'તોડવાને ફરી યત્ન કર્યો તેમનો આગેવાન રાધોજીની ગાદીએ થયેલો જીનોજી ભોંસલે હતો; પણ માધવરાવે તેને હરાવીને તાબે કર્યાથી વિરુદ્ધ પક્ષનું બળ તૂટ્યું. રાધોબાએ તેની સ્ત્રી આનંદીબાઈની શિખામણથી માધવરાવ પાસે અર્થ રાજ્ય માગ્યું; પણ પેશ્વાએ તેને હરાવીને કેદ કર્યો; રાધોજીનો પુત્ર જનકોજી સિંધીઆ પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાયાથી મહાદજી સિંધીઆને પેશ્વાએ ગાદી આપી. મહાવરાવ હોલકર ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર તેની પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો; તેથી તેનો પૌત્ર ગાદીએ બેઠો. તે પણ તરતજ મરણ પામ્યાથી રાજ્યની હકદાર તેની મા અહલ્યાબાઈ હતી, તેણે પેશ્વાની પરવાનગીથી તુકોજીને દત્તક લીધો. એ તુકોજી લઢાઈનું કામ કરતો ને અહલ્યાબાઈ રાજ્ય કારભાર ચલાવતી. આ વખતે ગાયકવાડ તો માત્ર શુજરાતના રાજ્યનીજ વ્યવસ્થા કરવામાં ધ્યાન આપતો. તેમણે મરેઠાના બહારના કે મહિમાહેના વિગ્રહમાં ભાગ લીધો નહિ. તેમણે શુજરાતની ઉપજ પેશ્વાને પહોંચાડી ને તેમનું ઉપરીપણું બહાલ રાખ્યું હતું. એ રીતે માધવરાવે ચપળતા, ચતુરાઈ ને યુદ્ધકૌશલ બતાવી મરેઠી સરદારો કબજે રાખી તેમના ઉપર દાબ બેસાડ્યો.

અહલ્યાબાઈ. ૬. અહલ્યાબાઈ બાળવિવશ છતાં બહુ પવિત્ર

અહલ્યાબાઈ.

ને ધાર્મિક હતી. તેણે ઠામ ઠામ બંધાવેલાં ધર્મ ક્ષેત્રો હજી સુધી તેની પવિત્રતા દર્શાવે છે. એ બાઈ ભણેલી, સદ્ગુણી, દયાળુ ને હિંમતવાન હતી. તેણે રૈયતને ન્યાય આપી, સંરક્ષણ કરી સુખી કરી તેના પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેની રાજ્યધાની ઇંદોર એક નાના ગામડામાંથી વધીને આગ્રા શહેર થયું. વળી તેણે પોતાની પ્રજાને પુત્ર સમાન પાલ્યાથી તેના મરણ પછી તે દેવી તરીકે આજ પર્યંત પૂજાય છે. એણે પસંદ કરેલો સેનાપતિ તુકાજી પણ લઢાઈમાં અનુભવી ને બહાદુર હતો.

મરેઠાની પુત્ર: પૂર્ણ કર્યા ૭. મરેઠાઓનો માંહોમાંહેનો વિગ્રહ પતાવ્યા પછી માધવરાવે ઉત્તર ભરતખંડમાં મરેઠાની ગએલી આગર પાછી મેળવવા માટે યત્ન કર્યો. તેણે પોતાના સરદાર વિસાજી કૃષ્ણને મરેઠી સૈન્ય આપી ઉત્તરમાં મોકલ્યો. તથા સિંધીઆ ને હોલ્કરને તેની સહાયે જવા હુકમ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૬, તેમણે રજપૂત, જાટ વગેરે પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા રોહિલાનો મુલક લૂંટીને ઉજાડ કર્યો. વળી દિલ્લી તથા આગ્રા જીતીને શાહઆલમ પાદશાહ અંગ્રેજોને આશ્રયે હતો તેને પોતાના આશ્રયમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૭૭૧. એ પ્રમાણે મરેઠાએ ઉત્તર હિંદમાં જ્યાં મેળવી પોતાની ગએલી આગર પાછા મેળવી એવામાં દક્ષિણમાં હૈદરે ફરીને મરેઠા સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું; પણ માધવરાવે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી તેને હરાવીને તાબે કર્યો ને પોતાને ફાવતી શરતો કરી સંધિ કરી. તેજ સાલમાં માધવરાવ ભર જીવાનીમાં

પડેલી પેશ્વાઇને ફરીથી સજીવન કરી મરણુ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૨.

માધવરાવના ગુણુ ૮. માધવરાવ પણ બાજીરાવની માફક માણસ પસંદ કરવામાં ચતુર હતો. તે પોતાના સરદારોને તાબે રાખતો ને નહિ રહેનારને શાસન કરતો. એણે કુટલાક પ્રધારની વેઠ કરાવવાની બંધ કરીને તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરી, ન્યાય આપી જી-લમ અટકાવ્યો; તેથી મરેઠી પ્રજા એના વખાણુ કરવા લાગી. વળી તે કુદ્દમાં કુશળ, ચતુર ને શૂરો હોવાથી મરેઠી રાજ્યને તારી શક્યો; અને જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો કદાચ મરેઠી રાજ્ય વધારે મજબુત કરી શિવાજી જેવો નામગ્નદો થાત. પણ મરેઠી રાજ્યને કમનસીબે તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું, ને એ રાજ્યની ખરાબી થઈ. માધવરાવનો દાગ જવાથી મરેઠામાં લોભ ને દ્વેષ પ્રદિષ્ઠ થઈ કુસંપ પેઠો તેથી તેમની પડતી થઈ. માધવરાવના સમયમાં રામ-શાસ્ત્રી કરીને ન્યાયાધીશ, વ્યંબકમામા ને હરિપંત સરદારો તથા સખારામભાઈ ને નાનાફડનાવિસ કારભારીઓ પ્રખ્યાત હતા.

પ્રકરણુ ૫ મું.

પેશ્વાઈની પડતી ને અંત.

૧. નારાયણરાવ. ૨. રાધોબા. ૩. માધવરાવ નારાયણ ૪. સુરતની સંધિ. ૫. પુરંધરની સંધિ. ૬. મરેઠા સાથે પહેલું યુદ્ધ. ૭. લઠાઇની પુનઃ શરૂઆત. ૮. રાધોબા. ૯. મહાદજી સિંધીઆ. ૧૦. ખરડાની લઠાઇ. ૧૧. નાનાફડ નાવિસ. ૧૨. સવાઈ માધવરાવનો આપવાત. ૧૩. બાજીરાવ બીજો. ૧૪. નાનાફડનાવિસનું મરણુ. ૧૫. વસાઈની સંધિ. ૧૬. મરેઠા બીજું યુદ્ધ. ૧૭. મરેઠી ત્રાંજો વિમુક્ત.

નારાણરાવ. ૧. મોટા માધવરાવ પેશ્વાને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. માધવરાવનાં વખતમાં રાધોબામાં પ્રદિષ્ઠ થયેલા રાજ્યલોભ પેશ્વાની ચાલાકીથી ફાટી રહ્યો હતો, તેના મૂઆ પછી પાપી આનંદીયાઇએ જાગૃત

કર્ચો. એ વાદની શિખવળીથી રાધોવાએ પોતાના જાત્રિજનો ધાત કરાવ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૭૭૪.

રાધોવા. ૨. નારાયણરાવના ખૂનમાં રાધોવાનો હાથ હોવાથી રામશાસ્ત્રી વગેરે કારભારી ને સરદારો એની વિરૂદ્ધ થયા. એ સમયનો લાલ લેખ દેહરાવાદનો નિગમ અહીં પેશ્વાઈ રાજ્ય ઉપર ચઢી આવ્યો; પણ રાધોવાએ તેની સામા જઈ તેને હરાવ્યો.

માધવરાવ ના ૧૫૭. ૩. રાધોવા નિગમ અહીં સાથે રોકાયો હતો. એવામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને એક પુત્ર અવતર્યો. તેનું નામ માધવરાવ આપીને તેને ગાદીએ બેસાડી રાજ્ય ચલાવનાર એક મંડળી ઠરાવી. તેનો આગેવાન નાનાફડતવિશ હતો. ઈ. સ. ૧૭૭૪. રાધોવાના પક્ષમાં કોઈપણ ન થયું આખી મરાઠી પ્રજા તેના ઉપર કાપે બરાઈ, તેથી તે નાસીને સુરત ગયો.

સુરતની સંધિ. ૪ રાધોવાએ રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે અંગ્રેજોની મદદ માગી; અને તેમને સાષ્ટી ને વસાઈ આપવાનું તથા લઢાઈના ખર્ચ બદલ ભરૂચ ને તેની આસપાસનો મુલક આપવાનું કબુલ કર્યું. પશ્ચિમ દિંદમાં અંગ્રેજના તાબામાં મુંબાઈ સિવાય બીજો મુલક નહોવાથી તે મેળાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી, તેથી મુંબાઈ સરકારે રાધોવાની શરતો કબુલ કરી, તેને ગાદી આપવાનું ઠરાવીને સંધિ કરી. ઈ. સ. ૧૭૭૫.

પુરંધરની સંધિ. ૫. આ વખતે અંગ્રેજ કંપનીના અંધારણમાં ફેરફાર થયો હતો. પ્રથમ મુંબાઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તાના ગવર્નરો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા, પણ ત્રણ ઠરાવથી મુંબાઈ ને મદ્રાસ કલકત્તાના ગવર્નરે જનરલના તાબામાં આવ્યા હતા. મુંબાઈ સરકારે કલકત્તાના ગવર્નરે જનરલને પૂછ્યા સિવાય સુરતની સંધિ કરી હતી, તેમણે તે નામજુર કરીને પેશ્વાના કારભારી મંડળ સાથે પુરંધર મુકામે ફરીને સંધિ કરી. ને રાધોવાનો પક્ષ છોડી દીધો. ઈ. સ. ૧૭૭૬. એ સંધિમાં માત્ર સાષ્ટી અંગ્રેજને મળવાનો ઠરાવ હતો. પણ કલકત્તા સરકાર ઇંગ્લાંડની કંપનીના ડિરેક્ટરોની સલાહના તાબામાં હતી, તેથી એ સલાહ પુરંધરની સંધિ

ના ઇચ્છા કરી સુરનની અંધિ મંજુર રાખી.

મરેહા સાથે પહેલું યુદ્ધ. ૧. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે યુગ્મમાં લઢાઈ ઉઠાવેના મંભર રોવાથી ફ્રેંચ સંક્રાંતે નાનાકડન-
વશને પક્ષમાં લીધો. નાન એ ફ્રેંચ નાયકો નાખી લગ્નરને કના-
યત શિખવવા માંડી. એ ઉપન્યાસ મુંગામ સંક્રાંતે યુદ્ધની તૈયારી
કરી. કંપનીના ડિરેક્ટરોનાં હુકમ સુરનના અંધિ મંજુર રાખ્ય નો
આવ્યાથી તેમણે રાધોમાને ગાદીએ બેસાડાને એક દશકં મોક-
લ્યું. મુંગામ સંક્રાંતે મદદ માટે દલદેથી ન કોણેલા લશ્કરની રાહ
નહિ જતાં મરેહાની સાથે ૧ લાં યુદ્ધ આરંભ્યું. ૬ મ ૧૭૫૮.
પણ નવા વરસની શરૂઆતમાં મંડી લશ્કર તેમના ઉપર તુડી
પડ્યાથી તેમને પાછું હટવું પડ્યું. તેના વડગામ મુદ્દામે અંધિ કરી
તેમાં એવું હતું કે અંગ્રેજોએ રાધોમા મુતક પાંચ આપવો.
લગ્ન સિધાયાને આપવું, બંગાળથી આવતું લશ્કર પાછું વળાવું
ને એ શરતો અમલનાં લાવવાને એ આધિકારીઓ આરેંજીમાં
આપવા. સન ૧૭૬૯.

લડાની પુનઃ શરૂઆત. ૭. એવામાં મંડી, નિનમ ને
હૈદર અલીએ અંગ્રેજોને રાંદનાંયો કાઢવાને તૈયાર થયું. અંગ્રેજોને
પણ વડગામની અંધિ પગંદ પડી નવિ એ અંધિ કરનાર અધિકારી-
ઓને અંધિ કરવાને આધિકાર નહોતો એમ કહી તે નામંજુર
કરી તેમને બરતરફ કર્યા અને બંગાળથી જનરલ ગોડર્ડ લશ્કર લેઈ
આવતો હતો, તેને મંડી રાજ્ય ઉપર જવાનો હુકમ કર્યા, તેથી
ફરીને લઢાઈ શરૂ થઈ. ગોડર્ડે સન ૧૭૮૧ માં અમલ તાલ લીધું.
પણ કેટલકવાર બંને પક્ષની દાર જીત થયા પડી ૬ મ ૧૭૮૨
માં સાલયાઈ મુદ્દામે અંધિ થઈ તેમાં એવું હતું કે રાધોમાએ ૬૨
વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઈ કોપરમારમાં ગયું. સપ્ટી અંગ્રેજોએ
લેઈ બીજા જીનેલાં મરેહા મુતક ઉપરથી દાવા છેડવા ને લગ્ન
સિધાયાને આપવું પેશાએ પોર્તુગીઝ સિવાય કોઈ યુરોપીયન
મુજને નોકર રાખવી નહિ.

રાધોમા. ૮. રાધોમા શરૂ પણ રાજ્યલોખી ને અમલથી આલ-

નારો દત્તો. તેણે મરેડામાં કાલદાઉત્પત્ત કરી સંત્ય નચળું કર્યું. તેથી મરેડા સરદારોને કચ્છને રાખનાર પાંચ ન રચું, તેઓ રવ-તંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. સંધ્યાના ધ. સ. ૧૫૫૩ માં મરણ પામ્યો.

મહાદેવ સિંધીઆ. ૯. સાલગાઈની સંધી સિંધીઆના મધ્ય-

રથપણાથી થઈ હતી,
તેથી તેની મોટાઈ વધી.

હોદ્દર તેની મરખાઈ
કરવા લાગ્યાથી એ બંને
વચ્ચે અગરમેર પાસે
યુદ્ધ થયું, તેમાં હોદ્દર
હાર્યો; તેથી હોદ્દરને
બદલે સિંધીઆએ ર-
જપુતસ્થાનમાંથી ખડ-
ણી લીધો, તથા ગોદદ
(ધોળપુર) ના રાજા
પાસથી ગાગિયર છી
લીધું. વળી ડી. મોઝ
નામે ફ્રેંચ સરદારને

મહાદેવ સિંધીઆ

નોકર રાખી પોતાના લશ્કરને કવાતી બનાવ્યું. તેણે બુદેલખંડ
લૂંટી લીધો. એવામાં રોહિલા સરદાર ગુલામનદરે શાહઆલમ
પાદશાહને અંધ કર્યાથી તે તેની મદદે ચડ્યો. તેણે દિલ્હી છતીને
પાદશાહને છોડાવી પોતાના અશ્રયમાં લીધો. એ પ્રમ બે ઉત્તર-
દિશમાં મહાદેવ કરને કારવો થયો. દક્ષિણમાં પેશ્વાએ તે નિઝમે
હેદરના પુત્ર ટીપુને હરાવી તેની પામેથી ૪૫ લાખ રૂપિયા
ખંડણી લીધી. ઈ. સ. ૧૭૮૭. મહાદેવ સિંધીઆ ચુર, શરો
ને આલજોતી સત્તાને વિહારનારો દત્તો. તે ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં
મરણ પામ્યાથી આલજોતો બચ શાંત થયો. મહાદેવ પછી તેનો
ભત્રાંજો હોત્તરાવ સિંધીઆ થયો. એ પછી બીજો વંસે અહ-
મ્યાબાઈ મરણ પામી.

ખરડાની લઢાઇ. ૧૦. ઉદ્દગીરની લઢાઇમાં કણુજ કરેલી ખંડણી નિગમને આપી નહોતી. તે વસુલ કરવાને માટે પેશ્વાએ નિગમ ઉપર ચઢાઇ કરી. મહાદેવ મૂળાચારી મરેઠી રાજ્યમાં કરતો કારવતો નાનાફૂડનવિસ હતો. તેના ખોજાવ્યાથી આ સ્વારી કરવાને દોલતરાવ સિંધીઆ, તુકાઇ હોદ્દર, ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ વગેરે સરદારો ચઢી આવ્યા. ખરડા આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં નિગમ હાર્યો ને તેણે ત્રાજ કરેડ રૂપિયા ને કેટલાક મુત્તક આપી સંધિ કરી. મરેઠાનો આ છેલ્લોજ જય હતો. તેમજ સવળા મરેઠી સરદારો આ છેલ્લોજ વખતે પેશ્વાના વાવટા નાંચે એક દિલથી લઢવાને આવ્યા હતા. સખારામ, રામશાસ્ત્રી, દરિયત, વ્યંગકમામા, છત્યાદિ ચતુરને ને શરવીર માણસો મરણ પામ્યા હતા, તેમની જગાએ તેવા ખીજા પુરુષો થયા નહિ. તેથી તથા મરેઠી સરદારો આપ અખત્યાર થઇ પોતપોતાની ચઢતી કરવાને માંહેમાંડે લઢી નામળા પડવાથી મરેઠી રાજ્યની પડતી થઈ,

નાનાફૂડનવિસ. ૧૧. મરેઠી રાજ્યની પડતી જલદી થતી અટકાવનાર ચતુર પુરુષ માત્ર નાના ફૂડનવિસ હતો. રાજ્ય નીતિજ મરેઠામાં એ છેલ્લો પુરુષ હતો. મરેઠી રાજ્યનું ઐક્ય ને સ્વતંત્રતા સાચવવાને એ પુરુષ મહનત કરતો હતો. મહાદેવ તેમાં આડે આવતો હતો, પણ તેના મરણ પછી પોતાના મરણ પર્વત તેણે મરેઠી રાજ્યની પડતી થતી અટકાવી.

સવાઇ માધવરાવનો આપઘાત. ૧૨. પેશ્વાઇ માધવરાવ કે નાનો માધવરાવ ૨૧ વરસનો થયો, પણ નાના

નાના ફૂડનવિસ.

ફડનવિશે સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો નહિ, તેથી, તથા રાધોબાનાં દીકરા બાજીરાવ ને ચીમનાજીને અદમદનગરમાં કેદ કર્યા હતા તેમને છોડાવી પોતાની પાસે રાખવાની તેની મરજી છતાં નાનો તેમ કરવા દેતો નહિ હતો, તેથી કંટાળીને માધવરાવે અગાસીમાંથી પડતું મૂકી આપવાનું કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૯૫.

બાજીરાવ બીજો. ૧૩. હવે પેશ્વાદેનો હકદાર માત્ર બાજીરાવ હતો. કેમકે માધવરાવને કાંઈ મંતાન નહોતું. બાજીરાવ આવડો, અવિચારી ને ઉતાવળીઓ હોઈ તેનામાં પેશ્વાઈ શુભાવવાનાં સંજ્ઞાં અપલક્ષણ હતાં; અને તેથીજ માધવરાવને તેનો ચેપ લાગશે એ દહેશતથી નાનો એ બંનેને મળવા દેતો નહોતો. નાનાએ બાજીરાવને પેશ્વાઈ નહિ આપવાને મહેનત કરી, પણ અંતે દોલતરાવ સિંધીઆ તથા પોતે મળીને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. સન ૧૭૯૬.

નાના ફડનવિશત્ મરણ. ૧૪. પેશ્વાએ નાનાથી ને સિંધીઆથી છૂટવાને કાવતરાં કરી એ બંનેને લઢાવ્યા. દોલતરાવે પુના જીતીને નાનાને અદમદનગરમાં કેદ કર્યો. તેની જગ્યાએ દોલતરાવનો સસરો કારભારી થયો. તેનાથી કંટાળીને બાજીરાવે નાનાને ફરીને કારભાર સોંપ્યો. પણ તે ઇ. સ. ૧૮૦૦માં મરણ પામ્યો. એ મૃત્યો ત્યાં સુધી મરેઠી સરકારે ઉપર જે કાંઈ પણ અંકુશ હતો, તે તેના મુઆથી ગયો.

વસાઈની સંધિ. ૧૫. નાનાના મરણ પછી દોલતરાવ સિંધીઆ ને જશવંતરાવ હોલકર લઢી મૂઆ. પેશ્વા સિંધીઆના પક્ષમાં હોવાથી હોલકરે પુના જીત્યું. ને બાજીરાવના ભત્રિજાને પેશ્વા બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૨. બાજીરાવ નાસીને વસાઈ આવ્યો, ને તેણે મુંબાઈના અંગ્રેજો સાથે મંધિ કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે અંગ્રેજો બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડે તેના બદલામાં તેણે પુનામાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલ ૨૬ લાખનો મુતક આપવો, સુરત ઉપરનો ક્ષત્રો છોડવો, અંગ્રેજના શત્રુને નોકર રાખવા નહિ, ને નિજમ તથા ગાયકવાડના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતાવવા.

મરેઠી બીજું યુદ્ધ. ૧૬. વસાઈની સંધિ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ

(૧૭૪)

સહાય કરી આજીરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો. પરંતુ એ રીતે પેશ્વા પરત્ર થયો, તે તેના સન્દાર સિધીઆ, ભોંસરે ને હોલ્કરને ગમ્યું નહિ. માંડેમાંહેના મગેડો વિગદમાં પડવાના અંગ્રેજોના હક્કનો તેમણે ઇનકાર કર્યો, તે તેઓ અંગ્રેજો સાથે લડવાને ઉઠ્યા, તેથી બીજીવાર વિગદ થયો. તેમાં મરેઠા દાર્યા ને અંગ્રેજ વિજયી થયા *

મરેઠા સાથે ત્રીજે વિગદ. ૧૭. આજીરાવે વસાહતની મધિ કાંઈ ખુશીથી કરી નરોત્તી; તેજે અંગ્રેજના તાઆમાંથી નીકળી જવાને યુકિત પ્રયકિત કરવા માંડી. તેથી તેની સાથે વિગદ થયો. મરેઠા સાથે એ બેઠેલા વિગદ થયો x તેમાં ઇ. સ. ૧૮૧૮માં આજીરાવ હાર્યો, ને તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લેઈ લીધું. ને તે આઠ લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લેઈ બીયુરમાં જઈ ગયા એ રીતે અઢાર વર્ષમાં આજીરાવે ન ત ફૂડનવિશનું ભાંગેલું ભવિષ્ય ખરું કરી આપ્યું તે ઇ. સ. ૧૮૫૩માં મરણ પામ્યો તેનો દત્તપુત્ર ધોંડુપંત કે નાનાસાહેબ તેના આપને મળતું આઠ લાખનું વર્ષાસન બંધ થવાથી સન ૧૮૫૭ ના જળવામાં આગેવાન થયો ને દારીતે નાસી ગયો.

ભાગ ૫ મો.

બ્રિટિશ રાજ્ય.

યુરોપી પ્રજાનું વ્યાપારાર્થે હિંદમાં આગમન.

૧. હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૨. હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીઝ આવ્યા. ૩. પોર્તુગીઝનું રાજ્ય. ૪. પોર્તુગીઝોની પડતી ૫. વલ્લભાચાર્ય વેપાર કરવા આવે છે. ૬. વલ્લભાની ચઢતી. ૭. વલ્લભાની પડતી ૮. હિંદમાં અંગ્રેજ મુબદ્દર. ૯. વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ.

* આ યુદ્ધની વિગત આગળ છઠ્ઠા પ્રકરણમાં આવશે.

x આ વિગદની વિગત આગળ ૭ મા પ્રકરણમાં આવશે.

૧૦ અંગ્રેજ કંપનીના થાગાં ને વખારો. ૧૧ ફ્રેંચ લોકોની વખારી કંપની. ૧૨ બ્રાહ્મચરોપી વેપારી કંપનીઓ. ૧૩ કંપનીના મુલકોના આર્થિક કોષ?

દિલ્હીમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૧. પંદરમા સદ્દાની આખર સુધી ભરતખંડમાંથી ચોખ્ખા, ફ, ગળી, સુંઠ, તેજના, નાગીએર, ખસખસ, ખાંડ, દેશની ને સુનરાઈ કાપડ વગેરે માલ અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન ને મિસ્રના વેપારીઓ લેખ જતા. તેમની પાસેથી મીસ ને મટાલીના વેપારીઓ ખરીદ કરી યુરોપના ખીજ દેશોમાં વેચતા. તેઓ મોં માગ્યા દામ લેતા તેથી એ માલ ત્યાં બહુ મોઢો પડતો. એ સમયે યુરોપનાખીજ દેશોને ભરતખંડમાં વેપાર કરવા મારું આવવાની પ્રત્યક્ષ થયું: પરંતુ તે કાળે સ્વેચ્છની નહેર ખાદાએલી નહોતી તથા એ માર્ગે લૂટારાને ને માલ બગડવાના ભય તથા અર્થ વધારે લાગતો સંભવ હોવાથી તેઓ આ દેશમાં આવવાને જળમાર્ગ ખોળવા લાગ્યા. દરિયાઈ મુસાફરી કરવામાં પોર્તુગલ ને સ્પેનની પ્રજા આ સૈકામાં આગળ પડતી હતી વળી એ જાને દેશના રાજા પણ ભરતખંડમાં આવવાના જળમાર્ગ શોધવા ને ઇનેબર દતા પોર્તુગલનો રાજા સરદારી વદાણો આપીને મોટા મોટા નાવિકાને એ માર્ગ શોધવાને મોકલતો હતો. એ સમયે આફ્રિકાનો ઉત્તર ભાગ માત્ર યુરોપી પ્રજાના જલ્દયામાં હતો. પોર્તુગીઝ નાવિકા આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો શોધતા આગળ ચાલ્યા. સ્પેનના રાજાને મટાલીના જીનો-આ બદલના વદાણુવરી કાન્યાએ આટલાંટિક ઓળંગીને ભરતખંડમાં આવવાનો દેશ માર્ગ શોધી આપાનું કલ્યાથી નેજે તેને વદાણો આપીને મોકલ્યો. નેજે પ્ર. સ ૧૪૯૨ માં અમેરિકા ખંડ શોધી શકાયો. આ નવા મુલકની શોધ લાગ્યાથી સ્પેનના લોકોનું ધ્યાન તે તરફ વળ્યું. પોર્તુગલ ને સ્પેનના રાજાઓનો દાખલો લેઈ ઇંગ્લાંડના રાજાએ અમેરિકાની દિશામાં થયેને ભરતખંડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવા ગમતું હતું. બાકીન, ડેનીસ વગેરેને મોકલ્યા, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા. તે પછી યુરોપ ને

એશિયાની ઉત્તરમાં થઇ બેહરીંગની સામુદ્રધુની પસાર કરી પાસિ-
ફિકમાં થઇ ભરતખંડનો માર્ગ ખોળવાને સરહુ નામે અંગ્રેજને
મોકલ્યો, પણ તે ઉત્તર મહાસાગરના બરફવાળા દરિયામાં દુઃખી
થઇ મરણ પામ્યો. હોલંડના વહાલો લોકોને પણ ભરતખંડનો વેપાર
કરી કમાવાનો લોક થવાથી યુરોપ ને એશિયાની ઉત્તરમાં થઈ
ભરતખંડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવાને તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ
તેમાં તે ફતેહ પામ્યા નહિ.

હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીઝ આવ્યા. ૨ ભરતખંડમાં અ-
વવાનો ડુંકો જળ માર્ગ શોધવામાં માત્ર પોર્તુગીઝ ફતેહ પામ્યા.
તેમનો વારકોડીગામા નામે શરો નાવિક આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ
આવ ગુડહોપની પ્રદક્ષિણા કરીને ભરતખંડની દક્ષિણના કાલીકોટ
ખંડમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૮. કાલીકોટમાં આરબ ને મૂર લોક
વેપાર કરતા હતા; તેમને આ યુરોપી વેપારીઓ ગમ્યા નહિ. તેથી
તેમણે પોર્તુગીઝો સાથે કબ્જો કર્યો. પણ ગામા તેથી ડર્યો
નહિ. તેણે છ માસ સુધી ત્યાં રહી ત્યાંના રાજા ઝામોરિનને મે-
ળવી લીધો. ને તેની મદદથી હિંદી માલ લેઈને પોતાને દેશ ગયો
ઇ. સ. ૧૪૯૯. એ વેપારમાં ઘણો નફો થવાથી પોર્તુગાલના
રાજાએ એજ ગામાને વીશ વહાણુ આપીને ફરીથી મોકલ્યો. ઇ.
સ. ૧૫૦૨. તે કોચીન ને કાનાનોરના રાજાની મદદથી કોચીનથી
માલ ભરી લેઇ ખીજે વરસે સ્વદેશ ગયો.

પોર્તુગીઝનું રાજ્ય. ૩ હવે પોર્તુગાલના રાજાને વેપારની
સાથે રાજ્યલોભ પણ થયો. હિંદમાં ને તેની આસપાસના બેટામાં
પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાની તેને ઇચ્છા થઇ. તેથી તેણે આલ્બુકર્ક
નામે સરકારને ગર્વનર ઠરાવીને હિંદમાં મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૬
આલ્બુકર્ક અ કામને યોગ્ય પુરુષ હતો. તેની પહેલાં આવી
ગએલા પોર્તુગીઝ નાવિકો ચાર ને લૂટારાનું કામ કરતા, તેથી
મહાપારકાઠાના હિંદુ રાજાઓનો વિશ્વાસ તેમણે ગુમાવ્યો હતો; તે-
થી આલ્બુકર્કને તેમની તરફથી પ્રથમ અડચણ નહી; તોપણ તેણે
બહાદુરીથી, ડહાપણ ને હોશિયારીથી હિંદના પશ્ચિમકાંઠા ઉપર પો-

તુર્ગીજની સત્તા ખેસાડી. તેણે પ્રથમ ગોવા જીતીને ત્યાં રાજધાની કરી, ઈ. સ. ૧૫૧૦. ને તે પછી દીવ ને દમણ જીત્યાં. આગળ મલાક્કા જીતીને શિયામ ને મસાલાના ખેડે ગંડે વેપાર શરૂ કર્યો; તથા ઇરાની અખાતમાંનો હામજ ખેડ જીતી તાખે કર્યો. એ સરદાર ઇ. સ. ૧૫૧૫ માં ગોવામાં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે સોળમાં સૈકાની આખર સુધી યુરોપી પ્રજામાં પોર્તુગીજ લોકોજ હિંદમાં વેપાર કરનારા હતા. હિંદી મહાસાગરમાં સો વરસ સુધી એજ પ્રજા બળવાન વેપારી હતી.

પોર્તુગીજની પડતી. ૪. પોર્તુગીજને ભરતખંડમાં રાજ્ય સ્થાપવાને યોગ્ય નહોતા. તેઓ ધર્મધ હોવાથી હિંદના મૂર્તિપુજકોને ધિક્કારતા ને શત્રુ ગણતા; તેથી તેમણે જીતાયલી પ્રજાને મેળવી લેવાનો યત્ન કર્યાને બદલે તેમના ઉપર કરતા કરી તથા હિંદી રાજાઓ સાથે કજબ્યા કર્યાં. તેથી હિંદી રાજા ને પ્રજા તેમને દુશ્મન ગુણ્ય ગણતા. પોર્તુગીજ ગર્વનરોમાં માત્ર આફ્રિકાને પોતાની પ્રજાને રાજ કરી, તેથી તેની પ્રજા તેને પૂજ્યભાવથી માન આપી સંભારતી. સોળમાં સૈકાની આખરે પોર્તુગીજની માફક બીજી યુરોપી પ્રજા પણ આફ્રિકા ફરીને ભરતખંડમાં વેપાર કરવાને આવવા લાગી. તેમાં ડચ (વલંદા), ફ્રેંચ, અંગ્રેજ એ મુખ્ય હતી. એ લોકોને હિંદી મહાસાગરમાં આવતા અટકાવવાને પોર્તુગીજોએ યત્ન કર્યો; પણ તેમાં તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ એ સમયે નૌકાયુદ્ધમાં પોર્તુગીજો કરતાં વલંદા, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ ચઢીઆતા થયા હતા. તેમણે ધીરે ધીરે પોર્તુગીજોનાં થાણાં જીતી લીધાં તથા તેમનો વેપાર તોડી પાડી પોતાને હાથ કરી લીધા હાલમાં પોર્તુગાલના રાજાને તાખે હિંદમાં માત્ર દીવ, દમણ ને ગોવા એ ત્રણ ગામ છે.

વલંદા લોક વેપાર કરવા આવે છે. ૫. પોર્તુગીજ લોક હિંદી માલ કુળ, આન્ડવર્પ ને આમસ્તરડામમાં વેચતા, ને એ ત્રણ શહેરોનાં વેપારીઓ યુરોપમાં વેચતા. ફિરંગી લોકની કમાઈ જોઈ વલંદાએ એક કંપની કરી. અને હિંદમાં માલ લેવાને કાર્નિસિયસ હોટમાનને મોકલ્યો. તે આફ્રિકા ફરીને ઇ. સ. ૧૫૬૬

માં સુમાત્રાના અંતમ ખંદરે આવ્યો. આ સમયે ફિરંગીનું દરિયાઇ
જળ કમી થયું ને વલંદા લોકની ઘણી કંપનીઓ દિંદી મહાસાગરમાં
વેપાર કરવાને ઉભી થઇ; પણ ને સર્વ ઇ. સ. ૧૬૦૨ માં
બેડાઇ ગઇ, તે “ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની” ના નામથી ઝોળ-
ખાઇ. એ કંપનીના માણસોએ ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં પોર્તુગીઝના
તાળાનું અભિયનના બંદ-છત્રી લંધું. પછી તેમણે પોર્તુગીઝ
લોકાના કાર્મોસા, મલાકા, લંકામાનો બંદખાત્યાદ નામે કિલ્લો,
મકાસર ને મલબાર કાંઠાના સંસ્થાનો છત્રી લઇ દિંદી મહાસા-
ગરમાંની પોર્તુગીઝ સત્તાનો અંત આણ્યો.

વલંદાની ચઢતી ૬. ડચ લોકાનો વેપાર દિંદ કંતાં મશા-
લાના બેટામાં વધારે હતો. તેમણે નવાં નાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં
તથા નવા મુલક ખોળી કાઢ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં તેમણે જન-
વામાં ખાતેરીઆ શહેર વસાવ્યું. તે તેમના પૂર્વ તરફના સંસ્થાનોની
રાજ્યધાની થઇ. તે પછી તેમણે એક મોટો બેટ ખોળી દેહાડ્યો.
તેનું નામ ન્યુહાલાડ પાડ્યું, તેને આજે અ.સ્ત્રીયા કહે છે. વળી
ઉત્તર અમેરિકામાં તેમણે ન્યુઆમરતરંડ મ નામે શહેર વસાવ્યું તે
આજે ન્યુયૉર્ક કહેવાય છે. એ વગર સુમાત્ર, મયા, રીડીનીસ
વગેરે મશાલાના બેટામાં તેમણે પોતાના થાણાં બેસાડી સત્તા
જમાવી. આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ આપ ગુડ હોપ પામે તેમણે એક
ડચ સંસ્થાન વસાવ્યું, તે દબ્બુ છે. જલંતબંડમાં તેઓ વેપાર
કરતા હતા. દક્ષિણમાં પત્તાર મહાને કાંઠે સાદ્રસમાં તેઓ ૧૬૦૭
માં વેપાર કરવાને આવ્યા ને તે પછી મદ્રાસ કહે પાલકોદ્દુમાં
કોઠી કરી. વળી બંગાળામાં હુગલી નદીને કાંઠે ચિન્સુરામાં ને
ગુજરાતમાં સુરતમાં તેમના વખારો હતી.

વલંદાની પડતી ૭ ડચ લોક પૂર્વ તરફના દેશોમાં વેપાર
કરવાને આવ્યા, તે વખતે અંગ્રેજ પણ આવ્યા હતા. વેપારની

* દાન્સવાલ ને ઝોરજ નદીના કાંઠે ઉપરના સરથાન. ત્યાંના
ડચ લોકોને ખોર લોકો કહે છે. ને તે જતાવાથી હાલ અંગ્રેજ સરકારના
તાબામાં ૧૬૬૬ સ્થરાજ્ય લાગે છે.

અડસાયડરીમાં એ બે પ્રજાને લદ્દાખમાં ચાલી. આમ્મોયનામાં અંગ્રેજનું થાણું હતું. ત્યાંના અંગ્રેજોની ડચ લોકો કતલ કરાવી. ઇ. સ. ૧૬૨૩. તેથી અંગ્રેજો મશાલાના બેટામાં, વેપાર કરવાનું છોડી દમ ભરતખંડમાં આવ્યા, ને માત્ર ત્યાંજ વેપાર કરવા લાગ્યા તો પણ હિંદી મહાસાગરના ધણીજીના મટે એ બંને પ્રજા ત્રણ વરસ સુધી લટી હતી. એ લદ્દાખમાં ૧૬૮૯ સુધી ચાલો એ સાલમાં ઓરજનો વિલયમ બંને દેશના પાદશાહ થયા, ત્યારે બંને વચ્ચે સમાધાની થઈ. આગળ જતાં બંને દેશ જુદા પડવાથી વળી લદ્દાખમાં ચાલુ થઈ. તેમાં અંગ્રેજોએ વતંદાના સત્તા ગિલકુલ તોડી નાંખી. હિંદમાં વલંદાનું મુખ્ય સંસ્થાન ચિન્નસરા માં હતું, તે ૧૭૫૮ માં અંગ્રેજો જીત્યું. આગળ જતાં કા સમાં મદાન પાદશાહ નેપોલીયન બોનાપાર્ટે હોલાંડ દેશ જીત્યો, ત્યારે હોલાંડના મન્યાના ફ્રેચોના તાઆમાં આવ્યા, પણ અંગ્રેજોએ તે રૂપ જીતી લીધાં, પરંતુ ફ્રેચ ને હોલાંડ વચ્ચે ૧૮૧૬ માં સંધિ થઈ ત્યારે ગ્વત્રામેટ હોલાંડને પાછો મળ્યો. સન ૧૮૨૪ માં સુનાવા વતંદાને આખી મલાક્કા અંગ્રેજોએ લીધું. આજે વલંદાનું એક સંસ્થાન હિંદમાં નથી.

હિંદમાં અંગ્રેજ મુસાફર. ૮. કેપ આવ ગુડ હોપને રસ્તે અંગ્રેજો ભરતખંડમાં વેપારને આપવાને ઉચ્છેદાય; તે પહેલાં કેટલાક મુસાફર આ દેશમાં આવી ગયા હતા. અકબર પાદશાહના વખતમાં દામસ રટીવન્સ નામે અંગ્રેજ ૧૫૭૯ માં પહેલ વહેલો હિંદમાં આવ્યો હતો. તે પછી એથે વરસે શીય, ન્યુપરી ને લીડસ નામે ત્રણ અંગ્રેજો આવ્યા. પણ પોર્તુગીઝોએ તેમને કેદમાં નાખ્યાં. તેમાંથી છુટીને ન્યુપરીએ ગાવામાં દુકાન માંડી. લીડસ અકબરશાહ પાસે નોકર રહ્યો ને શીય બંગાળા, પેશુ, લાંકા વગેરે ઠેકાણે મુસાફરી કરતો હોવાંડ પાછો ગયો.

વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ. ૯ હિંદમાં અકબરશાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે ઈંગ્લેડમાં મહિઝાપેથ રાણી રાજ્ય કરતી હતી; તેના વખતમાં લંડનના કેટલક વેપારીઓએ સલા બેલાવી ભરતખંડ સાથે વેપાર કરવાને એક કંપની ઊભી કરી; તેનું નામ

“ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ” પાડયું. ઇ. સ. ૧૫૯૯ ને છેલ્લે દિવસે ઇલિઝાબેથ રાણીએ એ કંપનીને સનંદ આપી. તે પછી ૧૬૩૫, ૧૬૫૦, ૧૬૫૫ ને ૧૬૯૮ માં જુદી જુદી કંપનાઓ ઉભી થઈ. તેમને માંહેમાંહે ઘણી ચડસાચડસી આવતી હતી, તેથી એ સર્વ કંપનીઓ ૧૭૦૯ માં જંડાઈ ગઈ, ને “ યુનાઈટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ” ને નામે વેપાર કરવા લાગી.

અંગ્રેજ કંપનીનાં થાણાં ને વખારો. ૧. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વહાણો પ્રથમ સુમાત્રના આચીન ખંદરમાં આવ્યા વળી તેમણે ત્યાં ખંતામ ખંદરમાં ડાહી ધાલી, ત્યાં તેમના દુસ્મન વલંદા નડતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૨૩ માં અંગ્રેજનામાં વલંદાએ અંગ્રેજોની કતલ કરાવ્યાથી તેઓ એ તરફના ખેટોમાં વેપાર કરવો ખંધ કરી ભરતખંડમાં આવ્યા. હિંદને પાશ્વર કાઠે પોર્તુગીઝ તેમને કનડતા, તેપણુ ૧૬૧૧ માં તેમના મીડલટન નામે કમાને ખંભાતથી માલ ભરી લાધો, તથા તેમણે ૧૬૨૫ માં સુરતમાં વખાર ધાલો. તાપીના મુખથી થોડે દૂર સુઆળીખેટ પાસે કમાન ખેરટે પોર્તુગીઝને દરિયાઈ યુદ્ધમાં હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૨૫. ઇંગ્લાંડમાં એ સાલમાં પહેલો જેમ્સ પાદશાહ હતો; તેણે સર ટામસરોને જહાંગીર પાદશાહ પાસે વજાવ કરાવાને મોકલ્યા. તેણે કંપનીના વેપારને લગતી કેટલીક લાલકારી શરતો પાદશાહ પાસેથી કરાવી લીધી. હિંદને પૂર્વકાંઠે અંગ્રેજ વેપારીઓનો અટકાવ કરનાર કોઈ નહોતું. તેથીપ્રથમ તેણે મહલીપટ્ટણમાં આલત ખાંધી. ઇ. સ. ૧૬૧૦ ત્યાં ૧૬૩૨ માં ગોવગકોડાના પાદશાહની પરવાનગીથી વખાર કરી, તે પહેલાં આર્મા ગામમાં ૧૬૨૬ માં વખાર કરી હતી. ત્યાંના ઉપરી ક્રાન્સાસ ઉએ ચંદ્રગીરના રાજા પાસેથી મદ્રાસની જમીન વેચાતી લાધી. ને ત્યાં ગામ વસાવી ફોટ સેન્ટ જ્યોર્જ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૬૩૯. એજ પ્રમાણે હિંદના બીજા ભાગેમાં પણ તેમણે વખારો કરી હતી. અજમેર આગ્રા ને પટણામાં પણ સુરતની શાખાઓ સ્થાપી હતી. શાહજહાંના પરવાનગીથી તેમણે જુગલીમાં ને બાલાશોરમાં પણ ડાહી ધાલી હતી. શાહજહાંની શા-

હબ્બી દાઝયાથી તેની દવા કરવાને સુરતથી અંગ્રેજ ડોક્ટર બો. લાવ્યો. તેણે આરામ કર્યાથી ડા. પ્લાઝિટનની માગણીથી પાદશાહે અંગ્રેજ કંપની એક્ઝીનેજ બંગાળામાં વેપાર કરવાની સનદ આપી. તેથી તેમણે હુગલી, કાશીમગજર, માલદા, ઢાકા વગેરે ઠેકાણે દુકાનો કરી. ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં બંગાળાના નવાબ સાહિસ્તખાંએ અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉપર ગુસ્સે થઈ સર્વ દુકાનો જપ્ત કરી, તેથી હુગલીના અંગ્રેજ વેપારીઓ નદીના મુખ તરફ સુસાંતી નામે ગામમાં ગયા ને ત્યાં જમીન વેચાતી લઈ ફાઈ વિલિયમ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૯. એસુસાંતી હાલમાં કલકત્તાનું એક પડ છે. કિલ્લો બાંધ્યા પછી શાહજહાં આજમ પાસેથી સુસાંતી, કલિકટ ને ગોવિંદપુર એ ત્રણે વેચાતાં લીધાં. પશ્ચિમકાંડા ઉપર તેમનું મુખ્ય મથક સુરતમાં હતું. ત્યાંથી તેઓ ખંભાત, અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે વેપાર ચલાવતા. ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ પોતાની કન્યા ઇંગ્લાંડના રાજાને દીધી, તેની પહેરામણીમાં મુંબઈ ખેટ આપ્યો. એ ખેટ ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં રાજાએ દર વરસે સો રૂપિયા લેવાના કરાવી કંપનીને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું ત્યારે સુરતની વખાર મુંબઈ લઈ જવાનું કરાવી સન ૧૬૬૭ માં મુંબઈમાં ફાદી ધાલી. મુંબઈ ખેટ હોવાથી મરેઠી ઘોડેસ્વાર ત્યાં લૂટવાને જઈ શકે તેમ નહોતું, તેથી એ જગા સુરત કરતાં વધારે સલામત હતી. આ વખતે મુંબઈ એક નાનું ગામકુ હતું, ને ત્યાંના હવાપાણી સારાં નહતાં. એ પ્રમાણે જે કંપની આગળ જતાં ભરતખંડની માલિક થઈ, તે કંપની બીજી નાની નાની ઘણી વખારો છતાં મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તામાં મુખ્ય વખારો કરી વેપાર કરવા લાગી. એ સમયે તેની પાસે ફાદ પણું સંસ્થાન નહોતું. હિંદના ફરોખશીર પાદશાહે ડોક્ટર હેમીલ્ટનની માગણી ઉપરથી કંપનીને બંગાળાના ૭૭ તાલુકાની જમીનદારીની સનદ આપી, તથા બંગાળામાં કંપનીના માલ ઉપર જે દાણ લેવાતું તે માફ કર્યું; તેથી ત્યાં તેમનું બળ વધ્યું ને તેમના વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું.

ફ્રેંચ લોકોની વેપારી કંપની. ૧૧. અંગ્રેજ કંપની થયા પછી તરતજ ૧૬૦૪ માં ફ્રેંચ લોકોની એક કંપની હિંદના વેપાર માટે ઉભી થઇ તે પછી ૧૬૧૧, ૧૬૧૫, ૧૬૪૨ ને ૧૬૪૪ માં જુદી જુદી ફ્રેંચ કંપનીઓ થઇ, પણ તે સર્વ ૧૮૧૯ માં જંગલ ગઇ. એ કંપનીએ મલબાર કાંઠે મ. દિમ, કાનેમં. લ કાંઠે પાદ્મચેરી, કા-રીકલ, ચાનાન ને બંગાળામાં ચંદ્રાગરમાં ઘાટો ધાલી હતી. એ કંપની ૧૭૯૬ માં વેપાર કરતી જિલકુલ બંધ પડી.

- બીજી યુરોપી વેપારી કંપનીઓ. ૧૨ ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં એક, ને ૧૬૭૦ માં બીજી એવા દેન લોકોની એ કંપનીઓ થઇ. તેમણે બંગાળામાં શ્રીરામપુર, પૂર્વ કાંઠે ટાંકવીઆર ને પોર્ટોનોવો ને મલબાર કાંઠે છડોવા ને હોલ્ચેરીમાં મરચાનો કર્યા હતાં; તે ૧૮૪૫ માં અંગ્રેજ કંપનીએ વેચાતાં લેવાં. વળી ૧૭૨૩ માં ઓ-સ્ટ્રાલિયામાં એક કંપની થઇ હતી પણ તેણે ૧૭૮૧ માં દેવાળું કાઢયાથી તે બંધ પડી પૂર્વ તરફના બેટોના વેપાર કરવાને સ્વી-ડનના સ્ટોકહોમમાં એક કંપની થઇ હતી તથા ફિલિપાઇન સાથે વેપાર કરવાને સ્પેનના લોકોના એક કંપની થઇ હતી; પણ તેમણે ભરતખંડમાં કોઇ સંસ્થાન કર્યા નહોતાં.

કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ ? ૧૩ પોર્તુગલે આ દે-શમાં આવ્યા તે રાજના નોકર હતા. રાજ તરફથી તેઓ માલ લઇ જતા, ને લીસબોનમાં વેચાતા. તે લીસબોનના વેપારીઓ યુરોપના બીજા બંદરોમાં લઇ જતા, તેવા પોર્તુગીઝોએ દિલ્હીમાં મેળવેલા મુ-લક રાજનો હતો. ડચ લોક કંપનીને નામે માલ લઇ જતા. પણ મુલક રાજને નામે મેળવતા. તેવા મુલકના માલિક રાજે હતો. અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ કંપની પોતાને નામે વેપાર કરતી ને મુલક મેળ-વતી, તોપણ તેઓ મુલકના સંબંધમાં રાજની સંજાળ નીચે હતા.

પ્રકરણ ૨ જી.

૧. વેપારીઓનો શબ્દ મેળવવાનો યત્ન. ૨. હિંદી શા-

જય. ૩ કર્ણાટકના નવાબો ૪. દુર્રેના ગુણ. ૫. અંગ્રેજ
ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ વધારો. ૬. નિઝમની ને કર્ણાટકની
ગાદી માટે વંધો. ૭. ફ્રેંચનાં ચઢતી ૮. રોમની કલાકવ.
૯. કલાકવનો જય અને મહમદઅલીનો છુટકો. ૧૦. ફ્રેંચ
સત્તાનો નાશ.

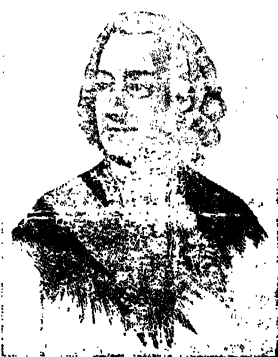
વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૧. પેર્તુગીઝ પછી
રાજ્ય સ્થાપવાનો યત્ન કરતે ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ એ એ કંપનીઓ
હતી, તેમણે અહરમા સંતાની અપવચમાં હિંદમાં રાજ્ય મેળવ-
વાને દક્ષિણનાં રાજ્યોના વધારામાં વચ્ચે પડી દટાઈઓ કરી, તેમાં
અતે અંગ્રેજ ફોદ પામ્યા ને ફ્રેંચ કંપનીનો અંત આવ્યો.

હિંદો રાજ્ય. ૨. અહરમા રૈકાની અપવચમાં દક્ષીમાં મહ-
મદશાહ પાદશાહ હતો, તેની નબળાઈને લીધે પાદશાહી સ્થાઓ
સ્વતંત્ર જેવા હતા, તેમાં અંગ્રેજોનો સફદરજંગ, બંગાળાનો અ-
લીવર્દીખાન, દક્ષિણમાં નિઝમ ઉમ્મદ, ને કર્ણાટકનો દોસ્તઅ-
લી મુખ્ય હતા. વળી ઉત્તર હિંદમાં નેદિલા લોકાએ બળવાન થઈ
પોતાનું સ્વતંત્ર ગરયાન સ્થાપ્યું હતું. મંદોનો રાજા શાહુ સતા-
રામાં હતો. પણ એ રાજ્યનાં કરતા કરતા પેશ્વા બાલાજી બાજી-
રાય હતો, તંત્રવરમાં વ્યંદાજના વંદનને રાજ્ય કરતા હતા. મ-
હિસર ને ત્રિચિનાપટ્ટીમાં હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતા હતા; તે સિ-
વાય વિજયનગરમાં હિંદુ રાજ્ય સમયના પાલીગાર કે નાયર લોક
અર્ધા સ્વતંત્ર જેવા હતા. અંગ્રેજોનાં ટારોમરલ કાંઠો મદ્રાસ ને
કોર્ટાલેવિડ, પશ્ચિમકાંઠે મુંબઈ, ને બંગાળામાં કલકત્તા, એ મુખ્ય
થાણાં હતાં. ફ્રેંચાએ પબ્લપુરના સુલતાન પાસંથી જમીન વેચાતી
લઈ મદ્રાસના દક્ષિણ પાદાચેરીમાં ચાણું કર્યું હતું. વળી ઓરંગ-
જેઝ પાસંથી જમીન વેચાતી લઈ બંગાળાના ચદ્રનગરમાં પણ
થાણું કર્યું હતું. એ વખતે રાજ્યસ્થાનના રાજાઓ મંદોના વાર-
વાર દુમલા થવાથી નબળા થઈ ગયા હતા.

કર્ણાટકના નવાબો. ૩. કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલીને ચંદા-
આદેબ વાંચે જમીન હતા; તે પાદાચેરીના મવનર દુમાસનો મિત્ર

હતો, તેમણે ત્રિચિનાપલીનું રાજ્ય જીત્યું તથા તંબવરના રાજા કનેથી કારીકત્ત મંદર જીતી ક્રેંચને આપ્યું. તે ઉપરથી રાધોજી બોંસને અને મોરારીરાવ નામે મરેડી સરદારોએ કર્ણાટક ઉપર ચઢાઈ કરી. અંશુર આગળ નવામ દોસ્તઅલીને હરાવીને માર્યો, તથા ચંદા સાહેબને પકડી સતારે મોકલી દીધો, અને દોસ્તઅલીના દીકરા સફરઅલીને નવામ હરાવ્યો, ઈ. સ. ૧૭૪૧. એજ સાલમાં દુપ્પે નામે નવો ગવર્નર આવ્યો. સફરઅલીને તેના કોષ્ટ સરદારે માર્યાથી તેના ભેગમ અને કુંવર મદ્રાસના અંગ્રેજોને આશ્રયે ગયાં; પણ દક્ષિણના સુબા નિળમઉલ્મુકે કર્ણાટકમાં આવી એ છોકરાને નવામ હરાવી તેના રક્ષક તરીકે પોતાના અનરૂવદીન નામે સરદારને નીમ્યો, પણ એ બાળક નવામ થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યાથી અનરૂવદીન નવામ થયો.

દુપ્પેના શુભ. ૪. પાંદોચેરીના નવા ગવર્નર દુપ્પેના મનમાં દ્વિંદમાં ક્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રથમ વિચાર ઉત્પન્ન થયો. દુપ્પે સાલસિક, ચતુર, ઉત્સુક અને કપરી હતો; પણ તેનામાં યુદ્ધકૌશલ્ય નહોતું. એના દાખ નીચે જુસ્સી નામે એક સરદાર હતો, તે લઘાઈનું કામ કરતો. દેશી લોકોને યુરોપી લોકોની માફક કવાયત શીખવ્યાથી તેઓ યુરોપી લોકોની પેઠે યુદ્ધ કરી શકે એવા છે, એવું તેને જણાવાથી પ્રથમ તેણે દેશી સિપાઈઓને કવાયત શીખવીને એક લશ્કર તૈયાર કર્યું. યુરોપી કરતાં દેશી લશ્કર સસ્તું પડતું. તેથી યુક્તિ

દુપ્પે.

વડે પોતાની ઉમેદ પાર પડશે એમ તેને પ્રથમ જણાયું.

અંગ્રેજ ને ફ્રેન્ચ વચ્ચે પ્રથમ વધરો. પ. એ સમયે યુરોપમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેન્ચ વચ્ચે લઢાઇ ચાલતી હતી. એ લઢાઇ દુપ્પેએ હિંદમાં ધાલીને હિન્દમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેમાં આડે આવનાર અંગ્રેજ તેમના મુખ્ય દુશ્મન હતા. તેમને હાંકી કાઢવા વગર પોતાની ઉમેદ પાર પડે તેમ એને જણાયું નહિ; તેથી તેણે અંગ્રેજ કંપની સાથે લઢાઇ જોડી. તેણે પ્રથમ અંગ્રેજના મુખ્ય મથક મદ્રાસ ઉપર હુમલો કર્યો. એ વખતે હિંદી મહાસાગરમાં બુર્મે વગેરે બેટા ફ્રેન્ચને તાબે હતા. ત્યાંનો ગવનર લામોર્દેઈન દુપ્પેની સહાયે આવ્યો. તેણે મદ્રાસ જીત્યું, તેથી અંગ્રેજને શરણે આવ્યા, ૧૭૪૫. દુપ્પે ને લામોર્દેઈનની વચ્ચે સંપન હોવાથી તેમણે એકબીજા પોતાનું કામ ચલાવ્યું નહિ. દુપ્પેનો વિચાર હિંદમાંથી અંગ્રેજોનું મૂળ કાઢવાનો હતો. તેથી તે અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું આપવાની વિરૂદ્ધ હતો, પણ લામોર્દેઈન ૪૪ લાખ રૂપિયા લેઈ મદ્રાસ પાછું આપવાની શરત કરી બુર્મે ગયો. નવાબ અનવરુદ્દીને મદ્રાસ માગ્યું, તે દુપ્પેએ ના આપ્યું, ત્યારે તે દશ હજાર સૈન્ય સાથે મદ્રાસ લેવા આવ્યો; પણ તેને ફ્રેન્ચના હજાર માણસે હરાવ્યો તેથી નવાબ અંગ્રેજોના પક્ષે ગયો. અંગ્રેજોને ઇંગ્લાંડથી નવી કુમક આવી, તે વડે તેમણે પાંદીચેરી જીતવા મથન કર્યું પણ તે વ્યર્થ ગયું. એવામાં યુરોપમાં બંને પ્રજા વચ્ચે સલાહ થઈ તેથી. સૌને પોતાનો મુલક પાછો મળ્યો. ૧૭૪૮.

નિજમની ને કર્ણાટકની ગાદી માટે વાંધા, ૬. એજ સાલમાં મહમદશાહ, નિજમઉલસુલ્લક ને શાહુ રાજા મરણ પામ્યા. નિજમનો પાટવી કુંવર ગ્યાસુદ્દીન પાદશાહ બનાવનાર વજીર હતો. તેણે પોતાના બાપની જગા લેવાની ના દીધી. તેનો પુત્ર મુબારકજી વારસ હતો, પણ તેનો કાકો નાસિરજંગ તેની સામે થયો ને ગાદીએ બેઠો. એ સમયે તેમની ગાદી ઔરંગાબાદમાં હતી. મુબારકજી મરેઠાની સહાય મેળવવા સતારે ગયો. ત્યાં શાહુની જગાએ રાજરામ ગાદીપતિ હતો, પણ તેના રાજ્યની ફૂલ લગામ બાંધી

પેશાના દાથમાં દત્તી સતારામાં મુજરૂનંગને ચંદાસાહેબ સાથે પ્રીતિ થઈ. નિજમના રાજ્યનો ઉમેદવાર મુજરૂર, ને કહ્યું કે ની નવાખાનો ઉમેદવાર ચંદાસાહેબ હતો. તેમણે પાંદોચરીના દુષ્ટની મદદ માગી, દુષ્ટેએ સાત લખ રૂપિયા આપી ચંદાસાહેબને ધોડાવે. હવે મુજરૂનંગ, ચંદાસાહેબ ને ફ્રેંચનાં લશ્કર કહોટક ઉપર ચાલ્યા.

ફ્રેંચની લડાઇ. ૭. રહોટકનો નવાખ અનવરૂદીન અંશુર આગળ ચંદાસાહેબની સામે લડ્યો તેમાં તે મરાયો ને તેને જીત્યો. ફ્રેંચ સંદાર પુરસીએ જીત્યો, ૧૭૪૪. તેના દુષ્ટેએ ચંદાસાહેબને કહ્યું કે નો, ને મુજરૂરને દક્ષિણને સુખેદાર ઠરાવે, તેના બદલામાં ચંદાસાહેબે પાંદોચરી પાસેનાં ૮૧ ગામ ફ્રેંચને આપ્યાં.

અનવરૂદીનનો દીકરો મદમદઅલી ત્રિચિનાપ્લીમાં બનાઇ બેઠો. આ સમાચાર સાંજળી દક્ષિણના મુખેદર નાસિરંગે બળવાન લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં આવીને મુજરૂરને દરાવીને કેદ પકડ્યો. એવામાં પુરસી ફ્રેંચ ફોજ લઈને આવ્યો, ને તેણે નાસિરંગ દરાવી મુજરૂરને ધોડાવ્યો. પુરસી તેને વેંધને ઔંગાખાદ જવાને ન કહ્યો. ત્યાં મર્ગમાં મુજરૂર મરાયો. પુરસીએ નિજમઉત્તમુકના ખીજા કુંવર સનાયતજંગને ઔંગાખાદની ગાદીએ બેસાડ્યો, ૧૭૫૧. ને ફ્રેંચનીજ સાથે તેના રક્ષણાર્થે ત્યાં ગયો. એ નોદરીના બદલામાં નિજમે ઉત્તરસરદાર પ્રાંત તથા મઝલી પટ્ટણ ફ્રેંચને આપ્યાં. એ રીતે દક્ષિણ દિંદનાં ફ્રેંચ મરતાનાં મૂર્ત સાથે આવ્યો. કહ્યું કે ને ઔરંગાખાદના મોટા નવાખો તેમના તાગામાં આવ્યા; તથા તેમની પાસેથી તેમને કેટલાક મલક પણ મળ્યાં. અંગ્રેજને આવ મદાસ ને ફોટીંગી હતા. તેમનો મિત્ર મદમદઅલી ત્રિચિનાપ્લીમાં ચંદાસાહેબના લશ્કરથી ધેગાઇ પડ્યો હતો; એટલે દુષ્ટેએ ધાર્યું આપણી ધરણા ફગામૂ થવાને હવે વાર નથી. ઇ. સ. ૧૭૫૧

રોબર્ટ કલકત્ત. ૮. એવામાં દિંદમાં અંગ્રેજ સત્તાનો ઉદય કરનાર ને અંગ્રેજ નાન્યનો પાયો નાખનાર વીર પુરુષ મદાસમાં ઉત્પન્ન થયો. એકપુરુષ તે રોબર્ટ કલકત્ત નામે જુવાન અંગ્રેજ

હતો, પ્રથમ તે વેપાર ખાતામાં કંપનીના તાબામાં કારકુન હતો, પણ એનો ઉછાળો સ્વભાવ કલમ કરતાં બરછીને વધારે યોગ્ય હતો. તેણે આજીજી દરીને લશ્કરી ખાતામાં નોકરી માગી લીધી, લારેન્સ નામે સેનાપતિ એવા લશ્કરી કળાનો શુરુ હતો. કલાઈવ પણ દુષ્ટની માફક સાલ્સિક ચતુર, છુદ્ધિવાન ને કપટી હતો. પણ દુષ્ટેમાં દુષ્ટગૌશલ્ય ને શુરત્વ નહોતાં, તે કલાઈવમાં હતાં. ફ્રેંચની ચઢતી ને અંગ્રેજીની પતી વખતે તથા મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં ધેનાઇ પડ્યો હતો, તે વખતે કલાઈવ મદ્રાસમાં હતો. તેણે મદ્રાસના ગવર્નરને સૂચવ્યું કે મહમદઅલીને ઉગારવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે. જો આપણે ચંદાસાહેબની રાજધાની ઉપર હુમલો લઈ જઈએ તો તેના બચાવ કરવાને તે આવશે, એટલે મહમદઅલી છૂટો થશે. આ કામ જો તમે મને થોડું લશ્કર આપી મોકલો તો હું બળતું.

કલાઈવને જય ને મહમદઅલીનો છુટકો. ૯. કલાઈવના બોલ ઉપર ગવર્નરને હીંમત તો ન આવી, પણ ”વાગ્યું તો તીર નહિ તો તુકો” કરી ગેવાનો નિશ્રય કરી ૨૦૦ ગોરા ને ૩૦૦ કાળા સિપાઈનું લશ્કર આપી તેણે કલાઈવને મોકલ્યો, તે પાંચ-રોજ આર્કાટ ઉપર આવ્યો ત્યાંનું લશ્કર નાસી ગયું ને કણાટિકની રાજધાની કલાઈવને હાથ આપી. ૧૭૧૧. તે પછી તરતજ તેણે કિલ્લા સમો કરાવી ઘેરો ખમવાની તૈયારી કરી. આ સમાચાર સાંભળી ચંદાસાહેબે પોતાના પુત્ર રામસાહેબને દશ હજાર ફોજ આપી આર્કાટ લેવાને મોકલ્યો. આવન દિવસ ઘેરો રહ્યો, પણ કલાઈવ તામે થયો નહિ; કલાઈવને લાલચો પણ આપી, પરંતુ તે કલાઈવી ડબ્બો નહિ; ત્યાં રામસાહેબે એક જખરો હલ્લો કર્યો; પણ તેનાં તેનાં ૪૦૦ માણસ મનાવાથી તે હીંમત હારી ગયો; ને ઘેરો હટાવી ચલ્યો ગયો કલાઈવને મદ્રાસથી નવા મદદ આવી મળી કે તે રામસાહેબની પુંડે પડ્યો ને તેને દરવાજાને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. એવામાં મંડલાડથી સન્ય લઈ લારેન્સ આ દેશમાં આવ્યો, એટલે શુરુ-શુભ્ય મહમદઅલીને ઊગાવવા ત્રિચિનાપલી

મયા. તેમાં ચંદાસાહેબ હાર્યો ને મરાયો. એટલે અંગ્રેજો મહમદ-અલીને કર્ણાટકની ગાદીએ બેસાડયો. એ રીતે કર્ણાટકમાં દુષ્કેની ધારણા ધુળ મળી, તોપણ હિમત નહિ હારતાં તેણે ફરીને ત્રિચિનાપક્ષીનો ઘેરા બાલ્યો. લોરેન્સે ફ્રેંચોને હરાવ્યા આ લઢાઇથી કંટાળીને ફ્રેંચ સરકારે દુષ્કેને બેલાવી લઈ તેની જગાએ ગોખ્યુ નામે શાંત પ્રકૃતિનો ગવર્નર મોકલ્યો. તેણે હિંદમાં આવી સંધિ કરી કે કર્ણાટકનો નવાજ મહમદઅલી ખરો છે. એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપી હવેથી બેમાંથી એક પ્રજાએ હિંદની માહિમાલેથી લઢાઇમાં માથું મારવું નહિ એવું ઠર્યું ઇ. સ. ૧૭૫૫.

ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ. ૧૦. ગોખ્યુએ કરેલી સંધિ લાંબી મુદત ચાલી નહિ બંને પ્રજાને હાડવેર બંધાયા હતાં, ને બંનેને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ હતો. તેથી ૧૭૫૬ માં વળી બંને વચ્ચે લઢાઈ ચાલી. અંગ્રેજોએ કલાઇવને મદ્રાસનો ગવર્નર ઠરાવી નૌકસૈન્ય-ધિપતિ વાટસન સાથે હિંદમાં મોકલ્યો. ફ્રેંચોએ લાલી નામે સરદારને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ લાલી બહાદુર, ચંચળ, ઉત્સુક, પણ અવિચારી હતો. તે સમયે કર્ણાટકના દરબારમાં ફ્રેંચ સત્તા બિલકુલ નહોતી, પણ નિજામના દરબારમાં યુસ્સી ફ્રેંચવર્ગ સાચવી રહ્યો હતો; તેને લાલીએ અવિચારીપણાથી બેલાવી લીધો. યુસ્સીનો વિચાર તેથી વિરુદ્ધ હતો. પણ અંગ્રેજોને ભરતખંડમાંથી બિલકુલ હાકી કાઢવાની હેંશમાં યુસ્સીનો વિચાર તેણે લક્ષમાં લીધો નહિ. યુસ્સી નિજામના દરબારમાંથી ગયો તેની સાથે ત્યાંથી ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ થયો. લાલી ને યુસ્સી બંને એક વિચારના ન હોવાથી તથા બંને વચ્ચે મતભેદ પડવાથી તેઓ એકબીજાથી વર્ત્યા નહિ. તેમણે ફાઈડેવિડ લીધો ને મદ્રાસને ઘેરા બાલ્યો. એવામાં અંગ્રેજોને વિલાયતથી કુમક આવી, એટલે લાલી અને યુસ્સીએ મદ્રાસનો ઘેરાઉઠાવી ૧૭૫૬ માં વાંદીવાસને ઘેરા બાલ્યો. તે વખતે અંગ્રેજ સેનાપતિ આયરક્રૂટ હતો તેણે ફ્રેંચને હરાવ્યા ને યુસ્સી કેદ પકડાવ્યો. આથી ફ્રેંચ નિરાશ થયા ને અંગ્રેજોમાં યુસ્સી આવ્યો; એટલે તેમણે ૧૭૬૧ સુધીમાં એક પછી એક એમ

ફ્રેંચોનાં પાટિયેરી સુદ્ધાંત સર્વ થાણાં લીધાં. કલાઈવે બંગાળાનું ચંદ્રનગર જીત્યું, તથા કરનલ ફોર્ડે નિજામે આપેલો ઉત્તર સરકાર તથા મજલીપટ્ટનનો મુલક જીત્યો. એ રીતે હિંદમાંની ફ્રેંચ સત્તાનો ૧૭૬૧ માં અંત આવ્યો. એ પ્રમાણે હિંદનું ધણીપણું મેળવવાની અણીઉપર આવેલા મરેઠાને જે સાલમાં અહમદશાહ અબદલીએ પાણીપતના રણમાં હરાવીને તેમની સત્તાની ખાખાવીખ કરી નાંખી. તેજ સાલમાં હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાની ઉમેદ-રાખનાર ફ્રેંચોની સત્તાનો અંગ્રેજે નાશ કર્યો. એ પછી સલાહ થઇ ત્યારે ફ્રેંચોનાં થાણાં તેમને પાછાં મળ્યાં પણ તેમણે ફરીને હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાને વધારે યત્ન કર્યો નહિ. ફ્રેંચ કંપનીની રાજ્યસત્તા રાજાએ લઇ તેમનાં થાણાં ખાલસા કર્યાં. ને ૧૭૮૬ માં કંપની હિંદમાં વેપાર કરતી બંધ પડી. હવે યુરોપી પ્રજામાં માત્ર અંગ્રેજ રહ્યા. તેમણે હિંદમાં કેવી રીતે મહાન રાજ્યની સ્થાપના કરી તે આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૩ જી.

બંગાળામાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના.

૧. સિરાજઉદ્દવલ્લા ૨. નવાબની કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ. ૩. અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લે છે. ૪. એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૫. કલાઈવ બંગાળાનો ગવર્નર થાયછે ૬. મીર-જાફરને પદભ્રષ્ટ કરે છે. ૭ નવાબ મીરકાસમ ૮. મીરકાસમ સાથે અણબનાવ. ૯. મીરકાસમ સાથે લઢાઈ. ૧૦. કલાઈવ બીજીવાર ગવર્નર થઈને આવે છે. ૧૧. કલાઈવ બંદાબસ્ત કરે છે ૧૨. બંગાળાની ફ્રેંચદારી કંપની લે છે. ૧૩. કામદારોનો બંદાબસ્ત. ૧૪. નવી રાજપદ્ધતિ ને તેની અસર. ૧૫. હિંદના બીજા ભાગોના બનાવ.

સિરાજઉદ્દવલ્લા. ૧. હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને અંગ્રેજોએ તૈયાર થઈ બંગાળામાં પ્રથમ તેનો પાયો નાંખ્યો, તે વખતે ત્યાંનો નવાબ અલીવદિખાન ગુજરી ગયાથી તેની જગાએ તેનો દોહિત્ર સિરાજઉદ્દવલ્લા નવાબ થયો હતો, ૧૭૫૬. આજુબાન નવાબ બીકાણુ, બાયસે, ફૂર, જૂલમી ને ફરાચારી હતા.

નવાખની કલકત્તા ઉપર ચઢાઈ. ૨ નવાખને એક મગો-
નાસીને કલકત્તે અંગ્રેજોને એ શ્રમે નાખી ભરાયો; તેને અંગ્રેજોએ
પાછો નહિ આપ્યાથા તેણે કલકત્તા ઉપર ચઢાઈ ફરી ને તે જીતી
લીધું, ત્યારે ફેટલાક અંગ્રેજ નાગી ગયા ને ૧૮૬૬ કેદ પકડાયા.
નવાખે તે બધાને એક નાની ફાટડીમાં પૂર્વી. ૧૮૫૬, દિનાળાના
તાપની. ગરમીથી તથા હવા આપવાનાં જે નાનાં વળીઓ સિવાય
બીજું કંઈપણ સાધન ન હોવાથી અને પીવાને પાનું પાણી ન
મળવાથી સવાર સુધીમાં ૧૮૬ માંના ૨૩ જીવના રચા. તે પણ
અર્ધા મુઆ જેવા હતા નવાખે મનનારની હવા આપ્યા વગર કે
કારણ જાણવાના અગમોદ કર્યા વગર માત્ર ધનની ખોજ કરવા
માંડી તે ઉપરથી તેના નિર્દય સ્વભાવ જાણી આવે છે.

અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લે છે ૩. એ માઠા મવાચાર મદ્રાસ
પહોંચ્યા ત્યારે નૌકામૈત્ર્યપતિ વાટમન આવે બન્યું નેટકું સૈન્ય
જમાવી કત્તાઇવ વેર લેવાને મંગાવે આવ્યો ને કલકત્તા જીતી લીધું
નવાખ ફરીને કલકત્તા લે-
વાને આવ્યો, પણ કલા
ધવે તેને પાછો દડાવ્યો.
પણ ચતુર કલાધવને લા.
ગ્યું કે કળ વગર એકલા
બળથી કામ થાય તેમ
નથી. તેથી સમય વર્તી
તેણે નવાખ સાથે સંધિ
કરી. નવાખે અંગ્રેજનું જે
લીધું હતું તે પાછું આપ્યું.

દક્ષિણમાં ફ્રેંચાએ ક-
ક્ષાટક ને નિમ્નમની ગા-
દીએ પોતાના મળતીયાને
બેસાડી જે રીતે પોતાની
સત્તાનો પાયો નાખ્યો

કલાધવ.

હતો, તેરીને કલાઈવે જંગાળમાં પોતાની સત્તા બેસાડવાનો ચત્ત કયો સિરાજ દિવલ્લાને તેના નોકર કે પ્રજામાંથી ટાંચ ચલાવું નહોતું. તેથી કલાઈવે તેને હલચલ્યા, તેનો એ પતિ મારગફર પાછલા નવાળ અલીચાઈખા નો ખત્તો હતો. તેને નવાળની ગાદી આપવાના લાલચ આપી નવાળને ખાનનથી રાયદુર્જલ ને મુશ્કિલ બાદના જમણેડ એ બંને એ મકતમાં લખ્યા. મીરજાફરને ગાદી મળે તેના બદલામાં તેણે કંપાને, કલાઈવને ગવનરને અને ખીન્ન અગ્રેજ અધિકારીઓ અને સૈન્યને નાણું આપવાનું કબુલ કર્યું. તથા કંપાને અને કલકાની પ્રજાને ચણેલું નુકસાન ભરી આપવાનું સ્વીકાર્યું, આ હરાવ નક્કી થયા ત્યારે અગ્રેજનો એક દલાલ અમીચંદ્ર રીતે હતો. તેણે માગણી કરી કે મીરજાફર જેટલી રકમ આપે તે ઉપર એક પાંચ ટકા મને દલાલોના આપવા. એ રીતે ગણતાં ૩૦ લાખ રૂપિયા દલાલો થતી હતી. એવી મોટી રકમ આપવાની કલાઈવની દરજ્જા નહોતી. અમીચંદ્રે કહ્યું કે બે મારી દલાલો કબુલ નહિ કરે તો હું સચળાં વાત નવાળને ગાહેર કરી દહાશ, પણ કલાઈવ જેવા યુરો હતો તેવોજ વિચારવાળો પણ હતો. તેથી તેણે અમીચંદ્રનું તરતને માટે મન મનાવ્યું.

કલાઈવનું શુદ્ધ. ૪. એ વખતે જંગાળમાં ત્રણ યુરોપી પ્રજાનાં થાણાં હતાં. કલકાનાં અગ્રેજનું, ચંદ્રનગરમાં ફ્રેંચનું, ને ચિન્સુરામાં વજદાનું. તેમાંથી અગ્રેજને દિદરમાંથી ગાદી મૂકવાને દલાલોમાં ફ્રેંચના આગેવાન લાત્રી તથા જુરહો મંડ્યા હતા નવાળ ફ્રેંચને મળીને જંગાળમાંથી અગ્રેજને ગાદી મૂકવાનાં તૈયારી કરવા લાગ્યો; તેથી કલાઈવે ફ્રેંચનું ચંદ્રનગર જતાં લાંબું. નવાળે તેમ કરવાના મન કરી ને કહ્યું કે મારા રાજ્યમાં રહેતા પ્રજા ઉપર તમારે દુમલો કરવો નહિ. તેના જવાબ આપવાને કલાઈવે તૈયારી કંઈજી હતી. તે પોતાનું સૈન્ય લઈ રૂશિદાઆદ ઉપર ચઢ્યો. નવાળ પણ પોતાનું લશ્કર લઈ તેની સામે આવ્યો. નવાળ પાસે ૫૦ હજાર લશ્કર ને ૫૦ તોપો હતા, અને કલાઈવ પાસે ૩૦ હજાર લશ્કર ને ૮ તોપો હતી. આવા મોટા લશ્કર સામા આદલા

થોડા લશ્કરથી જવું કે નહિ, તેની કલાઇવને ગડલાગ થવા લાગી. મીરજીદર હજુ કુટીને કલાઇવને આવી ચઢ્યો નહોતો. માત્ર એકલે હાથે લઢવાનું હતું. કલાઇવે એકાંતમાં જઈ લઢવાનો નિશ્ચય કરી બપોરે નવાબનાં માણસો રાંધવામાં રોકાયા હતા, તે વખતે પલાસીના રણમાં તેની છાવણી ઉપર હુમલો કર્યો; તેમાં નવાબનો સરદાર મીરમદન મરાયો; ને મીરજીદર તટસ્થ જઈ ઉભો; એટલે નવાબ ગભરાયો. ને લઢવાને ઉભો નહિ રહેતાં નાઠો. ને તેનું લશ્કર પણ નાહું. એ રીતે કલાઇવને વિજય મળ્યો ૧૭૫૭. તે પછી મીરજીદર તેને આવી મળ્યો.

મીરજીદર નવાબ થાય છે. ૫. મીરજીદરને લેઈ કલાઇવ મુશિંદાબાદ ગયો, ને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો તેના બદલામાં નવાબે ખજાનો ઉઘાડી રૂપિયા વહેંચવા માંડ્યા. પણ તેમાંથી બે-પાંચ એ તેટલું નાણું મળ્યું નહિ તેથી સર્વએ વરાડ પ્રમાણે વહેંચી લીધું અમીચંદે પોતાની દલાલી માગી પણ કલાઇવે કાંઈપણ ન આપ્યાથી તે ગાંડો થઈ મરણ પામ્યો. એ સમયે નવાબે કલકત્તાની આસપાસ ૮૮૨ ચોરસ મૈલ જમીનની જમીનદારી એટલે વસુલત લેવાનો હક્ક કંપનીને આપ્યો. એ જમીનને હાલ ૨૪ પરગણા કહે છે. નવાબ સિરાજઉદ્દૌલા પકડાયો ને તેને મીરજીદરના દીકરા મીરાન મારી નાંખ્યો.

એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૬. હવે કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી ને બંગાળના નવાબ મીરજીદર કલાઇવના પરાક્રમથી અંગ્રેજના આશરાગત થયા. દિલ્હીનો પાદશાહ ખીજો આવમગીર આસુદીન વજીરના હાથમાં રમકડા જેવો હતો. નવાબ પ્રાંત દુરાનીના તાબામાં હતો. ને હિંદ ઉપર દુરાની સ્વારીઓ કરી ખરાબી કરતો હતો. મરેઠામાં પેશ્વા બાલાજી પૂર બેરપર હતો એજ વરસમાં તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી, કર્ણાટકના નવાબ ને મહિસૂરના હિંદુ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી હતી ને તેના સરદારો ઉત્તર હિંદમાં મરેઠી સત્તા જમાવતા હતા. દક્ષિણમાં ફ્રેંચોએ અંગ્રેજોને હાંડી લઢવાને જમરી બાથ ભીડી હતી, ને મહિસૂરમાં હૈદરઅલી મુસ

લભાની રાજ્ય સ્થાપવાને પોતાનું બળ જમાવતો હતો. એ પ્રમાણે સર્વત્ર કુમંડ ને દ્વેષથી માંહેમાંહે લડીને હિંદી સત્તા નબળી થતી હતી તે વખતે કલાઈવે સિરાજઉદ્દવલ્લાને દુરાવી બંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નાખ્યો. હવે તે ઉપર ઇમારત ચણવાનું કામ ચલાવ્યું.

કલાઈવ બંગાળાનો ગવર્નર થાય છે. ૭, પ્લાસીના રણમાં વિજય મેળવ્યાથી કલાઈવ કલકત્તાનો ગવર્નર થયો. એવામાં દિલ્હીના પાદશાહ શાહઆલમને બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી પાદશાહની સ્વારીથી મીરજીહર ડર્યો; પણ પોતાના બેસાડેલા નવાબની મદદે કલાઈવ આવ્યો. તેણે મોગલોને પૈસા આપી પાછા કાઢ્યા. તે પછી કલાઈવે ફ્રેંચ તાબાના ઉત્તરસરકાર તથા મચ્છલીપટ્ટણ જીતવાને કર્નલ ફ્રાઈડને મોકલ્યો. તેણે ૧૭૫૮માં એ મુલક જીતી લીધો. અંગ્રેજે મચ્છલીપટ્ટણ પોતાની પાસે રાખી બાકીનો મુલક પોતાના મળતીઆ વિગ્ગાપટ્ટણના રાજાને આપ્યો. હવે મીરજીહર અંગ્રેજીથી ડરવા લાગ્યો. તથા તેમનાથી છુટો થવાને ઇચ્છવા લાગ્યો; પણ તેને મદદ કરે એટલી ફ્રેંચની સત્તા બંગાળામાં નહોતી. માત્ર ચિન્સરામાં વલંદ નવાબને મદદ આપવાને તૈયાર થયા. આ વાત કલાઈવે સાંભળતાંજ કર્નલ ફ્રાઈડને ચિન્સુરા ઉપર મોકલ્યો. તેણે તે થાણું જીતી લીધું. આ પ્રમાણે કલાઈવ પોતાના દેશની સેવા બજાવી ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લાંડ ગયો. તેની જગાએ વાંસીતાત નામે ગવર્નર થયો.

મીરજીહરને પદબ્રષ્ટ કરેછે. ૮. મીરજીહર પાસેથી ધાર્યા જેટલું નાણું મળ્યું નહિ, તથા બાકી રહેલું તે આપી શક્યો નહિ. તેણે ઇન્સપેક્ટર, અમલદાર ને શાહુકાર લુંટ્યા, પણ તેથી પૂરું થયું નહિ. તે વખતના કલકત્તાના અંગ્રેજ પણ લોભી ને લાચીઆ હતા; અંગ્રેજના નામને લજવ તેવા પૈસાના લાલચુ તેઓ હતા. તેઓ મીરજીહરનાં આપેલાં નાણાંથી ધરાયા નહિ. તેથી તેમણે પૈસા આપી શકે એવા નવાબને ગાદી આપવાનો વિચાર કર્યો, મીરજીહરનો જમાઈ મીરમસમ ધનવાન હતો. તેની પાસેથી પૈસા લેઈ તેને ગાદી આપી; ને મીરજીહરને પદબ્રષ્ટ કર્યો. ૧૭૬૦.

મીરકાસમે કંપનીના દેવાને પેટે ૫૦ લાખની ઉપજનાં મેદનીપુર, ચિતાગાંગ ને બરદવાન એ ત્રણ પરગણાં તથા પાંચ લાખ રૂપિયા આપ્યા. તથા તેણે ગવર્નરને ૭ લાખ ને ખીજા અમલદારોને ચૌદ લાખ મળીને કુલ વીસ લાખ રૂપિયા આપ્યા.

નવાખ મીરકાસમ. ૯. નવાખ બહાદુર, હોશિયાર, પોતાનું માન સમજનાર ને રૈયતની દાઝ બાંધનારો હતો. તેણે ખર્ચ કમી કર્યું, ને ન્યાય, ડહાપણ ને ચંચળાઈથી ચાલી રાજ્ય આબાદ કરી ખળનો બચો. તેણે કલકતેથી દૂર મોંગીરમાં રાજ્ય-ધાની કરીને લશ્કરને કવાયત શિખવવા સમર નામે આર્મિનિયનને રાખ્યો. તેણે કવાયતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું. એવામાં શાહઆલમ પાદશાહ બહારખાત ઉપર ચઢી આવ્યો. અંગ્રેજો તેને હરાવ્યો પણ તેને મેળવી લેઈ પટણે બોલાવ્યો, ને બંગાળના નવાખ પાસે શાહઆલમ આગળ નજરાણું મૂકાવ્યું તથા તાબેદારી કબુલ્લાવી. પાદશાહે તે સ્વીકારી બંગાળ, બહાર ને ઓઢીઆની નવાખીનો તેને શીરપાવ આપ્યો. એ રીતે મીરકાસમ પાદશાહી પરવાનાથી બંગાળના નવાખ થયો.

મીરકાસમ સાથે અણુબનાવ. ૧૦ બંગાળમાં કંપનીના રાહદારી દાણની માફી હતી. તેથી કંપનીના સધળા નોકરો એ માફી નો લાભ લેઈ પોતાનો ખાનગી વેપાર કરતા, તથા કંપનીના તાબાના દેશી વેપારીઓ પણ એ છૂટનો લાભ લેતા. તેથી નવાખને દાણનું બહુ નુકસાન થયું, તથા તેના રૈયતનો વેપાર બંધ પડ્યો, કેમકે દાણ વગરના કંપનીના વેપારીઓના માલ કરતાં દાણવળા નવાખના વેપારીઓનો માલ મોઢો પડવાથી તે ખપતો નહિ ને ઉત્તરી ખોટ જતી. આ અન્યાય માટે રૈયતે નવાખને ફરિયાદ કરી, તેથી નવાખે રાહદારી દાણ બંધ કરી નાકા ઉઠાડી મૂક્યાં, પણ એ કામ કંપનીના નોકરોને પસંદ પડ્યું નહિ; કેમકે તેથી તેમના માલની ખપત ને નફો ઘટી નુકસાન થયું. તેથી તેમણે નવાખ બેઠે લઢાઈ બેઠી. ૧૭૬૩.

મીરકાસમ સાથે લઢાઈ. ૧૧. અંગ્રેજોએ મીરજીરને મુશ્કિ-દાખાદમાં ફરીને ગાદીએ બેસાડ્યો તથા પટણા કબજે કર્યું. પણ

કાસમના મુખાએ પટણા પાછું જતી લીધું અને ત્યાંના સર્વ અંગ્રેજોને દેદ કર્યા; તથા અંગ્રેજ પક્ષના દેશીઓને પણ હુડી લઈ દેદ કર્યા. એટલે અંગ્રેજ સૈન્ય લેઈ મેજર આદમ્સ કાસમ ઉપર આજ્યો. તેણે ઘેરીઆ આગળ સમરના કવાયતી સૈન્યને હરાવ્યું; તેથી કાસમ નાસીને પટણે ગયો અંગ્રેજ સૈન્ય તેની પાછળ પટણે આવ્યું. પટણામાં ૧૫૦ અંગ્રેજ દેદ હતા. કાસમે કહાવ્યું કે જો તમે પટણા ઉપર આવશો તો આ કેદીઓનો જીવ લેઈશ. પણ એ ડરથી નહિ ગમરાતાં અંગ્રેજ પટણા ઉપર ચઢી આવ્યા. એટલે કાસમે તે કેદીઓના જીવ લેવડાવ્યા. હવે કાસમ નાસી ગયો ને અંગ્રેજ પટણાના ધણી થયા.

કાસમે અયોધ્યાના નવામ સુબહદ્રવલા ને શાહઆલમ પાદશાહની મદદ માગી. એ ત્રણે એકઠા થઈ બંગાળા ઉપર ચઢ્યા. એવામાં અંગ્રેજ લશ્કરમાં બળવો થયો. બંગવાખારો ના ૨૦ આગેવાનોને તોપને મોઢે ઉડાડી હેકટર મનરો એ બળવો સમાવ્યો. ને અંગ્રેજ લશ્કરવડે ત્રણે મોગલોના એકત્ર સૈન્યને બકસર આગળ હરાવ્યું સુબહદ્રવલા મરેઠાની મદદ

શુભઉદવલા.

લેઈ ફરીને લડવા આવ્યો. અંગ્રેજે અલ્લાપાદજીને કાશ્મી આગળ સુબતને ૧૭૬૪માં હરાવ્યો. આથી પાદશાહ અને સુબ અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. આ લડાઈ આથી મોગલો ઉપર અંગ્રેજ બળની છાપ એવી સળંગડ બેઠી કે તેમના લશ્કરનું નામ સાલળી તેઓ નાસવા લાગ્યા.

કલાઈવ બીજવાર ગવર્નર થઈ આવ્યો. ૧૨. બંગાળાનો ખરડો નવામ મીરજાહર ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યાથી તેના દીકરા

નજીબુલ્લાને અંગ્રેજોએ ગાદીએ બેસાડી પુષ્કળ ધન લીધું. આ પ્રમાણે કંપનીના નોકરો વેપાર કરતા હતા, પૈસા લેઈ એક પછી એક નવાબને બેસાડતા હતા, જૂલમ કરતા હતા ને કંપનીને નુ-કસાન કરતા હતા. આ બધી વાત કંપનીના વહીવટદારોના જાણ-વામાં આવ્યાથી તેનો બંદોબસ્ત કરવાનો તઓ વિચાર કરતા હતા. તેવામાં મીરકાસમના બળવાની અને અયોધ્યાના નવાબ ને શાહઆલમ પાદશાહની બંગાળા ઉપર સ્વારીની ખબર તેમને મળી; તેથી તેમણે કલકત્તાની કૌન્સિલથી સ્વતંત્ર અધિકાર આપી કલાઈવને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવી મોકલ્યો. ૧૭૬૫. તે કલકત્તે આવ્યો ત્યારે મીરકાસમ નાસી ગયો હતો; પાદશાહ ને અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજ છાવણીમાં કેદી તરીકે પડેલા હતા, ને બંગાળામાં અંગ્રેજની પુનઃ સ્થાપના થઈ હતી.

કલાઈવ બંદોબસ્ત કરે છે. ૧૩. કલાઈવને બંગાળામાં આવી એ કામ કરવાના હતાં. ૧. કંપનીના નોકરો લાંચ લેઈ અન્યાય કરતા તથા ખાનગી વેપાર કરી કંપનીને નુકશાન કરતા તે બંધ કરવાનું; અને ૨, દિલ્હીનો પાદશાહ કંપનીને શરણે આવ્યો હતો તેનો લાભ લેઈ બંગાળામાં કંપનીની સત્તા કાયમ કરવાનું. કંપનીના વહીવટદારોએ હુકમ કર્યો હતો કે કંપનીના ઠાઈ પણ નોકરે નજરાણાને નામે લાંચ લેવી નહી. કલાઈવે કલકત્તે આવી તે હુકમ અમલમાં લાવવાની સખળા નોકરોને તાકીદ કરી, ને અલ્લાખાદ ગયો. ત્યાં જનરલ કાર્નાક અયોધ્યા, કરા ને અલ્લાખાદ પ્રાંત જીતીને છાવણી નાખી પડેલા હતો. પાદશાહ ને શુભ તેને શરણે આવ્યા હતા. કલાઈવે એ બંને સાથે સંધિ કરી અલ્લાખાદ ને કરા પ્રાંત પાદશાહને આપ્યા; તેના બદલામાં પાદશાહે બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ પ્રાંતની વસુલત લેવાનો અધિકાર કંપનીને આપ્યો. ને બંગાળાનો નવાબ ફૈઝહારી અધિકાર ભોગવે એવું ઠરાવ્યું, તે બદલ કંપનીએ દરસાલ પાદશાહને ૨૬ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી એમ હતું. તે પડેલા બંગાળાના નવાબ પાદશાહને દરસાલ એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી ભરતા. આ પ્રમાણે

કંપનીને ચાર કરોડની ઉપજના ત્રણ પ્રાંતો પાદશાહ તરફથી મળ્યા; એ વગર પાદશાહે ઉત્તરસરકાર પ્રાંતની વસુલાત ઉધરાવવાનો અધિકાર પણ આપ્યો હતો.

બંગાળાની ફેજદારી કંપની લે છે. ૧૪૦ એ સમયથી બંગાળામાં દિવાની કામ કરનાર કંપની અને ફેજદારી કામ કરનાર નવાબ એમ બે રાજ્યકર્તા થવાથી બેદારી ચાલી, તેથી કલાઇવે નવાબને પચાસ લાખનું પેન્સન બાંધી આપી એ પ્રાંતો ખાલસા કર્યા; પણ એ નવાબ મૂઆથી નવો નવાબ થયો, ત્યારે બાધિલું પેન્સન ઘટાડીને ૪૫ લાખનું કર્યું; ને તેના મરણ સમયે નાના નવાબને ૧૭૬૯માં ૩૫ લાખ આપવા ઠરાવ્યા. બંગાળાનું ખર્ચ ઘટાડવાને મીશે હેસ્ટીએ એ પેન્સનની રકમ અરધી કરી નાંખી.

કામદારનો બંદોબસ્ત. હવે કલાઇવે કંપનીના નોકરોનો બંદોબસ્ત કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. કંપનીના નોકરો નજરાણું લેતા, ખાનગી વેપાર કરતા, અને ધનસોબથી અન્યાય ને જૂલમ કરતા. ત્રણી લઠાઇઓ ચાલવાથી લશ્કરી ખર્ચ વધી પડ્યું હતું, ને લઠાઇ વખતે તેમનું બેવડું ભથ્થું આપવું પડતું. કલાઇવે નજરાણું લેવાનું બંધ કરી તથાઉપદેશ કરી ખાનગી વેપાર નહીં કરવાની તાકીદ આપી, ને તેના બદલામાં તેમનો પગાર વધારી આપ્યો. લશ્કરને બેવડું ભથ્થું મળતું તે બંધ કર્યું તેથી ખસેંલશ્કરી અમલદારોએ રાજનામાં આપ્યાં. એવામાં મરેઠાની સ્વારી આવવાની જૂમ ચાલી, તોપણ કલાઇવે નહિ ડરતાં તેમનાં રાજનામાં મંજુર કર્યા ને એ અમલદારોને કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. તે હુકમ અંગ્રેજ સિપાઇઓએ માન્યો નહિ, ત્યારે તેણે દેશી લશ્કરની સહાયથી અંગ્રેજ લશ્કરની શુદ્ધ ઠેકાણે આણી. તેમાંના ફેટલાકને બરતરફ કયા ને ફેટલાકને રળ આપી; તેમની જગા મદ્રાસથી નવા માણસ બોલાવીને પૂરી; એ રીતે કલાઇવે દબતા અને સખાઇથી બળવો સમાવી પોતાના સુધારા અમલમાં આણ્યા. ૧૭૬૬. તે પછી તે પોતાની તન્દુરસ્તી સુધારવાને છેલ્લીવારનો વિલાયત ગયો. ૧૭૬૬. એ એક ગરીબ કારકુન તરીકે ઇ. સ.

૧૭૪૪ માં હિંદમાં આવ્યો હતો, ત્યાં લશ્કરનો સરદાર થઇ એણે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો મજબૂત પાયો નાખ્યો. ક્લાઇવ શુરો બદાદુર, સાહસિક, દૃઢ મનનો ને ચંચળ હતો. પણ તે પોતાની મતલબ સાધવાનો ગમે તેટલું કપટ કરવાનો અચકાય તેવો નહતો.

નવી રાજ્ય પદ્ધતિ. ૧૬. ક્લાઇવના ગયા પછી ૧૭૬૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં બંગાળામાં અંધેર ચાલ્યું. કંપનીના અંગ્રેજ નોકરો ખેદરકાર થયા. ક્લાઇવનો કરેલો બંદોબસ્ત તુટ્યો. ક્લાઇવે બંગાળાનો દીવાની વહીવટ નવાબના સમય જેવોજ રાખ્યો હતો. એટલે દેશી ઇન્જરદારો ને નોકરો વહીવટ કરતા. તેમની પાસેથી કંપનીના નોકરો પૈસા લેવા લાગ્યા. દેશમાં અન્યાય, જૂલમ ને ત્રાસ વર્તી રહ્યો, કંપનીના વહીવટદારો પણ પોતાના સગા સ્નેહીનેજ મોટી મોટી નોકરીઓ આપતા. વહીવટ ઉપર દેખરેખ કે નોકરોની લાયકા જોતાનહિ, તેથી તેઓ ગમે તેમ વર્તી ગમે તેવા ઉપાયથી પોતાના ખર્ચા તર કરતા. એવામાં ૧૭૭૦ માં બંગાળામાં મોટો દુકાળ પડ્યો. ને લાખો માણસ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે કર વર્તાતો જોઈ કંપનીના વહીવટદારોએ બંગાળાનો વહીવટ ચલાવવાને નવી યોજના કરી. તેની રૂએ દેશી અધિકારીઓને કહાડી તેમની જગાએ અંગ્રેજ કલેક્ટરો ને ખીજા રેવન્યુ અધિકારીઓ નીમ્યા. તેથી જૂલમ ને અન્યાય બંધ પડ્યા. આ નવી પદ્ધતિ દાખલ કરવાને કંપનીના વહીવટદારોએ વાર્નહેરિટંગ્સને કલકત્તાનો ગવર્નર કરાવ્યો.

હિંદના ખીજા ભાગોના બનાવ. આ પ્રમાણે બંગાળામાં કંપનીના રાજ્યની સ્થાપના થઇ એ મુદતમાં (૧૭૫૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં) હિંદના ખીજા ભાગમાં જે બનાવ બન્યા તે તપાસીએ. પાણીપતના યુદ્ધમાં મરેઠા હાર્યા ને આલાહ પેશ્વા મરણ પામ્યો; તેની જગાએ માધવરાવ પેશ્વા થયો. તેણે પોતાના પરાક્રમે કરી પેશ્વાઈ સજીવન કરી. સિંધીઆની ગાદીએ મહાદજી ને હોલકરની ગાદીએ અહલ્યાયાઇ ને સેનાપતિ તુકોજી થયા તેમણે ઉત્તર હિંદનાં રજપૂત રાજ્યોમાં લૂંટફાટ કરીને તથા

ખંડથી લેખને પોતાની સત્તા બેસાડી. ક્ષત્રિયમાં ફ્રેંચ કંપની હારી, ને નિજમના રાજ્યમાંથી પણ તેમની સત્તાનો અંત આવ્યો; ને નિજમની ગાદીએ સલામતજંગલને મારીને તેનો :ભાઈ નિજમ-અલી થયો, મહિસરના હિંદુરાજ પાસેથી રાજ્ય લઈ હૈદરઅલી નામે શરૂ મુસલમાન ત્યાં પાદશાહ થઈ પડ્યો. આગળ જતાં એ રાજ્ય બહુ બળવાન થયું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહિસરનું મુસલમાની રાજ્ય.

૧. હૈદરઅલી. ૨. હૈદર રાજ થાય છે. ૩. હૈદર બળવાન થાય છે. ૪. અંગ્રજ સાથે યુદ્ધ. ૫. હૈદર મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૬. અંગ્રજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૭. હૈદરનું મરણ. ૮. ટીપુ સાથે સલાહ. ૯. ટીપુ સાથે ૧ લો વિગ્રહ. ૧૦. ટીપુ સાથે બીજો વિગ્રહ.

હૈદરઅલી. ૧, મહિસરમાં પ્રથમ હિંદુરાજનું રાજ્ય હતું. અહારમાં સૈકાની શરૂઆતમાં ત્યાંના રાજાના લશ્કરમાં એક પંખથી ફકીરનો છોકરો ફતેહમહમદ નામે નાયક હતા. એ નાયકને એ છોકરા હતા. મોટા શાખાશઅલી ને નાનો હૈદરઅલી. હૈદરઅલીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૨ માં થયો હતો. તે મોટા થયો ત્યારે રાજાની આકરીમાં રહ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની બદાદુરી ને હોશિયારી વડે નામ કાઢ્યું. એક સારા સરકારમાં જેવા ગુણો જોઈએ તેવા ગુણો તેનામાં હતા. એ ગુણો વડે રાજાના દિવાન નંદરાજની પ્રીતી મેળવીને પાયરીએ ચઢ્યો.

હૈદર રાજ થાય છે ૨. કર્ણાટકની લઢાઈઓ વખતે હૈદરને પોતાની દુકડીનાં માણસો વધારવાની સત્તા મળી; તેથી તેણે શિવાજીની પેઠે પ્રાક્રમી ને સાહસિક લૂંટારા એકઠા કર્યા. તેમનો પગાર ઠરાવ્યો નહોતો. પણ અરધી લૂંટ તેઓ વહેંચી લે ને અરધી હૈદરને આપે એવો ઠરાવ હતો. એ રીતે એણે લશ્કર જ-

માબંધુ ને લૂંટફાટથી ધનસંગ્રહ કર્યો. એણે કેટલીકવાર નંદરાજનો ખચાવ કરી વિશ્વાસ મેળવ્યો. ને પછી તેનો વિશ્વાસઘાત કરી તેની જગા પોતે લીધી. આગળ જતાં પોતાનું અળ જમાવી રા-

હૈદરઅલી

જાને પદબ્રષ્ટ કરી કેદ કર્યો ને રાજ્ય તો ધણી પોતે થયો. ઇ. સ. ૧૭૬૧.

હૈદર અળવાન થાય છે. ૩. હવે તેણે આસપાસનાં નાનાં રાજ્યો છતવા માંડ્યાં. પ્રથમ તેણે મેદનરત્ના દિંદુ રાજા ઉપર સ્વારી કરી તે શહેર લટક્યું, તેમાં તેને પુષ્કળ ધન મળ્યું. એજ પ્રમાણે બીજા ધણાં નાનાં રાજ્ય છતી રાજ્ય વધાર્યું ને ધનસંગ્રહ કર્યો. એવામ માધવ-પેશ્વાએ તેના ઉપર સ્વારી કરી તેની પાસેથી કેર લાખ રૂપીઆ ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૬૪. તેના ગયા પછી બીજા વર્ષે હૈદરે કાલીકટના ઝામેરીન રાજા ઉપર

સ્વારી કરી તેને હરાવ્યો. હૈદર અળવાન થવાથી પેશ્વાએ નિજમ સાથે ઐક્ય કરીને તેને અળહીન કરવાનું ધાર્યું. નિજમના પેટામાં અંગ્રેજ પણ સામેલ થયા; એ વાત પેશ્વા ને ગમી નહિ. એ સમયે અંગ્રેજો પેશ્વાની કાંઈ ગણતરીમાં નહોતા. તેથી પેશ્વાએ એકલે હાથે હૈદરને હરાવીને તેની પાસેથી ૪૫ લાખ રૂપીઆ ખંડણી લેખ સંગ્રહ કરી. હૈદર નિજમને પૈસા આપીને ફેડયો ને પોતાના પક્ષમાં લીધો.

અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૪. મરહા ને નિજમ સાથે સંધિ કરી હૈદર અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું, અંગ્રેજ સરદાર સમીથ સાહેબ

હતો. ને તેની પાસે ૭ હજાર લશ્કર હતું. હૈદર પોતાનું ૭૦ હજાર સૈન્ય લેઈ કર્ણાટક ઉપર ચઢ્યો. ત્રીનોમાલી આગળ તેને સ્મીથ સાથે લઢાઈ થઈ; પણ તેમાં હૈદર હાર્યો. હૈદરના કુંવર ટી-પુએ ચુંટી કહાડેલા સ્વારો લઈ કર્ણાટકમાં લૂંટ ચલાવી. એવામાં બંગાળેથી એક લશ્કર પગવાટે નિબનમના મૂલક ઉપર ચઢ્યું, તેથી નિબનમે ગલરાઈને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી, પણ હૈદર તેની હિમત હાર્યો નહિ. તેણે લઢાઈ જારી રાખી. મુંબઈથી એક અંગ્રેજ લશ્કર જળમાંગે હૈદરના રાજ્ય ઉપર આવ્યું, ને માંગલૂર જતું. એવામાં ચંગામ આગળ હૈદર ખીજવાર હાર્યો, તેથી તે સલાહ કરવાને ઇચ્છ્યા લાગ્યો. પણ અંગ્રેજોની સખત માગણી તેનાથી કબુત્ત થઈ નહિ; તેથી વળી યુદ્ધ ચાલ્યું. એ વખતે અંગ્રેજ સેનાપતિની જગાએ જનરલ વુડ થયો. તેણે સ્મીથના જેવી ચંચળાઈ નહિ બતાવ્યાથી હૈદર ફરીને તેજપર આવ્યો. તેથી જનરલ સ્મીથની નિમણુંક થઈ. તેની નજર ચૂકાવી પોતાના વીણી કાઢેલા સ્વારો લેઈ હૈદર લાંબી મજલો કરી સાડાત્રણ દિવસમાં મહિસૂરથી મદ્રાસ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે સ્મીથ મદ્રાસ છોડીને દૂર ગયો હતો. હૈદર આવ્યો ત્યારે મદ્રાસનો બચાવ કરવાને લશ્કર નહોતું, તેથી ત્યાંના ગવર્નરે ડરીને હૈદર સાથે સંધિ કરી તેમાં એવું ક્યું કે એક ખીજનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો તથા સંકટ સમયે એક ખીજને સહાય કરવી. ઇ. સ. ૧૭૬૯ મદ્રાસના ગવર્નરે આ સંધિ કરવામાં મોટી બૂલ કરી; કેમકે તેમણે જાણવું જોઈતું હતું કે હૈદર આપણી સાથે સંધિ કરી તરતજ મરેઠા સાથે યુદ્ધ કરશે ને તે વખતે મરેઠાની વિરૂદ્ધ હૈદરને સહાય થશે નહિ. મુંબઈની આસપાસ મરેઠી રાજ્ય અને મરેઠાની વસ્તી હતી. મરેઠા સાથે દોસ્તી છતાં કલહ કરવાથી મરેઠા મુંબઈ ઉપર ચઢી આવે તો મુંબઈનો બચાવ કરવાને ત્યાંના ગવર્નર પાસે કાંઈ સાધન નહોતાં; તેથી મુંબઈ મોટા જોખમમાં આવી પડે. આવો વિચાર કરી એક ખીજને સહાય કરવાનો કરાર કરવો જોઈતો નહોતો; પણ લાચારીથી એ સંધિ કરી હતી.

હૈદર ને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. પ. ઉપર પ્રમાણે અંગ્રેજ સાથે પોતાને ફાવતી સરતો થવાથી હૈદરે પેશ્વાને ખંડણી આપતી બંધ કરી, તેથી માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદર ઉપર ચઢાઇ કરી, ને ચીરકુલીના રણમાં તેને હરાવી તેની ખંડણી લીધી. તથા તેના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ મરેઠી રાજ્ય સાથે જોડી દાધો. ૧૭૭૨. તે પછી માધવરાવ મરણ પામ્યો ને નારાયણરાવ મરાયો, તથા મરેઠી રાજ્યમાં કુમંય થયો. એ તકનો લાલ લઇ હૈદરે ખાએલા મૂલક પાછો લીધો;

અંગ્રેજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૬. સન ૧૭૬૯ માં થયેલી મદ્રાસની સલાહ પ્રમાણે ૧૭૭૨ માં જ્યારે પેશ્વા હૈદર ઉપર ચઢ્યો, ત્યારે હૈદરે અંગ્રેજની સહાય માગી. તે તેમણે આપી નહિ; તેથી તે અંગ્રેજ ઉપર વેર લેવાનો લાગ તપાસતો હતો. તેણે ફ્રેંચ સરદારો રાખી કઠાયતી લશ્કર બનાવ્યું હતું. એવામાં અંગ્રેજને મરેઠા સાથે લડાઇ સળગી. એ તકનો લાલ લઇ હૈદર, મરેઠા ને નિઃશસ્ત્ર ત્રણેએ ઐક્ય કરી અંગ્રેજને હિંદમાંથી હાંકીને કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. ૧૭૮૦. એ ઠરાવ પ્રમાણે હૈદર પોતાનું કઠાયતી સૈન્ય લેઈ કણ્ઠાદક ઉપર ચઢ્યો; તે વખતે તેની પાસે ૬૦ હજાર લશ્કર ને સો તોપો હતી. હૈદરની વય ૭૮ વરસની છતાં તે એક જીવાન જોદ્ધા જેવી ચંચળાઇ રાખતો હતો. સર હેક્ટર મનરો જે પૂર્વે બંગાળામાં સિપાઇઓનો બળવો સમાવી બકસર આગળ મોગલોને હરાવી મખ્યાત થયો હતો, તે મદ્રાસના અંગ્રેજ સૈન્યનો સેનાપતિ હતો; પણ આ વખતે એનામાં તે વખત જેવી ચંચળાઇ નહોતી. કર્નલ બેલી ૨૮૦૦ માણસનું સૈન્ય લેઈ ગંતુર જતો હતો; તેવામાં હૈદરે પોલીલારના રણમાં તેના ઉપર હુલ્લા કર્યો. જનરલ મનરો ત્યાંથી બે મજલ દૂર હતો, તો પણ તે ડરીને બેલીની સહાયે નહિ આવતાં મદ્રાસ જતો રહ્યો. બેલાનું ઘણું સૈન્ય કપાઇ ગયાથી અંતે તેને પોતાનાં ૨૦૬ માણસો સાથે હૈદરને શરણ થવું પડ્યું. ૬. સ. ૧૭૭૦. કર્નલ પ્રાયવેટના સૈન્યની પણ એજ દશા થઇ. આ સમાચાર કલકત્તે પહોંચ્યા કે ત્યાંના ગવર્નર જનરલ હોરટોને સર અયરફ્ટને સૈન્ય આપી મદ્રાસ મોકલ્યો, ને એક બીજું

સૈન્ય કર્નલ પીઅર્સને આપીને પગરસ્તે મોકલ્યો. તેવામાં વરાડનો શબ્દો ભોંસલે ૩૦ હજાર લશ્કર લેઈ ઓઢીઆમાં થઈ બંગાળા જીતવાને ચાલ્યો. તેને કર્નલ પીઅર્સના સૈન્ય સાથે ભેટ થઈ. પણ અંગ્રેજ સેનાપતિએ તેને પૈસા આપીને પાછો વાળ્યો, આ પ્રમાણે ધનનોભી ભોંસલે ઐક્યમાંથી તૂટ્યો. સન ૧૭૮૧ માં સર-ફ્રાંસિસ હૈદર સામે યુદ્ધે ચલ્યો. હૈદરે આર્મી ૭૧ લીધું. ને તેના પુત્ર ટીપુએ વાંદિવાસને ઘેરા ચાલ્યો. સીલંગરમ આગળ હૈદરનો અને સર ફ્રાંસિસ મેળાપ થયો, તેમાં અંગ્રેજ સૈન્ય પાછું હટ્યું. તેથી તે કડલોર લણી ચાલ્યું. હૈદરે પોર્તોનાયો આગળ તેને ઘેરી લેઈ લઢાઈ જાડી, પણ તેમાં તેના ૧૦ હજાર માણસ મરાયા ને તે હાર્યો; તેથી ટીપુ વાંદિવાસનો ઘેરા ઉઠાવી તેના આપને આવી મળ્યો. અંવામાં કર્નલ પીઅર્સનું સૈન્ય પણ આવી પહોંચ્યું. પોલીલોર કે જ્યાં ગઈ સાલમાં ખેલોએ માર આપી હતો, ત્યાં સર ફ્રાંસિસ હૈદર સામે આવ્યો. જંતે લશ્કર બહુ બહાદુરીથી લડ્યાં. અંતે હૈદરને પાછું હટવું પડ્યું. વળી સોલંગર આગળ પણ તે હાર્યો. એ પ્રમાણે ૧૭૮૧ ની સાલ પુરી થઈ, પણ લઢાઈ બંધ પડી નહિ. આ દારથી હૈદર કાંઈ નાઉમેદ થયો નહોતો. ફ્રેંચો તેની કુમકમાં હતા. સન ૧૭૮૨ માં ફ્રાંસ વિલાયત ગયો. ને હૈદરની સહાયે યુરોપથી ફ્રેંચ સૈન્ય આવ્યું. ઇંગ્લાંડથી અંગ્રેજ લશ્કર પણ આવ્યું ને ચઢાઈ ચાલો. હૈદરે ક્લોટકમાં ને ટીપુએ મલબાર કાંઠે યુદ્ધ ચલાવ્યાં.

હૈદરનું મરણ. ૭. એ સાલમાં હૈદર ૮૦ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો. તે વખતે તેના ખજાનામાં ત્રણ કરોડ રૂપિયા તથા લાખો રૂપિયાનું જવાહિર હતું. હૈદર શરો, બહાદુર, યુદ્ધમાં કુશળ, ચંચળ, હઠ ને ઉમંગી, પણ કપટી ને દૂર હતો. તેના મરણના સમાચાર ટીપુને મોકલ્યા; ને લશ્કરમાં બેહલી ન ફેલાય માટ પૂ. શિયા ને કૃષ્ણરાય નામે તેના કારભારીઓએ હૈદરના મરણની વાત છૂપી રાખી, તેનું મૂરદું મ્યાનામાં બંધ રાખા ફેરવ્યું, એવામાં ટીપુએ આવી રાજ્યની લગામ હાથ કરી ઇ. સ. ૧૭૮૨.

ટીપુ સાથે સલાહ. ૮. હૈદરના મૂઆ પછી ટીપુએ લઢાઇ જારી રાખી. બુરસી ફ્રેંચ ફોજ લઇ તેની કુમકે આવ્યો. ફૂટ પછી અંગ્રેજ સેનાપતિ રુઝલ્ટ હતો, તે ફૂટ જવો નહોતો. બે વરસ સુધી ટીપુએ લઢાઈ ચલાવી, તેમાં કોઇવાર અંગ્રેજનો તો કોઇવાર ટીપુનો જય થતો ટીપુએ અંગ્રેજ કેદાઓને બહુ દુઃખ દીધું ને કેદલાકને રીબાવી રીબાવીને માર્યા. અંગ્રેજ ટીપુને મહિસુરના સિંહને નામે ઓળખે છે. લશ્કરની ને ધનની ખરાબીથી કંટાળીને ગવર્નર જનરલની મરજી-વિરુદ્ધ મદ્રાસના ગવર્નરે માંગલુર મુકામે ટીપુ સાથે

ટીપુ.

સલાહ કરી. તેમાં એક બીજનો લીધેલો મૂલક પાછો આવવો એમ કયું ઇ. સ. ૧૭૮૪.

ટીપુ સાથે ૧ લો વિગ્રહ. ૯ સલાહ કર્યા પછી ટીપુ પોતાનું બળ જમાવતો ચાલ્યો. તેણે પાદશાહ પદ ધારણ કર્યું તથા અંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર સન ૧૭૮૯ માં હક્કો કર્યો; તે રાજાએ અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ ટીપુને ત્રાવણકોર ઉપર હક્કો નહિ કરવાને કહ્યું; પણ તેણે તે નહિ ગણકાર્યાથી અંગ્રેજોએ તેના ઉપર યુદ્ધ ચડવાની તૈયારી કરી. સન ૧૭૯૦ માં જનરલ મેદોસ અગ્રેજ સૈન્ય લેઇ ટીપુના રાજ્ય ઉપર ચડ્યો. પણ ટીપુએ તેના લશ્કરનો બે ઠેકાણે પરાભવ કર્યો. તે સમયે કલકત્તાનો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કાર્નવાલીસ હતો. તેણે ટીપુનો નાશ કરવાને નિગમ તથા મરેઠા સાથે સંધિ કરી, તેમની સહાય

મેળવી કાર્નવાલીસ પડે મહિસૂર ઉપર ચઢ્યો. ૧૫૬૨. પરચુરામ લાઉ, પટવર્ધન અને બાપુ ગોખલે મરેઠી સૈન્ય લેઇ આવ્યા. એ સૈન્યનો અટકાવ કરવાને દીપુએ યત્ન કર્યો, પણ હાર્યાથી તેણે લયલીત થઇને સલાહ કરી. તેનાં એવું કર્યું કે દીપુએ અર્ધું રાજ્ય ને ૩ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજને, અને ૩ લાખ રૂપિયા મરેઠાને આપવા; ને શરતો પાળતાં સુધી તેના એ છોકરા ખાંદેધરીમાં આપવા. અર્ધા રાજ્યમાંથી તુંગલદ્રાની ઉત્તરનો પ્રાંત મરેઠાને, ગજકાટ ને કડપા નિગમને આપી, બારમહાલ, મલબાર ને ડીડીગલ અંગ્રેજે લીધાં.

દીપુ સાથે બીજે વિગ્રહ. ૧૦. દીપુને થયેલું નુકશાન ભારે હતું. તેનું અર્ધું રાજ્ય ગયું, ને ખમ્મનો ખાલી થયો, એ તેનાથી ખમાયું નહિ. એ વખતે યૂરોપમાં ફ્રેંચનો રાજા નેપોલોયન બોનાપાર્ટ વિજય મેળવતો હતો. તેની સાથે તથા કાણુવમાં અબદ્દી રાજા ઝમાનશાહ સાથે પત્રવ્યવહાર ચત્રારી અંગ્રેજને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ વાત માલમ પડતાં જ ગવર્નર જનરલ માર્કિર્વિસ વેલેસ્લી મદ્રાસ આવ્યો. તેણે નિગમના રાજ્યમાંથી અને અર્કાટથી લશ્કર બોલાવી સુમારે ૩૦ હજાર સૈન્ય જમાવી જનરલ હારીસની સરદારી નીચે મહિસૂર ઉપર મોકલ્યું, નિગમ સૈન્યનો ઉપરી ગવર્નર જનરલનો લાભ આર્થર વેલેસ્લી. ને મુંબાઇના લશ્કરનો ઉપરી જનરલ સ્ટુઅર્ટ હતા. હારીસે માલવેલા આગળ, ને અટુઅર્ટ સીંદાસુર આગળ દીપુના સૈન્યનો પરાજય કર્યો, તેથી તે શ્રીરંગપટ્ટણમાં ભરાયો. અંગ્રેજ સૈન્યે શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા ધાડ્યો. સન ૧૭૯૯. દીપુએ બહાદુરીથી લઢાઇ કરી પણ તેમાં તે મરાયો. તેથી હૈદરે ઉડાડી મોકલેલ રાજા કૃષ્ણરાયના વંશમાં એક કુંવર હતો, તેને થોડું રાજ્ય આપીને અંગ્રેજોએ મહિસૂરની ગાદીએ બેસાડ્યો; ને એ રાજા મોટો થતા સુધી રાજ્ય ચલાવવાને પોતાના તરફથી કમિશનર નીમ્યો. બાકીના રાજ્યમાંથી થોડું નિગમને આપી, બીજું કંપનીએ લીધું. સન ૧૮૦૦. અંગ્રેજોએ દીપુના પુત્રોને વેલોરના કિલ્લામાં કદ રાખ્યા. દીપુ પણ એના બાપના જેવો બહાદુર અને ધાતકી હતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો ને વ્યવસ્થા.

૧. હેસ્ટિંગ્સ બંગાળનો ગવર્નર. ૨. રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ-
૩. રોહિલાનો નાશ. ૪. હેસ્ટિંગ્સનાં કામો. ૫. હેસ્ટિંગ્સ
ને તેના કૌન્સિલરો. ૬. અયોધ્યાનો નવાબ અસોફઉલ્લોહ.
૭. નંદકુમાર. ૮. કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૯.
હેસ્ટિંગ્સને નાણાની તારુખવાનાં કારણ. ૧૦. ધન મેળ-
વવાને હેસ્ટિંગ્સના અન્યાય. ૧૧. મરેઠા ને દીપુ સાથે સંધિ-
૧૨. પીટનો કાયદો. ૧૩ હેસ્ટિંગ્સની રાજ્યપદ્ધતિ ૧૪.
લોર્ડ કાર્નવાલીસ. ૧૫ જમીનદારી. ૧૬. અર્કાટના ન-
વાબ સાથે કરાર. ૧૭ કંપનીનો નવો પટો. ૧૮. સર
જાન સૌરની રાજ્યનીતિ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાબ

હેસ્ટિંગ્સ બંગાળનો ગવર્નર. ૧. બંગાળમાં ચાલતી
ગરમડ મટાડીને ત્યાં
બંદોબસ્ત કરવા માટે
કલાધવના હાથ નીચે
કેળવાયલા હેસ્ટિંગ્સ
સાહેબને કલકત્તાનો
ગવર્નર ઠરાવાને મોક-
લ્યો. એ કલાધવના
જેવાજ સ્વભાવનો હતો
પણ તેનામાં યુદ્ધ કોશ-
લ્ય. નંદાતું, તોપણ ક-
લાધવે અંગ્રેજ રાજ્યનો
પાયો નાખ્યો તે ઉપર
હેસ્ટિંગ્સે રાજ્યની મ-
જબુત ઈમારત ચણી.

હેસ્ટિંગ્સ.

રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ. ૨. વિશાયતની પાર્લામેન્ટમાં હિંદનો રાજ્ય
વહીવટ બરાબર ચલાવવા માટે એક કાયદો મંજૂર થયો, તેને

રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ” કહે છે. તેમાં એવું ઠરાવ્યું. કે ૧. કલકત્તાનાં ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ કહેવો. અને મુખ્ય અને મદાસના ગવર્નરને તેના તાબામાં રાખવા. ૨. ગવર્નર જનરલને સલાહ આપવાને ચાર કૌન્સિલરો (સલાહકાર) આપવા. ૩. કલકત્તામાં એક સુપ્રીમ કોર્ટ (સદર અદાલત) સ્થાપવી, તે ન્યાયનું કામ કરે. તેમાં એક મુખ્ય ને ત્રણ મદદગાર જડજ (ન્યાયધીશ) નીમવા. ૪. એ બધાની નિમણૂકા દિંગ્લાંડનો રાજા કરે. ૫. કંપનીના કોઇપણ કામદારે વેપાર કરવો નહિ કે નજરાણા લેવા નહિ. આ કાયદાની રૂએ હેરિટિંગ્સ પહેલો ગવર્નર જનરલ થયો. ઇ. સ. ૧૭૭૩

રોહીલાનો નાશ ૩. હેરિટિંગ્સ હિંદમાં આવ્યો તે પહેલાં માધવરાવ પેશ્વાએ પોતાના સરદાર મદાદજી સિંધિયા તથા તુકાજી હોલકરને ઉત્તર ભરતખંડમાં મોકલ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં શાહઆલમને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો, તેથી પાદશાહે અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંતો મરેઠાને આપ્યા. મરેઠા સને ૧૭૭૩ માં રોહીલખંડ ઉપર ચઢ્યા, તેથી રોહિલા લોકોના સરદારે અયોધ્યાના નવાબ સુગ્ગઉદ્દૌલાનો આશ્રય માગ્યો, ત્યારે અંગ્રેજોની મારફત એવી સલાહ કરી કે અયોધ્યાનો નવાબ મરેઠાના હુમલાથી રોહિલાનું રક્ષણ કરે, તેના બદલામાં રોહિલા લોક દશલાખ રૂપિયા રોકડા ને દશ લાખ રૂપિયા ત્રણ વરસ સુધી ધીબ આપે; પરંતુ તે વર્ષે મરેઠા લઠાઇ કર્યા વગર ચાલ્યા ગયા; અને બીજવાર આવ્યા ત્યારે રોહિલાના સરદારે તેમને દ્રવ્ય આપીને પાછા કાઢ્યા; તેથી નવાબની મદદની તેમને જરૂર નહિ પડ્યાથી તેમણે તેને કરાર પ્રમાણે પૈસા આપ્યા નહિ. નવાબે તે પૈસા વસુલ કરવાને અંગ્રેજોની મદદ માગી ને ૪૦ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા કબુલ કર્યા. હેરિટિંગ્સ ઉપર દિંગ્લાંડથી વારંવાર નાણાની માગણી થતી હતી, તેથી પૈસાની ખાતર તેણે રોહિલાઓનો નાશ કરવામાં સહાય કરી. સન ૧૭૭૪ માં અનેના એકત્ર સૈન્યે ૨૦૦૦ રોહિલાનો નાશ કર્યો ને એ પ્રાંત નવાબ ખાલસા કર્યો, ને રોહિલાના નવાબના એક છોકરાને થોડું રાજ્ય આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના

વંશજને હજી પણ રામપુરાના નવાખ કહેવાય છે.

હેરિટ'ગ્સનાં કામો. ૪, આ વિના હેરિટ'ગ્સે બીજાં નિંદ્ર કામો કર્યા નાણાંની માગણી પૂરી પાડી, ડિરેક્ટરોને રાજી રાખવા માટે એ કામો કરવાની તેને ફરજ પડી. ખર્ચ ઘટાડવાને નિમિત્તે તેણે બંગાળાના નવાખને મળતું પેન્શન અર્ધું કરી નાંખ્યું, તથા નવો નવાખ બાળક હોવાથી તેની માને વાલી ઠરાવી તેની પાસેથી ફટ-લુંક ધન લીધું. વળી સન ૧૭૭૨ થી દિલ્હીનો પાદશાહ મરેહાને આશ્રયે ગયો હતો; તેથી તેને આપેલા અદલાખાદ ને કરા પ્રતિ લઈને ૫૦ લાખ રૂપિયા માટે અયોધ્યાના નવાખને વેચાતા આપ્યા. લાર્ડ ક્લાઇવે બંગાળાની ઉપજમાંથી દરવરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા પાદશાહને આપવા ઠરાવ્યા હતા તે બંધ કર્યા.

હેરિટ'ગ્સ અને તેના કૌન્સિલરો. ૫ સને ૧૭૭૪ માં હેરિટ'ગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો, ને તેના ચારે કૌન્સિલરો આવ્યા, ત્રણે કૌન્સિલરોના વિચાર ગવર્નર જનરલના વિચારથી કેવળ વિરુદ્ધ હતા, તેથી કૌન્સિલમાં હેરિટ'ગ્સનું ધાર્યું થતું નહિ. વિરુદ્ધ પક્ષનો આગેવાન ક્રીસિસ હતો.

અયોધ્યાના નવાખ અસોફઉદ્દવલ્લા. ૬. સને ૧૭૭૬ માં અયોધ્યાનો નવાખ સુબુદ્દવલ્લા મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર અસોફઉદ્દવલ્લા નવાખ થયો. તેની સાથે હેરિટ'ગ્સે સંધિ કરી તેની પાસેથી કાશી પ્રાંત લીધા. વળી તેના રક્ષણાર્થે અંગ્રેજ ફોજ રાખીને તે ફોજના ખર્ચ બદલ દરવર્ષે ૪૨ લાખ રૂપિયા લેવાને ઠરાવ્યા. કાશીપ્રાંત અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાથી ત્યાંના રાજા પાસેથી દર વર્ષે ૨૨૧ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવાની ઠરાવી. વળી અસોફઉદ્દવલ્લા પાસે પાછલા લેહેણાની હેરિટ'ગ્સે ઉધરાણી કરી; પણ તેનો ખજાનો ખાલી હોવાથી તે આપી શક્યો નહિ. તેની મા પાસે બ કરોડ રૂપિયા હતા. પણ કૌન્સિલરોની સહાયથી તેણે ન આપ્યા-

નંદકુમાર. ૭. કૌન્સિલમાં હેરિટ'ગ્સનું વજન ઘટવાથી તેના ઉપર સુપ્રીમ કોર્ટમાં લાંચની ફરિયાદો થવા માંડી. નંદકુમાર તામે જાગીરદાર મુખ્ય ફરિયાદ કરનાર હતો; તેની તપાસ કૌન્સિલમાં

થવા લાગી. એવામાં નંદકુમારે બધાં વર્ષ ઉપર કોઈ જૂઠો દસ્તા-
બેજ બનાવ્યો હતો; તે બાબત સુપ્રીમ કોર્ટમાં કામ ચાલ્યું.
હેસ્ટિંગ્સની સલાહથી વિલાયતના કાયદા લાગુ પાડી તે કાયદાની
રૂઠાણે નંદકુમાર ઉપર ગુન્હો સાબિત થતા જડાવે એ તેને ફાંસી
દીધી, તેથી હેસ્ટિંગ્સનું દુઃખ ટળ્યું.

કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૮. તે પછી થોડી
મુદતમાં વિરૂદ્ધ પક્ષમાંનો એક કૌન્સિલર મરણ પામ્યાથી કૌન્સિ-
લમાં ગવર્નર જનરલનું બળ વધ્યું. છેવટે ક્રાસિમ વિલાયત જવાથી
હેસ્ટિંગ્સનું ધાર્યું થવા લાગ્યું.

. હેસ્ટિંગ્સને નાણાની તાણ પડવાનાં કારણ. ૯. ૧૭૭૬
માં મરેઠાઓએ પુરંધર મુકામે સંધિ કર્યા પછી તેઓ ફ્રેંચ સરદારો
રાખી મરેઠી લશ્કરને કબાલત આપવા લાગ્યા; એ સમાચાર મળ્યાથી
હેસ્ટિંગ્સે મુંબઈના લશ્કરને મરેઠા ઉપર મોકલવા હુકમ કર્યો.
વળી સિંધીઓએ ગોહદના રાણા પામેથી ગાસિયર જીતી લીધું
હતું, તેથી રાણાએ અંગ્રેજની મદદ માગી. હેસ્ટિંગ્સે જનરલ પોક્લમ
તથા ગોહદને તે તરફ મોકલ્યા. મુંબઈ લશ્કર પુના ઉપર ચાલ્યું.
વડગામ આગળ તે લશ્કરને મરેઠી લશ્કરે હરાવ્યું ને પોતાને
ફાવર્તી શરતો કબુલ કરવાની તેને ફરજ પાડી. ઈ.સ. ૧૭૭૯. પરંતુ
હેસ્ટિંગ્સે તે શરતો નાકબુલ કરી લડાઈ જીતી રાખી. બીજે વર્ષે
દૈદર, મરેઠા ને નિજામે સંપ કરી અંગ્રેજને હરતખંડમાંથી મારી
કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે સંપ થવાથી તેજ સાલમાં દૈદર
કર્ણાટક ઉપર, ભોંસલે કલકત્તા ઉપર ને પેશ્વા મુંબઈ ઉપર ચઢ્યા
તેથી હેસ્ટિંગ્સને નાણાની ને સૈન્યની વધારે તાણ પડી.

ધન મેળવવાને હેસ્ટિંગ્સના અન્યાય. ૧૦ નાણાની તાણ
મટાડવાને ગવર્નર જનરલે અન્યાય ને જૂલમનાં કામ કર્યાં કૌન્સિ-
લમાં એનું બળ વધ્યાથી તથા ક્રાન્સિસ વિલાયત ગયાથી એવાં
કામ કરવામાં એને અંતરાય નડ્યો નહિ. પ્રથમ તો તેણે કાશીના
રાજા ચૈતસિંગ પાસેથી પહેલાં ઠરાવેલી રરા લાખ રૂપિયા ખડણી
ઉપરાંત પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે માગ્યા. રાજાએ તે ન આપ્યાથી

તેનો પચાસ લાખ રૂપિયા દંડ કર્યો, ને તે વસુલ કરવાને હેરિટ'ગ્સ કાશી ગયો. ત્યાં અંગ્રેજના દુશ્મનો સામે તે પત્રવ્યવહાર રાખે છે એવું આજ મૂકી તેને ઉઠાડી મૂક્યો, ને તેના બાણેજને ગાદી આપી; તેની પાસે દર વર્ષ ૪૦ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવી ઠરાવી, તેનો દીવાની ફાજદારી અધિકાર લેઈ લીધો. ચૈનસિંગને કેદ કર્યાથી કાશીના લોકે ખંડ કરી હેરિટ'ગ્સને ઘેરી લીધો. એટલે રાજ નાશી ગયો ને હેરિટ'ગ્સ મહા મુશ્કેલીથી બચી શક્યો. ૧૭૮૧. એણે બીજો જૂલમ અયોધ્યાની બેગમે ઉપર કર્યો. નવાબ પાસે ખંડણીનું લેહેણું ચઢ્યું હતું પણ તે આપવાને તેની પાસે નાણું નહોતું. હેરિટ'ગ્સે તેની મા પાસેથી 'બળાત્કારે' એક કરોડ વીશ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા.

મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધિ. ૧૧. આ પ્રમાણે તેણે નાણાંની તાણુ મટાડી મરેઠા ને હૈદર સાથે યુદ્ધ જરૂરી રાખ્યું. જનરલ પોક્કામે ગ્વાલિયર જીત્યું કર્નલ પીએસ બોસલેને લાય આપને ફાડ્યો, ને નિજમ પાસેથી ગંતુર પરગણું લીધું. ગોદહે અમદાવાદ ને ડભોઈ જીત્યાં, પણ વસાઈ આગળ તેને પાછું હઠવું પડ્યું. એ પ્રમાણે બે વર્ષ સુધી લઢાઈ ચાલુ રહી; તેમાં ફેટલીકવાર મરેઠાને તો ફેટલીકવાર અંગ્રેજને જય મળ્યો. છેવટે હૈદરનું બળ વધેલું જોઈને તથા ફ્રેંચ સેના તેની કુમકે આબોધી મરેઠા સાથે સન ૧૭૮૨માં સાલ્યા (સાલ્યાઈ) મુકામે તલ કર્યો. તેમાં એવું કર્યું કે એક બીજનો લીધેલો મૂલક પાછો આપવો; ફ્રેંચ વગેરે યુરોપી લોકને મરેઠા રાજ્યમાં નોકર રાખવા નહિ, ભરૂચ સિંધિઆને આપવું, હૈદર સામે લડવામાં અંગ્રેજને સહાય કરવી ને રાધોબાને દર સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા. આ પ્રમાણે એકાંપમાથી લોભના માર્યાં મરેઠા ફટકા. તે પછી હૈદર મરણ પામ્યાથી બે વરસ સુધી ટીપુએ લઢાઈ ચલાવી. સન ૧૭૮૪માં એણે સંધિ કરી

પીટ્ટનો કાયદો. ૧૨. કંપનીના રાજ્યનો વહિવટ ડિરેક્ટરો પાસેથી લેઈ પાર્લામેન્ટના અમલદારોને સોંપવો. એવો કાયદો ફોક્સ નામે પ્રધાને કર્યો, પણ તે પાર્લામેન્ટમાં નામંજૂર થયો, તે

પછી બીજો વરસ પીટ નામે પ્રધાને એનેજ મળતો એક કાયદો મંજૂર કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં એવો ઠરાવ થયો કે ડિરેક્ટરોમાંના ત્રણ જણની છૂપી મંડળી ડિરેક્ટરોને નામે, રાજના મંત્રીઓમાંથી છ જણની નીમેલી સભાના હુકમ પ્રમાણે કામ કરે. એ છમાંનો પ્રમુખ હિંદ ખાતાનો પ્રધાન કહેવાય, હિંદની કૌન્સિલમાંથી એક મેમ્બર (સભાસદ) કમી કરી, મદ્રાસ ને મુંબ. ખના ગવર્નરને પણ એક એક કૌન્સિલ આપી, વળી પાર્લામેન્ટની રજા સિવાય કંપની સરકાર હિંદના કાષ્ટપણ રાજ સામે લઢાઈ કિંવા સંધિ કરે નહિ એવું હતું.

હેસ્ટિંગ્સની રાજ્ય પદ્ધતિ. ૧૩. હેસ્ટિંગ્સે વસુક્ષાત ઉધ-રાવવાને કલેક્ટરો નીમ્યા, ને દેશીઓ પાસેથી મોટાં કામ લેઈ લીધાં. એણે દહતા, ચંચળાઈ ને ઉત્સાહથી અંગ્રેજ રાજ્યની મજબુતી કરી એ અર્થ; પણ લઢાઈઓનું ખર્ચ અને ડિરેક્ટરોની નાણાંની માગણી પૂરી પાડવાને કારણે ખંડણી વધારી; ને રોહિલાનો નાશ કરાવ્યો. હેસ્ટિંગ્સ સને ૧૭૮૫ માં વિજ્ઞાપત ગયો, ત્યાં એના ઉપર ફ્રાંસીસેને બીજાઓએ પાર્લામેન્ટમાં ફરિયાદ કરી. એ કામ ૧૭૮૮ થી ૧૭૯૫ સુધી ચાલ્યું, તેમાં જો કે તે છૂટ્યો, પણ તેને દશલાખરૂપિયા ખર્ચ થયું. લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૪ હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ કાર્નવાલિસ સને ૧૭૮૬માં

લોર્ડ કાર્નવાલિસ,

ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો. તેણે પ્રમથ કામદારોને લાંચ લેતા અટકાવી તેનો પગાર વધારી આપ્યો, તથા લાંચ લેનારને નિષ્પક્ષપાતે શિક્ષા કરી, તેથી તેઓ સુધર્યા. પછી નિજમ સાથે સલાહ કરી તેની સહાય માટે અંગ્રેજ સૈન્ય રાખ્યું ને ગંતુર પરગણું લીધું. અંગ્રેજ સૈન્ય અંગ્રેજોના મિત્રો સામે ન વાપરવું એમ ઠરાવી તેમની યાદી કરી; તેમાં દીપુનું નામ ન લખ્યું, તેમાં દીપુને રીસ ચઢી. તેથી તેણે કુર્ગ ને કાનડા પ્રાંત જીતીને ત્યાંના એક લાખ માણસને બળાત્કારે મુસલમાન કર્યા એવામાં મરેઠાએ ને નિજમે દીપુના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી, તેમાં દીપુ હાર્યો, તેથી તેણે ચઢેલી ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યું. તે પછી દીપુએ મલખાર ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના લોકોને મુસલમાન કર્યા ને હિંદુઓના દેવળો તોડ્યાં. એ રીતે એણે કૂરતા ને જૂલમ કરવા માંડ્યાં. છેવટે ચઢાઈ કરી; તેમાં દીપુ હાર્યો ને સને ૧૭૯૨ માં તેણે સલાહ કરી.

જમીનદારો. ૧૫. કાર્નવાલિસે આવીને કલેક્ટરો ને જડજો નીમ્યા; તથા ફૅજદારી ને દિવાની કાયદા બનાવ્યા; પછી એ મોટા હોદ્દા ઉપર દેસી અમલદારો રાખ્યા નહિ, સને ૧૭૯૩ માં એણે બંગાળામાં જમીનદારોનો ખારો દાખલ કર્યો, પાદશાહી વારામાં પરગણાં ઇબ્જરે આપતાં. અંગ્રેજીની શરૂઆતમાં એ ઇબ્જરા દશ વર્ષ માટે આપ્યા; કાર્નવાલિસે એ ઇબ્જરદારોને વંશપરંપરાના પટા કરી આપ્યા, ને તેની પાસેથી દરવર્ષે અમુક રકમ લેવાની ઠરાવી. ખેડુતો પાસેથી જમીનદારો વેરો લે, તેમાં કંપનીને બચ્ચે પડવાનું નહોતું, તેથી ખેડુતો ઉપર જમીનદારો જૂલમ કરવા લાગ્યા. એ પટાથી બંગાળામાં મોટા મોટા જમીનદારો થયા, તે આજ પર્યંત છે.

અકાઉના નવાબ સાથે કરાર. ૧૬. લોર્ડ કાર્નવાલિસે આકાઉના નવાબ મહમદઅલી સાથે નવા કરારો કર્યા; તેમાં એવું હતું કે નવાબે દરવર્ષે નવ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી; તે રોકડા નહિ આપતાં તેટલી ઉપજનો મૂલક આપવો તથા લઢાઇ વખતે તેના મૂલકની વ્યવસ્થા અંગ્રેજને સોંપવી. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ

વચ્ચે યુરોપમાં લઢાઈ આલ્યાથી ગવર્નર જનરલે હિંદનાં સધળાં ફ્રેંચ થાણાં જીતી લીધાં. ઈ. સ. ૧૭૯૩.

કંપનીનો નવો પટો. ૧૭. સન ૧૭૯૩ માં કંપનીને મળેલા પટાની મુદત પૂરી થવાથી એ સાલમાં ૨૦ વર્ષની મુદતની નવી સનંદ મળી, તેમાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે આજ સુધી હિંદમાં માત્ર કંપનીજ વેપાર કરતી, પણ હવે ૪૦૦ ટન સુધીનો વેપાર કરવાને બીજાં વેપારીઓને પણ છૂટ મળી. એજ સલની આખરે કાર્નવાલિસ વિલાયત ગયો ને તેની જગાએ સર જનશૌર થયો.

સર જનશૌરની રાજ્યનીતિ, ૧૮. એનો વિચાર એવો હતો કે, દેશી રાજ્યના માંહિમાંહિના વધરામાં હાથ ધાલવો નહિ. તેના આ ઠરાવથી મરેઠા અને ટીપુ નિરંકુશ થયા. મરેઠાએ નિગમ ઉપર સ્વારી કરી ખરડાની લઢાઈમાં તેને હરાવી નરમ પાડ્યો. આ લઢાઈ વખતે નિગમને અંગ્રેજીએ સહાય નહિ કર્યાથી નિગમને ફ્રેંચ સરદારો રાખીને પોતાના લશ્કરને ક્વાયત આપવા માંડી, ને ટીપુ પણ અંગ્રેજીએ માથે લઢવાને તૈયારી કરવા લાગ્યો, સન ૧૭૯૫ માં કર્ણાટકનો નવાબ મદમદઅલી મરણ પામ્યાથી તેના દીકરાને ગાદી મળી, તેના બાપના વખતનું દેવું ધણું હતું. તે અંગ્રેજ સરકારે વચમાં પડીને પતાવ્યું.

અયોધ્યાનો નવાબ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાબ અસોહઉદ્દવલા સન ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેની ગાદીએ તેના પુત્ર વજીરઅલીને બેસાડ્યો; પણ એ નવાબનો ખરો પુત્ર નથી એવો જુમાદ આલ્યાથી સર જનશૌરે અયોધ્યે જઈ તેને ગાદીએથી ઉઠાડ્યો; ને અસોહઉદ્દવલાના બાઈસાદતઅલીને બેસાડ્યો. વજીરઅલીને કાશીમાં નજરકેદ કર્યો. ત્યાં તેણે બળવો કર્યો, પણ તેમાં તે હાર્યો ને ફરીથી કેદમાં પડ્યો. સન ૧૭૯૮. એજ સાલમાં સર જનશૌર વિલાયત ગયો ને તેની જગાએ લૉર્ડ માર્નિંગ્ટન અથવા લૉર્ડ વેલરલી ગવર્નર જનરલ થયો.

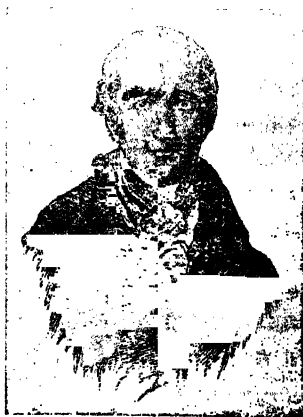
પ્રકરણ ૬ હું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

૧. વેલેસ્લીની રાજ્યનીતિ. ૨. ૧૭૮૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૩. નિજામ સાથે તહ. ૪. ટીપુ સાથે લઢાઈ. ૫. મરેઠી રાજ્ય. ૬. વગર લઢાઈએ રાજ્ય પ્રાપ્તિ. ૭. મરઠી ખટપટ અને વસાહતો તહ. ૮. મરઠા સાથે ત્રીજો વિગ્રહ. ૯. હોલકર સાથે લઢાઈ ૧૦. વેલેસ્લી વિલાયત જાય છે. ૧૧. લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૨. સર જ્યોર્જ આર્લો. ૧૩. વેલેસ્લીનું ખંડ. ૧૪. લોર્ડ મિન્ટો ૧૫. પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ. ૧૬. ફ્રેંચ થાણા છત્તી લેવાં. ૧૭. કંપનીની સનદ. ૧૮. લોર્ડ મિન્ટોની વિદાયગીરી.

વેલેસ્લીની રાજ્યનીતિ લોર્ડ કાર્નવાલિસ તથા સર

જનશોરનો અભિપ્રાય એ-
વો હતો કે દેશી રાજ્યના
માંહોમાંહેના કણઆમાંન
પડતાં આપણે આપણું
સાચવીને સ્વસ્થ રહેવું.
પરંતુ લોર્ડ વેલેસ્લીનો
વિચાર એમાં વિરુદ્ધ હતો
કે દેશી રાજ્યોને અંગ્રેજી
સૈન્યની સહાય આપી તે-
મને કંપનીના રક્ષણની-
એ લેઈ દિંદમા અંગ્રેજી
સત્તા સર્વોપરી કરવા. આ
વિચાર તેણે દઢતાથી અને
બહાદુરીથી અમલમાં
આણ્યો. તેથી રાજ્યોમાં
માંહોમાંહે લઢી રૈયતની ને
રાજ્યની પાયમાલી કરતા
તે બંધ પડી તેમના જન

માર્કિવસ આર્લ વેલેસ્લી.

માલનું રક્ષણ થયું.

૧૭૬૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૨. વેલ્સલી આવ્યો ત્યારે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય થોડું હતું. ગંગાના, બારને ઝોલીઆ તેમને તામે હતા, તે સિવાય મદ્રાસ મુંબઈની આસપાસનો દરિયાકાંઠો ન મહિસૂરની દક્ષિણનો થોડો મૂલક હતો; પણ હિંદમાં મરેઠા, નિજામ ને ટીપુ એ મુખ્ય જોરાવર રાજા હતા. અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજોનો આશ્રિત હતો. મરેઠા, નિજામ ને ટીપુ એ ફ્રેંચ નાયકોની સરદારી નીચે કબા-
યતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું અને ફ્રેંચો અંગ્રેજોના કદાશ હતા, તેમનો મદાન સંભાળત ને પોલિયનખોના પાટંબુરા પમાં વિજય મેળવી સરદારશ ઉ-
પર ચઢી આવ્યો હતો. ત્યાંયા ભરતખંડ ઉપર આવવાને ટીપુ તેને નોતરતો હતો. વળી કાબુલના રાજા ઝમા નચાહને પણ હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરવાને તે ઉશ્કરતો હતો.

નેપોલીયન ખોના પાટં.

નિજામ સાથે તહ. ૩. વેલ્સલીએ અંગ્રેજી સત્તા પડી બાગેલી જોઈ પોતાની રાજ્યનીતિ અખત્યાર કરી. તેણે પ્રથમ નિજામને પોતાને આશ્રયે આવવા લખ્યું, નિજામે તે કબુલ કરી ફ્રેંચ ના યકેને રાજા આપી ને અંગ્રેજ સૈન્ય પોતાના રક્ષણાર્થે રાખી તેનું ખર્ચ આપવાને કબુલ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૬૮.

ટીપુ સાથે લઠાઈ. ૪. નિજામ તામે આવ્યા પછી વેલ્સલીએ તે પ્રમાણે કબુલ કરવાને ટીપુને લખ્યું, પણ તેણે તે માન્ય કર્યું

- નહિ, તેથી તથા ઝમાનશાહ ને નેપોલિયન સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યાથી એના રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરીને દીપુને હરાવી માર્યો; એ વાત પાછળ આવી છે.

મરેઠી રાજ્ય. ૫. આ પછી તેણે મરેઠાને અંગ્રેજ સહાયકારી સૈન્ય રાખવાને લખ્યું. એ સમયે મરેઠી રાજ્યની મુખ્ય પાંચ શાખા હતી. ગુજરાતમાં ગાયકવાડ, મહારાષ્ટ્રમાં પેશ્વા, મધ્ય પ્રાંતમાં ભોંસલે ને માળવામાં સિધાઆ ને હોલ્કર એ વખતે મરેઠી રાજ્યોમાં ચતુર પુરુષ નાનાહડનવિસ જીવતો હતો. અંગ્રેજ સહાયકારી સૈન્ય રાખવું એ મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતા ખોવા બરાબર છે, એમ તે સમજતો હતો; તેથી મરેઠાએ વેલેસ્લીની માગણી સ્વીકારી નહિ, પણ સન ૧૮૦૦ માં નાનાના મરણ પછી વેલેસ્લીને પોતાની ઉમેદ બર લાવવાનો યોગ મળ્યો.

વગર લડાઇએ રાજ્યપ્રાપ્તિ. ૬. સન ૧૭૯૯ માં તંજાવરનો રાજા તુળજી મરણ પામ્યો. તેને એક અમરસિંગ નામે ઔરસ ને સરફાજી નામે દત્તપુત્ર હતા. અંગ્રેજે અમરસિંગને ગાદી આપી; પણ તે તેમની સલાહ પ્રમાણે નહિ ચાલ્યાથી તેને ઉઠાડી સરફાજીને વર્ષાસન બાંધી આપી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું ૧૭૯૯ એજ સાલમાં સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો; તેથી તેના વારસ મીર નાસરુદ્દીનને એક લાખ રૂપિયાની નિમજ્જક બાંધી આપી તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. દીપુ સાથે લડાઇ ચાલી, ત્યારે કર્ણાટકના નવાબ ઉમદત્તલિલ ઉમરાવે તેને સહાય કરી, એવું એના ઉપર આજ આવતાં તેની તપાસ ચાલી. ૭. સ. ૧૮૦૦. પણ સન ૧૮૦૧ માં તે મરણ પામ્યાથી તેનો પુત્ર અક્ષીકુસેન ગાદીએ બેઠો તેને વર્ષાસન લેઇ રાજ્યાધિકાર છોડવાને કહ્યું પણ તે કબુલ નહિ કર્યાથી તે નવાબનો પુત્રજ નથી એમ હરાવી, ઉમદત્તલિલ ઉમરાવના ભાઈ અજીમઉદ્દલાને ગાદી આપી. તેણે ખર્ચ જતાં બાકી રહે તેટલી ઉપજનો રૂ વર્ષાસન કબુલ કરી કર્ણાટકનું રાજ્ય અંગ્રેજને સ્વાધીન કર્યું. ૮. સ. ૧૮૦૧. એજ પ્રમાણે ફરકાવાદના નવાબનો ૧૦૦ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો મુત્તક ખાલસા કરી નવાબને ૮૦ હજારનું સાલીઆણું બાંધી આપ્યું. ૧૮૦૧ અયોધ્યાના નવાબને આપેલું સહાયકારી સૈન્ય સારી રિયતિમાં નહોતું; તેથી એ સૈન્યના ખર્ચ બદલ નવાબે અંગ્રેજને હાલ જેને વાયબ પ્રાંત કહે છે તેનો બહો ખરા ભાગ આપ્યો. વળી નિજમને આપેલો સહાયકારી

સૈન્યના અર્થ બદલ રીપુ વાસેવી નિગમને મળેલા મૂલક અંગ્રેજોક્ષીધો.

મરેઠી બટપટ ને વસાઈનો તહી. ૭. મરેઠી રાજ્ય દિલ્લીથી કાવેરી ને ઓઢીઆથી ગુજરાત સુધીનાં દતું; પણ તેમના બળને એકત્ર કરનાર નાનાંદડનવિસ જેવો ચતુર પુરુષ કે આજીરાવ, માધવરાવ કે મહાદજ જેના શા સરદારો તે વખતે નહોતા. તુકાજના મરણ પછી હોલકરની ગાદીએથી તેના ઔરસ પુત્ર કાશીરાવને ઉઠાડી અતૌરસ પુત્ર જશવંતરાવ ગાદીએ બેઠો. સિંધીઆ તથા પેશ્વા કાશીરાવના પક્ષનાં દતા; તેથી ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં જશવંતરાવ ને સિંધીઆ વચ્ચે ઇંદોર આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં હોલકર હાર્યો. બીજે વરસે હોલકરે હારકર જમાવી પુના ઉપર સ્વારી કરી આજીરાવને નસાડ્યો, ને તેની જગાએ તેના ભત્રિજાને બેસાડ્યો, તથા પોતે પુના લૂટીને પાછો ગયો. આ તરફ આજીરાવ નાશીને વસાઈ આવ્યો. ત્યાં રહી તેણે ગાદી મેળવવા માટે અંગ્રેજની સહાય માગી, ઇ. સ. ૧૮૦૨. અંગ્રેજ સાથે તહ થયો, તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે આજીરાવે અંગ્રેજ ૬ પત્રદળ પુનામાં રાખી તેના ખર્ચ બદલ ગુજરાત કે કર્ણાટકમાંથી ૨૬ લાખની ઉપજનો મૂલક આપવો, અંગ્રેજની રાજ વગર કે ઇ સાથે લઢાઇ કે સંધિ કરવી નહિ, સુરત ઉપરનો દાવો ખેડવા, ને નિગમ તથા ગાયકવાડ સાથેની તકરારનો નિકાલ અંગ્રેજ મારફતે કરાવવે; એના બદલામાં અંગ્રેજે તેને પુનાના ગાદી અપાવવી. એ સંધિની રૂએ આર્થર વેલેસ્લીએ પુને જઈ આજીરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો ઇ. સ. ૧૮૦૩.

મરેઠા સાથે બીજો વિશ્વહુ. ૮. વસાઈ મુકામે આજીરાવે જે સલાહ કરી તે સમગ્રા મરેઠા સરદારોએ માન્ય કરી નહિ. તેમણે ત્રીધો ઉઠાગ્યો કે આજીરાવ મરેઠા રાજ્યનાં કપરી છે, માલિક નથી; તેથી તેને મરેઠા રાજ્યની સત્તેજતા વેચવાનો ને મરેઠા સરદારોની રાજ વગર મરેઠા રાજ્યના કારખાતમાં ત્ર દિતને મેળવવાનો તેને હક્ક નથી; તેમ અંગ્રેજને વચ્ચ આવવાની જરૂર નથી; અમારી ભાજગડ અમેજ કરીશું, અમને આજીરાવનું કરેલું માન્ય નથી; માટે અંગ્રેજ સૈન્ય પુના ઉઠાડી આપ્યા જવું. સિંધીઆ ને

ભોસલે એ અંગ્રેજ સૈન્ય પુના છોડીને ન જાય તો તેમને જોરાવરી-
થી કઢાવવાને તૈયાર થવું તેમની સામે થવાને ચારે તરફથી અં-
ગ્રેજ સૈન્યને ચઢવાને ગવર્નર જનરલ લુકમ કર્યો. આર્થર વેલેસ્લી
મહિસરનું ૬૦૦ સૈન્ય લઈ અહમદનગર આગળ પડ્યો, નિજા-
મનું ૮ હજાર સૈન્ય ગોદાવરી ઉપર આવ્યું, મદ્રાસનું ૭૮૦૦ લ-
શ્કર કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રા વચ્ચે આવી પહોંચ્યું. ગુજરાતમાં ૭ હ-
જાર, છુદેલખંડમાં ૩૫૦૦ ને કટક બાણી ૫ હજાર લશ્કર તૈયાર
રાખ્યું; કાનપુર આગળ ૧૦૫૦૦ લશ્કર લેઈ જનરલ લેક આ-
વ્યો. આ પ્રમાણે આખા મરેડી રાજ્યને ચારે તરફથી અંગ્રેજ લ-
શ્કરે ઘેરી લીધું. હાલકર આ વખતે ત્રાહિતની માફક બેઠો રહ્યો.
લોર્ડ લેકે દિલ્હી લીધું, ને શાહઆલમ પાદશાહને સિંધિઆના ક-
બજામાંથી છોડાવ્યો. ત્યાંથી આગ્રા જતી રજપૂતસ્થાનમાં આવ્યો.
ને લાસવારી આગળ સિંધિઆની કચાયતી પલટણોને હરાવી.
દક્ષિણમાં આર્થર વેલેસ્લીએ અહમદનગર જતી આસાઈ આગળ
સિંધિઆને અને આરગમ આગળ ભોસલેને હરાવ્યા. આ વખતે
મુઠીબર અંગ્રેજોથી ડરીને હજારો કચાયતી લશ્કર છતાં દોલતરાવ
સિંધિઆ ને રાધોજી ભોસલે નાશી ગયા. નાયકો નાઠા, તોપણ
તેમની કચાયતી પલટણો અહાદુરીથી લઢી, પણ અંતે તેમની હાર
થઈ. ગુજરાતના લશ્કરે ભરૂચ ને પાવાગઢ જીત્યાં, ને ગોદાવરી
પરના લશ્કરે જલના લીધું. વેલેસ્લીએ અસીરગઢ ને જુરાનપુર જી-
ત્યાં, કટકવાળા સૈન્યે કટક, ને છુદેલખંડના લશ્કરે છુદેલખંડ હાથ
કર્યો. આ પ્રમાણે ચારે તરફ અંગ્રેજ કંપનીને વિજય મળવાથી પ્ર-
થમ દેવગામ આગળ ભોસલેએ સલાહ કરી. તેમાં કટક ને બાલા-
સોર અંગ્રેજને તથા વરાડપ્રાંત નિજામને આપ્યો. વળી નિજામ
ને પેશ્વા સાથે જે વાંધા હોય તે અંગ્રેજ મારફત પતાવવા, તથા
ઢાઢ બીજા યુરોપિઅન નોકર રાખવા નહિ એવો દરાવ થયો, ઇ.
સ. ૧૮૦૩. તે પછી તરતજ એજનઘાટ મુકામે સિંધિઆએ પણ
સલાહ કરી. તેમાં ગંગાને જમના વચ્ચેનો મુલક ને ભરૂચ અંગ્રેજ

જને મળ્યાં. એજનકાટથી એ દાવરી સુધીનો મુલકનિજમને તથા અહમદનગર પેશ્વાને આપ્યાં; વળી તેણે શાહઆલમ, પેશ્વા, નિજમ ને ગાયકવાડ ઉપરના દાવા છોડ્યા, ને બીજા કાંઈ યુરોપિયનને નોકરીમાં રાખવા નહિ એમ કબુલ કર્યું. આ રીતે મરેઠાના બીજા વિઝરનો અંત આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૩.

હોલ્કર સાથે લઢાઈ. ૯. લોર્ડ વેલેસ્લીની સહાયકારી સૈન્ય આપવાની રાજનીતિ હજી હોલ્કરે કબુલ કરી નહોતી. તે હજી ઉત્તર હિંદમાં લુટફાટ કરતો હતો. જ્યારે અંગ્રેજી સિંધીઆ ને ભોંસલે સાથે લંદરામાં રોકાયા હતા, ત્યારે હોલ્કર રજપૂતસ્થાનમાં એથ ઉઘરાવતો હતો. તે વખતે રજપૂતો બળહીન થયેલા હતા, તેથી તેઓ હોલ્કરની સામા થઈ શકે તેમ નહોતું. રજપૂત રાજ્યો સાથે અંગ્રેજીએ સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા હતા. તેથી વેલેસ્લીએ રજપૂતસ્થાનમાં લુટ નહિ ચલાવતાં પોતાના રાજ્યમાં પાછા જવાને હોલ્કરને લખ્યું; પણ હોલ્કરે તે નહિ માન્યાથી તેની સાથે લઢાઈ થઈ. અંગ્રેજ સરદાર મોનસન તેની પાછળ પડ્યો. ૧૮૦૪. માળવામાં આવતાં કોટાની દક્ષિણે તેનું બધું લશ્કર ઘેરાઈ ગયું ને પોતે મહા મુશ્કેલીથી બચ્યો. હોલ્કર આ વિજય મેળવી દક્ષી ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાં તે દાર્ગો, પછી જનરલ લેક સાહેબે ફરકાખાદ આગળ, ને મોનસન તથા ફ્રેન્ચરે દીગ આગળ તેને હરાવ્યો. ભરતપુરનો રાજા હોલ્કરના પક્ષમાં હોવાથી લેક સાહેબે ભરતપુરને ઘેરા લાવ્યો. અંગ્રેજ લશ્કરના સખળા હજારા રાજાએ પાછા છાંડ્યા, તેથી એ કિલ્લો લેવાયો નહીં, પણ અંતે રાજાએ ૨૦ લાખ રૂપિયા આપી અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરીને હોલ્કરનો પક્ષ તજ્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૫,

વેલેસ્લી વિલાયત જાય છે. ૧૦. હોલ્કર સાથે યુદ્ધ પૂરું થયું નહોતું, તેવામાં વેલેસ્લી વિલાયત ગયો. એ બહુ બહાદુર અને દ્રઢ મનનો હતો. એણે અંગ્રેજ રાજ્યમાં ધણો વધારો કર્યો તથા મરેઠા, નિજમ અને અયોધ્યાના નવાબને તાબેદાર બનાવ્યા.

લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૧. લોર્ડ વેલેસ્લીએ હિંદમાં અંગ્રેજ

વેલેસ્લીના વખતનું હિન્દ.

રાજ્યનું ગૌરવ વધાર્યું; પણ તેથી ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધ્યું. લ-
દાઇઓ ચાલી, કંપનીનું રાજ્ય વેળેખમમાં આવી પડ્યું હોદ્દકર
હજી લઢતો હતો ને સંધીઆ તેની કુમકે ચઢવાની તૈયારી કરતો
હતો, તેથી ઇંગ્લાંડમાં કંપનીના ડિરેક્ટરોને વેલેસ્લીનાં મહાન કૃત્યો
પસંદ પડ્યાં નહિ; તે કારણથી લોર્ડ કાર્નવાલિસને સધર્માં દેશી
રાજ્યો સાથે સંધિ કરી લદાઇ પતાવી દેવા મોકલ્યો. તે કલકત્તે
આવી જનરલ લેકની હાવણીમાં આવવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં
આવતાં ગાજીપુરમાં તે મરણ પામ્યો. ઇ. ૧૮૦૫.

સર જ્યોર્જ આર્લો. ૧૨. કાર્નવાલિસના મરણથી સર જ્યોર્જ
આર્લો તેનું કામ કરવા લાગ્યો તેનો વિચાર પણ લોર્ડ કાર્નવા-
લિસ જેવોજ હતો તેથી તેણે લોકની મરજી વિરુદ્ધ સિંધીઆ
સાથે સંધિ કરી, તેમાં એવું કરાવ્યું કે, ગાલિયર ને ગોહલ સિં-
ધીઆને આપવા, તથા બીજા જે મુલક સન ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજો
હીધો હતો તે પાછો આપવો; પણ તેના અદલામાં સિંધીઆએ
ફર સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા, સન ૧૮૦૫. તે

પછી એક મહિનામાં હોદ્દર માથે પણ સગાહ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો કે ચંદ્ર નદીની ઉત્તરનો મુલક, બુદેલખંડ ને પુના એ બે ઉપરનો દાવો હોદ્દરે ઊડવો તથા અંગ્રેજી રાજ્યને ઉપદ્રવ કરવો નહિ. આ રીતે ત્રીજા મરેદી વિગ્રહનો અંત આવ્યો. પરંતુ ખાલોની ઢીલી રાજ્યનીતિથી મિંધોઆ ને હોદ્દર રજપૂત રાજ્યોમાં લડ કરી ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા.

વેલોરનું ખંડ. ૧૩. સન ૧૮૦૬ માં મદ્રાસની દેશી પલટ-જોને હુકમ કર્યો કે તેમણે અમુક પ્રકારની પાંચડી બાંધવી. તથા દાઢી આટલી લાંબી રાખવી. આથી આપણને ખિસ્તિ કરવાના છે એવીજીમ ચાલતાં વેલોરની દેશી પલટજોએ ખંડ કરી ૧૧૩ અંગ્રેજી અમલદારોને મારી નાંખ્યા. આ વાત આર્કાટ પહોચતાજ જનરલ ગિલેરપી ત્યાંથી ૪૦૦ માણસોનું લશ્કર લેઈ આવ્યો ને તેણે ખંડ સમાવ્યું. આ ખંડમાં દીપુના છોકરા સામેલ હોવાનો શક જવાથી તેમને કલકત્તે ફેદમાં રાખ્યા.

લોર્ડ મિન્ટો. ૧૪. સન ૧૮૦૭ માં લોર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ થઈને કલકત્તે આવ્યો. એ બહુ ચતુર ને દીવંદર્શી પુરુષ હતો. એના સમયમાં નિજામના રાજ્યમાં ચંદલાલ કરીને દિસાખી ખાતાનો દિવાન પોતાના કામમાં હોશિયાર હતો, એણે અંગ્રેજોની સાથે સંબંધ કરી લશ્કરનો પગાર ખરાબર ચુકાવી સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો. એ બહુ પુણ્યશાળી ને કાબુવાળો હતો.

પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ. ૧૫ એ સમયે ફ્રેંચ લોક ભરતખંડ ઉપર ચઢાઈ કરશે એવી ધાસ્તી પેઠાથી, મિન્ટો સાહેબે ધરિાનના શાહને ત્યાં માલકમને એલચી તરીકે મોકલી ઠરાવ કર્યો કે અંગ્રેજોના દુશ્મનને પોતાના મુલકમાં થઈ ને આવવા દેવા નહિ. તેજ પ્રમાણે પંજાબના બળવાન શીખ રાજ રજપૂતસિંગના દરબારમાં મેટકાફને તથા કાબુલના અમીરને ત્યાં એલફિન્સ્ટનને મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો. વળી સિંધના અમીરો સાથે પણ એજ મતલબની સંધિ કરી તથા સતલજ ને જમાનાની વચ્ચેનાં શીખ સંસ્થાનોને અંગ્રેજોનાં આશ્રિત બનાવી હુધિયાણામાં અંગ્રેજી લ

સ્કરનું થાણું મૂક્યું. ૧૮૦૯. એજ સાલમાં ત્રાવણકોરના દી-
દીવાને બંડ કર્યું ને કેટલાક અંગ્રેજોને દરિયામાં ફેંકાડ્યા. તેથી અંગ્રેજો
લશ્કર ત્રાવણકોર ઉપર ચડ્યું. દીવાન હાર્યો ને આપઘાત
કરીને મરણ પામ્યો. અંગ્રેજોએ દેશ તામે કર્યો, છતાં સન
૧૮૧૩ માં એ રાજ્ય ત્યાંના રાજાને પાછું આપ્યું. બુદ્ધભંડના
દેશી રાજ્યો પણ માહિમાઈ લઈ મરવાથી અવ્યવસ્થા થઈ, તે
મદાડવાને લોર્ડ મિન્ટોએ લશ્કર મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો સન ૧૮૦૯

ફ્રેંચ થાણાં જીતી લીધાં. ૧૬ એ વખતે યુરોપમાં ફ્રેંચ ને
અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી. ફ્રેંચ રાજા નેપોલિયન બોના-
પાર્ટે હોલાંડ ને પોર્ટુગાલ દેશો જીત્યા, તેથી એ દેશોના તાબાનો
એશિયાખંડનો મૂલક પણ ફ્રેંચના તાબામાં આવ્યો હતો; તથા
જાવા, સુમ્બા, મોરીસ વગેરે બેટો તેમના તામે હતા, લોર્ડ મિન્ટો
એ મોરીસ ને સુમ્બા સન ૧૮૧૦ માં ને જાવા સન ૧૮૧૧ માં
જીતી લીધાં તેમાં મોરીસ આજ પર્વત અંગ્રેજોને તામે છે.

કંપનીની સનંદ. ૧૭. સન ૧૮૧૩માં કંપનીના પટાની મુદત
પૂરી થઈ, તેથી એ સાલમાં નવી સનંદ મળી તેમાં એવો ઠરાવ
કર્યો કે હિંદમાં કાર્મ પણ અંગ્રેજ વેપારીને વેપાર કરવાની છુટ છે
કંપની માત્ર ચીન સાથે વેપાર કરે, પરંતુ એ છુટનો લાભ અંગ્રેજ
વેપારીઓ ઝાઝો લેઈ શક્યા નહિ. કેમકે પહેલાંનો એક હુકમ
એવો હતો કે કોઈ પણ અંગ્રેજે ભરતખંડમાં કંપનીની રજા
વગર રહેવું નહિ.

લોર્ડ મિન્ટોની વિધાયગીરી. ૧૮. મિન્ટો સન ૧૮૧૩ માં
વિધાયન ગયો. તે પહેલાં હોલકરનો સરદાર અમીરખાન હુટફાટ
કરવા લાગ્યો ને પિંઢારા લોકોનો જમાવ કર્યો. વળી નેપાળી લોક
ગોરખપુર વગેરે ઠંકાણાની અંગ્રેજ પ્રજાને લુંટીને દુઃખ દેવા લા-
ગ્યા. તેમનો બંદોબસ્ત કરવાનો વિચાર મિન્ટોએ કર્યો. એવામાં
તે વિધાયત જવાથી બંધ રહ્યું, આ દેશને ખર્ચે હિંદમાં ખ્રિસ્તિ
પાદરીની નિમણૂક એના વખતમાં થઈ. એની જગાએ લોર્ડ હે-
રિટ્ગસ આવ્યો, સને ૧૮૧૪.

પ્રકરણ ૭ મું.

સન ૧૮૧૪ થી ૧૮૩૫ સુધી.

૧. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ૨. નેપાળ સાથે લડાઈ. ૩. પિંઢારા.
 ૪. પિંઢારાનો નાશ ૫. મરેઠા સાથે યોથો વિગ્રહ. ૬.
 પેથાબનો અંત. ૭. ભોંસલે સાથે લડાઈ. ૮. હોલ્કર સાથે
 લડાઈ. ૯. રજપૂત રાજ્યો સાથે લડ. ૧૦. કુશ્મ સાથે
 સંધિ. ૧૧. અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો ૧૨. લોર્ડ આમહર્સ્ટ
 ૧૩. બ્રહ્મીસોફ સાથે લડાઈ. ૧૪. ભંરનપુરની છત. ૧૫.
 લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્ક ૧૬. લોર્ડ બેન્ટિન્કની રાજનીતી.
 ૧૭. ઠાચર ને કુર્ગ ખાતસા થયા. ૧૮. મહિસૂર ઉપરજમી
 બેડી. ૧૯. નાના નાના અખવા. ૨૦. અર્ચમાં ઘટાડો.
 ૨૧. સુધારા. ૨૨. હંગ લોડોનો અંદોષગત. ૨૩. વિલાયત
 જવાનો માર્ગ. ૨૪. વાયવ્ય પ્રાંતો. ૨૫. સિંધ ને પંજાબ
 ૨૬. કંપનીનો નવો પદો. ૨૭. બેન્ટિન્કની વિદાયગીરી.

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ. ૧. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ અહીં હોશિયાર, બહાદુર
 દૃઢ મનનો, દયાળુ ને અનુભવી હતો. તેના વખતમાં મુખ્ય ત્રણ
 ખનાવ બન્યા ૧ નેપાળની ચઢાઈ. ૨. પિંઢારાનો નાશ. ૩. મ-
 રેઠા સાથે યોથો વિગ્રહ.

નેપાળ સાથે લડાઈ. ૨. નેપાળમાં ગુરખા નામનો બહાદુર,
 લઢવૈયા લોક રહે છે તેમનો રાજ રજપૂત જાતનો છે. એ પ-
 હાડી રાજાએ અંગ્રેજી થાણા મારીને તથા સીપીમના રાજાને ઉપ-
 દ્રવ કરીને અંગ્રેજ સરદાર સાથે લડાઈ બેડી. ૩. સ. ૧૮૧૪.
 ગવર્નર જનરલે લગભગ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવી તેની ચાર
 ટોળી કરી, ચાર જગાએથી એવી વખતે નેપાળ ઉપર હુમલો
 કર્યો. ગુરખા લોક બરાબરીથી અંગ્રેજ સામે મેદાનમાં ઉભા રહી
 યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ લશ્કરની એક ટોળીનો સરદાર વેલોરનું બંડ
 સમાવનાર જનરલ ગિનેરિય હોય; તે જોશુકનો દિલો જાતવા જ-
 તા મરાયો, બીજી બે ટોળીઓને કાંઈ પણ જય મળ્યો નહિ, પણ
 પશ્ચિમ બાજુથી હુમલો લાવનાર જનરલ આકટરલેનીએ ગુરખાને

હરાવી તેમના કિલ્લા લેવા માંડ્યા; તેથી એ લોક નરમ પડ્યા.

સન ૧૮૧૬ માં તેમણે મંધિ કરી. તેમાં એવો હરાવ થયો કે સરહદના જે મલક માટે ટંટો થયો હતો તે તથા લઢાઈમાં જીતેલો મુલક અંગ્રેજને આપી કાળી નદી નેપાળના રાજ્યની પશ્ચિમ હદ હરાવી. સીમામના રાજાને ગુરખા લોકોએ ઉપદ્રવ કરવો નહિ, તથા બીજા યુરોપિયન કે અમેરિકન લોકોને નોકરીમાં રાખવા નહિ. આ લઢાઈમાં નેપાળ પાસેથી અંગ્રેજોને મળેલા કમાઉન પ્રાંતમાં સીમલા આવેલું છે.

પિંદારા. ૭. કાળી, બીલ, રજપૂત, ગોંસાખ, આરવટીઆ વગેરે લૂંટારા લોક કોમ અમુક મરદારના હાથ નીચે રહી લુંટફાટ ને મારફાડ કરતા. એ લોકનું રહેઠાણ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં હતું. તેમને પિંદારા કહેતા. તેઓ દસેરા પછી ટાળીઓ બાંધી ગામડાં લુંટવાને નીકળતા. લોકોને મોંઢે રાખતા તથા મર્યાના તોખરા બાંધીને તથા માણસના શરીરે તેલમાં બોળેલા ચીથરાં વીંટીને સળગાવીને ધન કદાવતા. ગામડાં બાળતાં અને લોકોને અનેક તરેહથી પીડતા. સિંધીઆ ને હોલ્કર તેમને આશ્રય આપતા હતા. લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં તેઓ અંગ્રેજ મુક્તક પણ લૂટવા લાગ્યા ને ગંતુર ને મચ્છલીપટ્ટણ સુધી ફરી વળ્યા. એ લોકોના સરદારોમાં અમીરખાન, કરીમખાન, ચીતુને વસીલમહમદ મુખ્ય હતા.

પિંદારાનો નાશ. ૪. નેપાળની લઢાઈમાં અંગ્રેજ સેનાની હાર થવાથી પિંદારા લોક બહુ જોર પર આવ્યા. તેમણે એટલા તો ત્રાસ વરતાવ્યો કે નેપાળનું યુદ્ધ સમ્યા પછી તરતજ તેમનો બંદોબસ્ત કરી પ્રજાને તેમની પીડામાંથી મુક્ત કરવાનો દવાળુ વિચાર ગવર્નર જનરલે કર્યો. હેસ્ટિંગ્સે ૧૧૬૦૦૦ સૈન્ય ને ૩૦૦ તોપ જમાવી તે લશ્કરના બાગ પાડી જુદા જુદા સરદારોના હાથ નીચે ગ્વાલીયર, બુદેલખંડ, કટક, ગુજરાત, ખાનદેહ, વરાડ છત્તાદિ ઠેકાણે મોકલ્યું. પુના, નાગપુર, હૈદરાબાદ વગેરે ઠેકાણાના લશ્કરને પણ તક્યાર રાખ્યું હતું. ગવર્નર જનરલે પંડે ગ્વાલિયર આવી લઢાઈની યોજના કરી તથા સિંધિઆને હાથમાં રાખ્યો,

સંઘર્ષ લશ્કર પિંઢારાને ચારે બાજુએથી ઘેરી દબાવતું ચાલ્યું. સન ૧૮૧૭. તેથી લાચાર થઇ અમીરખાન શરણે આવ્યો. તે વખતે હોલકરનું લશ્કર માહીદપુરમાં જમા વચેલું હતું, તેમાં ચીતુ મળી ગયો, વસીલનહમદ સિંધીઆન અને કરીમખાન અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા. એ રીતે પિંઢારાનું મૂળ નીકળી ગયું ને તેઓ લોકને પીડતા અંધ પડ્યા. તેઓ ખેતી કરવા લાગ્યા તેથી રૈયતને નિરાંત વળી ઇ. સ. ૧૮૧૮.

મરેઠા સાથે ચોથો વિઘ્ન. ૫. નંપાળની હારથી મરેઠાએ પિંઢારાને બહેંકાવ્યા હતા, અંટલુજ નહિ, પણ પોતે લઢાઇની તૈયારી કરતા હતા. પેશ્વા બાજુરાવે લાચારીથી વસાઇની સલાહ કરી હતી. પણ તે અંગ્રેજના કબજામાંથી છૂટવાને છુપી તૈયારી કરવા લાગ્યો; બોસલે ને હોલકર તેને સલાય કરવાને ઉભા થયા. ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે અંગ્રેજ સાથે મિત્રતા બાંધ્યાથી, તે એ ઐક્યમાં સામેલ થયો નહિ. ગુજરાતના મહેસુલ સંબંધી પેશ્વાને તેની સાથે ટંટા ચાલતો હતો, તેના નિકાલ કરવાને અંગ્રેજની બાંહેધરીથી ગાયકવાડ પોતાના દાવાન ગંગાધરશાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યો. બાજુરાવના બદસલાહકાર ત્રીબક્ષ ડેગલેઅ બાજુરાવની સલાહથી શાસ્ત્રીને પંઢરપુરમાં મરાવી નાખ્યા. સન ૧૮૧૫. તે વખતે પુનામાં અંગ્રેજનો રસીડેંટ એલાફ્ફર્સ્ટન હતો. તેણે બાજુરાવને ધણી તાકાદ કરી, ત્યાર ત્રીબક્ષને સ્વાધીન કર્યો. તેને થાણામાં કેદ કર્યો, તો તે ત્યાંથી નાઠો ને લશ્કર જમાવવા લાગ્યો. બાજુરાવ તેનું ધનની મદદ કરતો. તેથી એલાફ્ફર્સ્ટન ૧૮૧૭ ના જુનમાં નવી સંધિ કરી પેશ્વાની સ્વતંત્રતા કમા કરી, તથા તેની પાસેથી કેટલાક મુલક ને કિલ્લા કબજે લીધા.

પેશ્વાઇનો અંત. ૬. હવે બાજુરાવને ખુલા મેદાનમાં પડ્યા વગર છટકો રહ્યો નહિ; તેથી તેણે નવેમ્બરના શરૂઆતમાં પુના પાસે ખડકીની અંગ્રેજી બાવણી ઉપર હલો હર્યો. તેમાં પેશ્વાનું લશ્કર હથેળું હતું, તોપણ તે હાર્યો ને નાઠો. કારેગમ આગળ બીજવાર લઢાઇ થઇ. તેમાં તેનું સૈન્ય ત્રીસ બણ હતું. તોપણ એ

નાઠો. તેનો સરદાર બાપુ ગોખલે બહુ ગહાદુર હતો. મરેઠા ચો-
દામાં હેલ્થો વીરપુરુષ એ હતો. તે બાજીરાવના બાયલાપણાથી
કંટાળી ગયો. તેથી તે, આસ્ટી આગળ પેશ્વા નાઠો, તો પણ
પોતાનાં ૩૦૦ માણસો સાથે લઢીને મરણ પામ્યો. સન ૧૮૧૮.
બાજીરાવ માળવામાં જતો હતો, ત્યાં સર જન માલકમના સૈન્યથી
ઘેરાઈ તેને શરણે આવ્યો. માલકમે તેની સાથે સંધિ કરી ૮
લાખનું વર્ષાસન બંધાવી આપી તેને બિથુરમાં રાખ્યો. સન ૧૮૧૮.
હવે પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજને ગમ્યું. તેથી ગુજરાતનો પેશ્વાઈ ભાગ
પણ અંગ્રેજને કબજે થયો. અંગ્રેજે પેશ્વાના સરદારોના હુકમ કાયમ
રાખ્યા, તથા સતારાનો રાજા જે પેશ્વાની કુદમાં હતો તેને છોડાવી
૧૫ લાખની ઉપજનો મુકક આપી સતારાની ગાદીએ બેસાડ્યો.
ત્રિબક્ષ ડેંગલેને પકડીને સુનારગઢમાં કુદ કર્યો, તે ત્યાંજ મરણ
પામ્યો. એલફિન્સ્ટને રૈયતનો સારો બંદોબસ્ત રાખીને તથા પેશ્વાએ
આપેલી ધર્માદા, દેવસ્થાન વગેરે જગીરો કાયમ રાખીને લોકોને
શાંત પાડ્યા,

ભોંસલે સાથે લઢાઈ. ૭. નાગપુરનો રાધોજી ભોંસલે સન
૧૮૧૬ માં મૂઆથી તેનો પુત્ર પરસાજી ગાદીએ બેઠો, તે હાલે-
દિલ હોવાથી તેનો સખો આપાસાહેબ કારબાર કરતો હતો; તેણે
પરસાજીનો ઘાત કરાવી સન ૧૮૧૭ માં ગાદી લીધી, ને તે બા-
જીરાવ સાથે બળવો કરવામાં સામેલ થયો. બાજીરાવે બંડ કર્યું
તેજ મહિનામાં એણે પણ બંડ કરીને નાગપુરની અંગ્રેજી ડાવણી
ઉપર હક્કો કર્યો, પણ તે હાર્યો ને શરણે આવ્યો. અંગ્રેજે રા-
ધોજીની હાકરીના હાકરા બાજીરાવને બીજો રાધોજી નામ આપી
ગાદીએ બેસાડ્યો. આપાસાહેબને કુદ કરી અલ્હાબાદ લેઈ જતાં
રસ્તામાંથી તે નાસી ગયો, ને પંજાબમાં જઈ જોધપુર આવી ત્યાંજ
તેણે પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કર્યું.

હોલ્કર સાથે લઢાઈ. ૮. યશવંતરાવ હોલ્કર ગાંડો થઈ મર-
ણ પામ્યાથી તેનો બાળકુંવર મણાવરાવ ગાદીએ બેઠો, ને યશવં-
તરાવની રાણી વૃષ્ણસીબાઈ કારબાર કરવા લાગી. હોલ્કરનું ૨૦ હ-

જનર ક્વાયતી લશ્કર હતું. તે સિવાય તેમાં ધણા પિંઢારા પણ સામેલ થએલા હતા. અમીરખાન પિંઢારો એ રાજ્યમાં કરતો કારવતો હતો; બાજરાવ પેશ્વાએ હોલ્કરને પોતાના બંડા સામેલ થવાને લખ્યું. તુળશીબાઈ અંગ્રેજ પક્ષની હતી, પણ ધણા સરદારો બાજરાવના પક્ષમાં હોવાથી તેમણે તેને મારી નાંખી. હોલ્કરના સૈન્યનો ખડાવ ક્ષિત્રા નદીને કાંઠે માહીદપુરમાં હતો, ત્યાં ચીતુ પિંઢારો પણ આવી મળ્યો. બાજરાવના બંડની શરૂઆત પછી એક મહિને અંગ્રેજ સૈન્યની ને હોલ્કરના સૈન્યની માહીદપુર આગળ લડાઈ થઈ તેમાં હોલ્કરની બહેન બીમાબાઈએ બહાદુરી બતાવી; પણ અંતે હોલ્કરની હાર થવાથી અંગ્રેજે તલ કર્યો. અમીરખાનને ટોકની તથા તેના કવિગ્ન ગઢુરખાનને જાવરાની જાગીર આપી બાળહોલ્કરને ગાદી આપી સંધિ કરી. તેમાં કરાબું કે હોલ્કરે પિંઢારાને આશ્રય આપવો નહિ, રજપૂતસ્થાન ઉપરના સત્રજા દાવા છોડવા તથા સાતપૂડાની દક્ષિણનો મુલક અંગ્રેજને આપવો. ૧૮૧૮.

રજપૂત રાજ્યો સાથે તહ. ૯. રજપૂતસ્થાનમાં મરેઠા લૂંટ-ફાટ કરતા હતા, તથા રાજ્યો માંહેમાંહે લઢી પાયમાલ થતા હતા, તેથી અંગ્રેજે ઉદેપુર, જોધપુર, જેપુર, બુંદી, કાટા વગેરે રાજ્યસ્થાનનાં સર્વે રાજ્યો સાથે સંધિ કરી, તેમને પોતાના આશ્રયમાં લઈ રક્ષણ કર્યું સન ૧૮૧૬-૧૮૧૮. કાઠિયાવાડના રાજા રજવાડા સાથે પણ એજ સમયમાં સંધિ થઈ.

કચ્છ સાથે સંધિ. ૧૦. કચ્છના રાવ બહારમજીએ લઘુભાને મારી નાંખ્યાથી તેની સ્ત્રી અંગ્રેજ સરકારને આશ્રયે આવી; તેથી સન ૧૮૧૬ માં અંગ્રેજ સૈન્ય કચ્છમાં પેહું, તેમણે બહારમજીને પકડી કરી તેના નામથી દિવાનને રાજ્ય ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું. ને કચ્છ સાથે સલાહ કરી.

અંગ્રેજ રાજ્યમાં વધારો. ૧૧. આજ સુધી મુંબઈ ને તેની પાસેના થોડાક મુલક સિવાય પશ્ચિમ હિંદમાં અંગ્રેજને તાબે ધણા

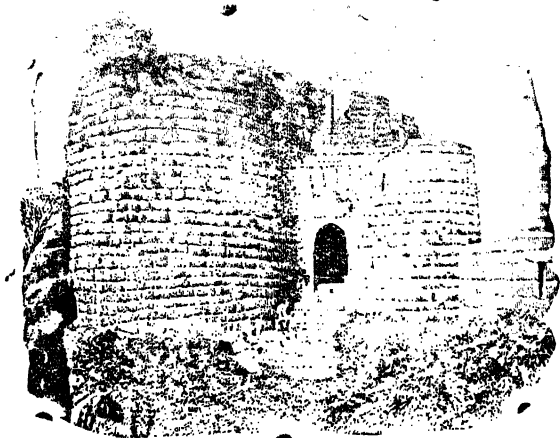
મૂલક નહોતો. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પેશ્વાનું રાજ્ય જીતીને તથા હાલકર ને બોસલે પાસેથી કેટલોક મુલક લેઈ પશ્ચિમ હિંદના અંગ્રેજ રાજ્યમાં વધારો કર્યો. તેમાં ગુજરાત, ખાનદેશ, મલારાષ્ટ્ર ને કાકણ એ મુખ્ય છે. આ નવા જીતેલા મુલકનો હેસ્ટિંગ્સે કલાપણથી ને ઉદારતાથી લોકોનાં મન સંતોષી બંદોબસ્ત કર્યો. નિશાળો સ્થાપી, પ્રજાને કૃષિવણી આપવાનો પ્રથમ બંગાળામાં પાયો નાખ્યો. આ દેશમાં પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર પણ એનાજ વખતમાં કલકત્તામાં શરૂ થયું. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ સન ૧૮૨૩ માં વિત્રાયત ગયો.

લોર્ડ આમહર્સ્ટ. ૧૨. હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ આમહર્સ્ટ ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. સન ૧૮૨૩. તેના વખતમાં મુખ્ય એ બનાવ બન્યા. બ્રહ્મી લોક સાથે લડાઈ ને ભરતપુરની જીત.

બ્રહ્મી લોક સાથે લડાઈ. ૧૩. બ્રહ્મી લોકે આસામ પ્રાંત જીત્યાથી તેમનું રાજ્ય અંગ્રેજ રાજ્યની નજીક આવ્યું બ્રહ્મી લોકના જૂલમથી નાસીને ત્યાંની પ્રજા અંગ્રેજ રાજ્યમાં આવી તેને એ લોક પાછી માગવા લાગ્યા; પણ અંગ્રેજોએ પાછી આપી નહિ. વળી બંગાળાની પૂર્વનો પ્રાચીન આરાકાનના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ બ્રહ્મી રાજા હવે કરીને માગવા લાગ્યો, તે પણ ન આપ્યાથી અંગ્રેજ અને બ્રહ્મી વચ્ચે યૌર વધ્યું. બ્રહ્મી લોકે લડાઈની પહેલ કરી આરાકાન પાસેના શાહપુરી બેટ નજીકના અંગ્રેજ વહાણ પર હલો કરી કેટલાંક માણસ માર્યા તથા કેદ કર્યા. અંગ્રેજ લશ્કરે એ બેટ ફરીને જીતી લીધા. વળી બ્રહ્મી લોકે કાચરના રાજ્ય ઉપર હલો કર્યો, તેમને સમ્મ કરવાને આમહર્સ્ટ સાહેબે અંગ્રેજ લશ્કર જમાવી કુમ્બેલના ઉપરીપણા નીચે બહદેશ ઉપર મોકલ્યું. સન ૧૮૨૪. તે લશ્કરે રંગુન જીત્યું તથા કાચર ઉપર ગયેલા લશ્કરે બ્રહ્મીલશ્કર પાછું કહાડ્યું. એવામાં ચોમાસું બેઠું ને અંગ્રેજ સૈન્યમાં મંદવાડ ચાલી ધણાં માણસ મરણ પામ્યાં; તેથી હિંદી સૈન્ય બેદિલ થયું. બ્રહ્મી લોકને જાદુ આવડે છે તેથી તેમના દુશ્મનો માર્યા જાય છે, એવો તેમનામાં વેહેમ પેઠો. આ કારણથી બરાખપુરની ૪૭ મી દેશી પલટણે બહદેશ ઉપર જવાની ના પાડી

પડ કર્યું. અંગ્રેજો તે લશ્કર ઉપર તોપો ચલાવી કેટલાકને માર્યા, કેટલાકને ફાંસી દીધી. કેટલાકને બરતરફ કર્યા. સન ૧૮૨૪ માં આસામ ને ત્રીનાસરીમ જીત્યા તથા બ્રહ્મી સરદાર મહાબંધુલા માર્યો ગયો. સન ૧૮૨૬ માં આવાતી નજીક પાગામ આગળ અંગ્રેજો સૈન્યે બ્રહ્મી રાજાને હરાવી સલાહ કરી; તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે લઢાઇના ખર્ચ બદલ બ્રહ્મી રાજાએ એક કરોડ રૂપયા તથા આસામ, આરાકન ને ત્રીનાસરીમના પ્રાંતો અંગ્રેજોને આપવા તથા આરાકાનનો ઢુંગર બંને રાજ્યની હદ સમજાવી.

ભરતપુરની જીત ૧૪. બ્રહ્મી લઢાઇ આવતી હતી તેવામાં સન ૧૮૨૫ માં ભરતપુરનો રાજા બળદેવસિંગ મરણ પામ્યો, તેથી ત્યાંના રેસિડન્ટ આકટરલોનીએ તેના બાળકોને હક્ક ગણી તેને ગાદી આપવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ તેના પિત્રાર્ધ દુર્ગનસાહે એ

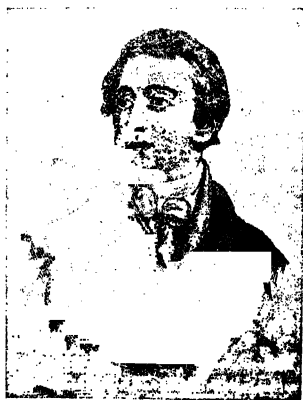

ભરતપુરનો કિલ્લો.

બાળકને ઉઠાડી ગાદી લીધી, ને અંગ્રેજ સાથે લઢવાની તૈયારી કરી. આકટરલોની પણ બાળરાજાની સલાયે આવવાની તૈયારી

કરવા લાગ્યો; પણ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડવાની મના કરી, તેથી તેને માહું લાગવાથી તેણે રાજીનામું આપ્યું તેની જગાએ મેટકાફ રેસિડન્ટ નીમાયો. આગળ જતાં ગવર્નર જનરલને પોતાની ભુલ જણાવાથી તેણે મેટકાફને લખ્યું કે બળદેવસિંગના પાળકાંચરની વહારે જવું; ને એ કામ પાર પાડવાને લૉર્ડ કામ્પરબિયરને ૨૦ હજાર સૈન્ય સાથે ભરતપુર મોકલ્યો. સન ૧૮૨૫. તેણે એ સાલમાં ભરતપુરનો અજીતગઢ ઝૂલ્યો ને બાળારાજને ગાદી આપી રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાની યોડવણી કરી, તથા દુર્ગતસાહેને અલ્હાબાદમાં કેદ કર્યો. સન ૧૮૨૬. વર્ષમાં થોડા દિવસ સીમલામાં રહેવાનો રિવાજ લૉર્ડ આમરદરેના વખતથી પડ્યો. તે સન ૧૮૨૮ માં વિલાયત ગયો, તેની જગાએ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. ઇ. સ ૧૮૨૮.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક, ૧૫ વેલોરના બળવા વખતે એ મદાસ-માં ગવર્નર હતો. એના સમયમાં કુળે ખાલસા થયું. મહિસુરના રાજ્ય ઉપર જમ્મી બેઠો, ખર્ચ ઘટાડી ઉપજ વધારવાની યુક્તિયે થઈ, કાચરનું રાજ્ય ખાલસા થયું, કેટલાક નાના મળવા બેસીગયા, દેશીસોકાને મોટા હોદ્દા મળે તેમ થયું. સતી, મનુષ્યવધ, કગામ, દોકરીઓની હત્યા વગેરે બંધ થયું, તથા દેશીઓને અંગ્રેજી જાણવણી મળે તેવા ઉપાય લેવાયા.

વિલિયમ બેન્ટિંક.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંકની રાજનીતિ. ૧૬. એના સાત

વર્ષના અમલમાં નાના ઝવડા થયા, તે સિવાય રાજ્યમાં શાંતિ ચાલી. એણે નવાં રાજ્ય જીતીને રાજ્ય વધારવાની લાલચ રાખી નહિ; પરંતુ જીતાયલા રાજ્યમાં શાંતિ રાખી રાજ્ય આપાદ કરી રૈયતને સુખી રાખવાને મહેનત કરી. તોપણ પોતાના રાજ્યમાં હાનિ થાય, ને તાજાના રાજ્યોની પ્રગતિ પીડાય તો તેનો અંદો-અસ્ત રાખવાને તે બેદરકાર રહ્યો નહિ.

કાયર ને કુર્ગ ખાલસા થયા. ૧૭ અંગાણાની પૂર્વ આવેલા કાયરનો રાજા અપુત્ર મરી જવાથી ત્યાંની પ્રગતિ માગણીથી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સને ૧૮૩૫. કુર્ગના રાજા પોતાના સર્ગાવહા-લાંને મારી નાંખી તથા પ્રગતિ અત્યંત દુઃખી કરી ઉન્નતપણે વર્ત-વા લાગ્યો; તેથી બ્રિટિશ તેના ઉપર સૈન્ય મોકલી તેને હરાવ્યો ને કુર્ગની પ્રગતિ રાજાપુત્રીથી એ રાજ્ય પણ ખાલસા કર્યું. ૧૮૩૪.

મહીસુર ઉપર જમ્મી બેઠા. ૧૮. મહીસુરનું રાજ્ય લૉર્ડ વે-લેસ્લીએ હદર ને ટીપુના પ્રધાન પુર્ણિયાના વહીવટમાં ને અંગ્રેજ અધિકારીઓની દેખરેખ નાંચે મૂક્યું હતું. પણ ઉન્નત લાયક થયા પછી રાજ્યએ રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન લાધું ને પુર્ણિયાને કહાડી મૂક્યો; તેથી રાજ્યમાં અધિર ચાલોને મહીસુરમાં બળવો ઉઠ્યો. લૉર્ડ બ્રિટિશ લશ્કર મોકલી બળવા સમાવ્યો ને મહીસુરના રાજ્ય ઉપર જમ્મી બેસાડી ઇ. સ. ૧૮૩૨.

નાના નાના બળવા. ૧૯. અંગાણાના નૈઋત્ય કોણના કુંગ-રમાં કોલ વગેરે અનાય લોકો રહે છે, તેઓ બરાબર ખેતી કરતા નહોતા, તેથી ત્યાંના જમીનદારોએ પોતાની ઉપજ વધારવાને બહારના મહેનતુ લોકોને વસાવી તેમની જમીન લેઈ લીધી; તેથી એ લોકોએ સને ૧૮૩૬ માં બંડ કર્યું, પણ લૉર્ડ બ્રિટિશ એ બંડ સમાવી તેમની અરજ સાંભળી અંદોઅસ્ત કર્યો. ૨, સૈયદ અહમદ નામે પંજાબી મુસલમાને અંગાણામાં ૧૮૮૨ માં એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો હતો. એ ધર્મના લોકો તોફાન કરવા લાગ્યાથી હિંદુ જમીનદારોએ તેમનો હંડ કર્યો; તેથી ટીફીરની સરદારી નીચે તે

મણે ખંડ કર્યું. બેન્ટિક તે ખંડ સમાવ્યું. ૩. બેધપુરનો રાજા માનસિંગ ગાડો થવાથી પટાવતોએ એને ગાદીએથી ઉઠાડ્યો; તે ફરીને ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પટાવતો ઉપર વેર લેવા લાગ્યો, તેથી પટાવતો પોતાનું લશ્કર જમાવી બેધપુર ઉપર ચઢ્યા, ત્યારે માનસિંહે અંગ્રેજની સહાય માગી; તેથી તેઓ પાછા ગયા. વળી રાજાએ ગાંડાધર્તા કામ કરવા માંડ્યાં તે ગવર્નર જનરલને અપમાન આપ્યું, ત્યારે અંગ્રેજ સૈન્ય મોકલવાનો હુકમ થવાથી રાજા તાબે થયો. સન ૧૮૩૪.૪. બેપુરનો રાજા આગક હોવાથી તેની મા કારભાર કરતી હતી. તેણે વાણીઓ દીવાન રાખ્યો, તેથી પટાવતોએ ગુસ્સે થઈ એક રજપૂતને દીવાન નીમ્યો. રાણી તેના કામમાં આડે આવી કારભાર ચાલવા દેતી નહિ. તે વખતે અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ આક્ટરલોની હતો, તેણે વચ્ચે પડી વાણીઆને બોલાવ્યો. આગળ જતાં પટાવતો ટટો કરવા લાગ્યા. એ ટટો રેસીડેન્ટ મેટકાફે વચ્ચે પડી પતાવ્યો; તોપણ ખરેખરે સમાધાન તો આગળ જતાં રાજારાણી મરણ પામ્યાં ત્યારે થયું. પ. બોપાળની સિંકદર બેગમને તેના જમાઈ સાથે અગ્નિનાવ થયો. તેથી જમાઈએ ખંડ કર્યું. પણ તે હારીને નાઠો. પરંતુ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવ્યું. તેની દીકરીને ગાદીએ બેસાડી બેગમને જગીર આપી, એ નવી બેગમે હોશિયારીથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

ખર્ચમાં ઘટાડો. ૨૦ પાછલા ગવર્નર જનરલોના વખતમાં મોટી મોટી લઢાઈઓ ચાલી. રાજ્યમાં ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધી ગયું હતું, તેથી લાર્ડ બેન્ટિકે ખર્ચ કમી કરવાની યોજના કરી. સરકારી મોટા હોદ્દાના પગારદારોનો પગાર ઘટાડ્યો, કેટલાંક મોટા ખાતા ખંધ કર્યા, કેટલાંક અમલદારોને બે કામ સોંપી ખર્ચ ઘટાડ્યું, લશ્કરી અમલદારોને જાવણીમાં પણ પૂરું લાથ્યું મળતું તે અર્ધું મળે એવો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે વરસે દોઢ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ તેણે ઘટાડ્યું, તેમજ માળવાના અરીણ ઉપર જકાત નાખીને ઉપજ વધારવાનું એક નવું દ્વાર ઉઘાડ્યું.

સુધારા. ૨૧. ૧. વળી એણે ઇન્સાફ જલદી મળે એવો ન્યાય

ખાતામાં સુધારો કર્યો. જડજથી ઉતરતા દરજ્જાની સદર અમીન, મુનસફ વગેરેની કોર્ટો કાઢી, તે જગા દેશીઓને આપવાનું ઠરાવ્યું. ૨. તેમજ કોર્ટોમાં કારસી ભાષામાં કામ ચાલતું તે અટકાવી, સ્થાનિક દેશી બોલીમાં કામ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. ૩. દેશીઓને ફળવણી આપવા માટે સંસ્કૃત કાલેન્ડરે કદાડી હતી તે સાથે લૉર્ડ બેન્ટિન્ક દેશીઓને અંગ્રેજી ભાષાની ફળવણી આપી, તેની મારફત યુરોપની વિદ્વાન જ્ઞાન આપવાનો ઠરાવ કર્યો. તેથી અંગ્રેજી સ્કૂલો તથા વૈદ્યક શિખવાની પાઠશાળાઓ સ્થપાઈ. એણે સતી થવાનો ધારો બંધ કર્યો. ઓઢિયાના કુંધ લોકમાં નરમેધ કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો. વળી રજપૂતો ને તેમાં વિશેષે કરીને જડજ-માં દીકરીઓને દુધપીતી કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો.

હંગ લોકોનો બંદોબસ્ત. ૨૨. મધ્યહિંદમાં હંગ લોક રહેતા હતા; તે જત્રાણુઓને અને મુમાફગને હંગી મારી નાખતા ને તેમનું સર્વસ્વ લેતા હતા. તેઓ વેષ ખદલી મુસાફરો સાથે મળી જતા ને લાગ સાધી તેમને મારી નાખતા. આ નિર્દય વાત કમાન સ્વીમાનની મારફતે લૉર્ડ બેન્ટિન્કના જાણુવામાં આવ્યાથી તેણે તેજ કમાનને હંગ લોકની તપાસ કરવાનું કામ સોંપ્યું, તેણે સન ૧૮૩૦ થી તેમની શોધ કરવા માંડી ને ત્રણ ચાર વર્ષમાં તેમનો બંદોબસ્ત કર્યો. પછી એ હંગ લોકોને જબલપુરમાં તંજુ વણુવાનું કામ શીખવી ઉઘમે લગાડ્યા.

વિલાયત જવાનો રસ્તો. ૨૩. લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કના વખત પહેલાં યુરોપમાં જવાનો માર્ગ કેપ આવ ગુડ હોપને ફરીને હતો. એ રસ્તે ઇંગ્લાંડ પહોંચતાં ચાર પાંચ માસ થતા. લૉર્ડ બેન્ટિન્કના વખતમાં આગબોટથી મિસરને માર્ગે યુરોપ જવાનો માર્ગ નીકળ્યાથી એક માસમાં ઇંગ્લાંડ જવાય એવું થયું.

વાયવ્ય પ્રાંત. ૨૪. એણે વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમીનદારીની નવી ગોઠવણ કરી ત્રીસ વર્ષ માટે ગામવારીની રીત દાખલ કરી, તે હજુ ચાલે છે. વળી એ પ્રાંતોનો વહિવટ કરવાને વાયવ્ય પ્રાંતોનો એકનવો ઇલાકા કરી સરચાક્ષ મેટકાફને આપ્યો ગવર્નર ઠરાવ્યો. ૧૮૩૭.

સિંધ ને પંજાબ રૂપ. સન ૧૮૮૯-૧૦ માં હિંદ ઉપર ફ્રેંચ હુમલાની દહેશન હતી. હાલમાં તે લય મટીને રૂશ લોકના હુમલાનો ડર પેઠો. રૂશ લોકે મધ્ય એશિયામાં પોતાના રાજ્યનો વધારો કર્યો તથા તેઓ કાબુલમાં ખટપટ કરવા લાગ્યા, તેથી ગવર્નર જનરલે પંજાબમાં જઈ ત્યાંના શીખ રાજા રણજીતસિંહ સાથે મિત્રતા બાંધી. વળી મેજર પોટીન્જરને સિંધના અમીરો સાથે સંધિ કરવાને મોકલ્યો. સિંધુ નદીને માર્ગે વેપારીનાં વહાણો જવા દેવાની એ સંધિ હતી. એ સલાહ કરવાની અમીરોની ઇચ્છા નહોતી. પરંતુ અંગ્રજ એલચીના ઉપદેશથી તેમણે તે માન્ય કરી.

કંપનીનો નવો પટો. ૨૬. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીને વીસ વર્ષની સનંદ મળી હતી. મુદત સન ૧૮૩૩ માં પુરી થવાથી નવો પટો મળ્યો. એ સનંદ ૨૦ વર્ષની હતી. તેમાં કંપનીને વેપાર કરવાની બિલકુલ બંધી કરી, ચીનનો વેપાર પણ સર્વ પ્રજાને માટે ખુલ્લે મૂકી કંપનીને માત્ર હિંદનું રાજ્ય ચલાવવાની પરવાનગી મળી.

લૉર્ડ બેન્ટિનની વીઢાયગીરી. ૨૭. એ રીતે લૉર્ડ બેન્ટિન દેશીઓનો વહાલો થઈ, રાજ્યમાં શાંતિ કરી, કંપનમાં વધારો ને ખર્ચમાં ઘટાડો કરી સન ૧૮૩૫ માં તવલાયત ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

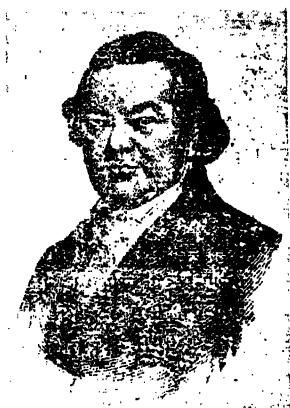
અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

સન ૧૮૩૫ થી સન ૧૮૪૪ સુધી.

૧. સર આર્લ્સ મેટકાફ ૨. લૉર્ડ આર્કલાંડ. ૩. સતારાના રાજાને પદબ્રષ્ટ કરવો ૪. કાબુલનું રાજ્ય. ૫ કોહિનુર. ૬ શાહસુજા ફરીને કાબુલ જીતે છે. ૭. રણજીતસિંહ પેશાવર જીતે છે. ૮. ઇનાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢે છે. ૯. કાબુલ ઉપર ચઢાઈનું કારણ ૧૦. સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધિ. ૧૧. ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ ૧૨. શાહસુજા કાબુલની બાદીએ બેસે છે. ૧૩. ખીલાત જી-

તથા, ૧૪. દોસ્તમહમદ શરણે થાય છે. ૧૫ કાબુલમાં બ-
ળવે. ૧૬. હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ. ૧૭. ચીન સાથે
લઢાઈ. ૧૮. લોડ અલનબરો. ૧૯. કાબુલની હારનો બદલો
વાગવે. ૨૦ સિંધ પ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૧. સિંધીઆના
રાજ્યનો બંદોબસ્ત. ૨૨. લોડ અલનબરોની વિદાયગિરી
સર ચાર્લ્સ મેટકાફ. ૧. બેન્ટિક વિલાયત ગયો, ત્યાર

વાચબ્ય પ્રતિનો ગવર્નર સર
ચાર્લ્સ મેટકાફ સર્વ વાતે બે-
ન્ટિકના અભિપ્રાયને અનુસર-
નાર હોવાથી ડિરેક્ટરોએ તેને
ગવર્નર જનરલ બનાવ્યો. તેણે
સન ૧૮૩૫ માં છાપખાનાને
છુટ આપી પોતાના વિચાર
દર્શાવવાની સ્વતંત્રતા બક્ષી.
એવામાં ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રધાનમં-
ડળ બદલાયાથી નવા મંડળે છા-
પખાનાને છુટ આપ્યાનું સર
મેટકાફનું કામ નાપસંદ કરી
તેની જગાએ લોડ આક્લાંડને
ગવર્નર જનરલ નીમીને મોક-
લ્યો, ઇ. સ. ૧૮૩૬

સર ચાર્લ્સ મેટકાફ.

લોડ આક્લાંડ ૨. લોડ આક્લાંડના વખતમાં ત્રણ બનાવ
બન્યા. ૧. સતારાના રાજાને પરબ્રહ્મ કરવો. ૨, અફઘાનિસ્તાન
સાથે યુદ્ધ. ૩. ચીન સાથે લઢાઈ.

સતારાના રાજાને પદબ્રહ્મ કરવો. ૩. સતારાનો રાજા
પ્રતાપસિંગ અંગ્રેજ સરકાર સામે બંડ કબ્જા તૈયારી કરતો જ-
ણાવાથી ગવર્નર જનરલે તેને પદબ્રહ્મ કરી તેની માત્રી તેના બાપ
આપાસાહેબને આપી તેને કાશીમાં કેદ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૬.

કાબુલનું રાજ્ય. ૪, અહમદશાહ અબદલીનું રાજ્ય બહુ
બેરાવર થયું ને તેના તાબામાં અફઘાનિસ્તાન સિવાય કાશ્મીર,

અદમ્ય, સિંધ ને હિરાતના મુલક આવ્યા. અદમ્યશાહનો વંશજ
 હમાનશાહ દિંદ ઉપર ચઢવાને આવ્યો હતો, એ વાત પાછળ
 આવી ગઈ છે. તે પછી શાહસુળ નામે કાબુલમાં રાજ્ય થયો, તેની
 પાસેથી તેના ભાઈ મદમદે પોતાના વજીર ફતેખાનની સલાયથી
 કાબુલનું રાજ્ય જીતી લીધું. તેથી શાહસુળ હિંદમાં નાસી આવી
 અંગ્રેજને આશ્રયે લુધીઆણામાં રહેવા લાગ્યો. આગળ કાબુલમાં
 ફતેખાનને મદમદે મરાવી નાખ્યાથી તેના વીશ ભાઈઓએ મ-
 હમદનું રાજ્ય જીતીને તેને કાઢી મુક્યો. તે હિરાત જઈ રાજ્ય
 કરવા લાગ્યો. ફતેખાનને અને તેના ભાઈઓએ કાબુલનું રાજ્ય
 વહેંચી લીધું; તેમાં કાબુલ ને ગીજની દોસ્તમદમદને ભાગે આવ્યાં.

કોહીનુર. ૫. આ પ્રખ્યાત હીરો દિલ્હીનું રાજ્ય પકાણેએ
 જીત્યું ત્યારે તેમના હાથમાં આવ્યો. તે પછી મોગલોના તાબામાં
 આવ્યો, ત્યારે મોગલ ખાનનો લુટીને નાદીરશાહ ધરાન ગયો
 ત્યારે એ હીરો ત્યાં ગયો. નાદીરના મરણ પછી તે હીરો અહ-
 મદશાહ અબદલી પોતાની સાથે કાબુલ લાવ્યો, તેના વંશજ શા-
 હસુળએ હિંદમાં આવ્યો. શાહસુળ પાસેથી પંજાબના શીખ રાજ
 રણજીતસિંગે લીધો પણ પંજાબ અંગ્રેજોએ જીત્યું ત્યારે તે અંગ્રેજોના
 હાથમાં આવ્યાથી હાલ તે ઇંગ્લાંડના રાજાના તાજમાં બિરાજે છે.

શાહસુળ ફરીને કાબુલ જીતે છે. ૬. શાહસુળએ સને
 ૧૮૩૩ માં રણજીતસિંગ સાથે સલાહ કરી; તેની મદદથી તે કાબુલ
 જીતવા આવ્યો. સિંધ કાબુલનું ખંડીઉં હતું, તેથી ત્યાંના અમીરો
 પાસેથી પાછલી ચઢેલી ખંડણીની તેણે માગણી કરી. અમીરોએ
 ત્રણ લાખ રૂપિયા આપી તેનું મન મનાવ્યું. શાહસુળ ત્યાંથી કંદહાર
 ઉપર ચઢ્યો ને તે જીત્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૪ પણ એજ સાલમાં દોસ્ત-
 મદમદે તેને હરાવીને કાઢી મુક્યો, તેથી તે ખીલાતના ખાન મહેરા-
 બખાનનો આશ્રય મેળવી લુધીઆણે પાછો આવ્યો. સન ૧૮૩૫.

રણજીતસિંગ પેશાવર જીતે છે. ૭. દોસ્તમદમદ કંદહાર
 પર ચઢ્યો, તે તકનો લાલ લાલ રણજીતસિંગે પેશાવર જીતી લીધું.
 દોસ્તમદમદ ૬૦ હજાર લશ્કર જમાવી પેશાવર પાછું લેવાને

આબેા. પણ તે હારીને પાછો ગયો. સન ૧૮૩૫, ફરીને સન ૧૮૩૭ માં પોતાના દીકરા અકબરખાનને સૈન્ય આપી પેશાવર જીતવાને મોકલ્યો. તેણે ત્યાં સરદારને હરાવી માર્યો, પણ રજુ-જીતસંગે તરતજ નવુ લશ્કર મોકલી અફઘાનોને મારા કાઢ્યા.

ધરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢે છે. ૮. સન ૧૮૩૭માં રશિયન લાકોની શિખામણુયા ધરાનના શાહ હિંદની કુચી હિરાત લેવા માટે લશ્કર મોકલ્યુ. તેમણે પાંચ માસ સુધી હિરાતને ઘેરા લાલ્યો. એવામાં મેજર પોટિન્જર મધ્ય એશિયામાં શોધ કરવા ગયો હતો, તે હિરાત આવી પહોંચ્યો. હિરાત ધરાનીઓના હાથમાં જશે તો રશિયાને હિંદ જીતવું સહેલું પડશે એવું તે માનતો તેથી સ્વમતથી સ્વરાજ્યના રક્ષણુાય તે સ્વદેશાભિમાનથી હિરાતના શાહમહમદ પાસે જઇને નોકર રહ્યા. તેણે હાશચારી, બહાદુરી, દલતા હીમત અને આગ્રહયાજ હિરાત બચાવ્યુ ને ધરાનાઓ થાકાને પાછા ગયા. ઇ, સ. ૧૮૩૮.

કાબુલ ઉપર ચઢાઇવું કારણુ. ૯. સન ૧૮૩૭ માં રશિયાએ એક એલચીને કાબુલના અમાર પાસ મોકલ્યા, દોસ્તમહમદ રશિયાના પક્ષમાં જશે તો રશિયા હિંદ ઉપર ફાવી જશે, એવા ડરથી અમીરને પોતાના પક્ષમાં લેવાને તના સાથે સંધિ કરવાને બર્ન્સ નામે અંગ્રેજી વકાલત કાબુલ મોકલ્યો. દોસ્તમહમદને તેણે કહ્યું કે જો તમે પેશાવર પાછું અપાવો તો રશિયાની કે કોઇની દરકાર નહિ કરતાં હું તમારો સાચો મિત્ર થવા રાજી છું, પણ ગવર્નર જનરલથી તેમ બન તેમ નહાવુ; તેથી બર્ન્સ પાછો આબેા. ને દોસ્તે રશિયા સાથે દોસ્તી કરી. જોડે આકલાડે મેકના દનને પંજાબ મોકલા રજુજીતસંગ સાથે મળીને શાહસુબાને કાબુલની ગાદીએ બસાડવાને ત્રિપુટી સંધા કરી. સન ૧૮૩૮. એ રીતે શાહસુબાના મદદે જવાને એક લશ્કર બંગાળથી ને એક મુંબઇથી રવાના કરવાને હુકમ થયો.

સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધિ. ૧૦. શાહસુબાએ સને ૧૮૩૭માં સિંધના અમીરો પાસેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા લેધ

પાછલી ખંડણીનું રાજી નામું આપ્યું હતું; તોપણ તેણે પાછલી રૂપ લાખ રૂપિયાની ખંડણી આપવાની ફરિયાદ માગણી કરી તથા અમીરો સાથે નવી સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે અમીરોએ અંગ્રેજનું ઉપરોપણું કબુલ કરવું, ને ૪ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલ ત્રણ લાખ રૂપિયા દર સાલ આપવા. આ નવી સંધિ કરવાને અમીરો રાજી નહોતા. પણ મુંબઈનું લશ્કર લઈ મી. કીન કરાચી આવ્યો, ને તે જીતીને હૈદરાબાદ ઉપર ચઢ્યો; ત્યારે અમીરોએ સંધિ ઉપર સહી કરી.

ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. મુંબઈ અને ખંડાણાનું લશ્કર શીકારપુર આગળ એકઠું થઈ ખોલનઘાટમાં પેહુ, ત્યાં ઘાસ પાણી વગર ઉંટ અને ભારતરદારી મનવરો મરવા માંડ્યાં, ખોરાક પાછળ રહ્યો હતો તે બધી લૂટારા લુંટવા લાગ્યા, તેથી લશ્કરને હેરાનગતી ભોગવવી પડી, એ સર્વોંના ખંદાગસ્ત કરવાને ખીલાતના ખાન મહેરાબખાન સાથે સંધિ કરવા સારું બન્યું ને મોકલ્યો, એ સંધિમાં એવું ક્યું કે મહેરાબખાને ખોરાક પૂરો પાડવો. તથા હવે પછી આવતી ખોરાકી સલામત પહોંચાડવી.

શાહસુજ કાબુલની ગાદીએ બેસે છે. ૧૨. અંગ્રેજ સૈન્યે ૧૮૩૯ માં કંદહાર જીતી ગીજની લીધું, ને ત્યાંથી તે કાબુલ ઉપર ચઢ્યું. ખંધરનં માગે શાહસુજનો દીકરો તૈમુર તથા શીખ લશ્કર પણ આવી પહોંચ્યું. દોસ્તમહમદ નાશી ગયો ને સન ૧૮૩૯ માં શાહસુજ કાબુલની ગાદીએ બેઠો. કાબુલ કંદહાર ગીજની ને જલાલાબાદ વગેરે રથગ શાહના રક્ષણાર્થે ૧૦ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી બાકાનું લશ્કર હિંદમાં આવ્યું.

ખીલાત છૂટ્યું. ૧૩. મુંબઈનું લશ્કર પાછું લઈ જનાર જનરલ વિલ્ટશાયરને હુકમ કર્યો હતો કે ખીલાતના મહેરાબખાને ખોરાકી બરાબર પહોંચાડી નહિ તથા બધી લૂટારાને અટકાવ્યા નહિ, માટે પાછા વળતાં તેને સજા કરવી. તેથી તેના ઉપર અંગ્રેજ સૈન્ય ચઢ્યું. ને સન ૧૮૩૯ માં મહેરાબખાનને મારી ખીલાત લીધું. ખીલાતની ગાદી મહેરાબખા એક સગાને આપી તેના રાજ્યમાંથી ત્રણ ફજૂપ માત્રો શાહસુજના રાજ્યમાં બેઠી દીધા.

દોસ્તમહમદ શરણુ થાય છં. ૧૪. અંગ્રેજ લશ્કરે કાબુલ છ-
ત્યું ત્યારે દોસ્તે ઉત-
રમાં નાશી ને લશ્કર
જમાવ્યું. સર રાખર્ટ
સેલ તેની પાછળ પડ-
યો. તેમની પરવાન
આગળ સન ૧૮૪૦
માં લડાઈ થઈ, તેમાં
દોસ્તમહમદ જીત્યો, તે
પછી તેને કાબુલ છોડ-
વાની આજ્ઞા નહીં પડ
વાથી તે અંગ્રેજને શ-
રણુ આપ્યો. દોસ્તને બે
લાખ રૂપિયાનું વર્ષા-
સન આપી તેના કુટુંબ

દોસ્તમહમદ

સાથે કલકતે મોકલ્યો.
છં. સ. ૧૮૪૦.

કાબુલમાં બળવો. ૧૫
અફઘાનલોકોને પોતાનો
દેશ ફિરંગીઓની સત્તામાં
રહે તે પસંદ પડતું નહોતું
તેથી સન ૧૮૪૧માં તેમણે
બંડ કરવા માંડ્યા. પ્રથમ
ગીલગીલ લોકો બળવો
કરી સરરાખર્ટ સેલને જ-
લાલાખાન જતાં હેરાન ક-
ર્યો. પછી કાબુલમાં બળ-
વો થયો. તેનો આગેવાન
દોસ્તમહમદનો દીકરો અ-

અકબરખાન.

કબરખાન હતો; તેણે દગાથી મેકનાટન તથા બર્ન્સ વગેરેને માર્યા.

અંગ્રેજ સૈન્ય ગલરાયું. સેનાપતિ એલફ્રિન્સ્ટન ઘરેલું ને ખારિક સમય માટે અંચાગ્ય હતો. હેન્રી અમેજના નામ સરના પમાડનારી સરતઃકરી હિંદમાં પાછા જવાનું કબુલ કયું. એલફ્રિન્સ્ટન, લડી મકનાટન, લડી સેલ, વગરને બાહુ ધરા આપી સૈન્ય આગળ ચાલ્યું. પદર હજારમાંથી માત્ર ડાકટર આઈડાન એકલાજ જવાલાબાદ જઈ પહોંચ્યો. માટીનું સૈન્ય થરફૂ ભૂમ, થાક ને દુરમનના મારથી મરણ પામ્યું. જવાલાબાદમાં સરરાખટ સત્ત, ન કંદહારમાં જનરલ નાટ બહાદુરીયા પાતાનો બચાવ કરી રહ્યા, બંડખોરોએ શાહસુખન મારી નાખ્યો. સન ૧૮૪૧.

હારના બદલો લેવાનો ઠરાવ ૧૬. કાબુલની હારના બદલો વાળવાનો ઠરાવ ગવર્નર જનરલ કરીને ખજરન માર્ગે જનરલ પો-લાકનો અને બોલનન માર્ગે જનરલ ઇંગ્લાડન જનાનો હુકમ કર્યો. જનવારી ૧૮૪૨. પણ આકલાડ સાહુજના એ કામયા ઇંગ્લાડના અધિકારીઓ નાખુશ થયાથી તેમણે અલનગરા સાહુજને તેમની જગાએ ગવર્નર જનરલ ઠરાના મોકલ્યા; તેથી સને ૧૮૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં તે હિંદમાં આવ્યો.

ચીન સાથે લઠાઇ. ૧૭. લૉર્ડ આકલાડના સમયમાં ચીન સાથે લઠાઇ થઇ. ચીનમાં હિંદનું અશીષુ જતું, તે ખાઇને ત્યાંના લોક પાયમાલ થતા, તે બેઠે ચીનના પાદશાહે પોતાના દેશમાં અશીષુ લાવવાની મના કરી; તોપણ હિંદુ વેપારીઓ તે ચારીથી લાવવા લાગ્યા. કંતાનના સુખાએ એ ચારીના માલની તપાસ કરાવી તેનો નાશ કરાવ્યો; તેથી વેપારીઓને નુકસાન થયું. તેનો બદલો લેવાને તેમણે અંગ્રેજ સરકારના મદદ માગી, તેથી લૉર્ડ આકલાડે હિંદમાંથી જનરલ ગાફની સરદારી નીચે લશ્કર મોકલ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૦, તેણે ચીનના શાહને હરાવી સધિ કરવાની જરૂર પાડી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે ચીનના શાહે “ હાંગકાંગ અંગ્રે-

* કાબુલ, કંદહાર, ગીજનીને જલાલાબાદ ખાલી કરી જવું, હોસ્ત-મહમદને છુટા કરવા, શાહસુખ લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લઈ કાબુલમાં રહે, કિંવા હિંદમાં બચ. ને તેના બદલામાં અકબરખાંએ ખોરાકી ને ગાંઠાં આપી અંગ્રેજ લશ્કરને હિંદમાં વગર હરકતે જવા દેવું.

જેને આપવો ને ચીનનાં ચાર, બંદરોમાં વેપાર કરવાની રજા આપવી." સન ૧૮૪૨.

લોડ અલનખરો. ૧૮. એલનખરોના વખતમાં ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. કાશુલની હારનો બદલો વાળવો. ૨. સિંધ જીતવું. ૩. ગ્વાલિયરના રાજ્યનો બંદોબસ્ત.

કાશુલની હારનો બદલો વાળવો. ૧૯, ખાલખરને માર્ગે પોલોકને, અને બોલનને માર્ગે ઇંગ્રાંડને લશ્કર તથા ખોરાકી આપીને અફઘાનીસ્તાન ઉપર મોકલ્યા. પોલોકે જલાલખાદ જઈ સર રોબર્ટ સેલના લશ્કર સાથે મળી કાશુલ ઉપર ચઢાઈ કરી. જનરલ ઇંગ્લાંડ કંદહાર પહોંચ્યો, એટલે નાટું લશ્કર ગીજની પર ચઢ્યું; અને તે જીતી કાશુલ લણી ચાલ્યું. અને તરફથી લશ્કર આવતું સાંભળી અફઘરખાન નાશી ગયો, ને અંગ્રેજ ફેદીઓને તુર્કસ્તાન લણી મોકલી દીધાં. જેના કબજામાં એ ફેદીઓ હતા તેણે લાંચ લઈ તને અંગ્રેજ લશ્કરને સોંપ્યા. અંગ્રેજ લશ્કરે કાશુલના બજારનો નાશ કર્યો. શહેર હાંટ્યું ને તેને આગ લગાડી પોતાની હારનો બદલો લીધો. પછી તેઓ સર્વે હિંદમાં આવ્યા ને દોસ્તમહમદને છુટો કરી કાશુલ મોકલ્યો.

સિંધ પ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૦ સિંધ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું હતું, ને તેમાં જુદા જુદા અમીરો રાજ્ય કરતા હતા. ઉપલા સિંધમાં ખેરપુરનો અમીર મીરઝસ્તમ મુખ્ય હતો. તે સિવાય મીરજપુર, હૈદરાખાદ ને તેમનાં પેટામાં ઘણા અમીરો સ્વતંત્ર હતા, ને તે દરેક સાથે ૧૮૩૬ માં જુદી જુદી સંધિ થઈ હતી. સન ૧૮૪૨ માં સિંધના અંગ્રેજ અમલદારોએ એકની બૂલના જવાબદાર સંઘળા અમીરોને ગજુવાનો કરાવ કર્યો. ત્યાંના અંગ્રેજ અધિકારી આહિટરામે તેમાંના એ કે ત્રણ અમીર ઉપર કાશુલની હાર પછી અંગ્રેજ સામી દુશ્મનાવટ ધરાવે છે એવું તહોમત મુક્યું. ગવર્નર જનરલે સર ચાલ્સ નેપિયર નામે યોદ્ધાને તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. તે ઇંગ્લાંડથી નવો આવેલો હતો. તેને હુકમ કર્યો કે ઉપલા તહોમત બાબત તપાસ કરવી, પણ

આતરી થયા સિવાય તેમની વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ પગલું ભરવું નહિ. પરંતુ આ દેશના લોકની ખટપટથી, રીતભાતથી ને ભાષાથી અજાણ્યા નેપિયરે ત્રણે અમીર ઉપર તહોમત સાગીત ગણી તેમની વિરૂદ્ધ પગલું લેયું, તથા તેમના મુલ નો ભાગ જમ કરીને તેમને મળવાને બોલાવ્યા. તેઓ ડરીને નાસી ગયા ને હૈદરાબાદમાં આ-ઉટરામ નવી સંધ કરવામાં રાગાયો હતો તેના પસે ગયા. તેમણે તેને કહ્યું કે અમારા ઉપરનું તહોમત ખાતું છે. આઉટરામે નવી સંધિ ઉપર સહી કરવાને કહ્યું, તેમાં તેમની ટકશાળ બંધ પાડવાનું, લશ્કરના ખર્ચ બદલ મુલક આપવાનું ને એકના બદલ સમજાને જવાબદાર રહેવાનું હતું. આ શરતો અમીરોને પાંદ નહોતી. તેમણે કહ્યું કે અમારો અંગ્રેજ સામે થવાનો ઇરાદો નથી, અમે ગુન્હો કર્યો નથી ને કરવાની અમારી તાકાત નથી, છતાં વગર કારણે અમને આ નવી સંધિ ઉપર સહી કરવાને શા માટે ફરજ પાડો છો? છેવટે આઉટરામના આગ્રહથી તેમણે સહી કરી. પછી તેમણે કહ્યું કે હૈદરાબાદમાં બહુચીઓ હથિયારબંધ એકઠા થયા છે, તે કોઇના કબજામાં નથી, માટે તમે સલામત જગાએ જાઓ, નહિ તો તેમના કામના જવાબદાર અમે રહીશું નહિ, પરંતુ તેમની માગણી ઉપર તેણે લક્ષ આપ્યું નહિ. સંધિ ઉપર સહી થયા પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસે પેલા બહુચીઓએ આઉટરામ ઉપર હુમલો કર્યો. તેથી આઉટરામ નારીને નોંપવરના લશ્કરમાં જઈ મળ્યો. સન ૧૮૪૩ માં મીઆની આગળ ને હૈદરાબાદ આગળ બહુચીઓ હાર્યા. તેથી એ પ્રાંત તેજ સાલમાં ખાલસા કરવામાં આવ્યો, ખેરપુરનો અમીર અલીમુરદ જે તેના ભાઈ ફત્તમ અને ખાજ અમીરોના નાશનું મૂળ હતો, તેનોજ મુલક માત્ર રહ્યો. ભાવલ-પુરનો નવાબ જે અગાઉથી અંગ્રેજ પક્ષમાં હતો, તેને અમીરોના મુલકમાંથી થોડો ભાગ આપીને નવાજ્યો.

સિંધીઆના રાજ્યનો ખ હાબસત ૨૧ દોલતરાવ સિંધીઆ સન ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યાથી તેની સાએ જનકાજીને દત્તક લીધો હતો, તે સન ૧૮૪૩ માં મરણ પામ્યો. જનકાજીની સ્ત્રીએ

જીઆજીરાવને દત્તક લીધો. તે આઠ વર્ષનો હોવાથી જનકાજીનો મામે કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ દાદા ખાસજીવાળાએ રાણીને કમળે લઈ મામાને કાઢી મૂકી કારભાર પોતાના હાથ-ની લીધો. દાદા અંગ્રેજની વિરૂદ્ધ પક્ષનો હતો; તેણે સિંધીઆના કવાયતી લશ્કરને કમળે લીધું. ગવર્નર જનરલે દાદાને કાઢી મૂકવાને લખ્યું. એ કાગળ દાદાએ રાણીને બતાવ્યોજ નહિ. રાણીએ દાદાને કાઢી મૂકવા કબુલ કર્યું, ત્યારે રાણીના ત્રણ ઉમરાવો ગવર્નર જનરલ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે રાણી ને રાજ આપની મુલાકાતે આવે છે, તે આવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ લશ્કર અમારા રાજ્યમાં આવતું અટકાવો; આપ કહેશો તે પ્રમાણે કરવાને અમે તૈયાર છીએ. પણ એ વાત નહિ માનતા ગવર્નર જનરલે લશ્કરની કુચ જારી રાખી. સિંધીઆનું લશ્કર શેહેર બહાર અંગ્રેજને અટકાવવા આશુ' ને વગર સરદારે મહારાજપુર ને પંનીઆર આગળ બહા-દુરીથી લઢ્યું પણ તે હાર્યાથી ગવર્નર જનરલે જ્વાલિયર આવી સિંધીઆ સાથે નવી સંધિ કરી. તેનું ૪૦ હજાર લશ્કર હતું તે ધટાડી ૯ હજાર કર્યું. જ્વાલીઅરમાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખી તેનું ખર્ચ સિંધીઆ આપે એવું ઠરાવ્યું. અને રાણીને ત્રણ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ૧૮૪૬.

લૉર્ડ એલનબરોની વિદાયગીરિ. ૨૨. સિંધ ને ગ્વાલિયરની લઢાઇએ ઇંગ્લાંડમાં પરંદ પડી નહિ, ને તેથી લૉર્ડ એલનબરોને વિદાયત પાછો ખેંચાવી લીધો, ને તેની જગાએ લૉર્ડ હાર્ડિંગને ગવર્નર જનરલ ઠરાવીને મોકલ્યો, સન ૧૮૪૪ લૉર્ડ એલનબરોના વખતમાં સન ૧૮૪૩ માં ગવર્નર જનરલની કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના મી. બર્ડ નામે મેમ્બરે સિંધમાં ગુલામનો ધંધો કરવાની બંધીના કાયદાનો ખરડો કર્યો; તે ગવર્નર જનરલે મંજૂર કરી એ વેપાર અટકાવ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

શીખ રાજ્ય.

૧ રણજીતસિંગ. ૨. રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને ક્વા-
યત શીખવે છે. ૩. રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૪.
શીખ લશ્કર યૂરોપિયન ક્વાયત શાખે. ૫. વાહબીપંથ
૬. રણજીતસિંગ પેશાવર છોડે છે. ૭. રણજીતસિંગના રા-
જ્યનો મધ્યાહ્ન ૮. રણજીતસિંગનું ભાવબ્ય. ૯. રણજીતની
રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૦. શીખરાજ્યમાં કુસપ. ૧૧. સૈન્ય રાજ્ય
૧૨. શીખ સાથે ૧૩. શીખ સરદારોનો બળવો.
૧૪ શીખ સાથે બીજી યુદ્ધ. ૧૫. મુસતાન છત્તવું. ૧૬.
બળવાનો અંત. ૧૭. શીખ રાજ્યના આખર.

રણજીતસિંગ. ૧. બંધુના મુઆ પછી પણ શીખ લોકોનો
લાઝાક જુસ્સો નરમ પડ્યો હતો. એ લોકોનું પ્રયત્ન પંજાબમાં
વધારે હતું. એ પંથ માનનાર નાના નાના જગીરદારો પંજાબમાં
વધારે હતા, તેમાંના માનસિંગ નામે સરદારન રણજીતસિંગ નામે
પુત્ર થયો. આપાના મરણથી આર વર્ષના બાળવયે રણજીતસિંગ ગા-
દીએ બેઠો. સન ૧૭૯૨. બાળપણમાં બળીઆ નિકળ્યાથી એની
આંખ ગંધ હતી. હૈદર કે શિવાજીની માફક એ પણ કોઇ વિદ્યા
શિખ્યો નહોતો; છતાં એ એના જેવા રાજ્યસ્થાપક શુણ્ણ એ-
નામાં હતા. તે વખતે પંજાબ કાબુલના દુરાન રાજાના તાબામાં
હતું. જ્યારે કાબુલના ઝમાનશાહ હિંદ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે
રણજીતસિંગે તેને સહાય કરી. તેના બદલામાં શાહ તેને લાહોર
ઇનામમાં આપ્યું. ને પાતાની તરફથી તેને પંજાબનો સુબો ઠરા-
વ્યો. સન ૧૮૦૧, તે પછી કાબુલમાં દુરાની ભાઇઓ માંદોમાંદો
લડીને નાજા થયા ત્યારે રણજીતસિંગ સ્વતંત્ર થયો. શીખલોક બહા-
દુર ને લઢવૈયા છે, તેમનું મન મેળવી લઇ તેણે સતલજ સુધીનો
મુલક જીતીને તાબે કર્યો. સતલજ ન જમના નદીની વચ્ચે સરહિંદ
પ્રાંત છે, તેમાંનાના નાના શીખ સરદારો રાજ્ય કરતા હતા. રણ-

જીતસિંગે તેમના ઉપર ઉપરીપણાનો દાવો કર્યાથી તેમણે અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ તેમની સાથે સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા. તેથી રણજીતસિંગે તે તરફ આગળ વધતો અટક્યો.

રણજીતસિંગે શીખ લશ્કરને ક્વાયત શિખવે છે. ૨. સન

૧૮૦૯ માં મેટકાફે રણ-

જીતસિંગ સાથે સંધિ કરવાને લાહોર આવ્યો, ત્યારે તેના લશ્કરની ટુકડીની ક્વાયત બેઠે રણજીતસિંગ ચક્રિત થયો ને તેણે પોતાના લશ્કરને ક્વાયત શિખવવાનું ધાવે. પ્રથમ તેના લશ્કરે પોતાની જુની રીત છોડી ક્વાયત શિખવાને આનાકાની કરવા માંડી; પણ રણજીતસિંગે તેમને પગાર વધારવાની લાલચ આપીને, તેમની

ક્વાયત ઉપર પ્યાત આ-

રણજીતસિંગ.

પીને તથા પોતે ક્વાયત કરતા માંડીને લશ્કરીએને ક્વાયત ઉપર પ્યાત આપતા કર્યા. એ રીતે નિરંતર પ્યાત આપવાથી એનું લશ્કર ક્વાયતી ખન્યું, તથા તેનું તોપખાનું તથા બીજા બંધ થયું.

રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૩. સન ૧૮૦૯ સુધીમાં એણે સવના શીખ સરદારોને તાબામાં આણી પોતાનું રાજ્ય ફેલાવવા માંડ્યું. તે સમયે મુલતાન કાશ્મીરના અમીરના તાબામાં હતું. તેના ઉપર ચઢાઈ કરીને બે લાખ ફિરંગી ખર્ચી લીધી. સન ૧૮૧૦. સન ૧૮૧૩ માં એણે કાશ્મીરના વજીર ફતેહખાન સાથે સંધિ કરીને કાશ્મીર જીતવાનો દાવ કર્યો; પણ વજીર એકલાએ તે જીત્યાથી રણજીતને તેમાં ભાગ મળ્યો નહિ, તેથી તેણે

અહમદનો કિલ્લો ને તેની પાસેનો મુલક ફતેખાનને હરાવીને લીધો; અને સિંધુ સુધી પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. કાબુલનો સાહ-સુખ એને આશ્રયે આવી રહ્યાથી તેની પાસેથી રણજીતે કાઢિતુર પડાવી લીધો. તેથી શાહ અંબ્રજને આશ્રયે લુધીઆલામાં આવી રહ્યો. સન ૧૮૧૮ માં કાબુલના અમીર મહમદના દોકરા કામરાને ફતેહખાન વજરને મારી નાખ્યાથી તેના વીશ ભાઇઓએ મહમદને હિરાત નસાડી મૂકી અફઘાનીસ્તાનનો કબજો લીધો. એ ગ-રખડનો ભાગ લઈ રણજીતે સન ૧૮૧૮ માં મુલતાન ને ૧૮૧૯ માં કાશ્મીર જીતી લીધાં, તથા સન ૧૮૨૧ સુધીમાં સુલેમાન ને સિંધુ નદીની વચ્ચેની સિંધ સુધીની પટ્ટી જીતી લીધી.

શીખ લશ્કર યુરોપિયન કવાયત શીખે છે. ૪. સન ૧૮૨૨ માં નેપોલિયન બોનાપાર્ટના સરદાર કર્નલ એલાડ અને વેનચુરા તેના લશ્કરમાં નોકર રહ્યા. તેમણે તથા તે પછી જનરલ ક્રાઈ ને આવીટેઆઇલે શીખ લશ્કરને યુરોપિયન લઢાઇની કવાયત તથા કળા શિખવી, તેથી એનું લશ્કર ને તોપખાનું હિંદમાં સર્વ દેશી રાજ્યો કરતાં ચઢીઆતું થયું.

વાહબી પંથ. ૫. અમીરખાંન પિંઢારાના લશ્કરમાં સૈયદ અહમદ નામે એક નાનો સરદાર હતો, તેણે અમીરખાનનું લશ્કર વેરાયા પછી એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો. તેને વાહબી પંથ કહે છે. અહમદ સને ૧૮૨૨ માં બંગાળમાં ગયો. ત્યાં એના ધણ શિષ્ય થયા. એ અહમદે સન ૧૮૨૭ માં બળવો કરીને પેશાવર ઉપર હુલ્લો કર્યો. પણ તે હાર્યો ફરીથી સન ૧૮૩૦ માં હલ્લો કરીને તેણે પેશાવર જીત્યું, પણ તે ફરીને હાર્યો ને કાશ્મીરમાં નાશી ગયો. ત્યાં એનો શિષ્ય દીટુમીર હતો. તેણે બંગાળમાં જઇને બળવો કર્યો; એ વાત પાછળ આવી ગર્મ છે. દીટુના બળવાની પુર્વે અહમદને રણજીતના લશ્કરે મારી નાખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૧

રણજીત પેશાવર જીતે છે. ૬. સન ૧૮૨૩ માં રણજીતે પેશાવર ઉપર ચઢાઇ કરી, પણ નોશીરા આગળ એનું લશ્કર હાર્યાથી વધારે લશ્કર ભાવીને એણે પેશાવર જીત્યું ને હસ્તમદમદના

ભાષા ચારમહમદને ખંડણી આપવાની શરતે પાછું સોંપ્યું. આગળ જતાં જ્યારે દોસ્તમહમદ શાહસુલ્ત પાસેથી પાછળ કબ્જા પ્રમાણે ફંદદાર પાછું લેવાને ગયો, ત્યારે રણજીતે પેશાવર ઉપર હક્કો કરીને જીતી લીધું ને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી જનરલ આવીટ્યા. ધક્કાને ત્યાંના સખો ઠરાવ્યો. એ પ્રમાણે રણજીતસિંગે પરદેશીઓનો વિશ્વાસ કરી પોતાના લશ્કરના જનરલ બનાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પોતાના રાજ્યમાં સુબેદાર ઠરાવ્યા. દોસ્તમહમદ પેશાવર જીતવાને આવ્યો પણ હારીને પાછો ગયો ઇ. સ. ૧૮૩૫.

રણજીતના રાજ્યનો મધ્યાહ્ન. ૧૭. સન ૧૮૩૫ સુધીમાં રણજીતસિંગે એક નાની કુકગતમાંથી તાતારથી સિંધ સુધી ને સતલજથી સુલેમાન સુધીન વિસ્તીર્ણ રાજ્ય બનાવ્યું. એના રાજ્યની ઉપજ અઢી કરોડ રૂપિયા ને લશ્કર એક લાખ માણસનું હતું. એના રાજ્યની પૂર્વ હદ ઉપર અંગ્રેજી ને તેમના મિત્રોનો મુલક હતો, ને સન ૧૮૦૬ ની ગંધિ પ્રમાણે એ મુલક ઉપર તલપ-મારવાની મના હતી; તેથી એના સરદારોનો આગ્રહ છતાં એણે મરતા સુધી તે તરફ દૃષ્ટિ કરી નહિ દક્ષિણ તરફ મિંધ જીતવાની એને ઇચ્છા હતી, પણ અંગ્રેજો વચ્ચે પાવાથી એ વાત એણે બંધ રાખી. પશ્ચિમ તરફ ખેમગઢમાં જવાની એના લશ્કરની મરજી નહોતી, તેથી હવે એના રાજ્યની દર આવી રહી. સન ૧૮૩૬ માં રણજીતસિંગ મરણ પામ્યો; ત્યારે એના ખજાનામાં બાર કરોડ રૂપિયા સિલક હતી.

રણજીતસિંગને ભવિષ્ય. ૮. એણે પોતાના એક સગદારના પુત્રને અંગ્રેજી ભણવા મોકલ્યો હતો. તે આવ્યો ત્યારે હિંદનો નકશો પથગલીને લાદોગર્ન ગળ્ય બતાવવા પ્રત્યં. તે પછી એણે પછયું કે દિમાલયથી લંધા સુધી આ લાલ લીંગની દર શાની છે? છોકરે કહ્યું કે એનો અંગ્રેજી રાજ્યની દર છે. એ સાંભળી એણે નકશાને લાત મારી કહ્યું કે "આ બધો લાલ થમ જશે." મતલબ કે આખું હિંદ અંગ્રેજી થશે. તે પછી દશ બાર વર્ષમાં તે એનું રાજ્ય અંગ્રેજીમાં જોડાયું.

રણજીતની રાજ્યપદ્ધતિ. ૯. રણજીતસિંગ ભણેલો નહોતો, તથાપિ એના કારભારીઓ કાગળપત્રો લાવે તે સંભળી તે ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપતો. એણે જાતમહેનતથી મુલકો જીત્યા ને જય મેળવ્યા, તો પણ તે લખાણમાં ને બોલવામાં પોતાને શીખ સમાજના મુખી તરીકે ગણતો; રાજ્ય તરીકે નહિ. શીખ સમાજને “ખાલસા” કહેતા ને એનું લશ્કર ખાલસાનું લશ્કર કહેવાતું, ને ‘ખાલસાનો જય’ એમ બોલતા એથી સરદાર, સીપાઇ ને લોક એની સાથે પૂજ્યભાવથી વળગી રહેતા. સધળા વિજયો ને પરાક્રમે પરમેશ્વરને નામે શુરુ ગોવિંદની ખાતર અને ખાલસાની કીર્તિની ખાતર હતા. એમ સમજાવી એણે સર્વનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. તે સન ૧૮૩૯ માં ૫૯ વર્ષની ઉંમરે ૪૭ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. અંગ્રેજો એને પંજાબનો સિંહ કહેતા.

શીખ રાજ્યમાં કુસંપ. ૧૦. રણજીત પછી તેનો પુત્ર કરકસિંગ રાજ્ય કરવા લાગ્યો, પણ રાજ્યની ખરી સત્તા કરકસિંહના પુત્ર નાઓનિહાલસિંગના હાથમાં હતી ને તેનો કારભાર જામુલાઇ ઓમાનો ખ્યાનસિંગ કરતો હતો. રણજીતસિંગના સમયમાં ગુલાબસિંગ નામે રજપૂત તેના પાયદળ લશ્કરમાં હતો; તેની હોંશીયારીથી તે આગળ જતાં સરદાર થયો. રણજીતે તેને જામુની જાગીર આપી હતી. એ તણુ લાઈ હતા, તેમાં ગુલાબસિંગ મોટો હતો. સન ૧૮૪૦ માં કરકસિંગ મરણ પામ્યો ને તેજ દિવસે તેનો પુત્ર નાઓનિહાલ પણ મુઓ, તેથી રણજીતનો કુંવર શેરસિંગ ગાદીએ બેઠો, ને ખ્યાનસિંગ કારભારી થયો. એવામાં ગુલાબસિંગે ચીનાઇ તીબેટ જીતવાનો વિચાર કર્યો, પણ અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડી લાસા દરબાર સાથે મંધિ કરાવી. આગળ પંજાબ દરબારમાં ખટપટ ચાલી, તેમાં શેરસિંગ ને ખ્યાનસિંગ મરાયા; તેથી રણજીતનો પાંચ વર્ષનો કુંવર દુલિપસિંગ ગાદીએ બેઠો. તેનો કારભાર તેનો મામે જીવાહિરસિંગ તથા લાલાસંગ નામે બાહ્ય કરવા લાગ્યા.

સૈન્ય રાજ્ય ૧૧. હવે રાજ્યની સધળી સત્તા સૈન્યના હાથમાં આવી. તેઓ ચાહે તેને ઉઠાડે ને ચાહે તેને બેસાડે, એનું થયું.

તેમણે ગુલાબસિંગને નમાવી ૬૮ લાખ ને મુલતાનના સુબા મૂળ-
રાજને નમાવી ૧૮ લાખ રૂપિયા લીધા; તથા જવાહિરસિંગને
મારી નાખ્યો; તેથી લાલસિંગ દીવાન ને તેજસિંગ સેનાપતિ
થયો. જનરલ ઠાટ નાસી ગયો ને જનરલ આર્ટીયુર્લ જલા-
લાબાદ જતો રહ્યો. દુલિપસિંગની મા, લાલસિંગ ને તેજસિંગ
પણ પોતાની સલામતી માટે લશ્કરથી ડરવા લાગ્યાં. તેઓ લશ્ક-
રના હાથમાં રમકડા જેવાં થયાં.

શીખ સાથે ૧૬૫ યુદ્ધ. ૧૨. શીખ રાજ્યની આવી આ રથર
હાલત જોઈને ગવર્નર જનરલે પોતાના રાજ્યની સલામતી માટે
સતલજની પૂર્વે શીરોજપુરની આસપાસ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવેલું
હતું, લાહોરના લશ્કરને કાંઈ કામ ન હોવાથી તે બેકેદ થયું, તેથી
કારભારીઓ ડરવા લાગ્યા, ને તેઓ લશ્કરનો નાશ થએલો ઇ-
ચ્છવા લાગ્યા. અંગ્રેજ સિવાય તેમનો દોર નરમ પાડે તેવું કોઈ
ન હોવાથી છેવટે તેમણે પોતાના લશ્કરને સતલજની પૂર્વના મુલક
ઉપર હલો કરવાને મોકલ્યું; તેથી ૬૦ હજાર શીખ લશ્કર જળરા
તોપખાના સાથે સતલજ ઓગંગી આ પાર આવ્યું. શીરોજપુરમાં
૧૦ હજાર લશ્કર હતું, પણ લાલસિંગે ને તેજસિંગે લઢાઈ ન કર-
તાં આગળ ચાલી શીરોજ શહેર આગળ છાવણી નાંખી. સન ૧૮૪૫.
શીરોજપુરના લશ્કર ઉપર શીખ લશ્કરે હલો કર્યો હોત તો તેનો
નાશ કરી શક્યા હોત, પણ શીખ સરદારો શીખ લશ્કરની જીતથી
ડરતા હતા, તેથી તેમની જીત કરતા તેમનો નાશ વધારે
ઇચ્છતા હતા. એવામાં કમાન્ડર ઇન ચીફ ગાફ તથા ગવર્નર જ-
નરલ હાર્ડિંગ આવી પહોંચ્યા. પીસ હજાર લશ્કર લેઈ લાલસિંગે
મુડરી આગળ અંગ્રેજ લશ્કર ઉપર હલો કર્યો; પણ લાલસિંગ
નાશી ગયાથી શીખ લશ્કર હારીને પાછું છાવણીમાં આવ્યું. ત્યાં
આગળ ગાફ શીખ લશ્કર ઉપર હલો કર્યો. અંગ્રેજ લશ્કરે છાવ-
ણી લેવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે લેવાઈ નહિ, ને બંને લશ્કર
પોતપોતાની જગાએ રહ્યાં. સત્તારમાં લાલસિંગ નાસી ગયાથી
શીખ લશ્કર પાછું ફર્યું; એ લઢાઈથી અંગ્રેજનો લઢાઈનો સામાન

ખુટી ગયો હતો; એવામાં તેજસિંગ તાબું લશ્કર લેઇને આવ્યો; પણ તે લઢાઇ કર્યા વગરજ ચાલ્યો ગયો. તેથી અંગ્રેજ લશ્કરનો નાશ થતો ખરો, જેના સરદાર આંધળા તેનું લશ્કર ફૂવામાં પડે તેમાં નવાઇ નથી. નવો સામાન ને લશ્કરની સહાય આવતાં સુધી અંગ્રેજ લડે. આગળ નહિ વધ્યાથી શાખ સરદાર રણજીતસિંગે ખેડી તાબું આગળ અંગ્રેજ સરદાર દારી સમીપ ઉપર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો; પણ એજ સરદારે ગલીવાલ આગળ રણજીતને હરાવી પોતાની ગએલી આગર પાછી મેળવી સન ૧૮૪૬. લાલસિંગની નાલાયકી નેઇ ગુલામસિંગને દોવાન કરાવ્યો તેણે સલાહનું કહેણ ચલાવ્યું. પણ ગવર્નર જનરલે શાખ લશ્કરનાં હથિયાર લઇ લેવાની માગણી કરી, તે ગુલામસિંગના હાથમાં નહિ હોવાથી સંધિ થઇ નહિ. શીખ લશ્કરે સાંઝાઓન આગળ છાવણી નાખી, અંગ્રેજ લશ્કરે આગળ વધી છાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો. શીખ સરદાર લાલસિંગે શીખની નખળી જગા અંગ્રેજને ખતાવ્યાથી લાલસિંગ ને તેજસિંગ નાશી જવાથી અને તેજસિંગ જતી વખતે સતલજ ઉપરનો પુલ તોડાવી નાખ્યાથી શીખ હાર્યા. શીખ સરદાર રયામસિંગે મરતા સુધી બહાદુરીથી લઢાઇ કરી. બાકીના મરાયા, કે નદીમાં ડુબી ગયા. એ યુદ્ધમાં ૮ હજાર શીખ મુઆ, ને અંગ્રેજ લશ્કરમાંથી સુમારે ૨૪૦૦ માણસ મરાયા. ઇ. સ. ૧૮૪૬. આ જય મેળવી અંગ્રેજ લશ્કર લાહોર આવ્યું. ત્યાં સલાહ થઇ, તેમાં એવું કહ્યું કે “સતલજ ને ખીઆસ નદી વચ્ચેનો દોઆખપ્રાંત તથા લઢાઇના ખર્ચ બદલ દોઢ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજને આપવા; ૩૨૦૦૦ લશ્કર રાખી બારાના શીખ લશ્કરને રજા આપવી. મહારાજ મોટા થતા સુધી પાંચથી રાજ્યકારભાર ચલાવવો, લાહોરમાં અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ રાખવો.” લઢાઇના ખર્ચના રૂપિયા આપવાના ખજાનામાં ૫૦ લાખથી વધારે નહિ હોવાથી એક કરોડ રૂપિયા ગુલામસિંગે આપ્યા. તેના બદલામાં અંગ્રેજે તેને કાશ્મિર ને જમુના સ્વતંત્ર રાજ બનાવ્યો. રાજની માગણીથી એક અંગ્રેજ લશ્કર પણ રાજ્યના બંદોબસ્ત માટે પંજાબમાં રાખ્યું. એ

રીતે શીખની ૧ લી લઢાઈનું છેવટ આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૬.

શીખ સરદારનો બળવો. ૧૩. સને ૧૮૪૮ માં લૉડ હાર્ડિંગ વિભાયત ગયો, ને તેની જગાએ લૉડ દલહોસી ગવરનર જનરલ થયો. મુલતાન જત્યા પછી રણજીતે મૂકેલાં સુબો ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યાથી તે સુબાનો પુત્ર મૂગરાજ સુબો થયો; તેની સુબાગીરિ ઉપર કાયમ થવાને દીવાન લાલસિંગે કરોડ રૂપિયા માગ્યા, પણ છેવટે ૧૮ લાખ નકો થયા. તે પછી શીખ દરમારમાં કુમંપ પેઠાથી તેણે આખ્યા નહિ; પણ અંગ્રેજે સ્વસ્થતા કર્યા પછી એ રૂપિયાના ફરી માગણી થવાથી મૂગરાજ લાહોર આવ્યો, ને ૧૮ લાખ રૂપિયા આપીને તેણે રાજનામું આપ્યું; તે સ્વિકારી તેની જગાએ ખાનસિંગને સુબો કરાવ્યો, તે તથા કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારી થોડું લશ્કર લઈ મૂગરાજ પાસેથી કબજે લેવાને મુલતાન ગયા. સન ૧૮૪૮. તેણે પાછલા છ વર્ષનો હિસાબ માગ્યો. પણ ચાલુ હિસાબ આપાને પાછલો હિસાબ આપવાની ના પાડી. કબજે લેનારાએ તે માન્યું નહિ; તેથી તેની ઉશ્કેરણીથી તેના લશ્કરે અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખ્યા, તથા તેમની સાથે ગયેલું લશ્કર પણ ફરી જઈ મૂગરાજને મળી ગયું. તે રીતે મુગરાજે પંજાબમાં ઝંડતો પાંચો નાંખ્યો. તે વખતે બનુમાં લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડસ હતો. તેણે લશ્કર જમાવ્યું, તથા લાવણપુરના નવાબને મદદે બોલાવ્યો. તેના પાસે ૧૮ હજાર લશ્કર જામ્યું તે વડે તેણે મૂગરાજને કિતરી ને સદુસેન આગળ હરાવ્યો. એવામાં જનરલ વ્હીશ લશ્કર લઈ તેની મદદે આવ્યો. ને તેની સાથે શેરસિંગ નામે સરદાર શીખ લશ્કર લેઈ ને આવ્યો, તેમણે મુલતાનને ઘેરો ઘાલ્યો. એ જાંઘ દુલિપસિંગની મા અંગ્રેજને કાઢવાની ખટપટ કરવા લાગી. એ ખટપટમાં મુલતાનને નવો સુબો ખાનસિંગ પણ સામેલ થયો. વળી સરદાર શેરસિંગનો આપ જનાસિંગ જે હજારનો સુબો હતો તેણે પણ બળવો કર્યો, ને તેના પુત્રને તેમાં સામેલ થવાને તે ઉશ્કેરવા લાગ્યો. એવામાં શેરસિંગને બળવો કરવાનું કારણ મળ્યું; જનરલ વ્હીશે મૂગરાજને

હુકમ કહાવ્યો કે, “મહારાણી વિકટોરીઆને નામે મુલતાન ખાલી કરવું.” એ ઉપરથી સર્વ શીખ સરહારોને લાય લાગ્યો કે પંજાબ અંગ્રેજો લેઈ લેવાનું ધાર્યું છે; એથી શેરસિંગ પણ ફરી ગયો, અને મૂળરાજને જઈ મળ્યો, તથા આખી પ્રજાને ખંડ કરવાને હાંદેરા પીટાવ્યો. પેશાવરનું લશ્કર છત્રસિંગને મળી ગયું. તથા દોસ્તમહમદે શીખની વહારે આવવાને કબુલ કર્યું. એ રીતે થોડી મુદતમાં આખા પંજાબમાં બળવો ફેલાવ્યો. સન ૧૮૪૮.

શીખ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૧૪. મુંબઈના લશ્કરની મદદ આવતાં મુંબઈ જનરલ વ્હીશ ઘેરા ઉડાવી દૂર છાવણી નાંખીને પડ્યો, ને શેરસિંગ મુલતાનની બહાર નીકળ્યો. તેની સામે સેનાપતિ ગાફ આવાં પહોંચ્યો. ને રામનગર આગળ લઢાઈ કરી, પણ તેમાં અંગ્રેજને નુકસાન થયું. એ વખતે શેરસિંગે ગવર્નર જનરલને બળવાનું કારણ તપ્પ્યું કે અંગ્રેજો શીખને હલકા ગણી ગુલાબસિંગ રજપૂતને ચઢાવ્યો. મુસલમાનોનું માન વધાર્યું. અમારી મહારાણીને કાશીમાં કેદ કરીને શીખ ધર્મ વિરુદ્ધ પંજાબમાં ગૌવધ ચલાવ્યો. તેથી બળવો થયો છે; પણ જો તે તમો અટકાવો તો અમે તાબે થવાને તૈયાર છીએ. પણ તે માત્ર બહાનું હતું એના લશ્કરમાં વધારો થયા જતો હતો. સાદુલાપુર આગળ બીજી એક નાની લઢાઈ થઈ. પણ તેમાં કોઈની હાર જીત થઈ નહિ. શેરસિંગ આગળ ચાલ્યો ને તેણે ચિલિયનવાલા આગળ જનરલ ગાફ સાથે યુદ્ધ કર્યું; તેમાં શીખની ખાર તોપો અંગ્રેજને હાથ આવી; અંગ્રેજની ચાર તોપ ને ત્રણ પલટણના વાવટા શીખને હાથ આવ્યા, ઈ. સ. ૧૮૪૯.

મુલતાન જીતવું. ૧૫. શેરસિંગના મયા પછી થોડી મુદતમાં મુંબઈનું લશ્કર જનરલ વ્હીશને આવી મળ્યું; તેથી તેણે મુલતાન જતું ને ચિલિયનવાલાની લઢાઈ પછી એક માસમાં તો તે ગાફને આવી મળ્યો.

બળવાનો અંત. ૧૧ શીખ લશ્કર શેરસિંગની સરહારી નીચે ગુજરાત આગળ છાવણી નાંખી પડેલું હતું ત્યાં વ્હીશનું લશ્કર આવ્યા પછી ગાફે હલ્લો કર્યો; તેમાં શીખ હાર્યા ને શેરસિંગ

નાશી ગયો એની મદદમાં હોસ્તમહમદના ૧૫૦૦ સ્વારો આવ્યા હતા, તે પણ નાશ. આખરે શેરસિંગ, છત્રસિંગ ને બીજા સરદારો તથા લશ્કર હથિયાર મૂકી અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. શીખની પહેલી લઢાઇમાં શીખ સરદારો ખાપલા હાવાથી નાશી જતા, તે વખતે લઢાઇનો ઉત્સાહ લશ્કરમાંજ હતો, પણ આ વખતે જેવું શીખ લશ્કર બહાદુર ને ઉત્સાહી હતું, તેવાજ તેમના સરદારો હોવાથી તેમને હરાવતાં પહેલી વખત કરતાં અંગ્રેજોને વધારે મહેનત પડી ને નુકશાન પણ વધારે થયું.

શીખ રાજ્યની આખર. ૧૭. હવે પંજાબના શીખ રાજ્યની આખર આવી. ગવર્નર જનરલના હુકમથી દુલીપસિંગને પાંચ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ને રણજીતસિંગનું રાજ્ય તેના કહેલા ભવિષ્ય પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડાયું. મૂળરાજને જન્મકેદ કર્યો, તથા બીજા બંડખાર સરદારોની બાગીરો લેઇ તેમને વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં, ઈ. સ. ૧૮૪૯. રણજીતસિંગે મરતી વખતે કોહિનૂર જગન્નાથજીમાં આપવાનું કહ્યું હતું. તે મહારાણી-શ્રીના તાજમાં શોભવા માટે ઇચ્છાડ ગયો. હવે હિંદમાં સર્વ દેશીરાજ્યો અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યની પૂર્ણ કલા ને વલ્લો.

૧. લોર્ડ હાડિંગ. ૨. લોર્ડ કલહૈસી. ૩. શીખ રાજ્યનું ખાલસા થવું. ૪. બ્રહ્મદેશ સાથે લઢાઇ. ૫. બીનવારસી રાજ્યોનું ખાલસા થવું ૬. વર્ષાસન મળતાં બંધ કર્યાં. ૭. વરાહ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો ૮. અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું ૯. કંપનીના પટામાં ફેરફાર ૧૦. લોકોપયોગી કામા. ૧૧. લોર્ડ કાનિંગ. ૧૨. ધરાન સાથે લઢાઇ. ૧૩. ચીન સાથે લઢાઇ. ૧૪. સિપાઇઓનો બળવો. ૧૫. બળવાનાં કારણ. ૧૬. બળવાની રાજઆત. ૧૭. બ-

ળવાનું શાંત થવું. ૧૮. બંડખોરોનું પકડાવું. ૧૯. હંદેરો. ૨૦ હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા.

લોર્ડ હાર્ડિજ. ૧ લોર્ડ હાર્ડિજ પ્રિ. સ. ૧૮૪૪ માં ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. તે પદની ખે વરસ પંચખના વિમ્મમાં ગયાં. પંચખનો વહીવટ કરવાને પંચ નીચા પછીના ખે વરસ સલાહશાંતિમાં ગયાં. એ ખે વરસમાં એણે દેશસુધારાનું ઘણું કામ કર્યું. પાછલાં આડ વરસ લઢાકમાં ગયાથી લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિફે સની થવાની, દ્વિપતી કરવાની ને નરમેષ કરવાની બંધી કરી હતી, તથા ફાસિયાનો બંદોખસ્ત કર્યો હતો, તેનો ખરાખર અમલ થયો નહોતો, તેથી હાર્ડિજે તેનો ખરાખર બંદોખસ્ત કરીને એ ફૂર ક્રિયાઓ થતી અટકાવી, તથા રાહદારી દાણુ લેવાનું બંધ કરી વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. લોર્ડ હાર્ડિજ સન ૧૮૪૮ માં વિલાયત પાછો ગયો ને તેની જગ્યાએ લોર્ડ હલ્લેસી ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો.

લોર્ડ હલ્લેસી. ૨. એના વખતમાં પાંચ મોટા ખનાવ બન્યા. ૧. પંચખ સાથે લઢાકને એ રાજ્ય ખાલસા કરવું. ૨. ખલિફેશ સાથે લઢાક. ૩. ખીનવારસી દેશીરાજ્ય અને જેને રાજ્ય ચલાવતાં ન આવડે એવા રાજાઓના રાજ્યનું ખાલસા થવું ૪. કંપનીના પદામાં ફેરફાર. ૫. રેલવે, તાર, ખુલ વગેરે બંધાવવાં અને કુળવણીને ઉત્તેજન આપવું.

શીખરાજ્યનું ખાલસા થવું. ૩. ગુજરાતની લઢાકમાં શીખનેહરાબા

લોર્ડ હલ્લેસી.

પછી એ રાજ્ય ખાલસા કરી તેનો વહીવટ કરવાને સર જાન લારેન્સને નીમ્યો; તેણે શીખ લોકનાં હથિયાર લેઇ લીધાં ને જ-માબંદી નક્કી કરી જમીનવેરો કમી કર્યો, સડકો ને નહેરો બંધાવી આબાદી કરી. સખ ન લાગે એવો દિવાની ફૈજદારી કાયદો ચલાવી લોકનાં મન શાંત પાડ્યાં.

અહ્મદશ સાથે લઢાઈ. ૪. અહ્મદશનો રાજા ઉદ્ધત થવાથી તેના કારભારીએ રંગુનના અંગ્રેજ વહાણના કમાનનું અપમાન કર્યું. તથા ગવર્નર જનરલે તેનો જવાબ માગ્યો, તે ઉન્મતાઈથી આપ્યો, તેથી અહ્મદશ સાથે ખીજવારની લઢાઈ કરવાની જરૂર પડી. ઇ. સ. ૧૮૫૨ અંગ્રેજ સેના અહ્મદશ ઉપર ચઢી ને માર્યાબાન, રંગુન, ખેસીન (વસાઈ), પેશુ વગેરે જીતી લીધાં. એવામાં અહ્મદશના રાજાને પદબ્રજ કરીને તેનો લાઇ ગાદીએ બેઠો. તેણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરી. તેમાં પેશુપ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. સન ૧૮૫૩. આ સિવાય બંગાળમાં લેણદારોના જુલમથી સન ૧૮૫૫ માં સંતાલલોકે બળવો કર્યો; પણ તરતજ સમાવી દેઈ તે લોકનું સમાધાન કર્યું.

ખીનવાસી રાજ્યોનું ખાલસા થયું. ૫. ખીનવાસી રાજ્યોમાં પ્રથમ સતારાનાં રાજાએ લીધેલો દત્તક નામંજુર કરી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સન ૧૮૪૯. ૨. ઝાંસીના રાજાના દત્તપુત્રને પણ નામંજુર કરી ત્યાનો રાજા સન ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યાથી તે ખાલસા કર્યું ૩ નાગપુરનો રાજા એજ સાલમાં અપુત્ર મૂ-આથી તેને પણ દત્તક નહિ લેવા દેતાં એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૪. એ પ્રમાણે સંજલપુરનું રાજ્ય પણ ખાલસા થયું.

વર્ધાસિન મળતાં બંધ કર્યાં. ૬. એ સાલમાં બાજીરાવ પેશ્વા કર્ણાટકનો નવાબ, અને તંજવરનો રાજા મરણ પામ્યા. તેઓ અપુત્ર હોવાથી તેમને અપાતાં વર્ધાસિન ગવર્નર જનરલે તેમના વારસને આપવાની મના કરી. બાજીરાવના દત્તપુત્ર નાના સાહેબે વિલાયત મુખી ફરીઆદ ચલાવી, પણ તેમાં એનું કાંઈ વળ્યું નહિ. કર્ણાટકની નવાબની સગાને કાંઈક શુભાઈ માધી આપી.

વરાડ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૭. નિગમના રાજ્યમાં કંપનીનું જે કંટ્રીબન્ટ લશ્કર હતું, તેના ખર્ચ બદલ નિગમ ઉપર લહેણું ચઢ્યું હતું; તેથી ગવર્નર જનરલે તે વસુલ કરવા સન ૧૮૦૩ માં નાગપુરનાં રાજા પાસેથી નિગમને અપાવેલો વરાડ પ્રાંત કંપની સરકારને અપાવ્યો. એ પ્રાંતમાંથી ખર્ચ જતાં બાકી વધે તે નિગમને આપવાનું ઠરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૩.

અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૮. અયોધ્યાના નવાબના રાજ્યમાં ઘણું અંધર ચાલતું હતું. તેથી તેનું રાજ્ય સુધારવાને પાછલા ગવર્નર જનરલ લોર્ડ એન્ટીક અને હાડિંગે સૂચના આપી હતી. તોપણ તે ઉપર લક્ષ નહિ આપવાથી રૂઝત પીડાતી હતી. તેથી દલહૌસીએ તેમને દુઃખમાંથી છોડાવવાને નવાબને દર વર્ષે ૧૨ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપી અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. જનરલ ઔડ્રામને પંચમ જેવો વહીવટ ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું. એ પ્રમાણે લાડ દલહૌસીએ પંચમ ને પેંગુ પ્રાંતો લઢીને નાગપુર, સતારા, મંચપુર ને ઝાંસી બીનવારસી ખાલસા કરીને વરાડ પ્રાંત નિગમ પાસેથી ને અયોધ્યા પ્રાંત નવાબ પાસેથી લેઈને કંપનીનું રાજ્ય પૂર્ણ કર્યાએ પહોંચાડ્યું. તથા બાજરાવ, તંબવરનો રાજા ને કર્ણાટકના નવાબનાં પેનશન બંધ કરીને કંપનીના ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો.

કંપનીના પટામાં ફેરફાર. ૯. સન ૧૮૩૩ માં થયેલા કંપનીના પટાની મુદત સન ૧૮૫૩ માં પૂરી થવાથી એ સાલમાં નવો પટો કર્યો, તેમાં કંપનીનો વહોવટ કરનારા ૨૪ ડિરેક્ટરો હતા તે ઘટાડીને ૧૮ કર્યા, તથા તેમાંના ૬ ડિરેક્ટર ઇચ્છાડોને રાજા નીમે એવું ઠરાવ્યું. બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર જુદો ઠરાવ્યો ને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા ઠરાવી તે પરીક્ષા આપવાની સર્વ પ્રબળને છૂટી આપી.

લોકોપયોગી કામો. ૧૦. એ ગવર્નર જનરલના વખતમાં લોકોપયોગી કામો ઘણાં થયાં. હિંદમાં રેલવે ને તારની સરખાત પ્રથમ એના વખતમાં થઇ. સન ૧૮૫૩. વગી એણે કૃષ્ણવૃષ્ટી

ખાતામાં પશુ સુધારો તથા વધારો કર્યો. ગૌશીતળા કાઢવા માટે

લોડ દલદોસીના વખતનું હિંદુસ્થાન.

એક નવું ખાતું કાઢી, આ દેશની પ્રજાને શીતળાની પીડાથી મુક્ત કરવાની યોજના કરી. તેમજ રાડક, પુલ, કનાલ, બરફિઝા (લશ્કરી સોલજરોને રહેવાની જગ્યા) અને સરકારી ઇમારતો બંધાવાનો ઠરાવ કરી પબ્લિકવર્ક્સ (મંજૂર) ખાતું કાઢ્યું. વળી એના વખતમાં ટપાલખાતું નવું કાઢ્યું. આ સુધારાથી આગળ જતાં ભરતખંડમાં રેલવે પથરાઈ ગઈ. તેથી એક લાગમાંથી બીજા લાગમાં મુસાફરી ને માલ લેઈવળ કરવાની સુગમતા થઈ. દેશ-પરદેશ ઘડીના છટ્ટા લાગમાં સમાચાર તાર મારફતે કાગળપત્રો ટપાલ મારફતે જવા લાગ્યા, જાપખાતાં ને ડેગવણી આપવાની શાળાઓ વખ્યાથી પુસ્તકો ને વર્તમાન પત્રોદ્વારા લોકોને જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો વધ્યાં. હજારો મૈલની સડો થવાથી અને કનાલો બાંધવાથી દેશમાં વેપાર રાજગાર અને ખેતીવાડીને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. એ ગવર્નર ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં વિલાયત ગયો.

લૉડ કાનિંગ, ૧૧. લૉડ દલહૌસી પછી લૉડ કાનિંગ અવનંર
જનરલ થયો, એના વખ-
તમાં ત્રણ મોટા બનાવ
બન્યા. ૧. ઇરાન ને ચીન
સાથે લડાઈ. ૨. દેશી
સિપાઈઓનો બળવો. ૩.
બળવાનું સાત પડવું અને
હિંદી રાજ્ય કંપની પાસે
થી મહારાણીશ્રીએ પો-
તાને સ્વાધીન લેવું.
ઇરાન સાથે લડાઈ.
૧૨. ઇરાનના શાહે પ્ર-
થમ કરેલી શરત નહિ
પાળતા હિરાત ઉપર સ્વા

લૉડ કાનિંગ.

રી કરી તે ગઠ લીધો.
ઈ. સ. ૧૮૫૬. તેમાં રૂઢી-
આની ઉશ્કેરણી હોરી
જાઈએ; એમ માનવામાં
આવ્યું, તેથી હિંદમાં જન-
રલ આદામને ઇરાન ઉપર
મોકલ્યો. સન ૧૮૫૬.
બજે કન્કમેટ તથા બુશર
મંદર છતીને સને ૧૮૫૭.

જનરલ આદામ.

ધરાની લોકોને હરાવી સંધિ કરી. તેમાં ધરાની શાહે હિરાત તથા અફઘાનિસ્તાનપરનો દાવો છોડી દીધો.

ચીન સાથે લઢાઇ. ૧૭. કંતાનના ગવર્નરે અંગ્રેજી માલને નુકસાન કરી ખલામીઓને ફેદ કર્યાં. તેથી ચીન સાથે લઢાઇ ઉઠી; તેથી લૉડ એન્જીનને મગલકાંથી લશ્કર આપી ચીન ઉપર મોકલ્યો. સન ૧૮૫૭ આ વખતે દ્રેન્ચ લોક પણ અંગ્રેજની કુમકે આંખ્યા હતા. અને સરકારનાં લશ્કરોએ કંતાન જીતીને ત્યાંના ગવર્નરને કંદ કરી કલકત્તે મોકલી દીધો. કંતાનથી આગળ વધી એ લશ્કરે તીનશીન શહેર જીતી પેકીન ઉપર કુચ કરી, ત્યારે ચીનના શાહે ભયભીત થઇ સંધિ કરી; તેમાં હાંગકાંગ અંગ્રેજને આપ્યું. આથી યુરોપની મુખ્ય પ્રજાને ચીનમાં વ્યાપારાર્થે આવવાની છૂટ મળી. ઇ. સ. ૧૮૬૦

સિપાઇઓનો બગવો. ૧૪ ઉપરની અને લઢાઇએ હિંદ બહારના દેશોમાં ચાલી. પણ ચીન સાથે લઢાઇ ચાલતી હતી તેવામાં હિંદનાં અંગ્રેજી સैन्य પૈરી દેશી પલટણોએ સન ૧૮૫૭ માં બગવો કર્યો એ બગવો મુખ્યત્વે પલટણોનો હોવાથી એને સિપાઇઓનો બગવો કહે છે.

બગવાનાં કારણ. ૧૫. દેશી રાજાઓ અપુત્ર મરે કે નઠારી વર્તણૂક ચલાવે, તેનાં રાજ્ય ત્રાડ દસહૌસીએ ખાલસા કર્યાથી બીજા રાજાઓને તે હિંદ પ્રજાને ભય પેડો. ૨. દેશી લશ્કરને જ્યાં મોકલે ત્યાં જર્મ નોકરી કરવાની મરને લશ્કરમાં ભરતી કરવા માંડી. પહેલાં માત્ર હિંદમંજ નોકરી કરવાની હતી, ૩. રા-ધકલ નામે બંદુક સિપાઇઓને આપવામાં આવી. એ બંદુકમાં દારૂગોળી નાખવાને બદલે તોટીઓ નાખવાની હતી. એક હાથમાં બંદુક ઝાલી બીજે હાથે તોટી પકડી હાતલડે તોટીને તે તોટી બંદુકમાં નાખવાની હતી. અંગ્રેજી રાજ્ય ઉપર નારાજ થયેલા લોકોએ એવી વાત ઉડાડી કે એ તોટીઓની એક તરફ ગાયની ને બીજી તરફ હુકરની ચરખી લગાવેલી છે; કે જે કરડવાથી હિંદુ મુસલમાન અને પોતાના ધર્મથી જાણ થાય. સિપાઇઓએ એ વાત

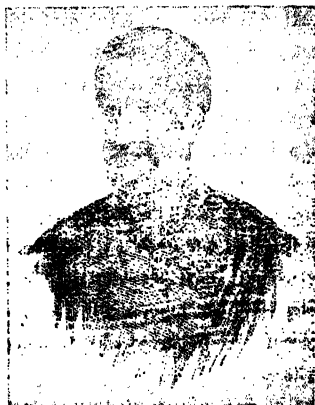
ખરી માની. લૂંટ મેળવવાની લાલચે કેટલાક કમાઇ વગરનાં માણસો, તથા રાજ્ય ખોનારા ને પેનશન ખંધ થએલા, એ સર્વ સિપાઇઓને બળવો કરવા માટે ઉત્કેરવા લાગ્યા. ૪. દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી આવી રીતે ગજરાયલા સિપાઇઓને શાંત પાડે એવા અમલદારોનો પણ એ સમયે તોટો હતો; કેમકે એ માણસો પંજાબ, અયોધ્યા, પેશુ, નાગપુર વગેરે ઠેકાણે રોકાઇ ગયા હતા; તેથી સિપાઇઓ કબજે રહી શક્યા નહિ. ૫. હિંદમાં તાર ને આગગાડી નવાં થયાં હતાં, આજ સુધી નહીં થયેલાં અને ન જોએલાં એવાં અદ્ભુત કાર્યો જોઇને અજાન લોકો એવું સમજ્યા, કે અંગ્રેજ આપણને ખ્રિસ્તિ કરી વિલાયત લઇ જશે ને તેજ માટે એવાં કાર્ય આરંભ્યાં છે. ૬. પાછલા ગવર્નર જનરલના વખતમાં કેળવણી ખાતામાં વધારો થયો હતો. એ કેળવણી આપનારી શાળામાં કેટલીક ખ્રિસ્તિશાળાઓ પણ હતી. અભ્યાસ ઉપરાંત એ ખ્રિસ્તિશાળામાં ખ્રિસ્તિધર્મનો ઉપદેશ થતો હતો, તેથી તથા સરકારી શાળામાં કેટલીક વિદ્યાનાં તત્ત્વો હિંદી પ્રજા પ્રાચીનકાળથી માનતી હતી તેથી ઉલટાં હતાં: એ સર્વ કારણોથી લોકોનાં મન અંગ્રેજ રાજ્ય તરફ શકમંદ થયાં હતાં. ૭. વળી સન ૧૭૭૦ની પ્લાસીની લડાઇને સન ૧૮૫૭ માં બરોબર એ વરસ થયાં હતાં અને કેટલાક ગ્રહોના યોગની ગણતરી ઉપરથી કેટલાક જોશીઓ કહેના હતા, કે કંપનીનું રાજ્ય એ વર્ષ ચાલવાનું છે. તેથી ૮. સ. ૧૮૫૭ માં એ રાજ્ય જશે એ સાલ પણ આવ્યાથી લોકોનાં મન ખળભળી રહી નવા ફેરફારની રાહ જોવા લાગ્યા.

બળવાની શરૂઆત. ૧૬. બળવાની પ્રથમ શરૂઆત બંગાળમાં આવેલા બરાનપુર ને બરાકપુરમાં થઇ એ બંને જગ્યાના દેશી સિપાઇઓએ રાષ્ટ્રફલ લેવાની ના પાડી. તેથી તેમનાં હથિયાર લેઇ લઇ રજા આપી. આ સિપાઇઓએ પોતાની નોકરી છોડવાના કાગળમાં રાષ્ટ્રફલની કાટીજ (તોટી) ની વાત સમજાવેલાવી દીધી. એ વખતે ભારતમાં લશ્કરની મોટી હાવણી હતી. તા. ૧૦ મે સન ૧૮૫૭ને રોજ ત્યાંના દેશી સિપાઇઓએ ખંડ

કરી યૂરોપિયન અમલદારને મારી નાખ્યા. ત્યાં યૂરોપિયન પલટણ હતી, પણ તેના ઉપયોગ નહિ કર્યાં. દશા પલટણો વધારે હીમ-તવાન થઇ દિલ્લા ગઇ. ને તે છત્તી લાલુ. દિલ્લામાં દારૂગોળાનો મોટો બઢાર હતા તે ત્યાંના યૂરોપિયન આધિકારીઓએ પોતાના જીવની દરકાર નહિ કરતા સળગાવી મૂક્યો કે દુશ્મનોને હાથ જતો અટકે. દિલ્લાના પાદશાહ તથા તેના શાહજહાં એ બંડખોરના આ-ગેવાન થયા. કાનપુરની દેશી પલટણો પણ ફરી ગઇ, તેમનો આ-ગેવાન બાજીરાવના દત્તપુત્ર નાનાસાહેબ થયો. તેણે યૂરોપિયન અમલદારો, મડમો, ને બાળકોને અલ્હાબાદ સજામત પહોંચાડ-વાનું વચન આપી વિશ્વાસઘાત કર્યો, ને તેમને ફૂરપણે મારી નાખ્યા. લખનારમાં અચાખ્યાના નવાબની મા હતી, તેણે ત્યાંની પલટણાની આગેવાન થઇને બંડ કર્યું. ગ્વાલિયરમાં કંટોજન્ટ લશ્કર હતું તે ફરી ગયું ને ઝાસાની રાણી તથા તાતાઆટોપા તેમનાં આગેવાન થયાં. સિવાબા ડરીન બગવામાં નાહ બળતાં આગ્રે નાસી ગયા. એ પ્રમાણે અગ્રેજ લશ્કરની ૮૦ પલટણો ફરી ગઇ. એ બંડખોરની સાથે લૂંટનાં લાલચ રાખનારા બીજા કટલાક લોક સામેલ થયા; ત્યાં બળવાખોરના સંખ્યા વધી. એ બળવા જમ-ના નદીવા અચાખ્યા સુધી ફેલાયા હતા, પણ લાર્ડ કાનંગે ધી-રજ, આગ્રહ ને ડહાપણથી તથા અગ્રેજ અમલદારોએ બહાદુરી ને નિડરતાવા ચપળતા વાપરી સમાવી દીધો.

બળવાનું શાંત થવું. ૧૭. બંડખોરનું મુખ્ય સ્થળ દિલ્લી હતું. પંજાબમાં કટલીક પલટણોએ બંડની નિશાની જણાવી હતી; તેનો બંદોબસ્ત કરીને તથા જૂના શીખ સિપાઇઓને હથિયાર આપીને સર જન લારેન્સે નવી પલટણો ઉભી કરી, તથા પતિ-યાળા વગેરે શીખ સંસ્થાનીકોએ પોતાના શક્તિ મુજબ સૈન્ય મદદ આપ્યું, તે સર્વ સૈન્ય દિલ્લી ઉપર મોકલ્યું, એ સૈન્યનો સહાયતાથી અગ્રેજોએ દિલ્લી લઇ ત્યાંનું બંડ સમાવ્યું સન ૧૮૫૭. જનરલ

હેવલોકે નાનાસાહેબને
કાનપુર આગળ દરાવાને
નસાડયો. હવે બંડાની સુ-
ખ્ય સ્થાન લખનોને
ઝાંસી થયા જનરલ હે-
લોક કાનપુરથી લખનોને
ગયો. ત્યાં જનરલ આંદ્રા-
મ વગેરેને બંડખોરના
ધેસમાંથી છોડાવ્યા. આ
સમયે લોર્ડ એલ્ફને ચા-
નમાં જ્ય મેળવી પોતાનું
કેટલુંક સૈન્ય દિંદના ગ-
વર્નર જનરલની માગણી
થી દિંદના અંગ્રેજોની
કુમકે મોકલ્યું. તેમણે
લખનોને જીતીને ત્યાંનું

જનરલ હેવલોક.

બંડ શમાવ્યું. મુંબાઇનું લશ્કર લંછ સરચુરોજ મધ્ય પ્રાંતમાં
અર્ધ બુદ્ધિબંધમાં આવ્યો. તેણે તાતીઆટોપને દરાવી ગ્વાલિયર જીત્યું
ને સિંધીઆને આગ્રેથી પાછો બેઠાની ગાદીએ બેસાડયો. ઝાંસીની
રાણી ગ્વાલિયર આગળ બહાદુરીથી લડતા રણમાં પડી, ને તાતીઓ
નાસીને ગુજરાતમાં આવ્યો. સન ૧૮૫૮. તે વખતે અમદાવાદની
પલટણોએ પણ બળવો કરવાની યેચી કરી હતી, પણ તે અ-
મલમાં આવતા પહેલાંજ બળવાખોર પકડાઇ ગયા ને સજા પામ્યા.

બંડખોરનું પકડાવું. ૧૮. દિલ્હીના પાદશાહ પકડાયો તેને
રંગુનમાં કેદ કર્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. નાના-
સાહેબ નેપાળ બણી નાઠો, ને ત્યાંજ મરી ગયો. તાતીઆટોપી મુ-
જસલમાં છોટાઉદેપુરની લડમાં પકડાયો. તેણે અંગ્રેજોનાં ખૂન કર્યો
હતાં, તેથી તેને ફાંસી દીધી. અયોધ્ય ની બેગમ પણ પકડાઈ અને
કેદમાં પડી. એ પ્રમાણે દિંદનું રક્ષણ કરવો વિલાયતી લશ્કર
નીકળ્યું હતું, તે દિંદમાં આવતા પહેલાંજ આ દેશના અંગ્રેજોએ
અતુલસર્પ, હોશિયારી, અંચળાઇ, સમયસૂચકકા ન બહાદુરીથી ના
બંધકર બળવો સમાવ્યો. તેમના આગેવાન પકડાયા, મરાયા ને

નાઠા, પંચી ગવર્નર જનરલે મહારાણીશ્રીને નામે એક જાહેરનામું
કાઢી તા. ૧લી નવેમ્બર સન ૧૮૫૮ ને રાજ ગામેગામ વંચાવ્યું

હંદેરો. ૧૯. એ હંદેરના લખ્યું હતું કે જેમણે અંગ્રેજોના ખૂન
કર્યા છે, તેમનેજ માત્ર ખૂનની સજા થશે, સિવાય જેઓ બીજા-
ઓની ઉશ્કેરણીથી જાગવામાં સામેલ થયા હશે, તેઓ જો લડાઈ
છોડી શરણે આવશે, કિંરા ઘેર જઈ ધધે વગગશે, તેમને માફી
આપવામાં આવશે. એવી ઘણાં ગડંગાર ઘેર જઈ પોતપોતાને
ધધે વગગ્યા. એ રીતે હિંદમાં એ વર્ષની અંદર ફરીને શાંતિ થઈ,
ઇ. સ. ૧૮૫૯. વર્ષા એ હંદેરમાં મહારાણીશ્રીએ જાહેર કર્યું હતું.

મહારાણી પિકટોરીઆ.

કે હિંદનું રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું છે, ને આ-
જથી મહારાણીશ્રી વચન આપે છે, કે સર્વ પ્રજાને સમાન ગ-
ણવામાં આવશે ધર્મની ખાતમા સરકાર વચ્ચે પડશે નહિ;
તથા સરકારી નોકરીમાં કાળાગોરાનો તફાવત ગણવામાં આવશે

નહી; જમીન સંબંધી કે વારસા સંબંધી હિંદના આચીન હક, રિવાજ, ધારા ને અધિકારી ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવશે. આ બહરનામાંના અસર થઇ. ભરતખંડમાં એ હંદેરાન પોતાના હક્કપત્ર તરાકે ગણુછે. એ વગર વળી જે રાજ્યમાં બળવામાં સામેલ થયા નહાતા તમને દત્તક લેતાના મહારાણીશ્રીએ સનંદ આપી.

હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨૭, કંપની પાસેથી મહારાણીશ્રીએ હિંદીરાજ્ય પોતાને હસ્તક લેઇ ગવર્નર જનરલને પોતાનો અતિનિધિ કે વાયસરાય ઠરાવ્યા, તથા તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાને બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રધાન મંડળમાં એક જાણુને સેક્રેટરી નીમી તેને સલાહ આપવાને પંદર કૌન્સિલરો નીમ્યા. એ પંદરમાંના આઠ જાણુ ભરતખંડમાં નોકરી કરી આવેલ અનુભવી જનઘએ એવો ઠાવ કર્યો. આ ઠરાવની રૂઠિએ પહેલા વાયસરાય લોર્ડ કાર્નિગ થયા. સન ૧૮૫૮. એણે રલવે તથા નહેરા વધારી, તથા નવા ફૅજદારી કાયદો ચલાવ્યો. બળવામાં ૪૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થ હતું, માટ પ્રજા ઉપર ઉપજવેરા નામે કર નાખ્યો. અને કાગળની નોટો ચલાવી. સને ૧૮૬૧ માં જમના અને સતલજ વચ્ચેના મુલકમાં દુકાળ પડ્યા, તેમાં પાંચ લાખ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં. એજ વાયસરાયના સમયથી જેને દેશનિકાલના સખ થાય તેને આન્દામાન બેટમાં મોકલવા માંડ્યા. લોર્ડ કાર્નિગ સન ૧૮૬૨ માં વિલાયત ગયાથી લોર્ડ એલ્જન વાયસરાય થયો, ઇ. સ. ૧૮૬૨.

પ્રકરણ ૧૧ મુ.

સન ૧૮૬૨ થી ૧૯૧૬ સુધી.

૧. લોર્ડ એલ્જન ૨. લોર્ડ લારેન્સ. ૩. લોર્ડ મેથો. ૪. લોર્ડ નાથેબ્રક. લોર્ડ લીટન ૬. અફઘાન સાથે બીજી લડાઈ. ૭. કોચુલમાં બંડ ૮. લોર્ડ રીપન. ૯. અફઘાન લડાઈનો અંત. ૧૦. લોર્ડ રીપનની રાજ્યનાતિ. ૧૧ લોર્ડ હર્ફીન. ૧૨. ખર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૩. રેલીરા-

જ્યોમાં ખનાવ. ૧૪. ઇંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૫.
લોર્ડ લેન્સડાઉન. ૧૬. લોર્ડ એલ્થન. ૧૭. લોર્ડ કર્ઝન.
૧૮. લોર્ડ મિન્ટો ૧૯. લોર્ડ હાર્ડિંગ. ૨૦ લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ.

લોર્ડ એલ્થન. ૧ આ વાયસરોય મુમારે દોઢ વર્ષ હિંદમાં રહ્યો. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ સન ૧૮૬૧ માં કાયદા કરનારી કૌન્સિલનો ધારો મંજૂર કર્યો હતો, તેની રૂએ તેણે કાયદા કરવાને કૌન્સિલ ઠરાવી, ને તેમાં ત્રણ ભરતખંડનાને ત્રણ અંગ્રેજ વેપારીઓ મેમ્બર કર્યા. હિંદની વાયવ્ય કાલમાં વહાણી નામે મુસલમાની પંથ નીકળ્યો હતો, તેના આગેવાનોએ ત્યાંના પદાડી લોકોને ઉશ્કેરી બળવો કર્યો. એ પદાડી લોકોને લરાવી તાબે કરતાં અંગ્રેજ લશ્કરને બહુ મહેનત પડી. સન ૧૮૬૦ માં અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનોમાં મુસલમાનોને સ્વતંત્રતા આપવાના અંબધમાં ઉત્તર ને દક્ષિણ સંસ્થાનો વચ્ચે બારે જંગ મચ્યો; તેથી ત્યાંનું રૂ વિલાયત જતું અટક્યું. એ કારણથી હિંદના રૂની ખપત વધી ને મજૂરી દાણા ને બીજી જાણસો ઘણી મોંઘી થઈ. નાણાંની છત વધ્યાથી મુંઝઈ, અમદાવાદ, સુરત વગેરે ઠેકાણે ઘણી કંપનીઓ થઈ. સન ૧૮૬૨-૬૩. લોર્ડ એલ્થન સન ૧૮૬૩ માં હિંદમાં જ ત્રણ પાખ્યાથી તેની જગાએ લોર્ડ લારેન્સ (સરખાન લારેન્સ) વાયસરોય થયો. સન ૧૮૬૪.

લોર્ડ લારેન્સ. ૨. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પાયરીથી ચઢતા ચઢતા પોતાની હોશિયારી વડે તે વાયસરોય થયો હતો. એણે પંજાબની હાકમી ઉપર ઘણાં વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. ૧. એણે પંજાબના ખરાબ રાજ્યોને એકઠા કરી તેમને અંગ્રેજ રાજ્યના સુધારા પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવાનો બોધ કર્યો. સન. ૧૮૬૪. ૨. એજ સાલમાં અંગ્રેજ સરકારને જૂતાનના રાજ સાથે લડાઈ ઉડી. આસામની તળેટીમાં દોઆખ પ્રગળું છે તે ઉપર એ રાજ દાવો કરતો હતો, ને ત્યાંની રૈયતને લૂંટતો ને પીડતો હતો, તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય તેના ઉપર ચઢ્યું; પણ ત્યાંના જંગલનાં ખરાબ હવાપાણીથી લશ્કરની

જરામી થયું; તેથી દર વર્ષે ૨૫ લાખર રૂપિયા આવવા ઠરાવી મેં.
 પિ કરી. ૩. અમેરિકાની
 લઢાઈથી હિંદમાં નાણાંની
 રેલવેલ થઈ હતી, પણ
 તે થોડીજ મુદત ચાલી.
 એ લઢાઈ પત્યા પછી
 હિંદી રૂનો ભાવ એસા
 ગયો. તેથી ઘણા વેપારી-
 ંના ને લોકો પાયમાલ
 થઈ ગયા. સન ૧૮૬૫.
 ૪. સન ૧૮૬૬માં એઢી
 આમાં, ને સન ૧૮૬૮માં
 વાયવ્ય પ્રાંતોમાં દુષ્કાળ
 પડ્યાથી લાખા માણસા

જૂખમરાથી મરણ પામ્યાં.

લાર્ડ લારેન્સ.

જૂખમરાથી બચાવવાનું જોખમ સરકારી અમલદારોને માથે નાખ-
 વામાં આવ્યું. દુષ્કાળથી લોકોનું રક્ષણ થવા માટે તેમને મજુ-
 રીએ વળગાડવા સારૂ તળાવ અને નહેરો ખોદાવવા માંડી.
 તથા રેલ્વેનો વધારો કરવા માંડ્યો. ૫, કાણુલનો અમીર
 દોસ્તમહમદ સન ૧૮૬૩ માં મરણ પામ્યાથી એ રાજ્ય
 મેળવવા એના દીકરા માંહિમાંહે લઢી મૂક્યા. અંતે તેનો એક દી-
 કરો શરઅલ્લી અમીર થયો. ૬. સ. ૧૮૬૮. સન ૧૮૬૭ માં અં-
 ઝબને આખીસિનાઆ સાથે લઢાઈ થઈ, ત્યાં હિંદનું લશ્કર મદદે
 ગયું. દારકાની આસપાસ વાઘેર નામે બળવાન જાત રહેછે, તેમાં
 ના કેટલાકે નારાજ થઈ બળવો કર્યો, તે ઘણાં વર્ષ ચાલ્યો. તે સન
 ૧૮૬૮ માં સમાવર્તમાં આવ્યો. મહારાણીશ્રીના રાજ્યમાં એવો
 ઠરાવ થયો હતો કે ગવર્નર ને વાયસરોયે પોતાની હાકમી પાંચ
 વર્ષ ચલાવવી. એ ઠરાવ પ્રમાણે સન ૧૮૬૯ માં લોર્ડ લારેન્સ
 સાહેબની હાકમીને પાંચ વર્ષ પૂરા થવાથી તે વિસાયત ગયો.

લોડ મેયો. ડા. ૧૮૬૯ માં લોડ મેયો વાયસરોય મેય. ૧ તથા કામુલના અમીર શેરઅલીને અંખાલામાં હુમ્મર બસી ૬૨ વર્ષે ખાર લાખ રૂપિયા આપવા કરાવી પોતાના પક્ષમાં લીધો ઇ. સ. ૧૮૬૯ ૨. એજ વર્ષની આખરે મહારાણીશ્રીના ખીજા કુંવર ડયુક આવ એડીન્બરો આ દેશમાં પધાર્યા. દેશી રાજ્ય પ્રજાએ તેમને આદરમાન આપી રાજ્યમંડિત ખતાવી. ૩. વાયસરાયે ખેતીવાડીનું ખાતું કાઢ્યું. મીઠા ઉપરની જકતમાં સુધારો કર્યો, તથા સડક, રેલવે ને નહેરોનો પ્રબળ વખાસ કર્યો. ખંગાળી અખાતના આન્દમાન ખેટમાં કાળેપાણીએ મોઢલમાં આવતા કેદીઓની હાલત તપાસવાને લોડ મેયો ગયો. ત્યાં કોઇ શેરઅલી નામે કેદાએ તેનો ઘાત કર્યો. સને ૧૮૭૨.

લોડ નોથમ્બુક. ૪. સન ૧૮૭૨માં એ વાયસરોયે હિંદમાં આવી હિંદી રાજ્યની લગામ હાથમાં લાધી. ૧. સન ૧૮૭૪માં ખંગાળામાં દુબકાળ પડ્યો તેમાં ગરીબ લોક જૂખમરોના ભોગ ન થાય અટે તેમને મળુરીએ વળગાડવાને નહેર, સડક, તળાવ વગેરે લોકોપમેયી કામો ચાલુ કર્યા. વાયસરાયે પંડે એ કામમાં મહેનત લખતે ચરીખોના જીવ ઉગાર્યા. ૨. એ વર્ષના છેલ્લા ભાગમાં મહારાવ ગાયકવાડ ઉપર વડોદરાના રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેરને ઝેર દેવાનું તોહમત આવ્યું; તેની તપાસ ત્રણ મૂરોપિઅન ને ત્રણ દેશી* અધિકારીઓનું કમીશન નીમીને કરાવી. મુરોપીયનાએ તહોમત સાબિત ગણ્યું, ને દેશીઓએ નાસામિત ગણ્યું, તોપણ એમને રાજ્ય ચલાવતાં આવડતું નથી ને રાજ્યમાં થયું અધેર ચાલે છે એવું તહોમત મૂકી એમને પદભ્રષ્ટ કરી મદ્રાસમાં કેદ કર્યા, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યા. વડોદરાની ગાદીએ ગાયકવાડના વંશજ હાલના મહારાજ સમાજકરારખે ખેડેસવ મહારાજનાં વિધવા રાણી જમનાબાઇએ કલકત્તા જાદી આપી. સન ૧૮૭૫ માં મહારાણીશ્રીના પ્રમ પ્રિન્સ આવ વેલ્સ હિંદમાં પધાર્યા તે વખતે હિંદી રાજ્ય પ્રજાએ તેમનો

*મહારાજના જમાજકરાર સિધીયા, નેપુલા મહારાજ ચમસિગ. ફોર્મી ખેરખરો હતા.

બહુ આદરસત્કાર કર્યો, ને વફાદારી બતાવી, એ સાલમાં વિલા-
યતનું પ્રધાનમંડળ બદલાયાથી લોર્ડ નોર્થબ્રુક પાંચ વર્ષ થતા
પહેલાં રાજીનામું આપી વિલાયત ગયો, ને તેની જગ્યાએ લોર્ડ
લીટન વાયસરાય થયો. સન ૧૮૭૬.

લોર્ડ લીટન. પ. પાર્લામેન્ટની મંજૂરીથી આપણા માહારણી
સાહેબે સન ૧૮૭૭ ના
જાનેવારીની ૧લી તારી-
ખે દિલ્લીમાં એક દરબાર
બરી હિંદનાં શહેનશાહ
ખાનુ અથવા “કૈસરેહિંદ”
પદ ધારણ કર્યું. ૨. એજ
સાલમાં પાછલા વર્ષમાં
વરસાદની તાણને લીધે
દક્ષિણ હિંદમાં ભારે દુ-
ષ્કાળ પડ્યો. અગાઉ કાંઈ
વાર નહીં પડેલો એટલા
મોટા વિસ્તાર ઉપર મું-
બઈ ને મદ્રાસ હલાકામાં
એ દુષ્કાળ ફેલાયો. સર-

કાર અને પ્રજાએ દુષ્કા-
ળના બૂખમરામાં મરતા કંગાલીને બચાવવા માટે ધણી મહે-
નત કરી, તોપણ પડા લાખ માણસ એ દુષ્કાળના ભોગ બધ
પડ્યાં. એ દુષ્કાળમાં ૧૧ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું. એ ખોટ પૂ-
રવા માટે તથા હવે પછી પડતી દૈવી આકૃતથી બચાવ કરવા માટે
સરકારે લાઇસેન્સ ટેક્સ એટલે ધંધા રોજગાર ઉપર વેરા નાખ્યા.
તથા મુંબઈ ને મદ્રાસ હલાકામાં મીઠાની જગતમાં વધારો કર્યો.
હાથ, તાકી, અશીણુ ને જંગના કાયદા કરી સરકારની ઉપજમાં
વધારો કર્યો. આ વાયસરાયના સમયમાં બે મહત્વનાં કામ થયાં.
૧. દેશી ભાષામાં છપાતાં વર્તમાન પત્રોને લોર્ડ મેટકાફના વખતમાં

લોર્ડ લીટન.

જેટલી સ્વતંત્રતા મળી હતી તેમાં ઘટાડો થયો. ૨. દેશીએને હથિયાર નહિ રાખવા દેવાનો કાયદો પણ એજ વર્ષમાં કર્યો. સન ૧૮૭૮.

અફઘાન સાથે બીજી લડાઇ. ૧. દક્ષિણનો દુષકાળ હજુ સમયો નહોતો, એવામાં દર વર્ષે હિંદના બાર લાખ રૂપિયા ખાઈ જનારો કાબુલનો અમીર શેરઅલી અંગ્રેજ પક્ષમાંથી ફરી જઈ રશ્યાના વડીલને આદરમાન સાથે કાબુલમાં બોલાવી તેની સાથે મસજત કરવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પણ અહીંના વડીલને અફઘાનીસ્તાનમાં પેસવા દીધો નહિ, તેથી લોડ લીટનને તેની સાથે લડાઇમાં ઉતરવાની જરૂર પડી. ૧૮૭૮. ખૈમર, કુરમને બોલાવને માર્ગે અંગ્રેજ સૈન્ય કાબુલ ઉપર ચઢ્યું. તેણે કંદહાર, ગીજની, જલાલબાદ ને કાબુલ જીતી લીધાં. શેરઅલી તુર્કસ્તાન જણી નાઠો ને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. શેરઅલી નાકાથી તેનો વડો દીકરો યાકુબખાન અમીર થયો. તેની સાથે સંતિ કરી. એ સંતિની રૂએ કુરમ ને બોલાવના ધાગેની અંદરના ભાગનો કબજો અંગ્રેજને મળ્યો. તથા કાબુલમાં અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ રાખવાની પરવાનગી મળી. તે પ્રમાણે સર લુઇ કાવેનરને રેસિડેન્ટ બનાવી ત્યાં રાખ્યો.

કાબુલમાં ખંડ. ૭ જે ભૂલ સન ૧૮૭૬ માં થઇ હતી તે ભૂલ આ બીજી વાર થઇ. અફઘાનો પરદેશીએને પોતાના મુલકમાં સત્તાધારી નેમ શકતા નથો; તેથી સન ૧૮૪૧ માં મેકનાટનનું ખૂન થયું, ને હજારો અંગ્રેજ સૈન્ય કપાઈ ગયું; તેજ પ્રમાણે આ વખતે પણ રેસિડેન્ટ તથા તેના માણસોને મારી નાખ્યા; તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય ફરીને અફઘાન મુલકપર ચઢ્યું. યાકુબખાન શરણે આવ્યો તેને ફેદ કરીને દિંદમાં રાખ્યો, તથા અંગ્રેજ લશ્કરે કાબુલ ને કંદહાર કબજે રાખ્યાં. પણ અફઘાનો ફરીને લઢવા ઉઠ્યા. એવામાં વિલાયતનું *કોન્ઝરવેટીવ પ્રધાનમંડળ બદલાયું ને લીઅરલ પ્રધાન થયા; તેથી લોડ લીટન રાજીનામું આપી સ્વદેશ ગયો. ને લોડ રીપન વાયસરોય થયો. સન ૧૮૮૦.

લોડ રીપન. ૮. એજ સાલમાં યાકુબખાનનો ભાઈ અયુબખાન જે હીરાતનો સુબો હતો તેણે બળવો કર્યો. ને કંદહાર ઉં

પર સ્વારી કરી. તેને અટકાવવાને કંદહારી લશ્કર સાથું મથું. એ લશ્કરને અયુઝખાને હરાવી કંદહારને ઘેરો બાલ્યો; એ સમાચાર સાંભળી સેનાપતિ સર રાબર્ટસે કામુલથી કંદહાર આવી અયુઝખાને હરાવી નસાડ્યો ને અફઘાનો ઉપર અંગ્રેજી સત્તાનો ફરીને હાથ બસાડ્યો,

અફઘાન લડાઇનો અંત. ૬. લોડ રીપનનો વિચાર લોડ લીટનથી ઉભરો હતો. જેમ બને તેમ અફઘાનિસ્તાનથી આબર-બેર પાછા આવી હિંદની રૈયતને ધનની ને માણસની ખુવારીમાં પડતી બચાવવી એ વિચારનો તે હતો. તેથી અયુઝખાને નસાડ્યા પછી દોસ્તમહમદના વડા પુત્રના વંશજ અબદરહેમાનને બોલાવી કામુલમાં બાઢી આપી. ને સન ૧૮૮૧ માં અફઘાનિસ્તાનમાં સમળું અંગ્રેજી સૈન્ય હિંદમાં પાછું બોલાવી લીધું. આ નાસકારક લઢાઇથી હિંદને કારેડો રૂપીયા ખર્ચ થયું ને હજારો માણસ મરણ પામ્યાં. અંગ્રેજી સૈન્ય હિંદમાં આવ્યા પછી અયુઝખાને ફરીને કંદહાર ઉપર સ્વારી કરી છતી લીધું. પણ અબદરહેમાને તેને હરાવીને નસાડ્યો. તે ધરાનમાં ફેદ પકડાડ્યો, ત્યાંથી તે સન ૧૮૮૭ માં નાસી ગયો. પણ અફઘાનો તેના પક્ષમાં નહિ આવ્યાથી અંગ્રેજ સરકારને શરણે આવ્યો. સન ૧૮૮૮.

લોડ રીપનની રાજ્યનીતિ. ૧૦. પરદેશી રાજ્યોની અટપટમાં જેમ બને તેમ માથું નહિ મારતા, દેશીઓની સ્થિતિ સુધારી, દેશી લોકોની વફાદારી મેળવી હિંદનું અંગ્રેજી રાજ્ય મજબુત કરવું એવા વિચારનો લોડ રીપન હતો; તેથી ૧. લોડ લીટનના વખતમાં વધારેલો મીઠાનો કર તેણે ઘટાડ્યો. ૨. “ ઝેરિંગ એક્ટ ” અથવા છાપખાનાની બંધીનો ઘારો રદ કરી વર્તમાન પત્રને છુટી આપી. ૩. દેશીઓનો ઇન્સાફ

● રાજ્યકરનાર અલાવવામાં રાજ્યનું દિવસ અવસરનાર પક્ષ તે પ્રગટર-હીવ; ને પ્રગટરું દિવસ સાચવનાર પક્ષને લીજવલ કહે છે.

જ્યુરીની મારફત કરવાની પરવાનગી આપી. ૪ ખાનગી શાળા-
ઓ ચલાવવાને સરકાર
તરફથી નાણાની મદદ
આપી. ખાનગી સાદસને
ઉત્તેજન આપ્યું. ૫. હિં-
દની પ્રજા ધણા વર્ષથી
પારકાના કારભારમાં દો-
રાયલી હોવાથી તથા
કારભાર કરવાની મોટી
જગા નહિમળવાથી તે
શક્તિ ગુમાવતી ચાલી
હતી, તે શક્તિ લાવવા
માટે લોર્ડ રીપને 'લોક-
લક્ષ્મી'ને મ્યુનિસિપાલિ-

ટીનો વહીવટ દેશલોક તરફથી લોર્ડ રીપન
નીમાયલા પ્રતિનિધીઓની મારફત ચાલે એવો 'લોકલસેલ્ફ ગવર્ન-
મેન્ટ' ચલાવવાનો ધારો તા. ૧૮મી મે સન ૧૮૮૪ને રાજ કર્યો.
એ ધારા પ્રમાણે હજુ વહીવટ ચાલે છે. ૬. મહિસુરનું રાજ્ય જે
લોર્ડ મેન્ટિકના સમયથી અંગ્રેજ કમીશનર મારફત ચાલતું હતું;
તે રાજ્ય મહારાજાની પુખ્ત વય થવાથી તેને સન ૧૮૮૧ માં
પાછું સોંપ્યું. લોર્ડ રીપન ૧૮૮૫ની આખરે વિલાયત ગયો, ત્યારે

* ખૂન વગેરે મોટા ગુનાનો ન્યાય કરવા માટે ગામના આખરે-
દાર વિદ્વાન પુરુષોનું પંચ નીમેલે તેને જ્યુરી કહે છે.

† રસ્તા, તથાવ નિશાળો વગેરે સાર્વજનિક હાથેથી કામ કરવા
અંગ્રેજ સરકારે જમીનની મહેસુલ હાર રૂપિએ એક આનાને વધારો
કરી જે ફંડ થયું તેને લોકલક્ષ્મી કહે છે.

+ મ્યુનિસિપાલિટીની તથા લોકલક્ષ્મીની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રજા
તરફ તથા સરકાર તરફના નીમાયલા માણસો જે કારસાર ચલાવે છે,
તેને લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ કહે છે.

હિંદની આભારી પ્રજા તરફથી એને ઘણું માન આપી નિવાળ્યો.

લોર્ડ ડફરીન. ૨૧. લોર્ડ રીપનની જગ્યાએ લોર્ડ ડફરીન વા-
યસરાય થયો. ૧. તેણે ૧૮૮૭ ના શરૂઆતમાં રાવળપીંડીમાં દર-
બાર ભરી કાબલનો અમીર અબ્દરહેમાન પોતાના પક્ષમાં રહે તે
માટે તેને દરવર્ષે આર લાખ રૂપિયાનું સાઝીઆણું ચાલતું કર્યું.
૨. અલ્બાનિયાના રાજા થીઓ સાથે વાંકું પડવાથી અંગ્રેજો લઠાઈમાં
ઉતર્યા. થોડી મદતમાં લઠાઈ કર્યા વગર થીઓ અંગ્રેજને શરણુ આ-
વ્યો. તેને રત્નાગિરીમાં કેદ રાખી ઉપલો અલ્બાનિયા હિંદી રાજ્ય સાથે
જોડી દીધો. બળવા પછી અફઘાનિસ્તાનનો થોડો ભાગ હિંદી રા-
જ્યમાં ઉમેરાયા ઉપરાંત અલ્બાનિયા ખાલસા થયાથી એ રાજ્ય પૂર્ણ-
કળાએ પહોંચ્યું. એ વખતનો નકશો આ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

અર્ધનો વધારો ને નવા કર. ૧૨. કાબુલના અમીરને આ-
પણા પક્ષમાં લીધો. તોપણ પાછલા અમીરોની પેઠે એ પણ ફરી
નહિ જાય, તેની કાંઈ જમીનગીરી ન હોવાથી સરહદ ઉપર બધા
વર્ના બાધકામ કરવાનો આ વાયસરાયે આરંભ કર્યો. તેથી ઉપજ
કરતાં અર્ધ વધી પડ્યું; તે પુરું પાડવા માટે કરજમાં વધારો
કર્યો. લોર્ડ રીપને ઘરાડેલી મીઠા ઉપરનો કર વધાર્યો. લેસન્સટાક્સને
બદલે ઇન્કમટાક્સ અથવા ઉપજવેરો નાખ્યો. તથા કેટલાક સર-
કારી ખાતામાં અર્ધ કરી કર્યું.

દેશી રાજ્યોમાં બનાવો. ૧૩. સન ૧૮૮૬ માં તુકાઇ હો-
લ્કર ને જીઆજરાવ સિંધીઆ મરણ પામ્યા. હોલ્કરની ગાદીએ
તેમનો પાટવી કુંવર બાળા સાહેબ થયો. સિંધીઆનો પાટવી કુંવર
નાનો હોવાથી પંચની મારફત વહીવટ ચલાવ્યો. આ વાયસરાય
દેશી રાજ્યોમાં અંગ્રેજ દીવાન રાખવાની છુટ આપ્યાથી બોપા-
ળમાં અંગ્રેજ દીવાન થયો.

ઇંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૪. સન ૧૮૮૭ માં આ-
પણા કૈસરેહિંદને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્ય કરતાં ૫૦ વર્ષ થયાથી તા.
૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૭ ને રાજ હિંદમાં ગમેગામ અંગ્રેજો ને
દેશી રાજ્યોમાં જીજીઆલી મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો, તે સમયે
હિંદના રાજા અને પ્રજાએ કૈસરેહિંદ પ્રત્યે પોતાના અપૂર્વ ખ્યાર
ને વફાદારી બતાવી ઉત્સાહથી એ ઉત્સવ ઉજવ્યો. એ પ્રસંગની

ધાદગીરી માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા; લાખો રૂપિયાનાં લોકોપ-
યોગી કામો થયાં. એ મહોત્સવ ઇંગ્લાંડમાં જીન માસમાં ઉજવ-
વામાં આવ્યો. તે વખતે પણ હિંદના ઘણા રાજ્યોએ
મહારાણીશ્રીના માનાર્થે ઇંગ્લાંડમાં જઈ પોતાની વફાદારી બતાવી.
લોર્ડ ડર્રીને સરહદનાં આંધકામ આરંભ્યાં હતાં. તેમાં પણ ઘણું
કરીને હિંદના સર્વ રાજ્યરાજાએ માણસની ને ધનની સદાય કર-
વાની ઇચ્છા જણાવી. લોર્ડ ડર્રીન પોતાની મુદત પૂરી પહેલાં સન
૧૮૮૮ ની આખરે વિલાયત ગયો; તેથી નવી વાયસરાય લોર્ડ
લેન્સડાઉન થયો સન ૧૮૮૮.

લોર્ડ લેન્સડાઉન. એમના અમલના એક વર્ષમાં કાશ્મી-
રના મહારાજને કેટલીક રાજ્યખટપટથી પદબ્રજ કર્યો, ને તેનો
રાજ્યકારભાર પંચ મારફત ચલાવવા માંડ્યો, ૧૮૮૯. સન ૧૮૯૧
માં મણિપુરમાં તોફાન થઈ ત્યાંના રાજાએ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ વગે-
રેને મારી નાંખ્યા; તેથી તે રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી જીતી લીધું.
પરંતુ તેને ખાલસા કરવાને બદલે મણિપુરના રાજાના પિતરાઈ-
ઓમાંથી એક પાંચ વર્ષના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી, તેનો વહી-
વટ એક અંગ્રેજ વહીવટદારને હાથે ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. એજ
સાલમાં લોર્ડ લેન્સડાઉનની સરકારે સંમતિવચનો* કાયદો પસાર
કર્યો. મદ્રાસ ઇલાકામાં ને મુંબઈ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં, તથા બં-
ગાળા ને અજમેરમાં વરસાદની તાણુને લીધે દુષ્કાળ પડ્યો, તેથી
સરકારે એ દુઃખમાંથી લોકોને બચાવવા માટે દુષ્કાળનાં આધિકાર
કરાવ્યાં. એ સાલમાં ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં હિંદવાસી દાદાભાઈ
નવરોજી મેમ્બર થયા. સન ૧૮૯૭ માં આ દેશની મુખ્ય અને
છલાકાની કાયદા આંધનારી સભામાં કેટલાક પ્રજા તરફતા મેમ્બરો
નીમવાનો ઠરાવ થયાથી તેવા મેમ્બરો નીમાવા લાગ્યા. કાબુલનો
અમીર અબ્દુરહેમાન ગાદીએ બેઠો ત્યારથી એને આપણી સર-
કાર તરફથી બાર લાખ રૂપિયા વર્ષાસન તરીકે મળતા હતા, તે
વધારીને સન ૧૮૯૩ થી અઠાર લાખ રૂપિયા આપવા કર્યાં.
એ વાયસરાય ૧૮૯૪ ની શરૂઆતમાં વિલાયત ગયો.

લોર્ડ એલ્જન, ૧૬. સન ૧૮૬૨ માં થઈ ગયેલા ગવર્નર

* સ્ત્રીની બાર વર્ષની ઉંમર થયાં પહેલાં જો તે સ્ત્રી સાથે તેનો
પતિ સંસાર માંડે, તો તે ગુન્હો ગણીને સજા કરવાનું ઠરાવ્યું. આ
કાયદાને સંમતિ વચનો કાયદો કહે છે.

જનરેસનો પુત્ર લોડ એલ્જન વાઇસરાય થયો. એણે સન ૧૮૬૪ ના શરૂઆતમાં આવીને આ દેશની હાકમી હાથમાં લીધી. એના વખતમાં સન ૧૮૬૬ ની સાલમાં જેવો બંદોબસ્તો તેવો વરસાદ નાંહ પડવાથી મોટા વિસ્તારમાં હિંદમાં દુષ્કાળ પડ્યો; તેથી દુકાળીઓના જીવ બચાવવાને સરકારે ઠામઠામ દુષ્કાળીના બાંધકામ ઉધડાવી ત્યાં તેમને કામે લગાડ્યાં. વળી ગાદીએ તોવ એ નામના મરજાના રાગના શરૂઆત પ્રથમ મુંબઈમાં થઈ, ને ત્યાંથી પુના, ચાણા, સુરત, કરાચી, કલકત્તા, લાહોર વગેરે સ્થળ ફેલાઈ. આપણા કેસરોહદ મહારાણીશાને રાજ્ય કરતાં ૧૮૬૭ માં સાઠ વર્ષ થવાથી આ દેશમાં ને ઇંગ્લાંડમાં “ ડાયમંડ જ્યુબીલી ” નો મહોત્સવ પાળ્યો. હિંદની સરહદ ઉપરના પહાડી લોકોએ એ વર્ષના પાછલા ભાગમાં બળવો કર્યો તેથી સરકારે તેમને વશ કરવાને એક જજરે લશ્કર મોકલ્યું. તેમાં એ બંડખોર લોક તોળે થયા, પણ તેથી હજારો માણસો મરણ પામ્યાં, ને હિંદને માથે કરોડો રૂપયાનું ખર્ચ થયું. સન ૧૮૬૮ માં વર્તમાનપત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર અકુશ મુકનારા કાયદો થયો. આ વાયસરાય સન ૧૮૬૯ માં વલાયત ગયા.

લોડ કઝન. ૧૭. એ વાયસરાય સન ૧૮૬૯ ના જાન્યુઆરી માસમાં હિંદમાં આવ્યા. એ વખતે આમાંસમાં કુખ્યત્વે હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ નાંહ વરસવાથી, આગલા દુષ્કાળ કરતાં વધારે વિસ્તારમાં સખ્ત દુષ્કાળ પ્રસર્યો; તથા અસંખ્ય ઢોર તથા માણસો મરણ પામ્યાં. લોડ કઝન દુષ્કાળવાળા ભાગોમાં જાતે ફરી દુષ્કાળની બચત રિયાત બંધ. સરકારે દુકાળીઓના જીવ બચાવવા ઠંકાણું ઠંકાણું બાંધકામ ઉધડાવી દુષ્કાળથી પીડિત લોકને ત્યાં કામ લગાડ્યાં. સન ૧૮૭૦. જેમાં કામ કરવાને અશક્ત હતા તેમને માટે પુઅર હોલિસ ઉધડાવી ત્યાં મફત ખવડાવી પાપણુ કબુ. હિંદમાં પુતાપવા આવતી ખાંડ ઉપર જક્રીત નાખી આ દેશના ખાડના ઉઘમન ઉતોજન આપ્યું. ઇંગ્લાંડ ને આફ્રિકામાંના ટ્રાન્સવાલના સ્વતંત્ર રાજ્યસાથે લલાઈ શરૂ થવાથી આ દેશમાંનું કટલુક લશ્કર ત્યાં મોકલાવવામાં આવ્યું,

તેમજ શ્રીનર્મ પ્રીસ્તી લોકાની કતલ કર્યાથી યુરોપી રાજ્યોનાં લશ્કર ચીન ઉપર ચઢ્યાં. તેમાં હિંદથી પણ કેટલુંક લશ્કર ગયું. સન ૧૯૦૦ ના ચોમાસામાં ગુજરાતમાં થોડા-વરસાદની ખામી રહેવાથી પાછલા વરસાદના દુષ્કાળે પીડિત લોકોને નવી સાલમાં પણ દુષ્કાળ રહ્યો. આપણાં કેસનેહદ મહારાણી શ્રી ૧૯૦૧ ના જન્યુઆરીની તા. ૨૩ મીએ સ્વર્ગવાસી થયાં; તેથી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ એડવર્ડ ૭ મો. એ નામથી હિંદના શહેનશાહ થયા. સન ૧૯૦૧ ના ચોમાસામાં થોડા વરસાદ થયો, તેથી ખેતી થોડી થઈ ને જે થઈ તે અ-

ગાઉ કાષ્ઠવાર નહિ પડેલા એટલા ઉંદર નીકળ્યા તે ખાઈ ગયા. તેથી ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં તે એ સાલમાં પણ દુષ્કાળ હતો. સન ૧૮૯૬ની સાલમાં શરૂ થયેલા ગાંધીઆ તાવનો રોગ હજુ સુધી ચાલુજ હતો. તા. ૯ મી ઓગષ્ટ ૧૯૦૨ ના રોજ શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્યાભિષેક થયો આ શુભ કામમાં

ભાગ લેવા ફુનીઆના

શહેનશાહ ૭ એડવર્ડ.

ઘણા ભાગના લોક ઇંગ્લાંડ ગયા હતા. તે શુભ અવસરે હિંદના ઘણા રાજાઓ ને સંભાવિત મુદરથો પણ ગયા હતા. સન ૧૯૦૩ ના જાન્યુઆરીની તા. ૧ રીને રોજ ભરતખંડના

રાજરાણા અને દુનીયાનાં ઘણાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની સમક્ષ દિલ્લીમાં લગ્ન દરબાર ભરી આપણા પાદશાહ ૭ મા એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું; તેમાં હિંદની પ્રજા પ્રત્યેની લક્ષી લાગણી તથા માતૃશ્રી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરીઆને પગલે ચાલવાની પોતાના ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. શહેનશાહ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમાં મીઠા ઉપરના કરમાં ઘટાડો કર્યો તથા આજ સુધી પાંચસે રૂપિયાની ઉપજ ઉપર કર લેવાતો તે ફરવીને એક હજાર રૂપિયાની ઉપજ ઉપર કર લેવાનું ઠરાવ્યું. સન ૧૯૦૩ ના અક્ટોબરમાં તાઢ પડવાથી ગુજરાતના ઘણાં પાકનું નુકશાન થવાથી ગરીબોને દાની પહોંચી. સન ૧૯૦૪ ના જાનેવારીમાં લોર્ડ કર્ઝનને પાંચ વરસ થવાથી તેમણે હિંદના ફરેલા વહિવટમાં કેટલાક કામ અધુરા હોવાથી, તે પૂર્ણ કરવાને તેમની કુદતમાં બીજા બે વરસનો વધારો કર્યો. એજ સાલમાં તીબેટની સરકાર સાથે વેપારનો બંદોબસ્ત કરવા માટે ટીબેટમાં કમીશન મોકલ્યું તથા ઇરાન સાથે બંદોબસ્ત કરવાને લોર્ડ કર્ઝન પોતે ગયા ને ત્યાંથી પાછા આવી પોતાની તબીબત સુધારવા વિલાયત ગયા. સન ૧૯૦૪ ની આખરે લોર્ડ કર્ઝન હિંદની હાકેમી ઉપર પાછા આવ્યા. તીબેટમાં ગયેલા મીશને જય મેળવી હિંદ સાથેના વેપારને અનુકૂળ પડતી સરતો કરાવી લીધી. સને ૧૯૦૪ માં જાપાન ને રશિયા સાથે લડાઈ શરૂ થઈ હતી, તેમાં સને ૧૯૦૫ માં જાપાને રશિયાને નમાવી પોતાને ફાવતી શરતોથી સલાહ કરી, સને ૧૯૦૫ ની આખરે પાર્લામેન્ટના હિંદ ખાતાના પ્રધાન વચ્ચે હિંદની લશ્કરી વ્યવસ્થાના સંબંધમાં લોર્ડ કર્ઝનને મતભેદ પડ્યાથી તે રાજીનામું આપી ગયો. તેણે જતા જતા બંગાળા પ્રજાકાના બંગાળા ને પુર્વ બંગાળા એવા બે ભાગ પાડી અનેના બે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો ઠરાવ્યા.

લોર્ડ મિન્ટો. ૧૮. લોર્ડ કર્ઝનની જગાએ લોર્ડ મિન્ટો વાય-સરાય થયા. ૧૯૦૬. એ વાયસરાય પહેલાં થએલા એજ નામના ગવર્નર જન રલના વંશજ હતા. એમની હાકેમીની શરૂઆતમાં આપણા પાદશાહના પાટવી કુંવર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ અને તેમનાં ધર્મપત્ની આ દેશમાં પધાર્યાં. તેઓ આ દેશમાં ફરી ઠેક ઠેકાણે રાજ પ્રજા તરફથી સન્માન પામ્યાં, તથા આ દેશમાં પ્રજાએ તેમના

લોર્ડ મિન્ટો.

પ્રત્યે ભાક્તભાવ બતાવી લાખો રૂપિયાનાં રમરણાર્થ કાર્ય કર્યા. ૧૯૦૬. સને. ૧૯૦૭ માં પાર્લામેન્ટના હિંદી પ્રધાનની કૌન્સિલમાં આ દેશના એ મેમ્બરો નીમવામાં આવ્યા; તથા હિંદના રાજ્યવહીવટમાં કેવા પ્રકારનો સુધારો ને ફેરફાર કરવો તેની તપાસ કરવાને એક પાદશાહી કમીશન નીમ્યું. સને ૧૯૦૯ માં આ દેશના વહિવટમાં હિંદી પ્રજા ભાગ લેતી થાય તે સારૂ ઇલાકાની ને મુખ્ય સરકારની કૌસીલોમાં વધારે સલાહકારો નીમવાનો હિંદીપ્રજાને હક્ક મળે એવો કાયદો વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં મંજૂર થયો. ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં ઉપરના કાયદાની રૂએ મુખ્ય સરકારની અને ઇલાકાની કૌન્સિલમાં વધારાના સલાહકારો નોમાયા, તથા વાસયરાયની કૌન્સિલમાં એક દેશી મેમ્બર નીમાયો. એજ સાલમાં આપણા લોકપ્રિય શહેનશાહ ૫૦ મા એડવર્ડ સ્વર્ગવાસી થવાથી તેમની જગાએ એમના પાટવી કુંવર ૫ મા જ્યોર્જના નામથી ગાદીએ બેઠા. લોર્ડ મિન્ટોની કારકીર્દિને પાંચ વર્ષ પૂરા થવાથી ઈ. સ. ૧૯૧૧માં વિલાયત ગયા.

(૨૭૯)

મહારાજા શહેનશાહ ૫ મા જ્યોર્જી.

લોર્ડ હાર્ડિન્ગ.

લોર્ડ હાર્ડિન્ગ. ૧૯
લોર્ડ મિન્ટોની જગા
એ લોર્ડ હાર્ડિન્ગ
આવ્યા. એ સારા હિં-
દના ઇતિહાસમાં ચિર-
સ્મરણીય થઈ. સને
૧૮૫૮ પહેલાં હિંદમાં
ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું
રાજ્ય હતું. તે એ સા-
બથી ઇંગ્લાંડના તાબામાં
હીલું ત્યારથી હિંદમાં
ઇંગ્લાંડના રાજાનું રાજ્ય
થયું ખરું, પણ કોઈ
રાજા આ દેશમાં આ-

વીને દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો નથી. માત્ર ઇંગ્લાંડના રાજાનો (પ્રતિનિધિ વાયસરાય) ઇંગ્લાંડના રાજાની વતી આ દેશમાં રાજ્ય ચલાવતો. મહારાજા પ માં જ્યોર્જ ત્રીજાએ એમના પિતાના સમયમાં પાટવીપુત્ર તરીકે હતા, ત્યારે તેમણે સને ૧૬૦૬માં આ દેશમાં પધારી આ દેશની સર્વ પ્રગતિને પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. અને એમને પણ આ દેશના પ્રજા ઉપર મમતા બંધાઇ હતી. તેથી પોતે ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠા, ત્યારથી તેમણે આ દેશમાં આવી દિલ્હીની ગાદીએ બેસવાની ઇચ્છા બતાવી હતી; અને એ ઇચ્છા અનુસાર તા. ૧૨ મી. ડિસેમ્બર સને ૧૬૧૧ ના રોજ દિલ્હીમાં દરબાર ભરી ગાદીએ બેસવાનું કર્યું. તેથી આપણા પાદશાહ પ માં જ્યોર્જ મહારાણી મેરી સાથે લાંબી મુસાફરી અને અનેક અગવડો વેડી આ દેશમાં પધાયો, અને દિલ્હીમાં હિંદના રાજા રજવાડા, અમીર હમરાવા, ને સંભાવિત સદ્ગૃહસ્થોના મેળાવડા સન્મુખ એક જાળ્ય દરબારમાં તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સને ૧૬૧૧ ને રાજ ભરતબંડના ચક્રનાતે મહારાજા તરીકે ગાદીએ બેઠા.

આ માંગલિક અવસર આપણા પ્રજાપ્રિય પાદશાહે આ દેશના લોકોનું કલ્યાણ થાય અને તેમના મન સંતોષાય એવી અપૂર્વ બક્ષિસ આપી. તેમાં આ દેશના લોકોમાં કેળવણીનો પ્રસાર વધારે થવા માટે કેળવણીના ખર્ચમાં ૫૦ લાખ રૂપિયા દરવરસ વધારે આપવાનો હુકમ કર્યો. લાંબા કર્જનના સમયમાં બંગાળા ઇલાકાના બે ભાગ પાડ્યા તેથી બંગાળા પ્રજાના મન દુભાયા હતા, માટે બંગાળા ભાષા જેટલા ભાગમાં બાલાય છે તે સર્વ એકત્ર કરી તેનો એક ઇલાકા કરી, મુંબઇ ને મદ્રાસની માફક તેના ઉપર એક ગવર્નર ઠરાવ્યો, તથા બહાર, આઠીઆ, ને છોટાનાગપુરનો ભાગ છુટા પાડી તેના ઉપર એક લફ્ટનન્ટ ગવર્નર નામવાનો અને આસામને છુટા પાડી એક ચીફ કમીશનર નામવાનું ઠરાવ્યું. જે દેશો નાના રાજ્યા પાસે સરકારનું લહણું હાય તે માફ કરવું. અને જે કરબદાર કેદાઆ ગરીબાદને લાંબા કેદમાં પડ્યા હોય તેવા સૌ રૂપિયા સુધીના કરબદાર કેદાઓનું કરબ સરકારે પતાવી

તેમને છોડી મુકવાનું, એ વગેરે બધી બક્ષિસો કરી; પણ એ સં-
 વર્માં વધારે મહત્વની ને અગત્યની વાત તો એ બની, કે આજ
 સુધી હિંદની રાજધાની કલકત્તા હતી. તે ફ્રેન્ચીને હિંદની પુરાતન
 રાજ્યધાની દિલ્હીમાં આણી કલકત્તા એક બાજુએ હોવાથી બધા-
 એને એ રાજધાની અગવડવાળી લાગતી. દિલ્હી મધ્યમાં હોવાથી
 લોકોની એ અગવડતા ટળી. વળી સીમલાની નજીકમાં દિલ્હી
 હોવાથી ખર્ચમાં બચાવ થયો. બંગાળના ભાગ કાઢી નાખ્યાથી
 આખા હિંદની પ્રજા સંતોષાઈ, એ પ્રમાણે આપણા પ્રજાપ્રિય પા-
 દશાહે આ દેશની પ્રજા ઉપર દયાની લાગણીનો વરસાદ વરસાવ્યાથી
 સર્વ પ્રજા એક સરખી રીતે રાજ રાજ થઈ ગઈ, અને તે લાગણી
 આખા ભારતખંડની પ્રજાએ ઉત્સાહથી વધાવી. આ મહોત્સવમાંજ
 સન ૧૯૧૧ ની સાલ પૂરી થઈ. સન ૧૯૧૪ ના પાંચલા ભાગમાં
 યુરોપખંડમાં એક મહાભારત યુદ્ધનો આરંભ થયો, તેમાં આસ્ટ્રી-
 આએ બાલ્કન રાજ્યોમાંના એક નાના રાજ્ય સર્વિઆ સાથે લ-
 ઢાઈ જોડી. અને જર્મનીએ ફ્રાંસ ઉપર બેલજીયમને માર્ગે હુમલો
 કરવાને લશ્કર મોકલ્યું, તેમની સહાયે ઇંગ્લાંડ અને રૂશિઆ ચડ્યા.
 એ રીતે યુરોપનાં મહાન રાજ્યો લડાઈમાં ઉતર્યા. એક તરફ
 આસ્ટ્રીઆ, જર્મની ને તુર્કસ્તાન; ને બીજી તરફ રૂશિયા, ફ્રાંસ ને
 ઇંગ્લાંડ થયાં. પાછળથી છટાલી અને અમેરિકા આપણી સહાયે
 બલગેરીયા જર્મનીની સહાયે ઉતર્યા. આપણી પક્ષમાં સત્ય ને
 ન્યાય હોવાથી અંતે આપણોજ જય થયો. આ યુદ્ધમાં
 હિંદની વફાદાર પ્રજાએ તન મન ને ધનથી પોતાના મહારાજાને
 સહાય કરી હતી. પ્રભુએ એ યુદ્ધમાં આપણા મહારાજાનો વિજય
 કરી આ મહાભારત યુદ્ધનો જલદી અંત લાવી મહારાજા પ મા
 જ્યોર્જને વશસ્વી કર્યાં. હિંદની વફાદાર પ્રજા તેઓ પ્રત્યે પૂર્ણ
 વફાદાર રહો, એને બ્રિટિશ રાજ્ય ચિરકાળ રહો. સન ૧૯૧૬
 માં આપણા લોકપ્રિય વાયસરાય લોર્ડ હાર્ડિંગ વિલાયત ગયાથી
 તેમની જગ્યાએ લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ વાયસરાય થયા.

સને ૧૯૧૭ માં હિંદુસ્થાનના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ મી. મોન્ટેગ્યુ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા. ઇતિહાસમાં આ બનાવ પહેલવહેલોજ બન્યો છે. કારણ મી. મોન્ટેગ્યુ પહેલાં કોઇપણ સેક્રેટરી અતરે આવેલો ન હોતો. મી. મોન્ટેગ્યુએ એક હિંદના મોટા હિતસ્વી પુરૂષ હોવાથી હિંદને સ્વરાજ્યના પાયા ઉપર મુકવા માટે હિંદના વાઇસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ સાથે મસલત કરી એક ખરડો તૈયાર કર્યો. આ ખરડો તેમણે વિશ્વાયતની પાર્લામેન્ટમાં મંજૂર કરાવ્યો છે.

૫. સ. ૧૯૧૪ ની સાલથી ચાલતું યુરોપનું મહાભારત મુદ્દ ઇ. સ. ૧૯૧૮ ની આખરમાં સમાપ્ત થયું. તેમાં જર્મન-આસ્ટ્રી આનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો. અને બંને પક્ષને સલાહ થઈ લડાઇનો અંત આવ્યો. આ સાલની આખરમાં હિંદુસ્થાનને માથે બે ભારે આફતો આવી. એક તો ઈન્ફ્લ્યુએન્ઝા નામનો ઝેરી તાવ હિંદુસ્થાનને ચારે ખુણે ફરી વળ્યો, જેના લાખે માણસો ભોગ થઈ પડ્યા. વળી એ સાલના ચોમાસામાં વરસાદ નહિ વરસવાથી ૧૯૧૯ ની સાલમાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો.

સને ૧૯૧૯ ની સાલમાં અફઘાનીસ્થાનના અમીર હખીખ ઉસ્માનું ખુન થયું અને તેની ગાદીએ આવનાર મરહુમ અમીરના ભાઈએ હિંદુસ્થાનના મહાન વિજયી રાજ્ય સામે લડાઇની શરૂઆત કરી, પરંતુ છેવટે હારીને હાલમાં સંધિની માગણી કરી છે. અને તે અન્વયે હાલમાં સંદેશા ચાલે છે.

૧૯૧૯ની સાલમાં બ્રિટીશ સરકારે હિંદુસ્થાનને રાજદ્વારી હક્કો આપવાની શરૂઆત તરીકે કલકત્તા નિવાસી સર સિંહાને હિંદુસ્થાનના નાયબ દીવાન નીમ્યા અને તેમને લોર્ડની પદવી આપી લોર્ડ સિંહા ઓફ રાયપુર એવો ઉપાધી એનાયત કરી લોર્ડ સિંહા અને બ્રિટાનેરના મહારાજાને જર્મની અને ઇંગ્લાંડની મુલેહ પરિશદમાં હિંદ તરફથી ભાગ લેવા માટે બ્રિટીશ સરકારે ક્રાન્સમાં મોકલ્યા હતા. આ બન્ને બનાવો હિંદુસ્થાન પ્રત્યે સામ્રાજ્યની ન્યાય દૃષ્ટી વિશાળ થવાનાં શુભ ચિન્હ છે અને આ બનાવો હિંદના ઇતિહાસમાં હંમેશાને માટે અગત્યના લખાણો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભરતસંઘના અંગ્રેજી રાજ્યની હાલની સ્થિતિ અને રાજ્યવ્યવસ્થા.

વેપાર. ૧. ભરતખંડમાં યુરોપી લોક વેપાર માટે આવવા લાગ્યા, તે પહેલાં દક્ષિણના મલબાર કાંઠાનાં બંદરોમાં આરબને મુર-લોક આવી દરિયામાંગે આ દેશનો માલ લેઈ જઈ પરદેશોમાં વેચતા. બાકીનો ધણો માલ તો જમીન માંગે જતો હતો; પણ યુરોપી લોક આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવ્યા, ત્યારથી આ દેશનો ધણો માલ દરિયામાંગે યુરોપમાં જવા લાગ્યો; તેથી આ દેશમાં પરદેશથી ધણું ધન આવવા લાગ્યું. સુમારે દોઢસો વરસપર ઇંગ્લાંડમાં વરાળચંત્રની શોધ થઈ ઇંગ્લાંડમાં આ દેશના નમુના જેવો માલ ધણો સસ્તો થવાથી વેપારની દિશા બદલાઈ ગઈ, આ દેશ માલ વેચનાર હતો તે ખરીદનાર થયો; અને પરદેશી કરોડો રૂપિયાનો તૈયાર માલ આ દેશમાં ખરીદાવા લાગ્યો; અને આ દેશનો ઠાવો માલ પરદેશમાં જવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૦-૧૧માં એક અબજ ૬૯ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ દેશમાં આવ્યો હતો. અને ૨ અબજ ૧૬ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ દેશમાંથી પરદેશમાં ગયો.

લોકસ્થિતિ. ૨. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં આ દેશનું રાજ્ય કંપની પ્રાપ્તેથી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ પોતાને હસ્તક લીધું. ત્યારે મહારાણીશ્રીએ આ દેશના લોકોને હક્કપત્ર આપ્યું. તેની રૂએ આ દેશના લોકોની સ્થિતિ સુધારવાને હિંદના અંગ્રેજ અમલદારો વિશેષ યત્ન કરવા લાગ્યા અને તેને પરિણામે આ દેશમાં રેલવે, ટપાલ, નહેરો, ઇજનેરીખાતું, ખેતીવાડીખાતું, તાર, દવાખાનાં, કૃષ્ણવણી વગેરે લોકોપયોગી ખાતાં નીકળ્યાં, અને દેશી લોક એ ખાતાંઓમાં નોકરી કરવાને યોગ્ય થાય તેવી કૃષ્ણવણી આપવાને

તેમાં પ્રકારની રૂઢીઓ કઢાડી. તેમાં કેળવણી લઈ આ દેશનાં બાળકો સરકારની નોકરીઓમાં જોડાયા. એ નોકરી આપવામાં નાત જતનો કે ધર્મનો બેદ શખવામાં આવતો નથી. અસહના વખતમાં આ દેશનું સોનું, લોહું, કાચલા વગેરે ખનીજ માલ ધણીખરો ભોંયમાં દટાઈ રહેતો. તે પણ આ રાજ્યના પ્રતાપે જોદી કાઢવામાં આવેલું; તથા આ દેશમાં વરાળચંત્રની મદદથી રૂ. સળ, બહુ વગેરેથી તથા સુતર-કાપડની મીલો નીકળ્યાથી પણ આ દેશના વેપારમાં પુષ્કળ વધારો થયો છે. દેશની સ્થિતિ સુધારવામાં કન્યાઓને કેળવણી આપવાની જરૂર જણાયાથી ઠેકઠેકાણે કન્યાશાળાઓ પણ ખણી કઢાડવામાં આવી છે. મુસલમાની ને મરાઠી રાજ્યના અમલમાં દેશમાં મારામારી ને મારફાડ બહુ થતાં, તે અંગ્રેજી અમલમાં બંધ પડ્યાથી, ન્યાય કાટોં રચાયાથી અને રેલવે, તાર ને ટપાલ ખાતાં નીકળ્યાથી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવામાં, માલ મોકલવામાં સમુદાય મંગાવવામાં ને બીજી અનેક રીતે સુગમતા થવાથી દિનપર-દિન દેશમાં સુલેકશાંતિ ને આબાદી વધતી જાય છે. વળી જ્યાં જ્યાં ખેતી શરૂ ત્યાં નદીઓમાંથી નહેરો કાઢી, મોટાં તળાવો કરાવી તથા પાતાળકુવા કરાવી ખેતીને પાણીનાં સાધન પુરાં પડે તેવાં ચત્ત કરવાથી, તથા ખેડુતોને ખેતીમાં સુધારો કરવાના ઉપાયો દર્શાવવાથી ખતાવ્યાથી, ખેતીમાં વધારો થઈ ખેડુતોની સ્થિતિ પણ સુધરતી જાય છે. ઇ. સ. ૧૮૧૦-૧૧ સુધીમાં હિંદમાં કુલ લગભગ ૩૧૦૦૦૦ મૈલ રેલવે ખોલી છે. અને ૭૫૦૦૦૦ મૈલ તારનાં દોરડાં નાખ્યાં છે. વળી ખેતીને ઉપયોગી નહેરો કરી છે, તે લગભગ ૩૬ હજાર ચોરસ મૈલ જમીનને પાણી પાછ શરૂ છે. અંગ્રેજી રાજ્ય થતાં પૂર્વે હિંદમાં એક પણ ટપાલ ઓફિસ નહોતી. તે આજે ૭૦ હજાર ટપાલ ઓફિસો ને પેટીઓ થઈ.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ હિંદનું રાજ્ય કંબળી પાસેથી ખેતાને હસ્તક લીધું, ત્યારે આ દેશનું રાજ્ય ચલાવવાને ખેતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવા માંડ્યો તે હિંદનો વાયસરોય કહેવાય છે. ઇંગ્લાંડમાં હિંદના વહિવટ ઉપર દેખરેખ રાખે

વાને એક સેક્રેટરી અને પંદર સભાસદોની એક કૌન્સિલ નીમી; એ સભાને “ ઇડિઆ કાન્સિલ ” અને સેક્રેટરીને ‘ સેક્રેટરી આવ રેટ ’ કહે છે; ને તે વાયસરાયને સલાહ અને કુકમ આપે છે.

હિંદી રાજ્ય વહીવટ ચલાવવાને વાયસરાયના હાથ નીચે એક કૌન્સિલ છે. તેમાં સેનાધિપતિ સહિત નવ મેમ્બરો હોય છે. એ નવમાં એક દેશી મેમ્બર નીમાય છે. એ દરેક જથ્થુ પોતપોતાના ખાતાનું કામ કરે છે. એ સિવાય વાયસરાયના હાથ નીચે એક કાયદા બાંધનારી સભા છે. તેમાં વાયસરાય, ઉપરના નવ મેમ્બર અને વાયસરાયના નીમેત્રા ૩૫ અને લોકા તરફથી નીમાયલા ૨૫ સભાસદો મળી ૭૦ સભાસદો હોય છે.

દેશના ભાગ પાડી વાયસરાયના હાથ નીચે નીમેલા અમલદારો પોતપોતાના ભાગનો વહિવટ કરેછે; તેમાં મુંબઇ, મદ્રાસ ને બંગાળા ઇલાકાના મુખ્ય અમલદારને તે ઇલાકાનો ગવર્નર કહે છે. બહાર ને ઓઢીઆ, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ ને જ્ઞહદેશના ઉપરી અધિકારીને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર કહેછે; આસામ, મધ્યપ્રાંતો, સરહદ પરના વાયવ્ય પ્રાંત, અજમેર, કુર્ગ, અંદામાન, ને બલુચીસ્તાનના ભાગ ઉપર ચીફ કમીશનર હોય છે.

ત્રણે ગવર્નરના હાથ નીચે વહીવટ કરનારી અને કાયદા બાંધનારી એવી બન્ને સભાઓ હોયછે. વહિવટ કરનારી (એકઝીક્યુટીવ) કાન્સિલમાં ગવર્નર સિવાય ત્રણ મેમ્બરો હોય છે, તેમાં એક દેશી ગૃહસ્થ હોય છે. કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલમાં ઉપરના ત્રણ સાથે ૪૮ મેમ્બરો હોય છે. તેમાં પ્રજના નીમેત્રા ૨૧ ને બાકીના સરકારી અમલદારો ૨૪ સરકારના નીમેત્ર હોય છે. બન્ને વચ્ચે તે બધા બદલાય છે. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને પણ ઉપરની બંને એકઝીક્યુટીવ અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ હોયછે. એ એકઝીક્યુટીવ કૌન્સિલરોની સલાહ પ્રમાણે પોતપોતાના તાબાના મુલકનો વહિવટ ચાલેછે અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા બંધાય છે. ચીફ કમીશનરને કૌન્સિલો આપેલી ન હોવાથી પોતે તે વહિવટ કરે છે.

દરેક ઇલાકામાં પ્રતિ હોય છે. એ પ્રતિના ભાગને જીલ્લા કહે છે. જીલ્લાનો ઉપરી તે કલેક્ટર અને જીલ્લાના ભાગને તાલુકા કહે છે. તેનો ઉપરી મામલતદાર હોય છે. કલેક્ટરને મદદ કરવા અને તાલુકાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાને ડેપુટી કલેક્ટર કે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર થાય છે. એ મામલતદાર, ડેપુટી કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને કલેક્ટરોને ફાજદારી ગુન્હા સાબળવાનો અધિકાર હોય છે. એ અધિકારી માજિસ્ટ્રેટ કહેવાય છે. કલેક્ટરો ઉપર દેખરેખ રાખવાને ગવર્નરના હાથ નાચે કમિશનરો હોય છે. એ પ્રમાણે મુલકના વહીવટનો બંદોબસ્ત કરેલો છે. લૂંટ, ચોરી, ખૂન, ધાડ વગેરે અટકાવવાને પોલીસ રાખેલી હોય છે. એ પોલીસનો જીલ્લાનો ઉપરી પોલીસ સુપરિટેન્ડેન્ટ છે. એના હાથ નીચેના મોટા અમલદારો હોય છે, આખા ઇલાકાની પોલીસનો ઉપરી પોલીસ કમિશનર કહેવાય છે. એ પોલીસ પોતાના તાબામાં બનતા ગુન્હાની તપાસ કરી ગુન્હેગારને પકડી માજિસ્ટ્રેટ પાસે મોકલી ઈન્સાફ કરાવે છે. આ સિવાય જંગલખાતું, આબકારીખાતું કેળવણી અને ખેતીવાડીખાતું વગેરે ખાતાનો વહીવટ ગવર્નરના હાથ નીચે તે તે ખાતાના નાના મોટા અધિકારીઓ મારફતે ચલાવવામાં આવે છે.

દરેક ઇલાકામાં ન્યાય ખાતાનો વહીવટ એક એક હાઈકોર્ટ સ્થાપી ચલાવે છે. એ હાઈકોર્ટના જડજનેમાં દેશી જડજને પણ નીમાય છે. એ જડજનેના તાબામાં જીલ્લા જડજને અને તેમના તાબામાં સગ જડજને કે મુન્સફો હોય છે. એ મુન્સફો દિવાની દાવા સાંભળે છે; અને તેમના ઉપરની અપીલ જીલ્લા જડજને ત્યાં, ને ત્યાંની અપીલ હાઈકોર્ટમાં થાય છે. જીલ્લાના માજિસ્ટ્રેટના ઠરાવ ઉપર અપીલ જીલ્લા જડજને ત્યાં ને ત્યાંની અપીલ પણ હાઈકોર્ટમાં થાય છે. હાઈકોર્ટ ઉપરની કે ગવર્નમેન્ટ ઉપરની અપીલ પ્રીવીકાન્સલમાં કે સેક્રેટરી આવ રહેતે ત્યાં થાય છે.

લોર્ડ રીપનના સમયમાં આ દેશના લોકોને વહીવટ ચલાવવાની માહિતી મળે તે માટે મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડોનો વહી-

વટ પોતાના પ્રતિનિધીઓ દ્વારા ચકાવવાને આપેલી સત્તાથી, છ-
લાકની ને વાયસરાયના કૌન્સલની પ્રગતિ નીમેલા મેમ્બરોનું
તત્વ દાખલ કર્યાં, તથા સરકારી અમલદારો પ્રગતિ સંસ્કર્ષમાં
વધારે આવવાથી. પ્રગતિ સુધરતું જાય છે. ને રાજ્ય તરફની
પ્રગતિ વધારા સુદૃઢ થઈ છે.

હિંદનાં અંગ્રેજી રાજ્યના તાબાના દેશો રાજ્યો ઉપર દેખરેખ
સાચવાનો પણ ખદોખસત કરેલા છે. કટલાક મોટાં રાજ્યો વાય-
સરાયના સીધા તાબામાં છે અને ત્યાં એક રેસિડેન્ટ રહે છે. કટલાક
નાનાં નાનાં રાજ્યોના સમુહ ઉપર જે દેખરેખ રાખનાર હોય છે
તે એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર કહેવાય છે. એકાદ નાનું રાજ્ય જીલ્લાની
હદમાં હોય તો ઉપરદેખરેખ તે જીલ્લાના કલેક્ટર રાખે છે. એ
જ્યાં નાનાં રાજ્યો ગવર્નરના તાબામાં છે. હિંદમાં પહેલા વર્ગનાં
તાબામાં રાજ્યોમાં હૈદરાબાદ, કારિમર વડોદરા, ગ્યાલિયર ને મ-
હિસુર છે. હિંદમાલ્યના તળેટામાં આવેલા નેપાળ ને બુતાનનાં
રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યનાં મિત્રરાજ્ય ગણાય છે.

અંગ્રેજી રાજ્ય બંધારણના ખર્ચના નિભાવ માટે સરકાર જુદી
જુદી રીતે ઉપજ લે છે. એ ઉપજ જમીનવેરા, રેલવે, જમીન, આ-
બકારી, અડીણ, માકુ, નહેરો, સ્ટાંપ, જગલખાતું, ટપાલ, ટંક-
કાળ, તાર ને ઉપજવરામાંથી થાય છે. લઢાઈ, રેલવે, નહેરો
વગેરે ખાસ કારણથી ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ કરવાનું હોય
ત્યારે સરકાર કરજે લેણાં નાણાં લે છે. એ ધણુંખડું વિધાયતના
લોકોએ આપેલું છે ને તેનું વ્યાજ તેમને મળે છે. ઉપજમાંથી જે
ખર્ચ થાય છે તેમાં લશ્કર, રેલવે, પોલીસ વહિવટ ખાતુ, ઉપજલ
ખાતું, નહેરો, ટપાલ, તાર, ટંકશાળ, ન્યાય વગેરે સુખ્ય છે. દુષ્કાળ
માટે દર વરસે ઉપજમાંથી હોઠ કરોડ રૂપિયા અનામત સખતમાં
આવે છે. તેમાંથી દુષ્કાળ વખતે લોકોના ખર્ચાવ માટે ખર્ચ કરવા-
માં આવે છે. હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન લગભગ સરા
અબજ રૂપિયા ને ખર્ચ પણ સુમારે તેટલુંજ થાય છે.

સને ૧૯૧૭ ની સાલમાં જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી હિન્દવાસીઓને જણાવેલું કે રફતે રફતે તમને સ્વરાજ આપવામાં આવશે. તેના પહેલા હપ્તા તરીકે સુધારાનું બિલ ૧૯૨૦ માં પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરી પાસ કરાવ્યું, તેના પરિણામે હિંદુસ્તાનને રાજ્ય કારોબારમાં વધારે નવીન હક્ક મળ્યા.

ઇલાકાની ધારાસભાઓમાં મેમ્બરોની સંખ્યા વધારી અને તેમની ચુંટણીમાં પ્રગતિ મોટા ભાગમાં હક્ક મળે તેવા ધોરણ દાખલ કર્યા.

રાજ્ય કારોબારી ખાતાના બે વિભાગ પાડ્યા. ધારાસભાના ચુંટાએલા મેમ્બરોમાંથી પ્રાંતીક સરકારે પ્રધાનો નીમ્યા. એક વિભાગ તે પ્રધાનોને સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કારોબાર ચલાવવા સીપી ફેવામાં આવ્યો. અને તે ભાગની ઉપજ ખર્ચની જવાબદારી તેમના ઉપર નાખી ગવર્નરની કૌન્સિલમાં દેશી મેમ્બરોનો વધારો કર્યો. તેજ રીતે ઈંગ્લાંડ ગવર્નમેન્ટ એટલે દોહીની સરકારના બંધારણમાં પણ ફેરફાર કર્યો. ત્યાં એક ધારાસભા, બીજી કૌન્સિલ એક સ્ટેટ અને ત્રીજી મેમ્બર એક ઇન્ડિયન પ્રીન્સીસ એવાં ત્રણ મંડલ કર્યા, અને ઇલાકાની સરકારમાં જેવા ફેરફાર ઉપર ખતાવ્યા છે, તેવા ફેરફાર કરી હિંદીઓને રાજ્ય વ્યવસ્થામાં વધુ ભાગ મળે તેવાં ધોરણ દાખલ કર્યા. સને ૧૯૨૦ માં આ નવા ધોરણ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના બધા ઇલાકાઓમાં કૌન્સિલરોની ચુંટણીઓ થઇ તથા લાર્ડ સિંહાને બહાર પ્રાંતના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમ્યા. હિંદના અગ્રેજ રાજ્ય અમલમાં આવેા મોટા હોદ્દો બોમ્બેનાર દેશીઓમાં પહેલ વહેલા લાર્ડ સિંહાજ થયા છે.

સને ૧૯૨૧ ની શરૂઆતમાં ઉપર જણાવેલા સુધારા પ્રમાણે નવી ધારાસભાઓ સ્થપાઈ ને સભાઓ ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા કરવા સારૂ આપણા મહારાજા ૫ મા જ્યોર્જ પોતાના કાકા ક્યુકેઓફોનોટને હિન્દુસ્તાન મોકલી તેમના હાથે એ નવી ધારાસભાઓ ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા કરાવી.

સને ૧૯૧૪ ની સાલમાં જે મહાન યુદ્ધ થયું હતું તેમાં સને ૧૯૧૮ માં જર્મન પક્ષની હાર થવાથી એ બંને પક્ષ વચ્ચે સલાહ થઈ. એ સલાહની સરતોમાં તુર્કસ્થાન સાથેની સરતો એવી રીતે કરવામાં આવી કે કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ અને તેની આજુના પ્રદેશમાં તુર્કસ્થાનનો સુલતાન સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા તરીકે ચાલુ રહે અને તેમનાં તાબાના દેશોના ભાગ કરી કેટલાક ભાગને સ્વરાજ્ય આપ્યું, કેટલાકને મિત્રરાજ્યો (ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ ને ઇટાલી) નકી કરી આપે તે ધોરણે રાજ્યનિતી ચલાવવાનો અધિકાર આપ્યો ને કેટલોક ભાગ ગ્રીસને આપ્યો. તુર્કી રાજ્યના એ રીતે ભાગે થઈ રાજ્ય વહેંચાઈ જવાથી મુસલમાની આલમમાં ભારે અસંતોષ થયો. તેથી તુર્કસ્થાનની સરતોમાં ફેરફાર કરવા તથા સને ૧૯૧૯માં અમૃતસરમાં જલિઆનવાળા બાગમાં મારશલ્લોના પરિણામે જન માલની ખુવારી થયેલી તેમાં ગુન્હેગાર અમલદારો સામે ન્યાય મેળવવા સારૂ કલકત્તામાં ૧૯૨૦ ની સાલમાં હિન્દવાસીઓએ ખાસ કોમિસ જરી કરાવ કર્યા અને સરકાર ખાસે ન્યાયની માગણી કરી. તેજ પ્રમાણે નાગપુરમાં વાર્ષિક કોમિસ જરી એવો કરાવ કર્યો કે સરકાર આ માગણીઓમાં ન્યાય ન આપે તો પ્રજાએ સરકાર સામે અસહકાર કરવો એટલે રાજ્યભવસ્થા ચલાવવામાં સરકારને મદદ કરવી નહિ. એ કરાવ અમલમાં મેલવા માટે હિન્દુસ્તાનના કેટલાક આગેવાનો ભારે અળવળ ચલાવી રહ્યા છે. તેથી દેશમાં ભારે ખળભળાટ, અશાન્તિ, ચિન્તા અને જય ઉત્પન્ન થયા છે. ૧૯૨૧. એજ સાલમાં લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ વિભાજત ગયા અને લોર્ડ રિડીંગનવા વાઈસરાય થયા.

